

FACULTE DES LETTRES ET DES SCIENCES
HUMAINES DE SARAJEVO

TRAVAUX

TOMES XVII

2014.

SARAJEVO 2014.

FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU

RADOVI

KNJIGA XVII

2014.

SARAJEVO 2014.

RADOVI
Filozofskog fakulteta u Sarajevu

Knjiga XVII
2014.

*Ova knjiga Radova posvećena je
doc. dr. Almi Granov (1968 – 2013)*

Izdavač
Filozofski fakultet u Sarajevu,
Franje Račkog 1, Sarajevo

Za izdavača: Salih Fočo

Redakcija:
Ksenija Kondali, Salmedin Mesihović, Senada Dizdar,
Munir Mujić, Sanjin Kodrić, Vahidin Preljević, Emina Dedić-Bukvić

Glavni urednik: Ksenija Kondali

Sekretar redakcije: Nelma Rahmanović

Lektura: Enisa Ivojević, Faruk Bajraktarević, Juliet Walker

UDK: Elvira Poljak

DTP: Fatima Zimić

Tiraž: 300 primjeraka

Štampa: SOR „GRAFOSTIL“ SARAJEVO

SADRŽAJ

I.

Lejla Kodrić Zaimović NOVINE, NOVINARI I NOVINSTVO U PISANJU <i>SARAJEVSKOG CVJETNIKA</i> – PRVOG BOSANSKOHERCEGOVAČKOG PRIVATNOG I NEZAVISNOG LISTA.....	9
Maida Koso Kemal Dizdarević DEPRESIVNI I ANKSIOZNI SIMPTOMI NAKON SUBARAHNOIDALNE HEMORAGIJE (SAH).....	25
Velida Mataradžija ODJECI KRIZE OSMANSKOG CARSTVA U <i>HISTORJI</i> IBRAHIMA ALAJBEGOVIĆA PEČEVIJE	41

II.

Aida Čopra GOLDONIJEVA REFORMA POZORIŠTA: NOVI <i>SVIJET</i> , NOVI <i>TEATAR</i>	59
Srebren Dizdar KNJIŽEVNI ISKAZI U SAVREMENIM ELEKTRONSKIM I DRUGIM MEDIJIMA	73
Sanjin Kodrić PRIPOVJEDAČKA ZBIRKA <i>POBUNE</i> DERVIŠA SUŠIĆA: KNJIGA PAMĆENJA POVIJESNE DRAME I TRAUME	105
Ksenija Kondali NARRATIVE STRATEGIES IN TONI MORRISON'S <i>A MERCY</i>	141
Mirza Mejdanija PETRARCIN UNUTRAŠNJI RAZDOR	155
Edina Nurikić ODJEK MLADOTURSKOG POKRETA U ROMANU <i>POD DRUGIM SUNCEM</i> ABDUREZAKA HIFZIJA BJELEVCA.....	167
Ljubinka Petrović-Ziemer ODNOS ŽANROVSKE POETIKE I RODNE POLITIKE NA PRIMJERU NJEMAČKE DRAME I TEATRA	185
Ivan Radeljković LA «REVOLUTION ESTHETIQUE» ET LA TEMPORALITE DANS LA POESIE D'APOLLINAIRE, CENDRARS ET REVERDY.....	197

III.

Halid Bulić

ODNOS VEZNIKA I UZVIKA U BOSANSKOM JEZIKU 219

Elma Durmišević-Cernica

BOJA KAO PRAGMALINGVISTIČKA VRIJEDNOST 227

Senahid Halilović

JEZIČKA STVARNOST U BOSNI I HERCEGOVINI..... 243

Melisa Okičić

UPOTREBA KORPUSNIH BAZA PODATAKA U PODUČAVANJU
ENGLLESKOG KAO STRANOG JEZIKA NA UNIVERZITETSKOM NIVOU 261

Linda Prugo-Babić

JEZIČNE FUNKCIJE U REKLAMNOM STILU
(NA PRIMJERIMA IZ RUSKIH ČASOPISA)..... 279

Alma Sokolija

METHODOLOGIES D'ENQUETES DANS LES RECHERCHES SUR L'ARGOT..... 297

Alma Sokolija

QUAND FAUT-IL COMMENCER AVEC L'ENSEIGNEMENT DE L'ARGOT
DANS L'ENSEIGNEMENT DES LANGUES ETRANGERES? 307

Alma Sokolija

TABOO EXPRESSIONS AND STIGMATIZATION AND
THEIR MANIFESTATIONS IN LANGUAGE AND SLANG..... 319

Edina Spahić

SLIKA ŽENE U BOSANSKOJ I ŠPANSKOJ FRAZEOLOGIJI
KULTUROLOŠKO-KONTRASTIVNA ANALIZA..... 329

Nataša Stojaković

THE OPTATIVE AND HORTATIVE SUBJUNCTIVE IN MODERN ENGLISH..... 343

PRIKAZI KNJIGA

Amela Ljevo-Ovčina

SPOL KAO KLJUČNI FAKTOR DIFERENCIJACIJE U SEOSKOJ SREDINI..... 363

Linda Prugo-Babić

JEZIK, DRUŠTVO, MOĆ, PREŽIVLJAVANJE – IZUZETAN
DOPRINOS RAZVOJU KRITIČKE DISKURSNE ANALIZE..... 369

IN MEMORIAM

Srebren Dizdar

PROFESSOR EMERITA DR. LADA ŠEŠTIĆ..... 377

Lejla Nakaš

ALMA GRANOV 383

UPUTE AUTORIMA..... 385

I.

Lejla Kodrić Zaimović

NOVINE, NOVINARI I NOVINSTVO U PISANJU SARAJEVSKOG CVJETNIKA – PRVOG BOSANSKOHERCEGOVAČKOG PRIVATNOG I NEZAVISNOG LISTA

Sažetak: Rad ukazuje na značaj *Sarajevskog cvjetnika*, prvog bosanskohercegovačkog privatnog i nezavisnog lista, a potom i njegovog urednika – Mehmeda Šakira (Šaćira) Kurtćehajića. Usto, ukratko je prikazan začetak bosanskohercegovačke štamparske i novinske djelatnosti. Analizirana je namjena i struktura lista, s posebnim osvrtom na zapise o novinama, novinarima i novinstvu na stranicama *Sarajevskog cvjetnika*.

Ključne riječi: *Sarajevski cvjetnik*, Mehmed Šakir (Šaćir) Kurtćehajić, bosanskohercegovačka štamparska i novinska djelatnost, novine, novinari i novinstvo

ZAČECI BOSANSKOHERCEGOVAČKE ŠTAMPARSKE I NOVINSKE DJELATNOSTI

Počeci bosanskohercegovačke štamparske te, u ovdašnjem kontekstu s njom najuže povezane, novinske djelatnosti vezuju se za 19. st., što, kada je štamparska i novinska praksa u pitanju, u kontekstu širih evropskih i svjetskih poduhvata predstavlja svojevrsno zakašnjenje ili naknadno uključivanje u već dobro formirane tokove ovih djelatnosti.

Zapravo, prvi štampani otisci na prostoru Bosne i Hercegovine proizvedeni su još u 16. st. (1519–1523), nepunih stotinu godina nakon pojave Gutenbergove štamparije u Mainzu, pri Hramu sv. velikomučenika Gregorija u Donjoj Sopotnici kraj Goražda. Ovaj početnički korak poznavao i proučavao bosanskohercegovačke kulturne historije prepoznaju manje kao

stvarni početak štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini, a više kao svojevrsni kulturološki fakt ili čak fenomen u ovdašnjoj kulturnoj historiji. U prilog ovome razumijevanju ide činjenica da su se u štampariji Božidara Ljubavića Goraždanina odštapale svega nekolike ćirilske knjige za pravoslavnu liturgijsku službu te da između ove *goraždanske štamparije*, kako se ustalilo reći, i kasnije, devetnaestovjekovne prve moderne bosanskohercegovačke štamparije ne postoji nikakav kontinuitet ni spona, ne isključivo zbog očigledne vremenske distance već i stoga što su „sadržaj i namjena knjiga štampanih u goraždanskoj štampariji zanemarili sva iskustva onovremene evropske štampe, te one predstavljaju rukopisne knjige, mehaničkim načinom umnožene“ (Medaković, 1958: 30) (Čurčić, 1976: 115).

Razloge relativno kasnog započinjanja moderne štamparske i novinske djelatnosti u Bosni i Hercegovini treba sagledavati u kontekstu pripadnosti ovih prostora u 19. st. već vidno oslabljenom Osmanskom carstvu, s tim da je, istovremeno, upravo ta činjenica direktno potaknula otvaranje prve štamparije u Bosanskom vilajetu. Naime, štampa se u svim zemljama pod upravom Osmanlija afirmira relativno kasno, prvenstveno zbog dominantnog islamskog religijskog načela i s njim povezane svetosti prepisivačke djelatnosti, poglavito kada je u pitanju sveta Božija knjiga, ili, preciznije kazavši, zbog straha i njime prouzročenog otpora ka mehaničkom umnožavanju najprije svete, a potom i profane knjige.¹ Ako je pripadnost Osmanskom carstvu u prvi mah usporila pojavu štampe u Bosni i Hercegovini, upravo će ta pripadnost direktno prouzročiti kasnije otvaranje Vilajetske štamparije – prve moderne bosanskohercegovačke štamparije u Sarajevu.

Zapravo, u otvaranju zvanične vilajetske štamparije Osmanlije su vidjele priliku da neutraliziraju negativna pisanja bosanskohercegovačkog susjedstva o osmanskoj upravi u Bosni, kao i priliku da održe svoj već oslabljeni utjecaj i prisustvo na ovim prostorima. Zvaničnici osmanske

---

¹ O razlozima kasnog uključivanja u modernu štamparsku djelatnost pokrajina u okviru Osmanskog carstva pisala je autorica Emina Memija. Njeni *Bosanski vjesnici* (1996) prilog su razumijevanju ne samo bosanskohercegovačke štamparske i novinske djelatnosti već i razloga zbog kojih se štampa u velikim centrima Osmanskog carstva poput Istanbula i Kaira afirmira tek u 18. st. „Dva su osnovna uzroka što su priječili uključivanje Osmanskog Carstva u Gutenbergovu galaksiju: 1) na Istoku su prepisivanje, iluminacija i ručno uvezivanje vijekovima bili moćni obrti i razumljivo je što se pripadnici esnafa iz straha za svoju egzistenciju opiru štamparstvu, 2) dosta je raširena predrasuda o grijehu mehaničkog multipliciranja svetih i inače tekstova pisanih arapskim pismom. Ovo pismo tretirano je kao lingua sacra i ulema je umnogome pomagala takvom shvatanju. I tek kad je Mehmed Drugi početkom XVIII stoljeća ukinuo ferman o kažnjavanju štampara otvoren je put legalizaciji i kontinuiranom razvoju tipografije.“ (Memija, 1996: 13)

uprave u Bosni uvidjeli su da u promjeni vlastitog odnosa prema ideji štampe u Bosni leži mogućnost odbrane ovog, ka Zapadu i Evropi najisturenijeg dijela Osmanskog carstva, od ka osmanskoj vlasti neprijateljski usmjerenih pisanja listova susjednih zemalja.

Na ovaj način ponukana, u vrijeme namjesnikovanja Topal Šerif Osman-paše² u Bosni, 1866. godine počinje s radom Vilajetska štamparija, i to s ciljem da „štampa vilajetske novine radi obznanjivanja zakonskih tekstova i odbrane reformisane uprave od napada spoljnih listova neprijateljski raspoloženih prema režimu, te da štampa posebne školske udžbenike kako bi konfesionalne škole prestale dobivati udžbenike sa strane“ (Kruševac, 1967: 122). U vremenu o kojem govorimo i Hercegovina će dobiti dvije štamparije. Prvoj, iz 1872. godine, inicijator je don Frano Milićević, a djelovala je pod nazivom Tiskara katoličkog poslanstva ili Tiskara don Frane Milićevića. Proglašenjem Hercegovačkog vilajeta te u skladu s novim zakonom da svaki vilajet mora posjedovati svoju zvaničnu vilajetsku štampariju, osnovana je u Hercegovini 1876. godine štamparija, a koja će već naredne, 1877. godine, s ukidanjem Hercegovačkog vilajeta, prestati s radom. Na taj način sarajevska Vilajetska štamparija do Berlinskog kongresa (1878) i uspostave austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini ne prestaje biti središtem štamparske i novinske djelatnosti.

I pored snažne produkcije Vilajetske štamparije, koja je štampanu knjigu, a prije svega novinu, i to autentično bosanskohercegovačku, učinila dostupnom ovdašnjem širem žiteljstvu, ne treba zanemariti činjenicu da je štampana knjiga prisutna na ovom prostoru i ranije. Bosanski pis-

---

² Valorizirajući ulogu i značaj namjesnikovanja Topal Šerif Osman-paše u Bosni, autorica Senada Dizdar u svom magistarskom radu pod naslovom *Sarajevski cvjetnik: studija i bibliografija* navodi da je „u Bosni u periodu od 1861.-1869. stolovao jedan od njenih najznačajnijih vezira, Topal Šerif Osman paša, odlučan i sposoban osmanski činovnik, koji se i po obrazovanju i po gledanju na savremena zbivanja u mnogome razlikovao od svojih prethodnika. (...) Shodno svome položaju visokog osmanskog činovnika, koji je dosljedno prihvatio ‚novo vrijeme‘ i koji je imao ovlasti i mogućnosti da provodi ‚korisne reforme‘, Topal Šerif Osman paša prilično je odlučno nastojao Bosnu izvesti na put građanskog razvitka, kako u privrednom, tako i u administrativno-političkom pogledu, čime je učinio značajne pomake u njenom razvoju. Tako je za njegovog vremena otvorena prva ruždija u Sarajevu (prije 1864. godine), izgrađen kolski put Sarajevo-Brod, otvorene prve svjetovne škole, podignuti mnogi javni objekti u evropskom stilu. U Sarajevu je podignuto više modernih državnih zgrada (...), a u vrijeme pašinog namjesnikovanja, udaren je, na najljepšem mjestu u Sarajevu, temelj novoj pravoslavnoj Crkvi (1863), otvorena je banjalučka bogoslovija (1866), dovršena je popravka stare mostarske crkve (1863), osnovana duhovna škola u Žitomisliću (1867)“ (Čorović 1989: 75) (Imamović 1997: 340). Za njegovog namjesnikovanja ovdašnjim hrišćanima date su izvjesne olakšice, što je dovelo do veće vjerske tolerancije, a ono što je posebno važno za kulturni razvoj Bosne jeste da je otvorena prva moderna štamparija u kojoj su se, između ostalog, počele štampati i prve bosanskohercegovačke novine.“

ci katoličke, pravoslavne, jevrejske i muslimanske pripadnosti štampaju svoje radove u italijanskim, mađarskim, austrijskim, holandskim, turskim, hrvatskim te srbijanskim štamparijama, „čak i u vremenu postojanja Vilajetske štamparije u Sarajevu“ (Kreševljaković, 1912: 19).

Buđenju autentičnog bosanskohercegovačkog viđenja unutrašnjih, ali i vanjskih zbivanja svakako će doprinijeti pojava prvih bosanskohercegovačkih listova. Zahvaljujući pokretanju listova, po prvi put Bosna i Hercegovina, inače iznimno interesantna u svojoj konfesionalnoj i kulturnohistorijskoj različitosti, „kroz pero“ svoje tek izrastajuće novinske djelatnosti i djelatnika ima se priliku predstaviti svijetu.

Ipak, koliko je za Bosnu i Hercegovinu nepobitno važan događaj pokretanja štamparske i novinske djelatnosti imao odjeka u znanstvenom i publicističkom pisanju ovdašnjih historičara i poznavalaca kulturne historije, tj. da li je dovoljno i u svim aspektima valoriziran? Pitanjima usustavljenja štamparske i novinske djelatnosti u Bosni i Hercegovini do sada su se najiscrpnije bavili Hamdija Kreševljaković, Todor Kruševac, Emina Memija i Fadil Ademović, s tim da su radovi ovih autora najčešće imali holiistički pristup, tj. bavili su se pitanjima bosanskohercegovačke štamparske i novinske djelatnosti u cjelini. Posljedica toga relativno je mali broj objavljenih radova koji bi nudili bližu interpretaciju i valorizaciju pojedinih listova koje je štampala Vilajetska štamparija, mada je rad vilajetskih štamparija u Bosni i Hercegovini, uz štampanje kalendara, udžbenika i knjiga u znatno manjoj mjeri, poglavito obilježilo upravo štampanje listova.

Stvarni počeci bosanskohercegovačke periodike javljaju se zapravo prije pojave Vilajetske štamparije i vezuju se za poduhvat fra Ivana Franje Jukića i njegov časopis *Bosanski prijatelj* (1850), koji se, iako nije štampan u Bosni, već u Zagrebu, „s pravom smatra prvim bosanskim listom, ne samo po tome što su mu urednik i saradnik iz reda bosanskih franjevaca, pristalica ilirskog pokreta, već i zbog toga što je obrađivao tematiku koja se isključivo odnosi na Bosnu, njene ljude i događaje“ (Kruševac, 1978: 15).

Prvi bosanskohercegovački nedjeljnik i prvi list koji je štampan u sarajevskoj štampariji je *Bosanski vjestnik* (1866), za kojim slijedi zvanični vilajetski list *Bosna* (1866–1872), kao i zvanični list Hercegovačkog vilajeta *Neretva* (1876–1877). Prve bosanskohercegovačke novine bile su novine dnevno-političkog i informativnog karaktera te, što je najvažnije, nosioci neposrednih interesa osmanske vlasti.

Najveću pažnju proučavalaca začetaka štamparske i novinske djelatnosti, kada su pojedinačni listovi u pitanju, zadobio je *Sarajevski cvjetnik*, prvi nezvanični i privatni list na ovim prostorima. I pored pojedinačnih

napora, još uvijek nije u cijelosti ocijenjen značaj pojave ovog lista u kontekstu bosanskohercegovačke štamparske i novinske djelatnosti.³

U mnoštvu interesantnih aspekata kroz koje bi se ovaj list mogao promatrati, jedan, u postojećoj literaturi gotovo nedotaknut problem jeste pitanje interpretacije članaka o novinama, novinarima i novinstvu u pisanjima *Sarajevskog cvjetnika*. Ako je već opće mjesto da su književna djela i novine nerijetko nosioci tzv. „historije odozdo“ ili svojevrsni očuvatelji „slike svijeta“ i tekstualni tragovi prošlosti, izrazito interesantni za novohistoricistička i druga slična iščitavanja, onda se kao svojevrsan izazov ovog rada postavlja ideja propitivanja slike, doživljavanja, promišljanja i pisanja o novinama, novinarima i novinstvu na stranicama *Sarajevskog cvjetnika*, imajući u vidu da se ovaj nedjeljnik nije bavio isključivo političkom informacijom te da je, uz gore navedene listove, nastajao upravo u trenutku izrastanja novinske djelatnosti u Bosni i Hercegovini.

O SARAJEVSKOM CVJETNIKU

Prvi bosanskohercegovački nezvanični nedjeljnik *Sarajevski cvjetnik* gotovo u cijelosti određen je novinskim i prosvjetiteljskim djelovanjem svog urednika – Mehmeda Šakira (Šaćira) Kurtćehajića⁴, i to ne samo činjenicom da je Kurtćehajić autor najvećeg broja priloga već prvenstveno Kurtćehajićevim potpunim i bezrezervnim angažmanom i osobnim originalnim doprinosom kada je pojava posve nove prakse u bosanskohercegovačkom kontekstu, tj. novinstva, u pitanju. *Sarajevski cvjetnik* zapravo je jedan od četiri lista prvjenca bosanskohercegovačke štamparske dje-

---

³ Kako u već spominjanom magistarskom radu (inače jednoj od najiscrpnijih studija kada je *Sarajevski cvjetnik* u pitanju) prenosi autorica Senada Dizdar, a u vezi s prethodnim istraživanjima ovog lista, *Sarajevski cvjetnik* fragmentarno je obrađivan u sklopu projekta *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine (1850–1918)* Instituta za književnost, naučnoistraživački projekt DC XIII-4. Jezikom *Sarajevskog cvjetnika* bavila se u svojoj magistarskoj radnji pod naslovom *Fonetske, morfološke i leksičke osobine Sarajevskog cvjetnika* Ljiljana Nogo, a u sklopu projekta *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918*. Instituta za jezik i književnost. Autori koji su pisali o kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine bavili su se fragmentarno *Sarajevskim cvjetnikom* (Papić, Rizvić, Idrizović), karakteristikama njegovog jezika (Bogićević, Handžić) ili su se ovom novinom bavili u okviru istraživanja bosanskohercegovačke štampe (Kreševljaković, Kruševac, Memija). Do magistarskog rada *Sarajevski cvjetnik: studija i bibliografija* Senade Dizdar nije postojala cjelovita bibliografija svih članaka objavljenih u toku četiri godine izlaženja ovog lista.

⁴ U bosanskohercegovačkoj znanstvenoj i publicističkoj literaturi ustalila su se oba načina pisanja ovog po porijeklu arapskog imena – Šakir ili Šaćir. Arapski „Šakir“ u bosanskom jeziku češće je izgovarano kao „Šaćir“. U nedoumici za koji normirani oblik imena da se odlučim, u radu ime ovog autora navodim u obje postojeće varijante.

latnosti, uz *Bosanski vjestnik*, *Bosnu* i kratkotrajnu *Neretvu*. U odnosu na spomenute zvanične listove, *Sarajevski cvjetnik*, u skladu s programom novine, donosi posve raznolike, a ne isključivo političke i privredne sadržaje te je, kako piše Kurtćehajić u prvom broju, „list namijenjen duševnoj i materijalnoj koristi njegovih čitalaca i cilj mu je da nam zavičaj procvjeta“.

List je izlazio u periodu od 26. 12. 1868. godine do 1. 7. 1972. godine, jednom nedjeljno, uz dva kratkotrajna prekida, u samoj novini pred čitaocima opravdana urednikovom bolešću, a koja će postati uzrokom skore Kurtćehajićeve smrti i gašenja novine. List je štampan u Vilajetskoj štampariji te je i prostorno-tehnički i kadrovski u cijelosti oslonjen na štampariju koja je, izuzevši *Neretvu*, porodila i preostala dva prvjenca ovdašnje štamparske i novinske djelatnosti – *Bosanski vjestnik* i *Bosnu*. Time su i saradnici ovog lista, još uvijek nedovoljno iskusni u novoj djelatnosti, isti oni koji su uposleni pisanjem za već navedene listove, a najupečatljivija odlika saradničke mreže ranih bosanskohercegovačkih listova jeste njena multikonfesionalnost i predanost očuvanju zajedničkog jezika, pisma i autentičnosti uopće. I kako napominje Emina Memija:

Prve bh. novine trajno su sačuvale od zaborava jedno vrijeme sa njegovim najznačajnijim društvenim, ekonomskim, političkim, kulturnim i ostalim događanjima pred kraj osmanskog perioda kao i izvorni bosanski jezik. (Memija, 2003: 57)

U vezi s grafičkim izgledom *Sarajevskog cvjetnika* valja napomenuti to da je list sve vrijeme izlazio na četiri nepaginirane stranice, i to dvojezično, tj. uporedo na bosanskom jeziku ćirilicom (1. i 4. str.) te na turskom jeziku i arapskim pismom (2. i 3. str.). Prvu godinu izlaženja obilježila je žuta boja papira, zbog čega su novine prozване „žutim novinama“, da bi već u drugoj godini boja papira bila promijenjena, a ovu promjenu urednik je opravdao novim saznanjem prema kojem „žuta boja nije bez škodljivosti za oči“. Promjenu boje papira pratila je i promjena formata, s 25 x 38 na 44 x 32 cm, kao i promjena u broju stubaca, s prvobitnih tri u prvoj na kasnija četiri stupca u preostalim godinama izlaženja lista. Naslovna stranica bosanskog teksta podijeljena je ne samo u stupce vertikalno već i na dva nejednaka dijela horizontalno. Gornji, manji dio rezerviran je za naslov lista te za impresum. Uz naslov je broj lista i godište. Ispod naslova, između dvije horizontalne crte, navode se podaci o kalendarskoj godini, po gregorijanskom i hidžretskom računanju vremena. Impresum je nešto debljom horizontalnom crtom odijeljen od glavnog teksta, tj. novinskih rubrika. U toku sve četiri godine izlaženja impresum je ostao nepromijenjen, a sadržaj mu je bio slijedeći:

Izlazi po jedanput u sedmici i to svake Subote u Sarajevu centralnom mjestu vilajeta bosanskoga, u vilajetskoj štampariji. Cijena mu je za godinu dana 50 groša, za šest mjeseci 25 groša, jedan list 1 groš; za predbrojnik vilajetskoga zvaničnoga lista staje ovaj list za godinu 30 groša, a za po godine 15 groša van poštarine. Dopisi se primaju na svijem evropskijem jezicima, ako se s podpisom dostavljaju. Za oglase koji će se u prvi stup stavljati, naplaćiva će se po pet, a za one, koji će se u pošljednji stup stavljati, naplaćiva će se po dva groša od svake vrste. Oglasi za javnu potrebu neće se naplaćivati.

Sarajevski cvjetnik list je kojeg za sve vrijeme njegovog izlaženja, kada su grafički ukrasi u pitanju, karakteriziraju isključivo skromne vinjete, i to takve da ne uspostavljaju nikakvu komunikacijsku vezu s tekstem, tj. ne korespondiraju mu. Usto, nije nevažno napomenuti i to da je list najčešće izlazio subotom, a ne radnim danom, što, donekle, govori o programskoj i rubricističkoj strukturi lista, okrenutoj i „lakšim“ sadržajima.

U strukturi *Sarajevskog cvjetnika* izdvajaju se tri gotovo stalne rubrike: *Vilajetske vijesti*, *Unutrašnje vijesti* i *Inostrane vijesti*, koje se, ipak, ne pojavljuju u svakom broju, poglavito ne u onim brojevima u kojima rubriciranje uopće nije izvršeno. Ostale, relativno stalne rubrike su: *Sitne vijesti*, *Najnovija pošta*, *Zemljodjelstvo*, *Različnosti*, *Objave*, *Oglasi* i sl., kao i vjerovatno jedina za sve vrijeme izlaženja lista stalna rubrika – *Kursna lista*.

Već je i imenovanje rubrika dobar pokazatelj da je *Sarajevski cvjetnik* novina koja je, poput zvanične *Bosne*, u jednom segmentu zasnovana na vijesti kako inostranoj, tako i domaćoj, ali je, za razliku od *Bosne*, donosila i sadržaje obrazovnog i nadasve rekreativnog karaktera. Na stranicama ovog lista našle su se političke vijesti iz svijeta (francusko-pruski rat, evropske diplomatske aktivnosti na rješavanju crnomorske krize i Istočnog pitanja itd.), ali i pisanja iz oblasti privrede, prosvjete i školstva, zdravstva, kao i mnogi zabavni sadržaji.

Ipak, u strukturi lista očigledna je nestandardiziranost priloga, kao i netransparentnost bibliografskih referenci iznimno važnih za rekonstrukciju života jednog lista, tj. naslova tekstova i imena njihovih autora. Uvidom u već spominjanu, jedinu cjelovitu bibliografiju *Sarajevskog cvjetnika* Senade Dizdar otkriva se da je ukupan broj priloga 1.540, od kojih je samo mali broj ili, tačnije, 193 (12,53%) potpisanih (uključujući tekstove potpisane inicijalima) te 1.347 (87,47%) nepotpisanih priloga. Općenito se za još 252 nepotpisana priloga, na osnovu analize tekstova i njihovog stila, tvrdi da su Kurtćehajićevo djelo, dok za preostalih 1.095 nepotpisanih priloga još uvijek nije utvrđeno autorstvo.

Zapravo, prilozi koji su obilježili ovu novinu i dali joj tako poseban status jesu djelo Mehmeda Šakira (Šaćira) Kurtćehajića, njenog osnivača i urednika. U sadržajnom smislu, Kurtćehajićeve tekstove karakterizira raznolikost, bilo da se tiču slojevitih političkih dešavanja i komentiranja unutarnjih i vanjskih kriza, na jednoj, bilo u prvi mah banalnih, a zapravo za varoš važnih tema poput nekaldrmisanih ulica, bijesnih pasa ili zaraznih bolesti, na drugoj strani. U ovdašnjoj znanosti najčešće se napominje da su dva, Kurtćehajiću najsvojstvenija žanra *komentar* i *polemika* „najznačajnije obilježili pojavu ove novine u bosanskohercegovačkoj novinskoj djelatnosti“ (Dizdar, 2000: 25). Kurtćehajić najčešće polemizira u cilju odbrane osobnih stavova, ali i zvaničnih stavova Osmanskog carstva, kao i odbrane Bosne od teritorijalnih pretenzija njenog susjedstva, prvenstveno Srbije, i to sa srbijanskim novinama *Jedinstvo*, *Srbija*, *Vidovdan* i *Zastava* te hrvatskim listovima *Narodne novine* i *Narodni list*. U nekoliko navrata Kurtćehajić polemizira i s carigradskim novinama, ukazujući im na vlastiti stav po kojem određeni tekstovi *Sarajevskog cvjetnika* nisu adekvatno interpretirani, što je pokazatelj ne samo Kurtćehajićeve polemičke zainteresiranosti i umješnosti već i širokog recepcijskog dijapazona novine, tj. čitanosti *Sarajevskog cvjetnika*. Emina Memija (2003: 111) smatra da je čak oko hiljadu primjeraka svakog izdanja ovog lista odlazilo u pravcu Carigrada te da je, stoga, *Sarajevski cvjetnik* i danas moguće čitati u istanbulskim bibliotekama. Za mali nezvanični bosanski list poput *Sarajevskog cvjetnika* pohvala ili pokuda carigradskih listova *Basiret* i *Asr* nije samo pokazatelj njegove čitanosti već i kvalitete.

Na kraju ovog pokušaja da se u najkraćem ukaže na najznačajnija obilježja lista *Sarajevski cvjetnik* valja, također, skrenuti pažnju i na drugu stranu jedne novine, stranu suprotnu recepcijskoj, tj. čitalačkoj, a to je strana autora, tvoraca novine i njenih priloga. Naime, priloge je urednik dobivao iz više izvora, od kojih su najčešći telegraf, pisanja drugih novina – poglavito osmanskih, ali i uopće inostranih (tzv. „rad makazama“), te od povremenih saradnika i nemalog broja zainteresiranih i angažiranih čitalaca, ljubitelja novine i novinstva iz cijelog Bosanskog vilajeta.

MEHMED ŠAKIR (ŠAĆIR) KURTĆEHAJIĆ: OSNIVAČ, UREDNIK I VLASNIK SARAJEVSKOG CVJETNIKA – PRVI BOŠNJAČKI NOVINAR

Posebnošću svoga pisanja i bezrezervnom okrenutošću ka bosanskom čovjeku koji po prvi put čita autentičnu bosanskohercegovačku novinu, Kurtćehajić je stekao povjerenje svojih čitalaca, te je često dobivao njihove ko-

mentare i odgovore ili svojevrsni čitalački *feedback*. Ipak, jedan od čitalaca ne komentira pisanje *Sarajevskog cvjetnika* niti se javlja s nekom viješću iz Bosanskog vilajeta, što je najčešće slučaj, već uredniku postavlja pitanje sa željom da sazna više o njemu i njegovom obrazovanju. Na stranicama *Sarajevskog cvjetnika* čitamo Kurtćehajićev odgovor čitaocu:

Ja sam u 23 godini. Šta sam mogao naučiti? U našim krajevima nema škola gdje se predaju više znanosti da se u ovim godinama izobrazim kao jedan evropski mladić. (...) Želja me vukla – makar bila sramota – da se bar u tuđoj zemlji na tuđem jeziku naobrazim kao čovjek. (usp. Ademović, 1997: 118)

Kurtćehajićev „heretični“ pogled neprestano je usmjeren ka Evropi, u kojoj, bar kada je obrazovanje u pitanju, vidi jedini ispravni put napretka, znanosti i obrazovanja. Istovremeno, Kurtćehajić ne odustaje od Osman-skog carstva i brani ga pred pisanjima susjednih novina, s tim da daljnju sudbinu Bosne prepoznaje isključivo u saobražnjavanju dobra, a napuštanju zla, nezavisno od toga da li im je porijeklo na Istoku ili na Zapadu.

Mehmed Šakir (Šaćir) Kurtćehajić za svega šest godina svog javnog djelovanja te isto tako kratkog života (1844–1872) uspio je, na sebi svojstven i nadasve uspješan način, obavljati više važnih društvenih uloga. Nakon početnih prevodilačkih uspjeha, izrasta u prvog bošnjačkog novinara, uz Miloša Mandića poznatijeg kao Miloš Novinar, i prvog novinara bosanskohercegovačkog podneblja uopće. Nedugo zatim postaje direktor sarajevske štamparije, urednik *Bosne* i predsjednik beledije. U obavljanju ovih dužnosti te u nastojanjima da Bosnu izvede na put emancipacije, evropske kulture i „novog vremena“, Kurtćehajića je u 28. godini života pretekla bolest i smrt, o čemu, u najdužem poznatom nekrologu onda kada je osmanska štampa u pitanju uopće⁵, izvještava zvanična *Bosna*:

Mehmed efendija, urednik ovog lista i nezvaničnog „Sarajevskog cvjetnika“, koji je od šest mjeseci naovamo na nogama, a od nekoliko mjeseci naovamo na postelji bolovao, otišao je po savjetu ljekarskom u Beč i tamo umro. On je sin i učenik bjelopoljskog muderisa Mehmed efendije. Pomoću svog bistrog razuma za kratko je vrijeme velika znanja postigao. Prvu državnu službu vršio je u pljevaljskom kadiluku kao pisar, a zatim u sudu novopazarskoga sandžaka, no njegovo znanje dostojno bješe većega mjesta, i prije četiri godine premješten je u Sarajevo, gdje je uređivao „Bosnu“ i „Sarajevski cvjetnik“, a najposlije bio imenovan i za predsjed-

---

⁵ Obavještenja o smrti, bez obzira na značaj umrlog, donošena su uglavnom u formi vijesti ili kraće informacije (usp. Memija, 2003: 113).

nika beledije. U svijem ovijem službama pokazivao je najživlju energiju i vjernost, te kako ovim, tako i svojim lijepim željama i težnjama, koje je u novinama najavljivao, zadobio je ljubav cijelog bosanskog naroda. Zaista veliku je štetu državi i narodu njegova smrt učinila jer on, koji je samo dvadeset i osmu godinu doživio, koliko je još usluga mogao učiniti osobito publici novina čitajućoj. Smrtni smo svi, ali dvojinom je veća žalost kad smrt u mladosti svoju žrtvu traži. (usp. Memija, 2003: 112)

Ipak, značaj kratkotrajne, ali za ovdašnju kulturnu, prosvjetiteljsku, štamparsku i novinsku djelatnost neizbrisive pojave Mehmeda Šakira (Šaćira) Kurtćehajića valjat će opet i iznova valorizirati i otkrivati, a za ovaj rad posebno su se nametnula kao interesantna Kurtćehajićeva pisanja o novinama, novinarima i novinstvu. Na ovakvo što upućuje i Muhsin Rizvić (1973: 41), najznačajniji historičar književnosti perioda o kojem je ovdje riječ, onda kad konstatira da „Kurtćehajićeve ideje o novinama i novinarstvu, predstavljat će predtekst budućeg kulturno-prosvjetnog zamaha bosanskohercegovačkih Muslimana na osnovu opšteg približavanja zapadnoj liberalno-građanskoj kulturnoj sferi“.

NOVINE, NOVINARI I NOVINSTVO U PISANJU SARAJEVSKOG CVJETNIKA

U pojmovnom registru jedine cjelovite bibliografije *Sarajevskog cvjetnika* već spominjane autorice Senade Dizdar, pojmovi *novina*, *novinari* i *novinstvo* pojavljuju se ukupno 41 put. Međutim, uvidom u tekstove koji su okarakterizirani kao prilozi koji se mogu indeksirati predmetnicama (indeksnim oznakama) *novine*, *novinari* i *novinstvo* može se primijetiti da između tekstova koji su u sadržajnom smislu srodni, tj. podvodivi pod istu indeksnu oznaku, ipak postoje izvjesne razlike. Naime, analizom relevantnih tekstova moguće je uočiti da se, po svojoj užoj tematici i ciljevima, svi prilozi u čijoj je interesnoj sferi novina, novinar i novinstvo na stranicama *Sarajevskog cvjetnika* mogu sistematizirati u izvjesne podskupine:

- 1) prilozi koji predstavljaju polemike poglavito glavnog urednika i autora najvećeg broja priloga, Mehmeda Šakira (Šaćira) Kurtćehajića s drugim listovima;
- 2) prilozi koji su Kurtćehajićeva promišljanja i zapisi o novinama, novinarima i novinstvu;
- 3) prilozi koji dijalogiziraju s drugim listovima kroz „rad makazama“ ili „preispisivanje“ informacija iz drugih listova;

- 4) prilozi koji donose vijesti o pokretanju novih listova, te
- 5) prilozi koji tematiziraju distribuciju *Sarajevskog cvjetnika*.

Sarajevski cvjetnik najčešće polemizira s drugim listovima, prvenstveno srpskim, hrvatskim i carigradskim, a rjeđe s konkretnim ličnostima. Kurtćehajićeva nadahnuta i britka polemika potaknuta je u pravilu trima glavnim poticajima: novinskim napadima na Osmansko carstvo i njegov činovnički aparat, pisanjem o negativnom položaju kršćana u Bosanskom vilajetu te teritorijalnim svojatanjem Bosne i Hercegovine. Upravo će Kurtćehajićeva polemička gesta najbitnije odrediti *Sarajevski cvjetnik*, pa i njegovu distribuciju i recepciju, s obzirom na to da su upravo ovi prilozi bili najčitaniji u nekim dijelovima Carstva, pridonoseći tako popularnosti same novine, dok je, s druge strane, Kurtćehajićeva polemika dovela do zabrane ulaska lista u Srbiju.

Ipak, pogrešno bi bilo Kurtćehajića na osnovu njegovih političkih polemika i angažmana vidjeti isključivo u svjetlu njegove pripadnosti i privrženosti osmanskopolitičkom i kulturnom ambijentu, već bi ispravnije bilo promatrati ga prvenstveno kao novinara i prosvjetitelja čiju djelatnost i orijentaciju najbitnije određuje pripadnost Bosni. Autorica Emina Memija (2003: 106) u Kurtćehajiću prepoznaje „paradigmu Bosne“: „Kurtćehajić je imao svijest o vlastitosti i čvrstu ukorijenjenost u svoje tle, ali i stvaralačku okrenutost drugome. Svekolika povijest Bosne upravo je to: prijemčivost za sve što s dobrom namjerom dolazi sa strane, otvorenost za različito iskustvo, ali i čuvanje vlastite određenosti i samobitnosti.“

Kao odgovor na *Svetovidovo* pisanje, Kurtćehajić u *Sarajevskom cvjetniku* (13. 3. 1869.) piše:

U Beogradu izlazeće novine „Svetovid“ donose u svom 17. br. pod 16. Februara ove godine jedan dug članak u kom se kaže: U stara vremena gdje god je trebalo Evropu sačuvati, Srbija je u svakom boju bila i svoj život polagala za zapadne sile braneći ih od azijskih horda, i da im kostima svojih žitelja preprečavala put da ove cijeli zapad nepoplave. Ove „Svetovidove“ riječi istina vide se da su slobodnjački izgovorene, ali koja je korist od toga kada su na lažnom istoričnom temelju osnovane. (...) O sirotna žabo „Svetovide“! Što se nadimaš da se pokažeš golemom ko vo'. Hoćeš li tijem papinjanjem da Evropu zastrašiš i svojom praznom vikom misliš li Evropu pritijesniti? Evo ovaj sanjar koji je zatrubio ovaj marš neka ovdje nekolike riječi poslušaju: Zar ne znaš ti, da su i Evropljani istoriju čitali, i to onu, koja nije partajična. Oni stanje istočnoga hristijanstva dobro poznaju. I njihove misli idu za slobodom, ali onom slobodom koja se slaže sa narodnijem pravama, a ne onom, o kojoj govori „Svetovid“ i njegova partaja.

Ako Evropa savjetuje da se mir održi, ona znade zašto to čini. Najposlije „Svetovid“ i njegova partaja neka nikoga nekrive, nego neka se pokažu sami, neka iziđu nek se nezadržavaju, ali neka znadu, da odgovornost za nepovoljne posljedice ne bi imala pasti na Evropu i visoku portu, nego na njih same. Mi se prolazimo duljenja riječi, i samo savjetujemo, ovijem ugrijanim krvima, neka se posluže hladnijem kupatilom i to im neće škoditi, premda je još mjesec Mart i vrijeme pro hladno.

Kurtćehajić polemizira i sa *Srbijom*, pozivajući na javnu, otvorenu, potpisanu polemiku (*Sarajevski cvjetnik*, 10. 1. 1870.):

Poznate biogradske novine „Srbija“ donijele su prije nekoga vremena jedan dopis iz Sarajeva, na koji smo mi u 46. broju našega lista od prošle godine odgovorili. No dopisnik je sad već zapjenušio i uzeo đem na zube, pa sada protiv nas opet napisao jedan dopis u 144. broju „Srbije“. Dok dopisnik kao stjenica ispod kore nas i još neka lica ujesti namjeravao nedao nam Bog, da se mi s njime u prepisku upustimo. No kad god g. dopisnik iza zavjese iziđe i svoje visoko znanje pokaže javno i s podpisom, neka znade, da će i nas na odgovor gotove naći, no pod tim uslovom, ako pri njemu malo čovječnosti vidimo, akoli nevidimo ne.

Na stranicama svoga lista Kurtćehajić nerijetko polemizira i s carigradskim listovima:

Poznato je da je „Basiret“ u svom 626. broju donio kritiku o našem članku što smo ga u 7. broju „Sar. Cvjetn.“ o tumačenju riječi „meaš“ kod našega naroda dali, i da smo mu mi na to odgovorili. „Basiret“ je u svom 656. broju donio jedan dug članak u kom između ostaloga veli, da je naša težnja udaljenje naroda od vlade. Taj članak mnogo je zamršeniji od predašnjega i mi ne bijasmo u stanju rastumačiti ga niti razabrati šta mu je prava misao i želja, i po tome odgovaramo mu: prvo, pošto „Basiret“, svaki dan po jedanput izlazi, i pošto u ovo vrijeme nema materijala kojim će se ispunjati to on svakakve članke piše samo da svoj materijal umnoži. Drugo, pošto je „Basiret“ ovaj način umnožavanja svoga materijala usvojio, to on nepriznaje svojih pogriješaka ni u samom slučaju, da je i sam ubjeđen da je pogriješio. Treće, pošto naš list u sedmici jedan put izlazi, to bi mi morali „Basiretu“ odgovarati člancima od njegovijeh dužima i po tome naši bi čitaoci samo takve u našem listu nalazili, i lišavali se svake druge novosti. Četvrto, pošto bolest, za koju sam prije javio, još nije prestala, nego evo već dvadeset i pet dana u postelji ležim, i pošto bi pismeno prepiranje s „Basiretom“ moju slabost samo uvećalo a ipak se on ne bi sklonio priznati na čijoj je strani pravo, to ja ustupam ovaj posao u Carigradu izlazećim listovima „Hakaik ul Vekai“ i „Ibret“ da oni presuđuju o našim člancima i ja svakoga uvjeravam, da ću odobriti svaku presudu ovijeh listova bez razlike bila ona našijem novinama povoljna ili protivna. Nadamo se da će ovi listovi ovaj naš predlog primiti.

Ipak, za ovaj rad od posebnog značaja su prilozi, mahom Kurtćehajićevi, u kojima autoreferencijalno novina tematizira novinu i njen značaj, tj. u kojima *Sarajevski cvjetnik* piše o novinama, novinarima i novinskoj djelatnosti. Promišljajući novinstvo i novinu te istovremeno preispisujući pisanja carigradskog *Terekija* o istoj temi, *Sarajevski cvjetnik* (5. 6. 1869.) donosi sljedeće:

Gledajući na sve strane i razmišljajući, o raznijem granama civilizacije nadosmo za uputno, da najprije iskažemo svoje misli o novinama, i da pokažemo svijetu koliko sjeme nauke podjejtovovati može na svijet, no u isto vrijeme, kad bijasmo naumili, da svoje mišljenje kazujemo pojavi nam se sa istijem mislima „Tereki“ koji prednjači svijem novinama u carstvu otomanskom i on bijaše prije tu misao odkrio.

„Tereki“ donosi o tome ovo:

Novinarstvo kod nas.

U civilizovanijem državama, novinarstvo je od najpoštovanijih i najodabranijih zanimanja. Novine su javnom mišljenju tumač, a često i zaštitnik, i prema sili novine svaka se druga sila gubi. (...) Novine su za vladu mikroskop, novine su za narod pomoćnik; slava i hvala onom vladaocu, koji ovijem mikroskopom potrebe svojih podanika ispituje, pa se trudi, da im stanje popravi!

U nastavku promoviranja značaja novina i novinstva na stranicama *Sarajevskog cvjetnika* (20. 6. 1870.), u rubrici *Preporuke*, piše urednik lista Kurtćehajić:

Ako se želi da se ova naša domovina oslobodi od neznanja, neka se mnoge kavane, kojih se nalazi na svakom uglu, pretvore u čitaonice i u njima nalazeće se karte da se zamijene poučnim knjigama i novinama.

Na prvoj stranici *Sarajevskog cvjetnika* (14. 2. 1870.) donosi se prilog pod naslovom *Novinari i novine*, koji, gotovo s izvjesnom svetošću u razumijevanju i osjećanju, pa i uz svojevrsnu naivnost, piše o profesiji koja se tek budi na ovdašnjim prostorima:

Novinari su tako postojani, da je njihovo uživanje samo kad vide da se što pravedno izvršuje, a tako se toga tvrdo drže, da ih od toga puta niko odvratiti nemože. Novinari su tako nekoristoljubivi, da sve što se žrtvovati može žrtvuju samo da učuvaju, da se nebi novine njihove mogle čemu drugomu primijeniti, nego ogledalu, u kom se vidi pravda i načelo sreće države, blagostanja i slobode naroda. Kad su dakle takvi novinari, da vidimo, što su novine? Novine su vaspitalište ljudstva, izvor znanja i oživljavajuće sredstvo za sve što je mrtvo. Novine su takav učitelj da onaj ko ih nečita i nesluša, ništa o svijetu i nezna.

Nakon ovih, gotovo mistificirajućih iskaza o novinama i novinstvu, Kurtćehajić na stranicama *Sarajevskog cvjetnika* (15. 1. 1872.), u prilogu pod naslovom *Ograda protiv podozrenja i pravična primjedba*, komentira pisanje carigradskih novina o zloupotrebljavanju položaja novinara s namjerom pisanja u korist određenih društvenih grupa te u svrhu stjecanja novaca, i to bi bio jedini prilog u čijem je središnjem interesnom krugu novina i novinstvo, a da se pritom novinari, novine i novinstvo ne promatraju isključivo iz prosvjetiteljske, u cijelosti korisnim ciljevima usmjerene djelatnosti.

Najveći broj priloga indeksiranih pod predmetnicama *novine, novinari, novinstvo* jesu zapravo prijepisi pisanja onovremenih carigradskih, ali i svih većih evropskih novina. Pritom, naslovi novina iz kojih se informacije prenose nekada su doslovce navedeni, a nekada se radi o isključivo približnim određenjima, kakva su npr. „iz berlinskih novina saznajemo“ ili „pišu engleske novine“ i sl.

Veliki broj priloga unutar *Sarajevskog cvjetnika* tematizira novinu i novinstvo kroz objavljivanje vijesti da je s izlaženjem počeo neki novi list ili da je već postojeći list, nakon izvjesnog perioda neizlaženja, obnovio svoj rad. Takve vijesti *Sarajevskom cvjetniku* redovito su bile prilika da novoizlazećem listu poželi uspješno i dugogodišnje djelovanje:

Iz jedne telegrafske depeše doznajemo, da su počele jedne novine izlaziti u Djarbektirskom vilajetu. Budući mi nijesmo prvoga broja ovijeh novina čitali, to ne možemo o njima ništa ni govoriti, ali ipak želimo i od Boga ištemo, da im sadržaj onakav bude, kako će narodu i državi koristiti moći, i da budu od nas svijeh bolje, i da se mogu nazvati drugi „Tereki“. Najposlije čestitamo ustanovitelju i urednicima tjih novina njihov sretan početak.

Još jedna omanja skupina priloga direktno tematizira novinu, u ovom slučaju probleme distribucije *Sarajevskog cvjetnika*. *Sarajevski cvjetnik* (13. 3. 1869.) prenosi žaljenje jednog čitaoca zbog neredovitog ili zakašnjelog prispjeca lista u njegov kraj, jer se čitalac pita *Šta vrijede novine pošto ostare i postanu starine*, sažimajući u jednoj rečenici samu bit novine i novinstva, što, u krajnjem, vjerovatno i jeste ponukalo urednika da objavi čitaočevo pismo žalbe u cijelosti.

Sarajevski cvjetnik, u nastojanju da pospješi distribuciju, pomno prati čitalačke kritike kada je ovaj aspekt života novine u pitanju, pa *Cvjetnik* (31. 1. 1870.) prenosi vijest da „Salih paša, mutesarif bihačkoga sandžaka, uzima dva egzemplara našega lista za svoje novce i poklanja ih bihačkoj

ruždiji i Cazinskoj medresi s tijem uslovom da se novine daju učenicima tih škola na čitanje“. *Sarajevski cvjetnik* (31. 1. 1870.) u znak zahvalnosti za učinjeni napor obavještava da će svakoj školi na zahtjev poslati novine.

Suprotno za ono vrijeme naprednim, a zapravo ograničenim mogućnostima unutar ovog tek stasavajućeg novinskog konteksta u Bosni i Hercegovini koncem 19. st., mogućnosti umnažanja, distribucije, dostupnosti, čitanosti i čitalačke uključenosti u život novine danas su bitno proširene te preoblikovane, uz prateće promjene uloge novine i novinstva na ideološkoj, političkoj, kulturološkoj i na mnogim drugim razinama. Posljedično promjenama, čak i onda kada je stara periodika poput *Sarajevskog cvjetnika* u pitanju, novo vrijeme i nove tehnologije upravljanja pisanom riječju otvaraju prilike za nove početke sad već tradicionalnog korpusa bosanskohercegovačke periodike, a koji u novim, već postojećim digitalnim inačicama ne samo *Sarajevskog cvjetnika* već i ostalih primjeraka iz nekadašnje Vilajetske štamparije pronalaze priliku za nova tumačenja, nove usporedbe i nove, šire čitalačke horizonte.

LITERATURA

1. Ademović, Fadil. *Prve novine i prvi novinari u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Nezavisna unija profesionalnih novinara Bosne i Hercegovine, 1997.
2. Čurčić, Lazar. *Prilog istoriji oblikovanja srpske i hrvatske ćiriličke knjige štampane u XVI veku*. // Zbornik za slavistiku. Novi Sad: Matica srpska, 1976. Knj. 10. Str. 97-115.
3. Dizdar, Senada. *Sarajevski cvjetnik: studija i bibliografija* (magistarski rad). Sarajevo, 2000.
4. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: EPH: Novi Liber, 2004.
5. Kreševljaković, Hamdija. *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg Bosni od najstarijih vremena do danas*. Sarajevo, 1912.
6. Kruševac, Todor. *Periodika bosanska za turskog vremena: 1850: 1878*. // Glasnik društava arhivskih radnika u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1967. Knj. 7. Str. 103-161.
7. Kruševac, Todor. *Bosanskohercegovački listovi XIX veka*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
8. Medaković, Dejan. *Grafika srpskih štampanih knjiga XV-XVIII*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1958.
9. Memija, Emina. *Bosanski vjesnici*. Sarajevo: El-Kalem, 1996.

10. Memija, Emina. *Od slike do knjige: iz historije pisma, štampe i biblioteke*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2003.
11. Rizvić, Muhsin. *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u BiH u doba austrougarske vladavine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela knj. XLVI, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knj. 2/1, 1973.
12. *Sarajevski cvjetnik*. Mehmed Šakir (Šaćir) Kurtćehajić (ur.). Sarajevo: (Vilajetska štamparija), 1868–1872.

NEWSPAPERS, JOURNALISTS AND JOURNALISM IN THE RECORDS OF *SARAJEVSKI CVJETNIK* – THE FIRST PRIVATE AND INDEPENDENT NEWSPAPER IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

SUMMARY

This paper demonstrates the significance of *Sarajevski cvjetnik*, the first Bosnian-Herzegovinian private and independent newspaper, and of its editor, Mehmed Šakir (Šaćir) Kurtćehajić. Further, it will offer a brief overview of Bosnia and Herzegovina's earliest activities in the field of printing and newspaper publication, and analyze the structure and function of *Sarajevski cvjetnik*, making special note of references to newspapers, journalists and journalism within its pages.

Maida Koso | Kemal Dizdarević

DEPRESIVNI I ANKSIOZNI SIMPTOMI NAKON SUBARAHNOIDALNE HEMORAGIJE (SAH)

Sažetak: Cilj ovog rada bio je procijeniti depresivne i anksiozne simptome kod osoba koji su bili podvrgnuti operativnom zahvatu aneurizme čija je ruptura uzrokovala subarahnoidalnu hemoragiju (SAH). Osobe sa dijagnozom SAH-a testirane su 45 dana nakon operacije Beckovom skalom depresivnosti i Spielbergovom skala anksioznosti kao stanja. Rezultati su poređeni sa rezultatima osoba koji su bili podvrgnuti operaciji na kičmenom stubu koji se nisu značajno razlikovali od eksperimentalne grupe s obzirom na spol, dob, godine školovanja i verbalne intelektualne sposobnosti. Rezultati ukazuju na postojanje značajne razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe s obzirom na rezultate na upitnicima o depresivnim i anksioznim simptomima. Ovakvi rezultati su u skladu sa rezultatima do kojih su došli drugi istraživači na uzorku osoba sa SAH-om.

Ključne riječi: subarahnoidalna hemoragija, depresija, anksioznost

SUBARAHNOIDALNA HEMORAGIJA

Moždani udar je treći glavni uzrok smrti u razvijenim zemljama. Može biti uzrokovan ugruškom koji začepi arteriju i onemogući protok krvi kroz nju (ishemijski moždani udar) ili puknućem krvne žile i prodiranjem krvi u okolno tkivo (hemoragijski moždani udar). Oko 85% moždanih udara su ishemijski koji mogu biti posljedica stvaranja ugruška u oštećenoj arteriji koja mozak opskrbljuje krvlju (tromboza) ili otkidanjem komadića ugruška koji je nastao na drugom mjestu (npr. bolesni srčani zalisci), a krvnom strujom doputuje i zaglavi se u moždanoj arteriji (embolija). Oko 15% moždanih udara su hemoragijski. Ako se krv iz oštećene krvne žile izlije u mozak, radi se o intracerebralnom hemato-

mu, a ako se krv izlije u likvorske prostore onda se radi o subarahnoidalnoj hemoragiji (krvarenju).

Subarahnoidalna hemoragija (SAH) predstavlja prisustvo krvi u subarahnoidalnom prostoru. Ovaj prostor je situiran ekstracerebralno, između tankih moždanih ovojnica, a značaj mu se ogleda u činjenici da se unutar njega nalaze velike moždane arterije.

Rani izvještaji o SAH-u uključuju dijagnozu na osnovi lumbalne punkcije ili autopsije. Angiografija nije korištena u ove svrhe sve do 1950-ih godina. Prvi ozbiljniji opis SAH-a u medicinskoj literaturi nalazimo kod Gintraca (1869, prema Weir 1998) koji izvještava o 32 prethodno objavljene studije slučaja, zajedno sa dva svoja slučaja, i opisuje uzroke, patologiju i simptomatologiju ovog stanja. Symonds je (1924, prema Weir 1998) prikupio i objavio 124 slučaja SAH-a. On jasno navodi da je uzrok, u većini slučajeva, intrakranijalna aneurizma. Također je tačno pretpostavio da je uzrok smrti, u većini slučajeva gdje je dijagnosticiran idiopatski SAH, također aneurizma.

Prva opširnija studija od koje potiče i većina našeg današnjeg znanja o aneurizmama i SAH-u, potiče iz 1969. (Sahs, Perret, Locksley & Nishioka, prema Weir 1998). Utvrđeno je da je, kod većine pacijenata, aneurizma bila uzrok SAH-a. Na drugom mjestu su bile arterio-venske malformacije (AVM). SAH može biti spontani i traumatski (posttraumatski) i također može biti primarni – direktno krvarenje u subarahnoidalni prostor ili sekundarni – prodor parenhimnog krvarenja iz mozga kroz piju mater u subarahnoidalni prostor (Dizdarević 2003). Većina istraživanja i autora navode da je u oko 80% slučajeva uzrok SAH-a aneurizma (Dizdarević 2003, Weir 1998, Suarez, Tar, & Selman 2006). Nakon aneurizmi, po redu važnosti su arteriovenske malformacije (oko 10%) koje nastaju uslijed poremećaja u razvoju krvnih sudova, gdje izostanak razvoja kapilarne mreže dovodi do jednog ili više šantova između arterijskog i venskog bazena. Osim arteriovenskih malformacija, u vaskularne anomalije spadaju i venski angiomi, potom kavernoze malformacije i kapilarne teleangiektazije, kao kongenitalni poremećaj kapilara. Sve one daju SAH. Potom SAH kod osoba koje su na tretmanu sa antikoagulantnim lijekovima, kod bolesnika s hemopatijama ili s arterijskom hipertenzijom, nakon elektrokcije itd. Arteriovenske malformacije, pored SAH-a, daju i intracerebralna i intraventrikularna krvarenja. Najčešća su intracerebralna krvarenja, sa sekundarnim prodorom u subarahnoidalni prostor, a klinička slika je ovisna o lokalizaciji i veličini krvarenja. Prognoza im je u načelu bolja nego kod krvarenja izazvanim rupturom aneurizme. AV malformacije mogu se manifestovati i izolovanim epileptičnim napadima ili dugogodišnjim gla-

voboljama migrenskog tipa ili kliničkim slikama tipa tranzitorske ishemijske atake (TIA) ili znacima hronične mentalne deterioracije.

U donjoj tabeli (prilagođeno iz Weir 1998: 8) navedni su neki od uzroka SAH-a isključujući aneurizme i AV malformacije koji, kao što je navedeno, čine 90% svih SAH-a:

Tabela 1. Uzroci SAH-a isključujući aneurizme i arteriovenske malformacije

Angiopatija	- ateroskleroza, hipertenzija, intraarterijska embolija, kongofilija, lupus
Venska troboza	- trudnoća, kontracepcija, trauma, infekcija, koagulopatija
Bolesti krvi	- leukemija, hemofilija, anemija, trombocitopenija
Alergijske bolesti	- Anaphylactoid purpura, hemorahijski nefritis
Infekcije	- bakterijski meningitis, tuberkulozni meningitis, leptospiroza, bruceloza
Intoksikacije	- epinefrin, inhibitori monoaminske oksidaze, amfetamini, alkohol, nikotin
Tumori	- glioma, meningeoma, hemanhioblastoma, sarcoma, melanoma
Trauma	- električni udari, radijacija, uremija
Nepoznati uzroci	- jedan mali dio SAH-a ostaje nepoznate etiologije

SAH se najčešće javlja kod osoba između 35 i 65 godina. Nešto je češći kod žena. Najveći broj aneurizmi je kongenitalnog porijekla, pri čemu na mjestu defekta nedostaje mišićni sloj, koji dopire samo do vrata aneurizme.

Za SAH je karakteristična sljedeća klinička slika: pacijent srednjih godina, naglo i iznenada dobija jaku glavobolju, mučnina, povraćanje, ukočenost vrata (nadražaj meningi). Svijest može biti, ali ne mora, poremećena. Ako je ranije patio od nekog oblika glavobolja, pacijent navodi "da nikada nije imao tako jaku". Pojavi SAH-a može prethoditi neki fizički napor ili psihičko uzbuđenje uz skok krvnog pritiska što, međutim, nije pravilo. Kliničku dijagnozu treba odmah provjeriti CT-om, jer se već oko četvrtog dana tek 50% SAH-a može potvrditi ovom metodom. Vaskularna malformacija (aneurizmu ili angiom) može se potvrditi MR-angiografijom, posebno kada se radi o multiplim aneurizmama.

Za gradaciju težine kliničkih simptoma SAH-a koristi se Hunt & Hess klinička reprezentacija. Hunt & Hess sistem značajno korelira sa neurološkim ishodom i rizikom od ponovnog krvarenja i vazospazma.

Tabela 2. Hunt & Hess sistem gradacije

Stupanj	Simptomi i znaci
0	Nema simptoma
1	Umjerene glavobolje i rigiditet
2	Jaka glavobolja, rigiditet
3	Uspavanost, konfuzija, fokalni deficit
4	Sopor, hemipareza/plegija
5	Koma, decerebracija, moribundnost

(Prilagođeno iz: J Neurosurg 1968, 28: 14)

Liječenje SAH-a može biti konzervativno i operativno. Operativno liječenje ima za cilj da pripremi bolesnika za etiološku terapiju, a to je uklanjanje aneurizme iz opće cirkulacije, bilo da se to radi klasičnim neurohirurškim putem ili putem interventne radiologije ili kombinacijom ovih metoda. Konzervativno liječenje zahtijeva strogo mirovanje, u zamračenoj sobi, bez buke, sa posjetama svedenim na najmanju moguću mjeru. Potrebno je pacijenta osloboditi bola primjenom analgetika uz koje se mogu dodati (ako je uredna svijest) i sredstva za smirenje. Pojava hidrocefalusa traži hitnu hiruršku intervenciju, a rekrvarenja ponovnu konsultaciju neurohirurga. Hirurško liječenje aneurizme radi se u prvim danima ili čak satima, prema novijoj literaturi, dok nema jačeg vazospazma, ili nakon tri sedmice, kada je uglavnom popustio. Danas je prihvaćeno da je bolje, ako se može uraditi ranu operaciju. Što je interval između pojave prvih simptoma i hospitalizacije kraći, to je mortalitet manji i manja je mogućnost ponovnog krvarenja (Thie, Spitzer & Kunze 1987).

Za jedan broj bolesnika bolest prolazi bez dodatnih komplikacija i krv se polako (za nekoliko sedmica) resorbuje iz subarahnoidalnog prostora. Drugi dio bolesnika ima komplikacije od kojih je prva i najteža komplikacija ponovno krvarenje jer stvoreni fibrinski čep nije mogao trajno zatvoriti defekt na zidu aneurizme. Javlja se kod oko 35% bolesnika, najčešće u prvih 24 sata po insultu, potom je veoma učestalo između osmog i dvanaestog dana, ali mogućnost rekrvarenja ostaje značajna i nakon tog perioda.

Druga komplikacija je pojava vazospazma sa posljedičnim infarktom, posebno izražena u periodu između 5. i 15. dana po insultu, a manifestuje se kod oko 30% bolesnika.

Treća komplikacija je pojava akutnog hidrocefalusa, dok je hronični hidrocefalus komplikacija pozne faze bolesti. Navedene komplikacije ima-

ju brutalni početak, nakon kraćeg ili dužeg intervala stabilnog stanja, sa glavoboljom, povraćanjem, poremećajem svijesti, fokalnim neurološkim ispadima. Bolesnici mogu imati i sistemne komplikacije tipa arterijske hipertenzije, rjeđe poremećaj srčanog ritma ili ishemije srca (do srčanog infarkta), te gastrointestinalna krvarenja (*stres ulkus*).

Prema Lezak (2004) prognoza za ove bolesnike ostaje sumorna, sa mortalitetom od 35% do 52% unutar prvih 30 dana. Rani mortalitet, u prvoj sedmici, direktno je povezan sa veličinom i lokalizacijom hematoma. Znači nepovoljne prognoze su koma dužeg trajanja, uz težak motorni deficit te intrakranijalne hipertenzije na CT-u. Kod preživjelih pacijenata je stepen funkcionalnog oporavka različit, uz mogućnost da kod malih hematoma bude i potpun.

DEPRESIVNOST I ANKSIOZNOST KOD OSOBA SA SUBARAHNOIDALNOM HEMORAGIJOM

Powell, Kitchen, Heslin & Greenwood (2002, 2004) na uzorku od 52 pacijenta istraživali su prevalencu i različite aspekte kognitivne i psihosocijalne disfunkcije, uključujući posttraumatske simptome stresa tri, devet i 18 mjeseci nakon SAH-a. U poređenju sa kontrolnom grupom, pacijenti nakon SAH-a imali su simptome poremećaja raspoloženja i simptome depresije i anksioznosti u sve tri vremenske tačke. Tri mjeseca nakon SAH-a 60% pacijenata pokazivali su kliničke simptome posttraumatskog stresa (intruzivne misli i izbjegavanje podsjetnika na traumu), 30% nakon devet mjeseci, a samo tri pacijenta nakon 18 mjeseci.

Buchanan, Elias & Goplen (2000) ukazuju na značaj podrške članova uže porodice i prijatelja u oporavku pacijenta nakon operacije aneurizmatškog SAH-a. Uprkos dobrom fizičkom oporavku pacijenata, 19 mjeseci nakon SAH-a, od 28 pacijenata koji su bili uključeni u uzorak, polovica se nije vratila na radno mjesto koje su imali prije operacije, a na njihov svakodnevni život negativno su uticali njihov mentalni i psihički status koji nije bio zadovoljavajući.

Istraživanja pokazuju da se nakon SAH-a mogu javiti simptomi depresivnosti i anksioznosti.

DSM IV uvodi dijagnozu poremećaja raspoloženja zbog općeg zdravstvenog stanja koju karakteriše „upadljiv i trajan poremećaj raspoloženja za koji se prosuđuje da nastaje zbog neposrednog fiziološkog učinka općega zdravstvenog stanja. Poremećaj raspoloženja može uključivati

depresivno raspoloženje; značajno smanjeno zanimanje ili uživanje; ili povišeno, ekspanzivno ili razdražljivo raspoloženje“ (1996: 337). Navodi se da će 25-40% osoba s određenim neurološkim stanjima (uključujući Parkinsonovu bolest, Huntingtonovu bolest, multiplu sklerozu, moždani udar i Alzheimerovu bolest) razviti upadljivo depresivni poremećaj u jednom trenutku razvoja bolesti. Dijagnoza depresije kod pacijenata nakon moždanog udara je jako bitna jer sama depresija nakon moždanog udara može imati uticaja i na kognitivnu disfunkciju.

Analizirajući literaturu, Carota, Staub & Bogousslavsky (2002), navode da je prevalenca depresivnosti kod pacijenata koji su preživjeli moždani udar od 6 do 41% u prve dvije sedmice (Fedoroff, Starkstein, Parikh, Price, & Robinson 1991, Berg, Palomäki, Lehtihalmes, Lönnqvist, & Kaste 2001), 47-53% nakon tri i četiri mjeseca, 21-47% nakon 3 godine, 35% nakon 4.9 godina i 19% nakon 7 godina. U istraživanju koje su sprovveli Morris, Wilson & Dunn (2004) 28% pacijenata postigli su rezultat niska do umjerena depresivnost (skor 10-18) na Beckovoj skali depresije, a 22% postigli su rezultat koji ukazuje na umjerenu ili tešku depresivnost (≥ 19). Rezultati 52 pacijenta, koji su bili uključeni u ovo istraživanje, na Inventaru anksioznosti kao stanja i osobine (State-Trait Anxiety Inventory – u daljem tekstu STAI) ukazuju na visok stepen anksioznosti. 58% njih su iznad 80-og percentila na upitniku anksioznosti kao osobine, a 46% ih je iznad 80 percentila na upitniku anksioznosti kao stanja. Otprilike 40% pacijenata nalaze se u nivou umjerena do teška anksioznost. U ovom istraživanju pokazano je da su simptomi i anksioznosti i depresije kod pacijenata bili u visokoj pozitivnoj korelaciji sa smanjenom mogućnošću za povratak na posao i smanjenom socijalnom aktivnošću.

Astrom, Adolfson & Asplund (1993) navode da je kod 25-50% pacijenata nakon moždanog udara prisutna anksioznost u akutnoj fazi, a nakon godinu dana, kao i nakon 3 godine prevalenca je nešto manja.

Rezultati multiple regresijske analize depresivnosti, tri godine nakon moždanog udara (Morrison, Pollard, Johnston & MacWalter 2005) pokazuju da redovita vježba, zadovoljstvo tretmanom, niska anksioznost i minimalan ili nepostojanje fizičkog hendikepa, predstavljaju značajne prediktore manje depresivnosti.

Spencer, Tompkin & Shulz (1997) upozoravaju da bi anamneza koja uključuje porodičnu historiju bila jako bitna u procjeni depresije nakon moždanog udara. Ako u porodičnoj historiji postoje slučajevi psihijatrijskih oboljenja, opravdano je pretpostaviti da će to imati značajan uticaj na pojavu simptoma depresije nakon moždanog udara (Morris et al. 1992, prema Spencer et al. 1997).

Veoma zanimljive rezultate istraživanja o uticaju korištenja antidepresiva na smanjenje mortaliteta nakon moždanog udara objavili su Jorge, Robinson, Arndt & Starkstein (2003). Njihovi rezultati pokazuju da od 104 pacijenta, 50 je umrlo nakon 9 godina kada je rađeno ponovno testiranje. Od 53 pacijenta koji su primali punu dozu antidepresiva, 36 (67.9%) je bilo živo nakon 9 godina kada je rađeno ponovno testiranje, u poređenju sa samo 10 (35.7%) u grupi koja je primala placebo. Utvrđena razlika bila je statistički značajna. Logistička regresijska analiza pokazala je da pozitivni efekti antidepresiva ostaju značajni kod grupe depresivnih, ali i kod grupe pacijenata koji nisu imali depresivne simptome. Zaključili su da tretman sa Fluxotinom ili Nortriptilinom 12 sedmica tokom prvih 6 mjeseci nakon moždanog udara, značajno utiče na preživljavanje pacijenata bez obzira da li su imali depresivne simptome ili ne.

Članovi porodice pacijenta nakon moždanog udara također su izloženi riziku od depresije (Grant, Weaver, Elliott, Bartolucci & Giger 2004). Psiholozi uključeni u rehabilitaciju pacijenta nakon moždanog udara, moraju biti svjesni rizika oboljevanja od depresije koji postoji kako za pacijente tako i za članove obitelji koji su direktno uključeni u proces oporavka pacijenta. Također moraju biti svjesni činjenice da kvalitet porodičnih odnosa može uticati na razvoj depresije kod pacijenata nakon moždanog udara (Palmer & Glass 2003).

CILJ I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Opći cilj istraživanja je ispitivanje nivoa anksioznosti i depresivnosti kod osoba nakon operacije aneurizme čija je ruptura uzrokovala SAH 45 dana nakon operativnog zahvata. Nivo anksioznosti i depresivnosti grupe učesnika sa SAH-om poredili smo sa rezultatima osoba koje se prema relevantnim varijablama (dob, spol, obrazovanje, inteligencija) ne razlikuju značajno od osoba sa SAH-om, a koji nisu imali neuroloških problema i/ili deficita, te stoga čine kontrolnu grupu u našem istraživanju.

S obzirom na cilj istraživanja postavljena je hipoteza da će osobe nakon operacije aneurizme čija je ruptura uzrokovala SAH imati veći nivo depresivnosti i anksioznosti u poređenju sa grupom pacijenata sa dija-gnozom discus herniae 45 dana nakon operacije.

Metodologija istraživanja

Kako većinu pitanja u neuropsihološkim istraživanjima nije moguće ispitati korištenjem eksperimentalnog pristupa, u ovakvim situacijama sprovede se kvaziekperimentalna istraživanja – istraživanja grupa ispitanika koji su izloženi ili su bili izloženi nekim uticajima koji nas zanimaju. Ovakva istraživanja nisu pravi eksperimenti jer mogući uticaj relevantnih varijabli nije strogo kontroliran. U našem istraživanju, eksperimentalnu grupu sačinjavaju pacijenti sa aneurizmatском subarahnoidalnom hemoragijom (HH I i II) čije smo rezultate na upitnicima o depresivnim i anksioznim simptomima grupe pacijenata sa subarahnoidalnom hemoragijom poredili sa rezultatima grupe pacijenata koji su bili podvrgnuti operaciji discus herniae, bez povijesti neuroloških ili psihijatrijskih problema.

Učesnici

Uzorak čine dvije grupe pacijenata. Prvu grupu čini 12 pacijenata (7 muškaraca i 5 žena) sa dijagnozom SAH-a, uzrokovanim rupturom aneurizme, koja je operativnim zahvatom sanirana. Drugu grupu čine 12 pacijenata koji su bili podvrgnuti operaciji discus hernie (5 muškaraca i 7 žena).

Iz tabele 3. se vidi da su svi pacijenti, u vrijeme testiranja, bili u srednjim godinama života ($M_E=45,92$, $SD_E=8,81$; $M_K=45,50$, $SD_K=12,59$; $t=0,094$, $df=22$, $p=0,926$), da imaju podjednak nivo obrazovanja ($M_E=10,67$, $SD_E=1,97$; $M_K=12,17$, $SD_K=1,80$; $t=-1,947$, $df=22$, $p=0,064$) i podjednak nivo verbalnih intelektualnih sposobnosti mjeren pomoću subtestova Shvatanje ($M_E=20,83$, $SD_E=4,324$; $M_K=21,83$, $SD_K=4,726$; $t=-0,541$, $df=22$, $p=0,594$) i Sličnosti ($M_E=19,08$, $SD_E=2,811$; $M_K=20,25$, $SD_K=3,079$; $t=-0,969$, $df=22$, $p=0,343$) na Wechslerovoj skali inteligencije. Razlike u godinama starosti, godinama školovanja i verbalnim intelektualnim sposobnostima između dvije grupe nisu statistički značajne.

Tabela 3. Karakteristike učesnika u grupi osoba sa aneurizmatским SAH-om i kontrolnoj grupi

	SAH		DH	
	M	SD	M	SD
Godine starosti	45,92	8,81	45,50	12,59
Godine školovanja	10,67	1,97	12,17	1,80
WAIS – Shvatanje	20,83	4,324	21,83	4,726
WAIS – Sličnosti	19,08	2,811	20,25	3,079

Uzorak čine svi pacijenti koji su od jula 2005. do jula 2007. bili primljeni na Neurohiruršku kliniku kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu, a koji nisu odstupali od unaprijed postavljenih kriterija. Kriteriji su se odnosili na godine starosti, stanje svijesti i opće zdravstveno stanje prije operacije, postoperativni tok, informacije o neurološkim ili psihijatrijskim problemima prije operacije i gubitak svijesti u životnoj historiji. Osobe starije od 60 godina nisu uključene u istraživanje. Drugi kriterij podrazumijevao je težinu simptoma po prijemu u bolnicu. Ispitani su samo oni pacijenti čiji su simptomi ukazivali na prvu ili drugu kategoriju po Hant & Hess sistemu gradacije. Uzorak čine samo oni pacijenti kod kojih nije bilo nikakvih postoperativnih poteškoća i/ili komplikacija. Nijedan pacijent nije potvrdio postojanje neuroloških i/ili psihijatrijskih poremećaja, znakova i/ili simptoma u svojoj životnoj historiji. U grupi osoba sa SAH-om 3 pacijenta su imala gubitak svijesti koji su trajali, prema njihovim izjavama, oko 5, 10 i 15 minuta. Ostali pacijenti nisu izjavili da su ikada gubili svijest. Svi testirani pacijenti bili su dešnjaci. Sve pacijente je operisao isti specijalista neurohirurg i operativni zahvat aneurizme bio je klasičnog tipa koji uključuje kraniotomiju. Unutar eksperimentalne grupe, 7 pacijenata je operisano u prva tri dana po prijemu u bolnicu (rana operacija), dva pacijenta su operisana u prvih 5 dana, dva su operisana 20. dan po prijemu u bolnicu, a jedan – 46. dan po prijemu (kasna operacija). U kontrolnoj grupi, svi pacijenti su operisani u prva dva dana po prijemu u bolnicu, osim jednog koji je operisan 18. dan. 7 od 12 pacijenata u eksperimentalnoj grupi imali su rupturu aneurizme na desnoj hemisferi mozga, a 5 ih je imalo na lijevoj hemisferi mozga.

Instrumenti

U istraživanju su korišteni: upitnik o demografskim podacima, subtestovi Shvatanje i Sličnosti Wechslerove skale inteligencije, upitnici o prisustvu depresivnih i anksioznih simptoma i upitnik o konzumaciji alkohola.

Upitnik o demografskim podacima

Učesnici su prvo ispunili upitnik o demografskim podacima i drugim podacima važnim za ovo istraživanje. Upitnik je sadržavao pitanja koja su se odnosila na spol, dob, godine školovanja, preferenciju ruke, informacije o prethodnim bolestima, informacije o gubitku svijesti, ranjavanju, lijekovima koje eventualno koriste.

Beckova skala depresivnosti (BDI)

Beckova skala depresivnosti (BDI) korištena je za procjenu depresivnih simptoma u odraslih. Uključuje listu od 21 simptoma gdje se intenzitet simptoma procjenjuje na skali od 0 do 3. Tvrdnje se odnose na osjećaj promašenosti, krivnje, iritabilnosti, teškoće spavanja, gubitak apetita. Bodovanje: 5-9 bez depresije ili minimalna depresija, 10-18 niska ili umjerena, 19-29 umjerena ili teška i 30-63 teška depresija.

Beck & Beamescterfer (1974, prema Kolenović-Đapo 2001) navode da rezultat veći od 17 indicira prisustvo depresivnosti.

Spielbergova skala za mjerenje anksioznosti kao stanja (STAI-X1)

Spielbergova skala (STAI-X1), kojom se utvrđuje razina anksioznosti koja je situacijski determinirana te fluktuirira s vremenom i u različitim situacijama sadrži 20 čestica. Zadatak ispitanika je da za svaku česticu procijeni koliko se odnosi na njega (od *nimalo* do *veoma mnogo*). Ukupni rezultat je formiran kao linearna kombinacija procjena na svih 20 čestica, pri čemu se 10 čestica boduje u suprotnom smjeru. Raspon rezultata kreće se od 20 do 80, a rezultat iznad 40 ukazuje na prisustvo anksioznosti u patološkom obliku (Ramonaiah i sur. 1983, prema Kolenović-Đapo 2001).

Wechslerova skala inteligencije (Shvatanje i Sličnosti)

Učesnici u dvije grupe izjednačavani su s obzirom na: spol, dob, godine školovanja i rezultat na dva subtesta verbalnog dijela Wechslerove skale inteligencije (Shvatanje i Sličnosti) (Wechsler Bellevue oblik II, Test za odrasle).

Postupak

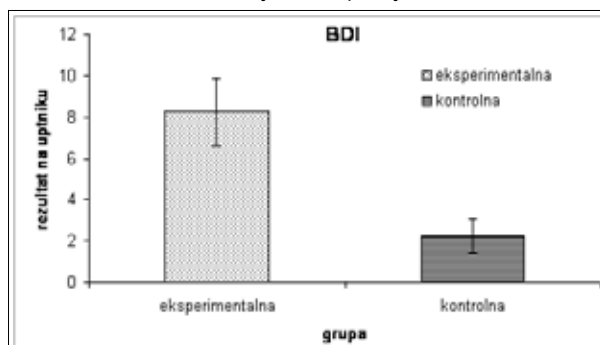
Obje grupe testirane su u prosjeku 45 dana nakon operacije, u mirnoj prostoriji Neurohirurškog odjela Kliničkog univerzitetskog centra Koševo i testiranje, ni u jednom slučaju, nije bilo prekidano zbog buke ili nekih drugih distraktora. Svi učesnici su bili detaljno informisani o svrsi ovog istraživanja od strane liječnika neurohirurga i od strane psihologa koji je primjenjivao testove. Učešće svih učesnika u istraživanju bilo je na dobrovoljnoj osnovi.

Rezultati

Depresija i anksioznost

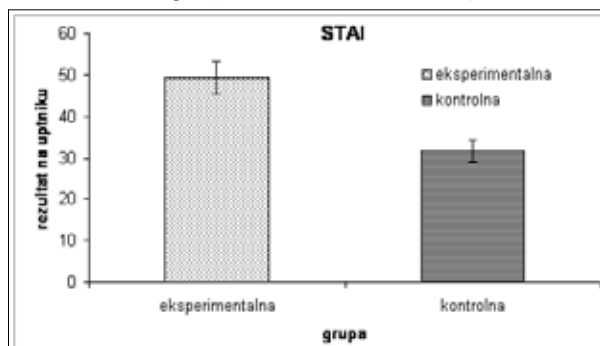
Na slikama 1. i 2. grafički su prikazani rezultati eksperimentalne i kontrolne grupe na upitnicima o prisustvu depresivnih i anksioznih simptoma.

Slika 1. Rezultati eksperimentalne i kontrolne grupe na Beckovoj skali depresije

Slika 1. prikazuje značajno veći rezultat eksperimentalne grupe na upitniku o prisutnosti depresivnih simptoma ($M_e=8,25$; $SD_e=5,59$; $M_k=2,25$; $SD_k=2,89$; $t=3,299$; $df=22$; $p<0,01$).

Slika 2. Rezultati eksperimentalne i kontrolne grupe na Spielbergovoj skali anksioznosti kao stanja

Na slici 2. vidimo da eksperimentalna grupa ima značajno više simptoma anksioznosti u odnosu na kontrolnu grupu ($M_e=49,33$; $SD_e=12,95$; $M_k=31,67$; $SD_k=9,24$; $t=3,846$; $df=22$; $p<0,01$)

Značenje kratica:

- BDI – Beck Depression Inventory – Beckov inventar depresije
- STAI – State-Trait Anxiety Inventory – Inventar anksioznosti kao stanja

Diskusija

Cilj našeg istraživanja bio je utvrditi nivo anksioznih i depresivnih simptoma kod pacijenata nakon operacije aneurizme koju je uzrokovao SAH. Da bismo umanjili i držali pod kontrolom uticaj varijabli kao što su izloženost općoj anesteziji, hospitalizacija, postoperativni oporavak, odlučili smo se za kontrolnu grupu ispitanika koji su također bili izloženi općoj anesteziji prilikom operacije discus herniaee zbog čega su također bili hospitalizirani na Neurohiruškoj klinici Kliničkog univerzitetskog centra u Sarajevu.

Na slikama 1. i 2. prikazani su rezultati ispitivanja razlika između eksperimentalne i kontrolne grupe s obzirom na prisustvo simptoma depresivnosti i anksioznosti. Vidljivo je, kako smo i pretpostavili, da osobe nakon operacije aneurizme u poređenju sa osobama nakon operacije na kičmenom stubu imaju značajno više depresivnih i anksioznih simptoma. Saznanje o dijagnozi SAH-a i načinu tretiranja koji je kod naših učesnika uključivao vrlo rizičan operativni zahvat na mozgu, rezultirao je značajno većom anksioznošću i prisutnijim depresivnim simptomima. Međutim, treba primijetiti da prosječni rezultat koji je postigla eksperimentalna grupa na upitniku o depresivnim simptomima od 8,25 spada u kategoriju *bez depresije* ili *minimalna depresivnost* i ne indicira prisustvo depresivnosti kod osoba nakon operacije aneurizme i SAH-a. U istraživanju Morrisa et al. iz 2004. godine većina pacijenata nakon moždanog udara imali su rezultat koji je viši od onog koji su postigli ispitanici u našem istraživanju. Ovdje treba napomenuti da smo u našem istraživanju imali vrlo stroge kriterije na osnovu kojih smo birali ispitanike u eksperimentalnoj grupi. Svi ispitanici su bili HH1 ili HH2, sa uspješno proteklom operacijom i postoperativnim oporavkom, bez bilo kakvih postoperativnih komplikacija i poteškoća. Većina ispitanika u našoj eksperimentalnoj grupi su na kontrolni pregled kada su, pored baterije kognitivnih testova, popunjavali upitnike BDI i STAI, došli samostalno i bez pomagala. Stanje koje je podrazumijevalo šok zbog dijagnoze i operacije, a završilo se uspješnim postoperativnim oporavkom, te relativno kratak boravak u bolnici je nešto što je moglo uticati na to da njihov rezultat na skali depresivnih simptoma ne bude visok. Zasigurno je i činjenica da su ispitanici u drugoj vremenskoj tački ispitivani kada više nisu bili ležeći pacijenti, već je njihov dolazak bio zbog kontrole, uticala na nizak rezultat na skali depresivnosti. Morrison et al. (2005) navode da redovita vježba, zadovoljstvo tretmanom, niska anksioznost i manji fizički hendikep predstavljaju značajne prediktore manje depresivnosti. U našem uzorku nije bio nijedan ispitanik sa fizičkim hendikepom ili postoperativnim komplikacijama nakon operacije

aneurizme što može biti uzrokom ovakvog niskog rezultata na upitniku o depresivnim simptomima.

Anksiozni simptomi, mjereni pomoću upitnika STAI, 45 dana nakon operacije, bili su u nešto većoj mjeri zastupljeni u odnosu na depresivne simptome. Također, anksiozni simptomi u eksperimentalnoj grupi značajno su veći u odnosu na anksiozne simptome u kontrolnoj grupi. Taj rezultat je u skladu sa rezultatima do kojih su došli Astrom et al. (1993) koji navode da je kod 25-50% pacijenata nakon moždanog udara prisutna anksioznost u akutnoj fazi, a nakon godinu dana, kao i nakon 3 godine, prevalenca je nešto manja. U istraživanju koje su sproveli Morris et al. (2004) otprilike 40% pacijenata nalazili su se u nivou umjerena do teška anksioznost. Prisustvo aneurizme u mozgu kod većine pacijenata ne daje nikakve simptome ili ti simptomi prolaze neopaženo. Prvi simptom najčešće jeste jak bol u glavi koji već ukazuje na rupturu aneurizme koja, kada se dijagnosticira, treba što prije biti operisana. Zbog toga, možemo pretpostaviti, da dobro zdravstveno stanje pacijenta i uspješan oporavak, nije dovoljan razlog da osoba ne osjeća anksioznost i strah od ponovnog krvarenja jer su se jednako dobro osjećali i nisu imali nikakvih simptoma niti znakova na dan kada su prvi put osjetili glavobolju kojoj je bio uzrok ruptura aneurizme.

Iako su svi pacijenti u eksperimentalnoj grupi otpušteni sa Klinike svjesni, orijentirani, samostalno pokretni i bez neurološkog deficita, ostali aspekti, bitni za funkcionisanje osobe u svakodnevnom životu i funkcionisanje osobe u cjelini, nisu spomenuti u otpusnom pismu niti u historiji bolesti. Većina neurohirurških odjela, kako u našem bližem okruženju tako i u svijetu, osim provjere medicinskog statusa pacijenta, ne uključuju procjenu funkcionisanja osobe u cjelini nakon neurohirurškog zahvata. Sa ispitanicima naše eksperimentalne grupe procjene simptoma depresivnosti i anksioznosti rađene su isključivo u istraživačke svrhe. Rezultati našeg istraživanja i rezultati do kojih su došli drugi istraživači trebali bi osvijetliti potrebu neuropsiholoških procjena pacijenata nakon operativnih zahvata na neurohirurškim odjelima, kako bi im se potom mogla pružiti i adekvatna profesionalna pomoć. Simptomi koje smo detektovali u našem istraživanju, kod osoba nakon operacije aneurizme i SAH-a, vezani za depresivnost i anksioznost, mogu otežavati pacijentima povratak na posao, socijalizaciju i općenito vraćanje svakodnevnom životu kakav su vodili prije operacije. Prepoznavanje problema koji imaju pacijenti i način na koji ti deficiti utiču na svakodnevno funkcionisanje pacijenta, jako su bitni aspekti rehabilitacije žrtve SAH-a.

Mnogi autori ukazuju na činjenicu koliko su podrška okoline, porodice i radnih kolega bitni za oporavak ovakvih pacijenata (Odgen et al. 1993) te zbog toga, osim rada sa samim pacijentom, neophodno je upoznati i porodicu i radne kolege pacijenta sa svim informacijama zahvaljujući kojim oporavak može biti puno kraći i bezbolniji.

Depresija i anksioznost mogu se javiti kako kod ispitanika tako i kod onih koji se brinu o pacijentima nakon moždanog udara (Palmer & Glass 2003, Grant, Weaver, Elliott, Bartolucci & Giger 2004). Psiholozi uključeni u rehabilitaciju pacijenta nakon moždanog udara, moraju biti svjesni rizika obolijevanja od depresije koji postoji za članove obitelji koji su direktno uključeni u proces oporavka pacijenta, te i njima priskrbiti adekvatnu podršku i pomoć. Također, kvalitet porodičnih odnosa povezan je sa depresivnim simptomima nakon izlaska pacijenta iz bolnice (Palmer & Glass 2003). Na osnovu rezultata Jorge et al. (2003) koji ukazuju na pozitivne efekte antidepresiva treba razmotriti upotrebu ovih lijekova kod pacijenata nakon operacije aneurizme koja je uzrokovala SAH.

Nakon ovakvih i sličnih istraživanja postaje nam jasnije zašto je veza između naučnih istraživanja i prakse trajno postojeća i neraskidiva, zašto jedno slijedi drugo i kako osobe koje rade u praksi mogu koristiti saznanja do kojih nauka dolazi.

LITERATURA

1. Američka psihijatrijska udruga. *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 1996.
2. Astrom, M., Adolfsson, R. & Asplund, K. (1993). Major depression in stroke patients. A 3-year longitudinal study. *Stroke*, 24, 976-982.
3. Babor, F.T., Fuente, J.R., Saunders, J. & Grant, M. AUDIT – The Alcosol Use Disorders Identification Test: Guidelines for use in Primary Health Care. World Health Organization, 1992.
4. Berg, A., Palomäki, H., Lehtihalmes, M., Lönnqvist, J. & Kaste, M. Poststroke Depression in Acute Phase after Stroke. *Cerebrovasculare Disease*, 12, 2001, 14-20.
5. Buchanan, K.M., Elias, L.J. & Goplen, G.B. Differing Perspectives on Outcome after Subarachnoid Hemorrhage: The Oatient, the Relative, the Neurosurgeon. *Neurosurgery*, 46, 4, 2000, 831-840.
6. Carota, A., Fabienne, S. & Bogousslavsky, J. Emotions, behaviours and mood changes in stroke. *Current Opinion in Neurology*, 15, 2000, 57-69.

7. Dizdarević, K. *Animalni model vazospazma analogan spazmu kod subarahnoidalne hemoragije i uloga nitričkog oksida u njegovom rezoluiranju. Eksperiment in vivo in vitro*. Magistarski rad. Medicinski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2003.
8. Fedoroff, J.P., Starkstein, S.E., Parikh, R.M., Price, T.R. & Robinson, R.G. Are depressive symptoms nonspecific in patients with acute stroke? *American Journal of Psychiatry*, 148, 1991, 1172-1176.
9. Grant, J.S., Weaver, M., Elliott, T.R., Bartolucci, A.A. & Giger, J.N. Family Caregivers of Stroke Survivors: Characteristics of Caregivers at Risk for Depression. *Rehabilitation Psychology*, 49, 2, 2004, 172-179.
10. Hunt, W. E. & Hess R.M. Surgical Risk as Related to Time of Intervention in the Repair of Intracranial Aneurysms. *Journal of Neurosurgery*, 28, 1968, 14-20.
11. Jorge, R.E., Robinson, R.G., Arndt, S. & Starkstein, S. Mortality and Poststroke Depression: A Placebo-Controlled Trial of Antidepressants. *American Journal of Psychiatry*, 160, 2003, 1823-1829.
12. Kolenović-Đapo, J. *Humor kao način suočavanja sa stresom*. Magistarski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2001.
13. Lezak, M. *Neuropsychological assessment*. New York: Oxford University Press, 2004.
14. Morris, P.G., Wilson, J.T.L. & Dunn, L. Anxiety and Depression after Spontaneous Subarachnoid Hemorrhage. *Neurosurgery*. 54, 1, 2004, 47-54.
15. Morrison, V., Pollard, B., Johnston, M. & MacWalter, R. Anxiety and depression 3 years following stroke: Demographic, clinical and psychological predictors. *Journal of Psychosomatic Research*, 59, 4, 2005, 209-213.
16. Palmer, S. & Glass, T.A. Family Function and Stroke Recovery: A Review. *Rehabilitation Psychology*, 48, 4, 2003, 255-265.
17. Powell, J., Kitchen, N., Heslin, J. & Greenwood, R. Psychosocial outcomes at three and nine months after good neurological recovery from aneurysmal subarachnoid haemorrhage: predictors and prognosis. *Journal of Neurology, Neurosurgery, and Psychiatry*, 72, 2002, 772-781.
18. Powell, J., Kitchen, N., Heslin, J. & Greenwood, R. Psychosocial outcomes at 18 months after good neurological recovery from aneurysmal subarachnoid haemorrhage. *Journal of Neurology, Neurosurgery, and Psychiatry*, 75, 2004, 1119-1124.
19. Spencer, K.A., Tompkin, C.A. & Shulz, R. Assessment of Depression in Patients With Brain Pathology: The Case of Stroke. *Psychological Bulletin*, 122, 2, 1997, 132-152.

20. Stein, M.D., Anderson, B., Charuvastra, A., Maksad, J. & Friedmann, P.D. A brief intervention for hazardous drinkers in a needle exchange program. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 22, 2002, 23-31.
21. Suarez, J.I., Tar, R.W. & Selman, W.R. Aneurysmal Subarachnoid Hemorrhage. *The New England Journal of Medicine*, 354, 4, 2006, 387-396.
22. Thie, A., Spitzer, K. & Kunze, K. (1987). Spontaneous Subarachnoid Hemorrhage: Assessment of Prognosis and Initial Management in the Intensive Care Unit. *Journal of Intensive Care Medicine*, 2, 1987, 103-115.
23. Weir, B. *Subarachnoid Hemorrhage: Causes and Cures*. New York: Oxford University Press, 1998.

DEPRESSION AND ANXIETY SYMPTOMS IN SUBARACHNOID HEMORRHAGE PATIENTS

SUMMARY

This paper aims to assess depressive and anxious symptoms in patients after surgery on a subarachnoid hemorrhage (SAH) caused by a ruptured aneurysm. Questionnaires based on the Beck Depression Inventory and the State-Trait Anxiety Inventory were used to test patients diagnosed with SAH 45 days after surgery. The results were compared with those of patients who had undergone herniated disc surgery, and who matched the former group with regards to gender, age, years of education and verbal IQ. The results obtained indicate a significant difference between the experimental and control groups concerning symptoms of anxiety and depression. These results are in line with those of other research conducted on patients diagnosed with SAH.

Key words: subarachnoid hemorrhage, depression, anxiety

Velida Mataradžija

ODJECI KRIZE OSMANSKOG CARSTVA U HISTORIJI IBRAHIMA ALAJBEGOVIĆA PEČEVIJE

Sažetak: Veliki broj radova koji su napisani na temu *Historije* (1520–1640) Ibrahima Alajbegovića Pečevije svjedoči da se radi o jednoj od najpoznatijih povijesti Osmanskog carstva. U ovom djelu su po prvi put u osmanskoj historiografiji navedena mišljenja kako istočnih tako i zapadnih autora. Ibrahim Alajbegović Pečevija (1572–1640) spada među prve osmanske historičare koji su koristili prvorazredne dokumente osmanske administracije, a specifičnost njegova djela je i navođenje brojnih narativnih izvora. Osnovni je cilj rada istražiti stavove Ibrahima Alajbegovića Pečevije o krizi Osmanskog carstva jer je upravo ovaj autor živio na razmeđu klasičnog i tranzicijskog perioda u historiji Carstva i bio svjedok brojnih promjena. Kroz opis teške finansijske situacije i pojave mita, prilika u pograničnim područjima, korumpiranosti osmanskih zapovjednika, zanemarivanja vojske i raje, te rušilačkih pobuna pokušali smo predstaviti uzroke krize Osmanskog carstva koje primjećuje Ibrahim Alajbegović Pečevija.

Ključne riječi: kriza, Osmansko carstvo, Ibrahim Alajbegović Pečevija, historija

UVOD

Nepравилности u sistemu funkcioniranja Osmanskog carstva primijećene su, istina, od strane rijetkih pojedinaca već u posljednjoj deceniji XVI stoljeća. Tada nastaju prve političke poslanice u kojima autori nastoje upozoriti sultane na promjene u osmanskoj državi. Pisanje ove vrste djela će se nastaviti i u XVII stoljeću iz želje da se zadrže zakoni, pravila i običaji iz vremena vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca (1520–1566) koje je uzimano kao „zlatno doba“ Osmanskog carstva. Već u XVIII stoljeću

osmanski učenjaci okrenuli su se Evropi i izlaz za krizu svojih ustanova potražili u evropskim rješenjima. Pitanje početka i uzroka krize Osman-skog carstva je razriješeno u djelima brojnih historičara-osmanista.¹ Cilj ovog rada je ustanoviti refleksije krize u jednom od najznačajnijih djela osmanske provenijencije, *Historiji* Ibrahima Alajbegovića Pečevije. Sam autor je imao bogatu karijeru koja mnogo svjedoči o njegovim sposobnostima. Bio je u vojnoj službi, obavljao je dužnost defterdara u nekoliko pokrajina Osmanskog carstva i na tom planu se posebno isticao. Radio je kao lični sekretar Lala Mehmed-paše Sokolovića, a najviši položaj je imao kao sandžakbeg Stolnog Biograda. Najkasnije je umro 1649. godine.²

Pečevijina *Historija* obuhvata period od dolaska na vlast sultana Sulejmana Zakonodavca 1520. godine do smrti sultana Murada IV 1640. godine.³ Iako hronološki prati događaje, autor često poredi dešavanja iz svog vremena sa onim iz doba sultana Sulejmana Zakonodavca. Ta poređenja su veoma interesantna jer tu Pečevija govori o stanju u osmanskoj državi do 1640. godine. Ibrahim Alajbegović Pečevijane opisuje samo pohodeosmanskih sultana ivelikih vezira poput većine historijskih djela njegovih savremenika, nego bilježi i brojne druge zanimljive događaje. Ova historijasadrži elemente ljetopisa i putopisa, navodi biografije poznatih ličnosti, opisuje neke narodne običaje što je čini važnim izvorom za izučavanje ne samo političkih, nego i kulturnih prilika u Osmanskom carstvu. Pečevija spada među prve historičare koji su stručno, kao izvore za svoje djelo, koristili dokumente osmanske administracije poput be-rata, fermana, bujuruldija i deftera. Njegova *Historija* je vrijedna i stoga što navodi djela koja koristi, a služio se kako istočnim tako i zapadnim vrelima. Pored korištenja prvorazrednih dokumenata, napisanu *Historiju* je upotpunio i usmenim izvorima koje čine visoki osmanski dužnosnici Ferhat-paša Sokolović⁴, Lala Mehmed-paša Sokolović⁵, Hasan-paša

---

¹ Vidjeti npr.: Sućeska, 1965: 52-76; Inaldžik, 1974: 254-263; Faroqhi, 1994: 411-623; Pelidija, 1995: 111-117; Mantran, 2002: 272-314; Ihsanoğlu, 2004: str. 54-73; White, 2011: 345.

² Više o Ibrahimu Alajbegoviću Pečeviji vidjeti: Bašagić, 2007: 499-500; Šabanović, 1973: 290-316; Nametak, 1989: 140-144; Ljubović i Grozdanić, 1995: 145-148; Pečevija, 2000: I. 5-14; Mujadžević: 2009, 379-394.

³ Ovo značajno djelo je sa osmansko-turskog na bosanski jezik preveo prof. Fehim Nametak. U nastavku rada ćemo koristiti navedeni prijevod.

⁴ Ferhat-paša Sokolović (Gazi) bio je kliški sandžabeg od 1566. do 1574. godine. Ostao je poznat kao prvi bosanski beglerbeg i utemeljitelj džamije Ferhadije u Banja Luci. Godine 1588. imenovan je za budimskog beglerbega. Ubijen je u Budimu. Više vidjeti: Bašagić 2007: 473-474.

⁵ Lala Mehmed-paša Sokolović, brat je glasovitog Mustafa-paše, budimskog vezira, a amidžić velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića Visokog. Obrazovao se na osmanskom dvoru. Godine 1566. imenovan je pod Sigetom bosanskim namjesnikom, odakle je pozvan 1574. godine u Carigrad kao odgajatelj nekom osmanskom princu. Po tom je zvanju dobio nadimak Lala. Ka-

Tiro,⁶ te mnogi drugi.

HISTORIJA KAO IZVOR ZA ISTRAŽIVANJE KRIZE OSMANSKOG CARSTVA

Za proučavanje krize Osmanskog carstva ova *Historija* je veoma vrijedan izvor jer upravo vrijeme u kojem Pečevija djeluje, kraj XVI i prva polovina XVII stoljeća, predstavlja doba velikih promjena u osnovnim institucijama Osmanskog carstva koje se suočilo sa poteškoćama na polju finansija, timarskog sistema, vojske, sultanske vlasti, obrazovnog sistema, sudstva i dr. Ove brojne slabosti nisu bile odvojene, nego su po principu spojenih posuda, uglavnom utjecale jedna na drugu, ali i generirale nove probleme za Carstvo. Ibrahim Alajbegović Pečevija ne samo da uviđa negativne promjene nego ih nastoji i zabilježiti. Otvoreno piše o lošim postupcima pojedinih namjesnika pokrajina, vezira, šejhulislama, ne ustežući se da oštricu svoje kritike usmjeri i na račun samih osmanskih sultana. Autor nastoji biti objektivna navodeći po prvi put u osmanskoj historiji mišljenja ne samo osmanskih, nego i "nevjernih" historičara, čime predstavlja avangardu u svom vremenu. Ipak, u potpunosti se nije otrgnuo osmanskoj historiografiji XVII stoljeća jer su njegova vlastita uvjerenja utjecala na viđenje pojedinih događaja. Pečevija gleda na osmanskog sultana kroz prizmu islamskog poimanja vladara kao "Božije sablje" i "sjene" na zemlji. S tim u vezi je i njegova ratna etika te karakterizacija osmanskih neprijatelja kao nevjernika koje osmanski sultan ima legitimno pravo pokoriti.⁷

TEŠKA FINANSIJSKA SITUACIJA I POJAVA MITA

Budući da se autor najviše istakao na dužnosti defterdara, uspješno obavljajući različite poslove finansijske prirode, pitanju novca i finansija se više puta vraćao u svom djelu. Pečevija navodi da je već osamdesetih godina XVI stoljeća država pala u finansijsku krizu. Spominje da su službenicima

---

snije je kao beglerbeg Anadolije i Rumelije i cijeli niz godina ratovao po Ugarskoj. Godine 1600. postao je vezir, a godinu dana kasnije imenovan je III vezinom i serdarom za Ugarsku. Godine 1604. postao je veliki vezir. Umro je 14. 5. 1606. godine. Više vidjeti: Bašagić 2007: 537-538.

⁶ Hasan-paša Tiro (Gazi) je junak naše narodne pjesme. Četiri puta je bio namjesnik u Bosanskom ejaletu, tri puta je obavljao funkciju budimskog beglerbega, a dva puta služio na položaju valije Kaniže. Godine 1612. umro je u Kaniži. Više vidjeti: Bašagić 2007: 487.

⁷ Više vidjeti: Inaldžik 1974: 92-98; Ihsanoğlu 2004: 161-169.

isplaćivane plaće obezvrijeđenim akčama navodeći da je vrijednost novca toliko opala da se njime nije moglo trgovati. Tada je jedna akča vrijedila samo četvrtinu nekadašnje vrijednosti (Pečevija 2000, II: 22). Ako uporedimo podatke koje iznosi autor sa informacijama koje nude djela Pečevijinih savremenika, kao i relevantna literatura, uviđamo da osamdesete godine XVI stoljeća predstavljaju doba početka dugogodišnje inflacije. Naime, od 1510. do 1580. godine kurs akče je bio stabilan i iznosio 54–60 za jedan zlatnik (Inaldžik 1974: 66). Međutim, već 1589. godine je izbila buna jer je beglerbeg Rumelije Mehmed-paša sudjelovao u kovanju novca manje vrijednosti, te ga je sultan morao žrtvovati da bi udovoljio janičarima. Vrijednost osmanskog novca će i dalje opadati (Hadžibegić 1966, 66-69, Faroqhi 1994: 463). O daljem pogoršanju finansijske situacije u Carstvu, posebno u pograničnim područjima, svjedoče podaci u Kafijinim *Temeljima mudrosti o uređenju svijeta* prema kome se u posljednjoj deceniji XVI stoljeća za deset akči nije moglo kupiti ono što je nekad vrijedilo jednu akču (Ljubović i Nametak 1999: 123-124). Moderna historiografija je utvrdila da su finansijski problemi za Osmansko carstvo nastupili već 1565. godine. Tada je utvrđeno da su državni prihodi iznosili 183.088.000 akči, a rashodi 189.656.000 akči što pokazuje deficit od 6.569.000 akči (*Historija naroda Jugoslavije II*, 1960: 481, Sućeska 1965: 60).

Za tešku finansijsku situaciju u Carstvu Pečevija optužuje nesposobne zapovjednike koji se ne bogate na račun ratnog plijena nego putem mita. Ekonomska kriza Osmanskog carstva je usko povezana i sa slabljenjem političke vlasti, te pojavom korupcije. Inflacija koja je smanjila prihode najviših državnih službenika je potakla njihovu želju da na nezakonit način nadomjeste ta novčana sredstva. Poredeći svoje doba sa vremenom vladavine sultana Sulejmana Kanunija, autor ističe da u vrijeme ovog sultana nije bilo čestog otpuštanja s posla i svako se trudio da postupa pravedno. Ukoliko bi neko bio smijenjen radi izvjesne greške, bivao je osramoćen i teško je pronalazio drugu službu. Pečevija navodi primjere vezira, beglerbegova i sandžakbegova koji su u vrijeme vladavine sultana Sulejmana ostajali na istoj funkciji po deset i više godina.⁸ Autor raspravlja o nemoći begova svog doba koji na položajima ostaju veoma kratko, a za razliku od prethodnika koji su do prihoda dolazili ratnim plijenom i zarobljavanjem protivnika, bogate se pomoću mita.⁹

„U naše vrijeme koje dopire do granica hidžretske 1050. (1640-41) godine, bezvrijedno i uniženo stanje begova je, ne budi primijenjeno, hiljadu puta gore od jevrejskih radnika. Njihovi izdaci za mito i ono što daju kao

---

⁸ Više vidjeti: Pečevija 2000: I. 20.

⁹ Ibid.: 26.

dug da se ne bi prenio u novu godinu, toliki su da se samo mogu poželjeti. Ali prije nego što ovi siromašni upravitelji sandžaka dođu do prihoda, kroz njihove ruke prođe dva puta toliko u obliku mita. Možda čak i ne došavši u mjesto službovanja, umrijevši idući ili prodavši sandžak drugom bijedniku ne provodeći u njemu ni dva mjeseca, uzimano im je mito. Dobiti novac nazad od onih koji su razriješeni nema ni govora, ni imena im se ne spominju, niti se ovim siromasima moglo prigovoriti.” (Pečevija 2000: I. 22)

Od sultana Mehmeda III (1595–1603) počinje period čestog smjenjivanja velikih vezira. U toku njegove osmogodišnje vladavine na položaju velikog vezira izmijenilo se osam ličnosti. Česte smjene vodećih ličnosti u Carstvu su doprinosile pojavi nesigurnosti i nestabilnosti u samom političkom vrhu Carstva. U XVII stoljeću praksa kratkih mandata visokih državnih službenika će se nastaviti jer je to bio dobar izvor prihoda za samog vladara i velikog vezira budući da se pri samom imenovanju na određeni položaj davao tačno utvrđen poklon velikom veziru i sultanu.¹⁰ Kada su u pitanju osmanske pokrajine, njihovi namjesnici, ostajući sve kraći period na položaju, nastojali su za imenovanja svojih službenika uzeti novac i na taj način izvući materijalnu korist od obavljanja funkcije. Tokom XVI stoljeća prosjek trajanja mandata bosanskog sandžakbega, a od 1580. godine beglerbega iznosio je 2.4 godine, da bi u XVII stoljeću bosanski beglerbezi prosječno ostajali na svojoj funkciji tek 1.2 godine.¹¹

Autor na više mjesta zorno predstavlja primjere začaranog kruga mita koje se s vrha države prenijelo u pokrajine i uništavalo snagu beglerbegluka. On u *Historiji* prenosi riječi historičara Alija¹²:

„Sjedio sam jednog dana u Šemsi-pašinoj¹³ posebnoj sobi za odmor. Šemsi-paša koji je upravo dolazio od sretnog padišaha¹⁴, bio je zado-

¹⁰ Više vidjeti: Samardžić 1961: 295.

¹¹ Do ovih podataka sam došla na osnovu *Povijesti Bosne* autora Saliha Sidkija Hadžihuseinovića Muvekkita koji je svoje djelo organizovao upravo prema imenovanjima i smjenama osmanskih namjesnika u Bosni. Više vidjeti: Hadžihuseinović 1999: I. 100-438.

¹² Mustafa Ali-efendi, poznati osmanski historičar i biograf rođen je u Galipolju 1541. godine. Završio je školovanje u Rustem-pašinoj i Semaniji medresi u Istanbulu. Služio kod princa Selima II, bio defterdar u Bagdadu, Sivasu i obavljao niz odgovornih poslova u toku svoje karijere. Napisao je više djela od kojih je najpoznatije *Kunhu 'l-ahbar (Historija osmanskog carstva)* u pet tomova. Umro je 1600. godine. Više vidjeti: I. A. Pečevija, *Historija*, I dio, str. 16. (bilješka profesora Nametka, prevodioca Pečevijine *Historije*).

¹³ Šemsi-paša Ahmed, pjesnik odgojen na dvoru u vrijeme sultana Sulejmana. Kasnije bio beglerbeg Damaska, Rumelije i Anadolije. Nakon što je umro Sulejman, jedno vrijeme se povukao, a onda se opet uključio u društvo sultana Selima II. Bio je blizak sa sultanom Muratom III. Umro je 987. po Hidžri (28. 2. 1579–16. 2. 1580). Dokazani protivnik Mehmed-paše Sokolovića. Iz njegove rečenice se vidi da je bio iranskog porijekla. Više vidjeti: Pečevija 2000: II. 11. (bilješka prevodioca).

¹⁴ Ovdje se misli na sultana Murata III koji je vladao od 1574. do 1595. godine.

voljan i sretan i obraćajući se svome ćehaji Koču Kedhuda reče: 'Danas sam od Osmanlija uzeo dug Kizilahmedlija. Kao što su oni izlili vodu na naše ognjište, i ja sam počeo gašenje njihova ognjišta'. Koču Kethuda osjeti neku nelagodu pa upita kako je to uradio, a Šemsi-paša reče: 'Dao sam da kuša mito. Bio je to zalogaj od četrdeset hiljada dukata kojeg sam dao da proguta. Nakon ovoga neće se ustručavati da uzima mito, a s mitom se država ne može održati, propast će.'" (Pečevija 2000: 11)

Pečevija bilježi i da se 1591/1592. godine, u vrijeme Sofu Sinan-paše¹⁵, u državi počelo davati mito za ustupljene timare ili zijamete što će oslabiti ne samo snagu pokrajina nego i Carstva u cjelini. Do tada je na timarskom sistemu zasnivancio sistem Osmanlija.

"Došla je i hiljadita godina (1591-92), otvoren je mađarski front, a u povratku s vojne ostala su upražnjena mjesta emina. Počelo se uzimati za hiljade ljudi koji nisu učestvovali u ratu po dvije ili tri akče. Upraznjeni timari prodavali su se na otvorenoj dražbi. Zbog toga niko nije htio biti mulazimom (niži oficir), ali zbog ovolike pohlepe potpuno je oslabila snaga beglerbegluka. Nije bilo ljudi i sluga koji bi se pobrinuli za konje, stoku, deve, mazge, koji bi vrijedili za bilo kakav posao niti onih koji bi odgovarali njihovu dostojanstvu i časti." (Pečevija 2000: 24)

Ova je pojava starija od vremena Sofu Sinan-paše jer primjećujemo da je u njegovo vrijeme poprimila velike razmjere. Osim toga, Sofu Sinan-paša je postao budimski namjesnik odmah nakon ubistva Ferhat-paše Sokolovića, koji je bio Pečevijin daidža i autor mu vjerovatno nije bio naklonjen. Na drugom mjestu u svom djelu autor derogira samog sebe i ističe da se mito u osmanskoj državi pojavilo u vrijeme velikog vezira Rustem-paše, koji je, začudo, od svih koji su uzimali mito bio najpravedniji (Pečevija 2000: 35).

Prodaja timara na javnoj licitaciji, za razliku od prethodnog perioda kad se vojno leno sticalo kroz angažovanje u osmanskoj konjici, govori i o nezainteresovanosti spahija da uopće idu u rat, ali i o malverzacijama sa državnom zemljom koja se, prema sultanskom zakonu, dobivala samo na korištenje i nije se mogla prodavati. Budući da ratovi u XVII stoljeću nisu donosili veliki plijen, a i privredni položaj spahija je oslabio jer je centralna vlast kao jedno od rješenja za povećan broj administracije vidjela u rasparčavanju timara, izbjegavanje spahija da idu u rat je samo posljedica njihovog sve težeg finansijskog stanja, kao i uviđanja da se ne mogu naoružani srednjovjekovnim oružjem, lukom i strijelom boriti protiv neprijatelja opremljenog vatrenim oružjem (Mantran 2002: 287, Matuz 1992: 92).

---

¹⁵ Sofu Sinan-paša, budimski namjesnik nakon Ferhat-paše Sokolovića. (*Sicilli Osmani* V: 1510)

Zavjerenički plan da se upropasti osmanska država uz pomoć mita je urodio plodom na mnogim poljima, ali ipak smatramo da je kod Pečevije uloga mita u krizi Osmanskog carstva prenaplašena jer autor, i pored svoje velike upućenosti u mnoge aspekte Osmanske države, nije bio upoznat sa nekim problemima na globalnom nivou kao što je povećanje broja stanovnika, deficit u državnoj blagajni od sve slabije međunarodne trgovine preko osmanskih luka, uvoz jeftinog američkog srebra koje je izazvalo inflaciju, sve veći napredak protivnika osmanske države u naoružanju i ratnoj opremi. Osmanska vlast nije znala pronaći rješenje za sve navedene izazove, te se mito pojavilo kao posljedica finansijskog deficita. Naposljetku, mito je bilo logičan slijed primanja poklona koji je bio toliko uvriježen, da historičari bilježe kako se nije mogao posjetiti veliki vezir Mehmed-paša Sokolović Dugi, a da mu se ne donese poklon (Matuz 1992: 96).

PRIlike U POGRANIČNIM PODRUČJIMA

Ibrahim Alajbegović Pečevija veliki dio svog djela posvećuje stanju na osmanskoj granici i to prema Ugarskoj u kojoj je rođen. Bio je svjedok brojnih bitaka iz Dugog rata (1593–1606) koji se odvijao na području Ugarske. Autor objašnjava određena pravila koja su važila u pograničnim područjima, npr. zarobiti protivnika na granici su mogli samo begovi.

„Do hiljadite godine (1591–92) ovako je bilo sa zarobljavanjem u graničnim krajevima. Kasnije, nakon pohoda na Ugarsku, begovi više nisu imali rang vezira¹⁶, ugled im je pao ne samo u graničnim oblastima nego i među nevjernicima i rajom. Sada, kada su naše gazije i raspoložene daju po jednog zarobljenika od deset begovima, i to izabiru ili čoravog ili sakatog.” (Pečevija 2000: 27)

Autor na više mjesta piše o događajima do 1592. godine, kao i onim koji su se desili poslije navedene godine. Istaknuvši, poput Hasana Kafi-

¹⁶ Autor spominje da je rang vezira dodjeljivan beglerbegovima do završetka ugarskog pohoda. Hazim Šabanović navodi da je prvi bosanski beglerbeg sa titulom vezira bio Murteza-paša koji je došao na položaj bosanskog namjesnika 1623. godine i da od tada bosanski namjesnici imaju titulu vezira. Više vidjeti: Hazim Šabanović „Bosanski divan“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, str. 15. Pečevija u svojoj *Historiji*, I dio, (str. 26) bilježi i riječi Hasan-paše Tire: „Dok sam bio beg Sigetvara imao sam snagu i moć i mnogo junaka i posluge. Kad sam postao beglerbeg, postao sam vezir, ali nisam imao ni trećinu toga.“ Hasan-paša Tiro je postao beglerbeg Bosne 1594. godine nakon dužnosti sandžakbega Sigetvara. Iz toga bi proizlazilo da su bosanski beglerbegovi dobivali titulu vezira i prije 1623. godine, ali to bi svakako trebalo provjeriti na primjerima i nekih drugih ličnosti, jer Hasan-paša Tiro je bio i na dužnosti beglerbega Budima, koji su prije bosanskih beglerbegova počeli dobivati titulu vezira.

je Pruščaka kao prekretnicu u Carstvu 1592. godinu, Pečevija se svrstao među prve autore koji su primijetili krupne promjene u sistemu Osman-ske države. Oba autora pominju pobune u Erdelju, Vlaškoj i Moldaviji u posljednjoj deceniji XVI stoljeća. Za razliku od Pruščaka koji uzrok po-buna vidi u dopuštenju osmanskih vlasti da navedenim kneževinama vladaju nevjernici koji kriju neprijateljstvo, Pečevija za ove pobune krivi velikog vezira Kodža Sinan-pašu¹⁷ jer je dozvolio Tatarima da pljačkaju mađarske zemlje i odvođe stanovništvo u ropstvo.¹⁸

Autor, pored toga što na više mjesta u svom djelu suosjeća sa obe-spravljenom rajom, piše o šteti pljačkanja raje po finansije Carstva. Spo-minjući Segedinski sandžak ističe da su ga Tatari poharali, djecu i žene od-veli u roblje, a potom se pita nije li bilo bolje sačuvati Segedinski sandžak koji daje 100.000 kg zaliha hrane za Rumeliju, vrijedne 300–400.000 tovara akči.¹⁹ Pečevijin stav o pripadnicima raje, svjedoči i da se radi o dobrom poznavao-cu politike osmanskih sultana klasičnog perioda koji su radi vlastitih interesa i sigurnosti u Carstvu primjenjivali *istimalet* poli-tiku i na svoju stranu privlačili stanovnike osvojenih zemalja.²⁰ Autorovo uočavanje problema zanemarene raje je veoma značajno jer su upravo pobune nezaštićene raje, te stajanje na stranu protivnika u narednim stoljećima uveliko doprinijele mnogim porazima Osmanlija. Dobro oba-viješteni Pečevija ističe da je i papa podsticao kršćanske narode koji su bili pod osmanskom vlašću na pobune i ustanke. Iz izvještaja papinog iza-slanika Aleksandra Komulovića, rodom Splitsanina, saznajemo da je ovaj izaslanik 1594. godine posjetio Erdelj, Poljsku i Moldaviju u cilju da pod-stakne stanovništvo ovih zemalja na pobune protiv Osmanskog carstva, što mu je i uspjelo.²¹

U posljednjoj deceniji XVI stoljeća Pečevija tvrdi da je narod “ska-pao”, te da jede uginule životinje. Fra Stjepan Margitić će na sličan na-čin opisati stanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme Bečkog rata (1683–1699).²² Primjećujemo da su prilike u graničnim područjima cijelo sto-ljeće prije Bečkog rata bile veoma teške i tu se najbolje osjećala kriza

---

¹⁷ Veliki vezir Kodža Sinan-paša, porijeklom Albanac, pet puta veliki vezir (1580–1582, 1589–1591, 1593–1595, te još dva puta 1595. godine u periodu od po četiri mjeseca). Valija u Malatiji, Kastamonu, Tripoliju, beglerbeg u Erzurumu i Halepu. Od 1569–1570. valija u Egiptu. Umro 1596. godine u devedesetoj godini života.

¹⁸ Uporediti: Pečevija 2000: II. 132-133 i Ljubović i Nametak 1999: 141.

¹⁹ Pečevija 2000: I. 31.

²⁰ Više vidjeti: Bešlija, Sarajevo: 145-166.

²¹ Pierling i Rački 1882: 85.

²² Lašvanin 2003: 197.

temeljnih osmanskih ustanova što je za posljedicu imalo glad, inflaciju i opću nesigurnost.

„U svojoj siromaškoj kući u Pečuhu, ja sam, čim bi se smrklo, opasio sablju, uzimao pušku u naručje i tako lijegao. Ukratko, nesreća koja se nadvila nad ove pogranične krajeve, dolazila je stoga što raja nije bila zaštićena.” (Pečevija 2000: II. 133)

KORUMPIRANOST OSMANSKIH ZAPOVJEDNIKA I ZANEMARIVANJE VOJSKE

U svom djelu Ibrahim Alajbegović Pečevija upozorava na nesposobnost i neodgovornost ljudi koji služe kod najviših osmanskih zvaničnika. To se odrazilo i prilikom suočavanja sa neprijateljem. Budući da je autor imao priliku služiti begovima poput Ferhat-paše Sokolovića i Lala Mehmed-paše Sokolovića koji su bili veliki ratnici odgojeni u klasičnim osmanskim ustanovama, mogao je lakše primijetiti sve slabosti njihovih nasljednika. Pečevija za mnoge nemile događaje krivi velikog vezira Sinan-pašu. Kada je 1593. godine po treći put Sinan-paša došao na čelo Porte, svog sina je proglasio rumelijskim beglerbegom, a bratića bosanskim namjesnikom. Ne usteže se napisati da je Sinan-paša potrošio nekoliko kesa zlata da bi nakon što je smijenjen ponovo zauzeo položaj velikog vezira. Prenosi i vijest koja se proširila Carigradom da je potkupio i šejhulislama Bostanzadea dajući mu 30.000 dukata za fetvu kojom je odobrio ubistvo Ferhat-paše.²³ Već koncem XVI stoljeća imamo šejhulislama Bostanzadea koji je optužen za mito po čemu će biti poznat i omražen šejhulislam Fejzulah-efendija s kraja XVII stoljeća.

Pečevija među brojnim propustima velikog vezira Sinan-paše, izdvaja kao njegovu najveću grešku, nemar u održavanju discipline oružanih snaga. To je treći temelj Kafijinih *Temelja mudrosti o uređenju svijeta*. Treba istaći da Pečevija i Kafija pišu o istom periodu i to kao direktni učesnici bitaka na ugarskom frontu. Tek nakon opširnog razlaganja o Sinan-paši, možemo pojmiti beskrupuloznost ove ličnosti i njegovu odluku da ne pošalje pomoć i prepusti porazu osmansku vojsku na čijem je čelu stajao Hasan-paša Predojević u bici kod Siska 1593. godine. Autor kao razlog ovakvog postupka velikog vezira navodi i njegovu mržnju prema Hasan-paši

---

²³ Pečevija 2000: II. 142-143.

koju je gajio zbog svojih privatnih razloga.²⁴ Na osnovu Pečevijine *Historije* nameće se zaključak da Sinan-paša nije poslao pomoć Hasan-paši jer je htio pod svaku cijenu otvoriti ugarski front želeći steći ugled, domoći se plijena i postići uspjehe poput Ferhat-paše²⁵ na perzijskom frontu (Pečevija 2000: II. 111-113). Kao povod za otpočinjanje rata protiv Habsburške monarhije, poslužio mu je poraz i pogibija Hasan-paše Predojevića, velikog broja uglednih ličnosti Osmanskog carstva i brojnih bosanskih spahija. Pečevija za ovakve odnose u Osmanskom carstvu krivi i samog sultana Mehmeda III jer nije bio upućen u spletke, lukavstva i intrige vezira, te je činio nepravedne stvari zbog vlastite oholosti (Pečevija 2000: 144). Iako su brojni uzroci krize, upravo na osnovu Pečevijinih informacija, možemo primijetiti da su korumpirani, osvetoljubivi veziri i neupućeni sultani mnogo doprinijeli urušavanju Osmanskog carstva.

Pečevijini opisi mnogih bitaka s ugarskog ratišta za vrijeme dugog rata svjedoče o krizi koja je vladala u osmanskoj vojsci te o nesposobnosti zapovjednika, prije svega serdara Mehmed-paše, sina velikog vezira Sinan-paše, koji je pobjegao ne osvrćući se za sobom i nije popustio dizgine konja dok nije stigao u Budim (Pečevija 2000: 150). Kasnije je bio osuđen na smrt, ali sultan Mehmed III mu se smilovao.

Kao primjer nediscipline i rasula u osmanskoj vojsci može poslužiti i Pečevijin opis zauzimanja tvrđave Janik godine 1006 (1597/98) od strane protivnika. Na tvrđavskim zidovima se nije stražarilo jer se u vojsci nije mogao naći trezvanjak, ni čuvari kapije nisu spavali na svojim mjestima. Oslanjali su se na to da je tvrđava čvrsta.

„Okolo hiljadu do dvije hiljade ljudi se pisalo u džebedžije, a toliko i u kulogrije, a ostali su u Janiku. Mnogi od ovih su se oženili u Pečuhu i Stolnom Biogradu i nisu ni otišli u tvrđavu Janik. Tako se tvrđava Janik ispraznila. Oko dvjesto-tristo ljudi se opet pod izgovorom da ide donijeti hranu, podugo zadržalo i dosađivali su sirotinji tog kraja. Tako je u tvrđavi bilo opće rasulo, vodeći ljudi su otišli, ne razmišljajući o mogućim posljedicama.“ (Pečevija 2000: II. 178)

Kao razlog pada ove tvrđave Pečevija navodi nemarnost zapovjednika zbog koje nije bilo ni pokretnog mosta na tvrđavi niti bilo kakvih

---

²⁴ Pečevija prenosi da Hasan-paša nije htio Sinan-paši prodati kuću što mu Sinan-paša nikad nije oprostio. Više vidjeti: (Pečevija 2000: II. 108). Hammer također navodi njihov problem vezan za neku kuću. „Sinan-paša je bio ljut na Hasan-pašu jer mu je isprazio svoju kuću u Carigradu, ali ju je ponovo zatražio kad je Sinan-paša bio smijenjen.“ (Hammer 1979: II. 119)

²⁵ Ferhat-paša, porijeklom Albanac, dva puta bio na položaju velikog vezira 1591–92. godine i od februara do juna 1595. godine. (Sicilli Osmani, V. 518).

odbrambenih planova. Kada je Janik pao u ruke Ugara, aga janičara u pijanom stanju je doveden pred ugarskog zapovjednika (Pečevija 2000: 179).

RUŠILAČKE POBUNE

Početkom XVII stoljeća Osmanlije su se suočile sa pobunom Dželali Deli Hasana. Osmanska vlast je toliko oslabila da je morala podilaziti ne samo vođi odmetnika koji je nešto kasnije postao namjesnik Bosanskog ejaleta, nego i njegovim pomagačima koji su imenovani na položaje sandžakbegova. Autor ističe da se niko nije smio suprotstaviti Dželali Deli Hasanu i njegovim sljedbenicima među kojima je bio i veliki broj janičara. U boju 1603. godine, u kojem je poginuo poznati Derviš-paša Bajezidagić, stradao je i veliki broj pobunjenika.

„Neki ljudi su tvrdili da je ova bitka odlučena od strane Uzvišenog Allaha da bi se pobijedili i s lica zemlje očistili dželalijski odmetnici. Utvrđeno je da je na kraju poginulo šest-sedam hiljada dželalija. Da ovi nisu stradali od neprijateljskog oružja, muslimani u Bosni i Temišvaru bi mnogo muke imali dok bi ih likvidirali i izginulo bi mnogo muslimana.” (Pečevija 2000: II. 234)

Pečevija opisuje i događaje koje je, prema njegovim riječima, bilo lakše prešutjeti nego ispričati. Naš autor je bio u Istanbulu u vrijeme pobune janičara i spahija koja je završila ubistvom sultana Osmana II i ponovnim postavljanjem na vlast maloumnog sultana Mustafe, 1622. godine. On ne propušta napisati da je za vrijeme kratkotrajne vladavine sultana Mustafe bilo mnogo afera, smutnji i smjena ličnosti na visokim položajima. Pečevija bilježi da je tadašnji veliki vezir Davud-paša²⁶ nastojao ugoditi svakome i dijelio je položaje, smjenjujući čak i mutevelije vakufa i nazire samo da bi se zadržao na vlasti. Nakon Davud-paše, veliki vezir bio je Husejin-paša.²⁷ Vremenom nije imao više službi i položaja za

²⁶ Davud-paša (Kara), Bosanac, bio je zet sultana Mehmeda III. U maju 1622. godine postao je veliki vezir. Smijenjen je nakon 26 dana obavljanja ove dužnosti. Prema navodu Safvet-bega Bašagića, Davud-paša, obijedjen da je izdao zapovijed da se sultan Osman ubije, platio je glavom 1623. godine. Mehmed Sureyya piše da je Davud-paša umro 9. 1. 1623. godine i ne navodi uzrok smrti. (Bašagić 2007: 464, *Sicilli Osmani* 1996: II.408).

²⁷ Husejin-paša (Merre), Albanac, u dva navrata bio veliki vezir. Prvi put u periodu od 14. juna do 5. jula 1622. godine kada je smijenjen. Drugi put je imanovan na dužnost velikog vezira u februaru 1623. godine. Umro 1623/1624. godine. (*Sicilli Osmani*, III. 725).

podijeliti, pa je mir i vlast kupovao dajući novac iz državne kase. Njegov nasljednik Lefkeli Mustafa-paša²⁸ je bio poznat po primanju mita za dođjelu položaja. Naposljetku je, u septembru 1623. Godine, donesen zaključak o smjeni psihički labilnog sultana Mustafe. Problem je bio što je državna riznica bila potpuno prazna, a bilo je potrebno osigurati novac za bakšiš prilikom stupanja na vlast novog sultana. Sastale su se vođe organizacije plaćeničke vojske i zaključili da se ne traži bakšiš za ustoličenje, samo nek u Carstvu nastupi mir i ojača autoritet vlasti na svim nivoima (Pečevija 2000: II. 329).

Pečevija piše i o jednom velikom pobunjeniku protiv osmanske vlasti, Abazi Mehmed-paši.

„Serdar je dao Abazi upravu u ejaletu Bosni. I ekselencija padišah je to smatrao dobrim rješenjem. Kasnije je razriješen s dužnosti bosanskog valije. Dolazio je u padišahovu blizinu, znao se uvući u međzlis i umiješati u neke poslove. Ali, najzad je uhapšen u hasbašči i poslije pogubljen. Dobio je zasluženu kaznu za pobunu koju je podigao i krv koju je prolio.” (Pečevija 2000: II. 348)

Čerkez Mehmed-paša 1624. godine imenovan je na mjesto velikog vezira s ciljem da razbije pobunu Abaze. Opisujući ovog velikog vezira, autor je istakao: „Čerkez Mehmed-paša je bio istinski vjernik i jedan ozbiljan serdar koji nije uzimao mito, toliko da nije poznato da je do danas neko sličan došao na taj položaj. U toku trajanja njegove uprave nije ništa nekome oduzeto da bi drugom bilo dato i nije pogubio nijednog siromaha. Sasvim sigurno ni od koga nije uzeo ni zrna mita. Ni veliki šejhovi nisu toliko izbjegavali stranputicu kao on.”²⁹ Iz ovog opisa možemo shvatiti da je većina osmanskih službenika i vjerskih prvaka Pečevijinog vremena bila korumpirana i da su nepodmitljive ličnosti bile prava rijetkost. O teškom stanju u svim sferama života u Osmanskom carstvu iz prve polovine XVII stoljeća na najbolji način nam svjedoče autorove riječi:

„Da smo u našoj knjizi htjeli pisati o nesretnim stvarima, ne bi bilo kraja onome što bi se dogodilo.” (Pečevija 2000: 249)

Ibrahim Alajbegović Pečevija je u *Historiji* kao uzroke krize naveo nemaran odnos prema raji i zemljama koje su bile u vazalnom odnosu prema Osmanskom carstvu, nesposobnost zapovjednika, nedisciplinu u vojsci, uzimanje mita čija posljedica je bilo slabljenje timarskog sistema

---

²⁸ Lefkeli Mustafa-paša, 1622. godine postao četvrti vezir, a onda iste godine imenovan na dužnost velikog vezira. Smijenjen nakon 70 dana obavljanja ove funkcije. (*Sicilli Osmani*, IV. 1183).

²⁹ Ibid, 340.

i opadanje moći beglerbegova, oholost i intrige vodećih ljudi u Carstvu te finansijske probleme. Zahvaljujući činjenici da je od ranog djetinstva imao priliku boraviti sa osmanskim velikodostojnicima i biti sudionikom brojnih događaja, živjeti na granici i poznavati mađarski jezik, te zbog vlastite zainteresiranosti za historiju i okolnosti da je često putovao i družio se i sa ljudima različitih staleža i zanimanja, Pečevija je ostavio jedno vrijedno i zanimljivo svjedočanstvo o vremenu u kojem je živio. Uz Hasana Kafiju Pruščaka, ubraja se među prve ličnosti koje su otvoreno pisale o krizi klasičnih osmanskih ustanova. Kafija je kao naučnik naglasio i teorijsku podlogu za nastanak krize Osmanskog carstva, a Pečevija je dao više primjera iz svakodnevnog života u čemu se *Temelji mudrostio uređenju svijeta* i Pečevijina *Historija* odlično nadopunjuju. Ibrahim Alajbegović Pečevija je svojim detaljnim opisima historijskih događaja nastojao prikazati stanje u Osmanskom carstvu svoga doba, ne oklijevajući da uputi kritiku ličnostima koje su predstavljale najviše nivoe izvršne, sudske i zakonodavne vlasti.

OBJAVLJENI IZVOR

1. Pečevija Alajbegović, Ibrahim. *Historija (1520–1640)*. Sarajevo: El-Kalem, 2000.

LITERATURA

1. Bašagić, Safvet-beg. *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*. Sarajevo: Preporod, 2007.
2. Bešlija, Sedad. "İstimâlet u Historiji Ibrahima Alajbegovića Pečevije – prilog izučavanju osmanske istimâlet politike". *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke*. Knjiga XXXIII. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2012.
3. Faroqhi, Suraiya. „Crisis and Change, 1590–1699“. (u:) Inaldžik, Halil (prir.) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. New York: Cambridge University Press, 1994.
4. Hadžibegić, Hamid. *Glavarina u osmanskoj državi*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1966.
5. Hadžihuseinović, Salih Sidki-Muvekkit. *Povijest Bosne*. Knj. 1-2. Sarajevo: El-Kalem, 1999.

6. Hammer, Joseph von. *Historija turskog (osmanskog) carstva*. I-III. Zagreb, 1979.
7. *Historija naroda Jugoslavije*. Knj. II. Beograd, 1960.
8. Ihsanoğlu, Ekmeleddin (prir.). *Historija Osmanske države i civilizacije*. Sarajevo: Orientalni institut, 2004.
9. Inaldžik, Halil. *Osmansko carstvo, klasično doba 1300–1600*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1974.
10. Ljubović, Amir i Grozdanić, Sulejman. *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*. Sarajevo: Orientalni institut, 1995.
11. Ljubović, Amir i Nametak, Fehim. *Hasan Kafija Pruščak*, Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999.
12. Mantran, Rober (prir.). *Istorija Osmanskog carstva*. Beograd: Clio, 2002.
13. Matuz, Jozef. *Osmansko carstvo*. Zagreb: Školska knjiga, 1992.
14. Mujadžević, Dino. "Ibrahim Alajbegović Pečevija (1574–1649) – osmanski povjesničar Hrvatske i Bosne i Hercegovine porijeklom iz Pečuha". *Scrinia Slavonica* 9. Hrvatski institut za povijest, 2009.
15. Nametak, Fehim. *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku*. Sarajevo: El-Kalem, 1989.
16. Pelidija, Enes. "Sumrak Osmanskog carstva u vrijeme Hasana Kafije Pruščaka". *Ajvatovica '95*. Prusac: 1995.
17. Pierling, O. i Rački, Franjo. „L. Komulovića izvještaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku“. *Starine* IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1882.
18. Šabanović, Hazim. *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.
19. Samardžić, Radovan. *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI–XVII vek*. Beograd: Istoriski arhiv, 1961.
20. Sućeska, Avdo. *Ajani prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, 1965.
21. Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*. Istanbul: Tarih vakfi, 1996.
22. White, Sam. *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. New York: Cambridge University Press, 2011.

ECHOES OF THE CRISIS OF THE OTTOMAN EMPIRE IN IBRAHIM ALAJBEGOVIC PECEVI'S *HISTORY*

SUMMARY

A great number of works – written throughout the Ottoman Empire – on Ibrahim Alajbegovic Pecevi's *History* shortly after its completion, signify Pecevi's as one of the Empire's most important historiographic books. Pecevi is among the first Ottoman historians to use first-rate documents of the Ottoman administration in his work, and perhaps the first to cite the views of both eastern and western authors. This paper analyzes the author's attitudes towards the Crisis of the Ottoman Empire, and attempts to present its causes, recognized by Ibrahim Alajbegovic Pecevi as the poor financial situation of the time, circumstances in the Empire's border areas, corruption among Ottoman officers, neglect of the army and a number of destructive uprisings.

II.

Aida Čopra

GOLDONIJEVA REFORMA POZORIŠTA: NOVI SVIJET, NOVI TEATAR

Sažetak: Početkom 18. stoljeća jedan od najvećih komediografa svih vremena Carlo Goldoni dovodi do potpune reforme italijansko pozorište i stvara novi teatar koji tada veoma popularnu komediju *dell'arte* vraća "na ulice" odakle je, na velika vrata, ušla u italijanska pozorišta, već u 16. stoljeću, i tu se zadržala puna dva stoljeća. Vodeći se isključivo dvjema knjigama *Svijet* i *Teatar*, Goldoniju je bilo potrebno "dugo istraživanje, veliko iskustvo i stalno neumorno posmatranje pozorišta, običaja i duha nacije" (Goldoni 1993: 54) kako bi otvorio vrata novom vremenu modernog pozorišta. Od *Lukave udovice* kroz petnaest komedija u samo jednoj sezoni, do čuvenih komada *Krčmarice*, *Grubijana*, *Gospon Toderu gundala*, Goldoni udara konačni pečat svojoj reformi i stvara istinsku buržusku komediju u kojoj je čovjek predstavljen, ne apstraktno, kroz imaginarno pretjerivanje, već u konkretnoj društvenoj i historijskoj situaciji. Komedija, po Goldoniju, uostalom nije bila ništa drugo nego imitacija prirode, a njeni likovi su uvijek bili ljudi, a nikada polubogovi. I to je bila osnovna odlika njegovog svijeta, njegovog teatra.

Gljučne riječi: komedija *dell'arte*, Carlo Goldoni, reforma pozorišta, komedija karaktera, društvena komedija, nova publika, čovjek kao središte i mjera

Ukloniti maske sa scene, uvesti dramski tekst, predstaviti onu stvarnost koja čini dio nas, može nam se činiti dovoljnim da se opiše šta je to učinio Goldoni kako bi italijansko pozorište 18. stoljeća doživjelo svoj potpuni preobražaj. Međutim, to nikada, ni u jednom trenutku nije bilo dovoljno. Nije bilo jednostavno, tada, kada je publika bila očarana "lakrdijašima" koji su se sa ulica "uvukli" na vladarske dvorove i svojim improvizacijama potisnuli sve ostale vrste komedije, učiniti pozorišnu scenu onakvom

kakva će ostati i danas. Stvoriti svijet koji postaje ogledalo i našeg svijeta, stvoriti pozorište u kojem se poistovjećujemo sa likom, posmatramo glumce koji nam vjerno prenose različita stanja duše, kroz čije izraze lica jasno naslućujemo situaciju trenutka, i sve to, kako bismo prihvatili viziju jedne predstave koja nas navodi na razmišljanja o stvarnosti, društvu, o problematici koja se i nas dotiče.

Goldoni je upravo pisao s tom namjerom. Pisao je s ciljem da postavi, u novim formama, takvu pozorišnu scenu. Ne iz hira već kao "filozof" koji, odan razumu u želji za obnovom običaja, ima jednu svoju viziju koju želi oživjeti, a koja jasno odražava njegovu angažiranost u prosvjetiteljskoj civilizaciji. Ne iz razonode, već iz saznanja da, kao pozorišni čovjek, vodeći žestoku kulturnu i društvenu bitku, nailazi na mnogobrojne prepreke i u stalnom (ne)odobravanju publike, nastoji hrabro, dosljedno i uporno sprovesti svoju reformu i obnoviti pozorište. Maske, dramski tekst i konkretna stvarnost bili su samo neophodni koraci ka tom putu, ka predstavljanju potpuno novog *Svijeta*, novog *Teatara*.

KOMEDIJA *DELLARTE* KAO PROTIVNIK PROSVJETITELJSKOJ MISLI

Početak 18. stoljeća kada Carlo Goldoni, zasigurno jedan od najvećih komediografa svih vremena, ulazi u svijet pozorišta, struktura pozorišne scene bila je potpuno drugačija od one koju danas poznajemo. Komedijska *dell'arte*¹, koja nastaje u Italiji već u 16. stoljeću, ušla je "sa ulice" u sva najznačajnija evropska pozorišta i sa sobom donijela – kao izraz pučkih veselih igara – *Pantalona*, *Il Dottore*, *Brighellu*, *Arlecchina*, *Zannije*, sve one tradicionalne maske koje su uz razne akrobacije, gestikulacije, grimase, stvarale istinsku *umjetnost improvizacije*. Gledaoci su bili naviknuti na te tipizirane likove koji su, bez dramskog teksta, svoju mimiku tijela začinjavali aforizmima (*congetti*), ishitrenim monolozima, dosjetkama i čuvenim *lazzijima*² – na taj način su ih zabavljali čak dva stoljeća.

Taj nevjerovatni pozorišni genij ipak nije bio dovoljan za obnavljanje ove dramske forme. Maske su, zbog svoje zaleđenosti i ukočenosti, sprečavale igru pokreta lica i često su *lazziji* sluga postajali puko ponavljanje

---

¹ Ital., komedija umijeća.

² Ital., šala, dosjetka, smiješan pokret; u komediji *dell'arte*, kratka scena mimičkog karaktera u svrhu prekidanja monotonije dijaloga.

ustaljenih šala, a ljubavne izjave bile gotovo uvijek izvučene iz *zimbaldonea*³. Sve dok su glumci komedije *dell'arte* ostajali zanesenjaci i sanjari, scenska parodija, koju su oni stvarali, pokazivala bi nenadmašnu spontanost; ali čim bi njima svojstveno umijeće improvizacije počelo opadati, monotonost i lakrdijaška vulgarnost ugasile bi svu vrcavost, živopisnost i raskoš scene.

Goldoni, koji je bio svjestan ovih nedostataka, govoreći o pozorištu svog vremena i književnosti koja se sve više okretala "čarima istine", tvrdi da komedijaši, njegujući upravo tu čudnovatost i nevjerovatnost, na sceni ne ostavljaju ništa drugo osim "sramotne lakrdije, gnusnih i skandaloznih ljubakanja i zadirkivanja, loše izmišljenih priča i još lošije izvođenih" (Goldoni 1954: 1252). Zatim, u *Komičnom pozorištu* koje piše kako bi odbranio svoju reformu protiv neprijateljskih napada, jedan od likova ističe: "Svijetu je dosadilo da gleda uvijek iste stvari, da čuje uvijek iste riječi i publika tačno zna šta treba reći Arlecchino prije nego i progovori." (Goldoni 1993: 14)

Ideja za obnovu pozorišta kod Goldonija rađa se već sa 17 godina (1724), u periodu kada je neprestano iznova čitao Machiavellijevu *Man-dragoru*. U svojim memoarima za nju će reći da je bila "prvi proizvod karaktera" (Goldoni 1828: 48) koji mu se pojavio pred očima i oduševio ga. Iako nikada nije utvrđeno da je ova komedija osnovni razlog Goldonijevog smjelog poduhvata, sigurno je da je ona snažno utjecala na njegov duh i usmjerila njegov ukus i težnje prema realističnoj komediji, pripremajući ga da se suoči sa ogromnim poteškoćama koje su mu se spremale, od neprijateljskog stava publike do prezira glumaca vjernih vlastitom umijeću improvizacije.

Goldoni je, zapravo, već tada uočio ne samo monotoniju i uniformni karakter komedije improvizacije već i konvencionalizam koji se stvarao upotrebom maski. Maska je, po Goldoniju, uvijek škodila "umjetniku"; bilo da je zaljubljen, ili ljut, ili se šali, uvijek se jednim te istim pokazuje: niti pokretima niti promjenom glasa, on ne može pokazati – kao što to izraz lica može – najrazličitije strasti koje počivaju u dubini duše i daju vjerodostojnu sliku individualnog karaktera. Vodeći se upravo tom mišlju, Goldoni je bio uvjeren, kako to piše Carmelo Alberti, da "umjetnost komedije najprije proizilazi iz sposobnosti posmatranja prirode i da ima zadatak predstaviti suštinu svijeta, u odnosu na očekivanja gledalaca i sposobnosti glumaca; ona nije moguća ako se traže prosta rješenja u la-

³ Ital., bilježnica, zbirka zapisa; u komediji *dell'arte*, skup 'scenarija' jednog ili više autora koji čine repertoar jedne pozorišne družine.

hkom pljesku i laskanjima loših navika" (Carlmelo 2004: 10). Zato, da bi je vratio nazad, Goldoni odlučuje glumcima skinuti maske i postaviti ih u svoj *Svijet* i *Teatar*: u konkretnu stvarnost i na živu scenu.

STVARAJMO NOVI TEATAR!

Osnovne razloge ukidanja maski i okretanja prema komediji karaktera Goldoni izlaže u *Predgovoru* prve zbirke komedija 1750. godine. Tečnim i oštrim stilom on informira svoju publiku – one koje, kao i njega, oduševljava "analiza ljudskog srca" – o kvaliteti njegovog zalaganja, ozbiljnosti namjere i ciljevima obnove pozorišne scene u jednom gradu, gradu-svijetu, gradu-čudesnosti (Veneciji) koji je bio neraskidivo vezan za pozorište. Na kraju, sve sažima u nekoliko ključnih rečenica: "Sve moje komedije su prvenstveno uređene propisima koje sam u ove dvije knjige (*Svijet* i *Teatar*) pronašao [...]. Priroda je univerzalan i siguran učitelj onom ko je posmatra." (Goldoni 1954: 1253)

Ovim riječima Goldoni predstavlja dvije osnovne vodilje svoje reforme: on želi pisati tekstove koji će zaživjeti na sceni, za komedije koje će biti vjerodostojne i koje će odražavati savremeno društvo, njegove probleme i ljudske karaktere koji se u njemu kreću. Pozorišna scena treba biti lišena maski, jer Goldonijeva komedija vjerodostojnosti, nadahnuta *Prirodom*, želi predstaviti jedinstvene karaktere uz svu njihovu kompleksnost i promjenjivost nijansi. A s maskama na licu ostaju samo stereotipne kategorizacije na koje su se sveli svi ljudski tipovi koje su maske predstavljale: stari tvrdica (*Pantalone*), uobraženi doktor (*Il Dottore*), lukavi sluga (*Brighella*) ili glupi sluga (*Arlecchino*). Potrebno je stvarati beskonačne karaktere, znati na beskonačno načina predstaviti jednog tvrdicu, lažljivca ili hvalisavca.

Ta potraga za konkretnom individualnošću zapravo je odraz novog ukusa moderne buržujске kulture početkom 18. stoljeća. Vrijeme kada je senzualistička kultura ustupala mjesto onoj racionalističkoj, a prosvjetiteljstvo se obogaćivalo novim idejama; kada se spremao novi veliki preokret stoljeća: *Enciklopedija* i Rousseau u Francuskoj, porodica Verri i *Il Caffè*; kada je buržujско društvo počelo graditi snažniju svijest o samom sebi i boriti se za priznanje vlastitih prava; kada se u Italiji formira "građansko jezgro", neovisno o plemstvu i aristokratiji, kulturno i ekonomski aktivno; i što je najvažnije, vrijeme kada se otvaraju vrata za nove ideje s one strane Alpa, za istinu i prema istini, za novu filozofiju *dei lumi*! "Pro-

svijećen” će biti i Goldoni: taj novi buržujski duh i njemu svojstven individualizam postaje tipična karakteristika njegovog književnog i pozorišnog djela. De Sanctis će reći:

“Nova književnost se prvi put pojavljuje u Goldonijevoj komediji, najavljujući se kao obnova istinitog i prirodnog u umjetnosti. Ako je stara književnost nastojala postići svoje efekte udaljavajući se, po mogućnosti od realnog, jureći za neobičnim i čudnovatim u sadržaju i formi, nova traži u realnom svoju osnovu i proučava po stvarnom modelu prirodu i čovjeka.” (De Sanctis 1958: 897)

A upravo će 1738. godina označiti tu prekretnicu. Zajedno sa čuvenim *Truffaldinom* Antonijem Sacchijem (koji je tumačio uloge *Arlecchina*) u družinu *Imer* ulazi *Pantalone* Golinetti koji je jako dobro i rado glumio i bez maske na licu: sa njima Goldoni otvara put novom pozorištu, napušta komediju *dell'arte* i improvizacije te počinje pisati scene koje su glumci morali učiti napamet. Sastavlja svoju prvu komediju karaktera: *Momolo cortesan* (karneval 1738–39), odnosno *Svjetski čovjek* i dovodi na scenu “živi” lik kakav italijansko komično pozorište već dugo nije poznavalo, mladog predstavnika venecijanskog buržujskog društva:

“Pravi venecijanski cortesan je pošten, uslužan, učtiv čovjek. On je velikodušan bez rasipanja, radostan ali ne i praznoglav, nježan sa ženama bez kompromitiranja; voli uživanja, ali neće se dovesti do propasti, sve ga interesira sa pravom namjerom, više voli mir, ali ne tolerira prepotentnost, ljubazan je sa svima, prislan prijatelj, uporan zaštitnik.” (Goldoni 1828: 224)

Iako još uvijek djelimično improvizirana, uz tri poznate maske komedije *dell'arte*, *Arlecchinom*, *Brighellom* i *Dottoreom*, ova komedija ipak postaje slika stvarnog života Venecije; karakteri postaju stvarni i prirodni dijalog već pokazuje znakove Goldonijeve genijalnosti u stvaranju dobre komedije. Ohrabren tim uspjehom, za sljedeći karneval (1740) priprema još jednu sličnu komediju *Momolo na Brenti*, odnosno *Rasipnik*, a ubrzo nakon toga i *Propalog trgovca*, odnosno komediju *Bankrot* u kojoj će se nalaziti mnogo više napisanih scena nego u onim prethodnim: “postizao sam polahko slobodu” – govori nam Goldoni – “da pišem u cjelovitosti svoje tekstove i nisam kasno do toga došao, uprkos maskama koje su mi smetale” (Goldoni 1828: 234).

Goldonijeva reformatorska ideja bila je, zapravo, vrlo jednostavna: bilo je potrebno ukloniti sa scene sve one čudnovatosti, one grube i lakrdijaške replike, one dosjetke, izrečene neumjesno i u nevrjeme, koje su često služi-

le glumcima da povrate ritam predstave prekinut nekom nepredviđenošću, sasvim očekivanom, kada se glumi uz improvizaciju slijedeći samo nacrt radnje (*canovaccio*). Sa dramskim tekstom nije se mogla više mijenjati namjera pisca niti se mogao, tokom predstave, mijenjati slijed radnje koji će odvesti do zapleta. Međutim, Goldoni je bio svjestan da se takva vizija komedije može izgraditi samo postepeno, budući da su svi bili i suviše naviknuti na staru postavku scene i "njenu sposobnost" zabavljanja. Zato ni u sljedećoj komediji Goldoni još uvijek glumcima neće skinuti maske.

Sa *Sposobnom ženom*, napisanom između 1742. i 1743. godine, izvođenom u pozorištu *San Samuele* na karnevalu, Goldoni uvodi potpunu novinu na planu dramske strukture i književne forme u odnosu na prethodne komedije. To je prva komedija karaktera koja je u svojoj izvornoj verziji posjedovala cjelovit dramski tekst i zato je predstavljala veoma značajan korak za njegovu reformu: Goldoni je uspio sastaviti komediju savremenih običaja gdje su glumci, iako su se pojavljivali na sceni sa maskama na licu i tradicionalnim kostimima, vodili unaprijed pripremljen dijalog, a njihovi *lazziji* činili su dio toka radnje. Na taj način, Goldoni se oslobodio nacrt radnje komedije *dell'arte* – ipak svi njeni likovi – Lelio, tašt, sujetan, lakouman, Diana tako nevina i iskrena, Ottavio luđak – još uvijek ne uspijevaju poprimiti kompleksne ljudske karaktere, kao ni prihvatljivu društvenu konotaciju. Tek šest godina kasnije, u družini *Medebac, Lukava udovica* stavlja konačni pečat Goldonijevoj reformi.

To je priča o jednom karnevalskom danu koji počinje veselom gozбом uz ljubavnu pjesmu, a završava lukavom podvalom udovice koja pokazuje da veoma dobro poznaje ljudsko srce. Inače, "lukava udovica" tipičan je lik komedije *dell'arte*, ali Rosaura u Goldonijevoj komediji i njeno oštromno pripremanje igre, njeni razgovori sa služavkom Marionettom, njen stav u odnosu na prosce i ljubomornog grofa od Bosco Nera, rezultat su jednog pronicljivog psihološkog istraživanja koje prije u pozorištu nije postojalo. Treba zanemariti činjenicu da su karakteri četverice prosaca (Italijana, Francuza, Engleza i Španca), koji odražavaju karaktere tih nacija, afektirani: "Italijan je odan, ali suviše ljubomoran; Englez je iskren, ali nepouzdan; Franzuc je galantan, ali suviše neprirodan; Španac je pun ljubavi, ali suviše ozbiljan" (Goldoni 1922: 121).

Pomoću njih Goldoni je želio prikazati društvenu satiru, što je opet još jedan znak novog puta kojim je krenuo. Jer sada već gledamo autora koji je strukturom svoje komedije, razigranošću i gipkošću dijaloga, prirodnošću osmijeha ostvario gotovo sve svoje ciljeve: trenutak definitivnog trijumfa nije bio daleko: već tada, svi aplauzi bili su samo za njega.

OSLOBAĐANJE ITALIJANSKE PUBLIKE OD "STOLJETNOG DESPOTIZMA"

Nijedna od tada napisanih Goldonijevih komedija nije doživjela takav uspjeh kao *Lukava udovica*; ali istovremeno, nijedna od njih nije naišla na tako snažne i opasne kritike. Goldoni u to vrijeme započinje vatrenu borbu sa Pietrom Chiarijem, veoma aktivnim piscem, koji bez trunke originalnosti sastavlja mnogobrojne komedije za maske, kopirajući i imitirajući naročito strane romane. Prvi direktan sukob između njih dvojice izbija kada Chiari pravi parodiju na Goldonijevu *Lukavu udovicu* pod nazivom *Škola za udovice*. I sam Goldoni prisustvovat će njenom izvođenju i pritom izjaviti da, iako je to trebala biti parodija na njegovu komediju, on je u njoj prepoznao svoju istu *Udovicu*. Jedina razlika bila je u dijalogu punom uvreda i podsmijeha (Goldoni 1829: 29). On ubrzo nakon toga piše *Pohvalni prolog za Lukavu udovicu* koji ipak ne zaustavlja borbu koja je postala žestoka i među publikom, već podijeljenom na *chiariste* i *goldoniste*.

Krajem karnevala 1750. godine, nakon uspjeha *Antikvarove porodice*, sljedeća komedija *Sretna nasljednica* doživljava potpuni neuspjeh. Osim ponekih domišljatih replika, ovoj komediji je uveliko nedostajalo novine: dijalog je bio predvidiv i, izuzev *Pantalonea*, nije postojao niti jedan živ ni originalan karakter. Goldoni, kako bi ispravio svoju grešku, obećava nezadovoljnoj publici i onim klevetnicima koji su u propasti *Sretne nasljednice* vidjeli njegov kraj, šesnaest novih komedija u sljedećoj sezoni.

"Kada sam preuzeo taj zadatak – priča Goldoni u Sjećanjima – u glavi nisam imao niti jedan naslov. Ali bilo je potrebno održati riječ ili crknuti. Moji prijatelji su se plašili za mene, moji neprijatelji su mi se rugali i ja sam tješio jedne, a podsmjehivao se drugima... Bila je to užasna godina za mene koje se ne mogu prisjećati bez straha. Šesnaest komedija u tri čina, od kojih je svaka morala trajati dva i po sata, kako je to bio običaj u Italiji." (Goldoni 1829: 33–34)

Ipak, samo četiri od njih opstaju na današnjoj pozorišnoj sceni: jedan *tranche de vie* o sukobu između propalog plemstva i buržujskog društva (*Ljubopitljive žene*), komedija običaja (*Kafeterija*), zanimljiva slika karaktera (*Lažljivac*) i prvi skromni pokušaj društvene komedije (*Ženska ogovaranja*).

Prva od njih koja je predstavljena venecijanskoj publici bila je *Komično pozorište*, smatrana radije Goldonijevim ličnim "manifestom" nego komedijom. U njoj Goldoni, nakon što je naveo šesnaest komedija koje na-

mjerava prikazati⁴, koristi priliku da kritizira “staru” komediju i pripremi tako publiku na reformu koju je zamislio.

Vesela družina komičara održava probu za komediju *Otac sinov suparnik* u kojoj Goldoni predstavlja simpatičnu komediju u komediji, kao u *Hamletu*. Sukobi su ipak suviše slabi da bi mogli stvoriti više od jednostavnog nacрта radnje. Zato Goldoni oslikava život iza scene i prikazuje glumce toliko stvarno da se na kraju nađemo pred svim figurama koje čine neizostavan dio jedne družine putujućih komičara: upravnika glumačke družine u mukama, glavnu glumicu koja tiranizira sve, drsku služavku, uobraženog glavnog glumca i prostog komičara koji po svaku cijenu želi biti smiješan. Svako bi htio za sebe najbolju ulogu, upravo kao filmske zvijezde našeg doba, što govori koliko je ovo djelo važno za proučavanje karaktera i oslikavanje društvenog ambijenta. Dok Goldoni ukorava uobraženost svojih umjetnika i pokazuje publici njihove loše navike, u isto vrijeme im i dodjeljuje veoma korisne savjete. “Zar ne vidite – govori Orazio, upravnik družine, jednom od glumaca – da se sa publikom ne razgovara? Da komičar mora zamisliti kao da je sam, da ga niko ne čuje i da ga niko ne vidi? Razgovarati sa publikom je nedopustiva greška i to se ne smije dozvoliti ni na koji način.” Zatim nastavlja: “Naročito se čuvajte otezanja u govoru i patetičnog kazivanja, već recitujte prirodno, kao da govorite; s obzirom da je komedija imitacija prirode, treba činiti sve ono što je vjerodostojno.” (Goldoni 1993: 57)

Sa ovakvim upozorenjima koja proizilaze iz rasprava o dramskim teorijama i jednostavnim slikama života na sceni, Goldoni uspijeva steći naklonost ne samo komičara već i publike i navesti ih da se počnu polahko udaljavati od komedije *dell'arte*, one prevaziđene, izvještačene i nezanimljive pojave koja više nije pripadala novom vremenu modernog pozorišta.

Zbog toga *Komično pozorište* ostaje jedno od najznačajnijih djela Goldonijevog književnog stvaralaštva: iz njegovih okvira prodire se u duh umjetnosti samog autora i, osim što služi u svrhu izlaganja Goldonijevih teorija o načinu pisanja i izvođenja, pokazuje i poteškoće sa kojima se suočio na putu ka reformi. Kada, naprimjer, Lelio, pjesnik, kaže da želi pisati komedije kao Goldoni, upravnik družine ga upozorava:

⁴ *Komično pozorište* (Il teatro comico), *Lažljivac* (Il bugiardo), *Zasljepljeni pjesnik* (Il poeta fanatico), *Pamela, Vitez dobrog ukusa* (Il cavaliere di buon gusto), *Igrač* (Il giuocatore), *Pravi prijatelj* (Il vero amico), *Ženska ogovaranja* (I petegolezzi delle donne), *Lažna bolesnica* (La finta ammalata), *Mudra dama* (La dama prudente), *Neznanka* (L'incognita), *Počasna avantura* (L'avventura onorata), *Varljiva žena* (La donna volubile), *Kafeterija* (La bottega di caffè), *Ljubopitljive žene* (Le femmine puntigliose).

“Eh, moj sine, potrebno je, prije svega, baviti se pozorištem onoliko godina koliko se i on njime bavio i onda se nadati da ćete moći nešto postići. Mislite li da je on odjednom postao komediograf? Postao je postepeno, i stekao je slavu nakon dugog istraživanja, mnogo iskustva i stalnog neumornog posmatranja pozorišta, običaja i duha nacija.” (Goldoni 1993: 54)

Goldoni je svoju publiku privikavao godinama, jer da je odmah krenuo sa onim kako je smatrao da treba izgledati pozorišno djelo, vjerovatno bi ga publika napustila već u prvom činu. A ona uz njega ostaje do kraja, sve do posljednjeg čina i daje mu razlog da, nakon velikog uspjeha *Komičnog pozorišta*, na scenu postavi i preostalih petnaest komedija i time zatvori jednu sezonu kojoj, u historiji pozorišta, nema ravne. Ne samo da je Goldoni u nekoliko sedmica prikazao toliki broj komedija nego je i definitivno raskinuo sa komedijom *dell'arte*. Konačno je, kako i sam kaže, “oslobodio italijansku komediju od stoljetnog despotizma” (Goldoni 1829: 97) i na scenu postavio *Pamelu* (1750), prvu komediju u kojoj u potpunosti napušta maske starog pozorišta improvizacije.

S tehničke strane gledišta ne bismo pogriješili kada bismo rekli da ova komedija predstavlja tekst koji označava potpuni preokret u tradiciji pozorišta, trenutak koji vodi ka stvaranju pozorišta kakvo danas poznajemo. Ali *Pamela* prolazi relativno nezapaženo; njeno mjesto zauzima komedija koju Goldoni piše samo dvije godine kasnije. Godine 1753, kada je *Krčmarica* postavljena na scenu, Goldoni će reći da “nikada nije napravio ništa prirodnije, ništa bolje izvođeno” (Goldoni 1829: 96). Bez maski, bez *lazzija*, bez izvještačenih trikova komedije improvizacije ovaj pozorišni komad, već od prvog aplauza, učinit će svog autora jednim od najznačajnijih komediografa svih vremena.

To je, zapravo, priča o mladoj krčmarici, prisiljenoj na razne lukavštine kako bi izbjegla stalna udvaranja propalog plemića i novog bogataša; osvećuje se jedinom stalnom gostu koji je ignorira, ženomrscu vitezu od Ripafratte, tako što ga zavodi, a zatim hladnokrvno odbija kako bi se udala za vjernog sobara Fabrizija. U ovoj komediji, Goldoni oslikava jedan od nezaboravnih ženskih portreta – portret Mirandoline koji otkriva nevjerovatnu psihološku dubinu. Lukavost i naivnost, iskrenost i pakost, konvencionalnost i bezobzirnost učinit će Mirandolinin karakter jedinstvenim. Ali Goldoni se ni tu ne zaustavlja.

KOMEDIJA KARAKTERA KAO DRUŠTVENA KOMEDIJA

Jednako važan postaje i način na koji Goldoni predstavlja i prosuđuje svoje likove koji se kreću scenom. Jedan slojevit uzorak društva poslužit će Goldoniju da iznese novi buržujski osjećaj. Pa tako, kritikujući običaje, modele, uloge i moralne kriterije njegova komedija, onako kao i engleski realistični roman 18. stoljeća ili onaj evropski 19. stoljeća, počinje se baviti svakodnevnom stvarnošću, običnim ljudima i njihovim pričama, odbijajući aristokratsko shvatanje prema kojem su dostojni samo oni sadržaji koji se odnose na “uzvišene” poduhvate i “herojske” figure. I zato svi oni realistični prikazi stvarnosti Goldonijevih komedija neće samo odražavati novinu tehničke “obrade” pozorišne scene već i istinsku buržujsku komediju u kojoj do jasnog izražaja dolazi dijalektički odnos između pozorišnog pisca te društvenog i kulturnog svijeta u kojem je živio.

Zbog toga Goldoni smatra da pisac komedija ne može stvarati prave karaktere, predstaviti moralne i društvene namjere, običaje i ideale svog vremena ako nema na umu društveni položaj svojih likova, s obzirom da on značajno utječe na ponašanje čovjeka. Goldoni će to jasno izložiti u predgovoru *Mudre dame* (1751), gdje je napisao da ne želi predstaviti ljubomornog muškarca “bilo kojeg” društvenog sloja, već “ljubomornog plemića”, onog koji ima precizno i određeno značenje. Ljubomora, iako je zajednička osobina svih ljudi, manifestira se na različite načine u različitim društvenim slojevima. Muškarac nižeg društvenog sloja, piše Goldoni, može pokazati svoju ljubomoru i, ako je to potrebno, ispoljiti svoj bijes kroz šamare upućene ženi ili onome koji oblijeće oko nje; plemić, ako je ljubomoran, mora potisnuti svoje osjećaje, jer mu društvene konvencije njegove klase tako nalažu i zato biti prisiljen trpiti udvaranje raznih kicoša njegovoj “dami” (Goldoni 1991: 5).

Ovo otkriće bilo je od izuzetnog značaja na putu od apstraktnih do konkretnih i individualnih karakterata, jer se samo tako – dajući društveni pečat svojim likovima – Goldoni mogao osloboditi afektiranih čvrstih maski i uvesti žive tipove, ukorijenjene u društvenoj stvarnosti. Samo na taj način *Mirandolina* više nije bila “služavka” komedije *dell'arte*, lukava i hirovita, već postajući krčmarica, “buržujka” sa svojim interesima i svojim životnim iskustvom, iz pozorišnog lika pretvarala se u stvarnu ženu, marljivu, odlučnu, šarmantnu, ciničnu, taktičnu koja je nastojala izgraditi svijet oko sebe baš onako kako je željela. Samo na taj način, glavni lik *Mudre dame*, ljubomoran i uzvišenog roda, postajao je čovjek, patetičan u svojoj ljubomori i u sukobu sa predrasudama svog sloja.

Samo tako grubijani (*Grubijani*, 1760) više nisu bili "apstraktna" gundala, već su kao trgovci vezani za mentalitet i običaje jedne klase postajali "ljudski" likovi, naizgled moralisti i čuvari tradicije, a zapravo prepotentni, nasilni i arogantni, koji su kroz svoje slabosti i predrasude prikazivali direktan sukob novih i starih generacija trgovačkih "grubijana".

Upravo za takve likove, Goldonijeva komedija bila je prirodno polje akcije. Bila je realistična, neizvještačena, stvarna. U nju je buržujско društvo moglo ući, ne kao predmet podsmijeha već kao predmet iskrene predstave, sa svojim vrlinama, manama, strastima, interesima, sukobima. Zato će Goldoni, nakon što je otkrio da je komedija prizor "smijeha u razmišljanju" (Goldoni 1829: 62), dodati u svojim *Sjećanjima*: "Komedija koja uostalom nije ništa drugo nego imitacija prirode, ne isključuje patetične osjećaje i kreposne, samo da ne bi ostala u potpunosti lišena onih komičnih crta koje formiraju osnovu njenog postojanja" (Goldoni 1829: 20).

A to je značilo zadržati u komediji onu osrednju i šaljivu atmosferu koja joj je svojstvena i bez koje se ne bi više mogla tako nazivati, ali i otvoriti je prema osjećajnom i patetičnom, učiniti je ozbiljnom i onda kada je poletna i vedra i omogućiti joj da na scenu izvede potpune likove, "komične", ali ne prikazane u očigledno karikaturalnom obliku već "komične", rekli bismo, u srednjovjekovnom značenju riječi, u svojstvu običnih ljudi koji pričaju svoje "obične" priče i zatvaraju ih sretnim krajem.

Ali ako je Goldoni neprestano težio ka imitaciji prirode, jednostavnosti i jasnoći, on je i sam nastojao uroniti u stvarni život, želeći postaviti na scenu prostu stvarnost postojanja i kroz nju se direktno obratiti raznovrsnoj, znatiželjnoj i tada veoma zahtjevnoj publici. Zato je bilo potrebno stvoriti i dramski jezik koji bi bio "imitacija osobâ koje ga govore, više nego onih koje ga pišu" (Pieri 1991: 128), jezik koji bi doprinio promjeni pravila i prakse ove književne vrste, dodjeljujući komediji ne više prosti zaplet i lahke efekte improvizacije već karakter lika i vjerodostojnost situacije, uvodeći na taj način novine u odnosu između autora i publike te autora i scene. Potražnja za izražajnom prirodnošću kojoj je težio Goldoni, postizala se, dakle, pretvaranjem starih maski u likove koji su omogućavali prikaz stvarne emocije čija se prirodnost nije pokoravala mašti, a riječi nisu bile potčinjene akciji. U pogledu jezika to je značilo prelaz sa višejezičkih mehaničkih obilježja na odabran jezik, italijanski ili venecijanski, koji bi bio u funkciji predstavljenog ambijenta i namjera same komedije. Radilo se zapravo "o jednom razvijenom jeziku", kako to objašnjava Petronio, "kao što je uostalom i svaki umjetnički jezik, ali ipak oblikovanom od konkretnih i svakodnevnih elemenata, ne više književnom u banalnom smislu te riječi,

čak poetičnijem u mudroj upotrebi dijalekta” (Ganni – Balestreri – Pasquali 1965: 524). To je bio jezik savršeno prikladan buržujskom svijetu kojeg je Goldoni predstavljao: jezik u kojem su riječi opet imale svoj semantički potencijal i zahvaljujući kojem akcija više nije imala prednost nad idejom i osjećajem. Jezik koji je činio da gledalac postane dio pozorišne predstave, da se u njoj ogleda, a onda, gotovo nesvjesno, počne razmišljati o određenim aspektima života, svijeta i društva u kojem se kreće.

I u tom pogledu Goldonijeva komedija je zaista revolucionarna, prosvjetiteljska; a Goldoni je, zaista, kako ga i Voltaire naziva, “slikar prirode”, “dostojan reformator italijanske komedije” (Galanti 2013: 475), jedan od najuvjerljivijih komediografa ljudske historije koji uspostavlja nove odnose između stvarnosti i pozorišta.

TEATAR KAO ŽIVOT I ŽIVOT KAO TEATAR

Sam će Goldoni u svojim *Sjećanjima* napisati:

“Moji likovi su bili ljudi a nikada polubogovi, njihove strasti su imale onaj stepen plemstva koji odgovara njihovom položaju; ali činili su da se otkrije ljudska priroda onakva kakvu je poznajemo, ne dovodeći mane i vrline do imaginarnog pretjerivanja.” (Goldoni 1828: 196)

Upravo to pokazuje koliko je Goldoni težio da njegovo pozorište bude, prije svega, buržujsko. Sav njegov rad je tako postao ogledalo buržujskog svijeta, sa njegovim vedrim povjerenjem, njegovim optimizmom, radošću življenja, sa njegovim zdravim razumom zasnovanim na iskustvu, čvrstim moralom uz prihvatanje života onakvog kakav jeste, sa njegovom vizijom života kao zemaljske pozornice u kojoj je čovjek, sa svojim razumom i umijećem, centar i mjera. Tu je čovjek predstavljen ne apstraktno već u konkretnoj društvenoj i historijskoj situaciji. Ne u odnosu na njegove izuzetne sposobnosti, niti u stanju usamljenosti ili otuđenosti, već u odnosima koji ga vežu s drugim ljudima.

Goldoni je pisao o takvom čovjeku, za takvog čovjeka; za društvo koje priželjkuje da se prepozna na sceni. Zato se Goldonijeve komedije ne mogu više smatrati jednostavnom kopijom prirode, niti njenim fantastičnim preobražajem, već kao izraz – u novim oblicima – one nove vizije svijeta koju je pisac, učestvujući u civilizaciji, idejama svog vremena, formirao.

I zato De Sanctis i čini Goldonija jednim od glavnih junaka nove književnosti, stvaraoca jednog novog poetskog svijeta “u čijem centru je čo-

vjek, proučavan kao psihološki fenomen, sveden na svoje prirodne proporcije i smanjen u svim pojedinostima stvarnog života. Istina je da je stvarnost jedva dotaknuta i njene dubine ostaju mračne. Ali put je bio taj [...]” (De Sanctis 1958: 899)

Put kojim se kretao Goldoni od *cortesana* Girolama, sposobne Rosare, don Marizija, Pamele, kako bi došao do Mirandoline, Lunarda i ostalih njegovih grubijana, gospon Todera (*Gospon Todero gundalo*, 1762) i čudljivog Gerontea (*Čudljivi dobrotvor*, 1771); do komedija kroz koje je pokazao da može iz temelja obnoviti staro pozorište *dell'arte*, vratiti ljudsko dostojanstvo smiješnim maskama, promijeniti prihvaćena mišljenja o onom pozorištu koje je svelo likove na mali broj fiksiranih apstraktnih tipova i otvoriti scenu čudnovatoj raznolikosti karaktera i ljudskih sudbina, u cijelom njihovom rasponu, sa svim njihovim bezbrojnim nijansama; pokazatelj je da on može načiniti u potpunosti novo djelo, moderno i realistično, u kojem prikazuje čovjeka u novom *Svijetu*, novom *Teatru*.

LITERATURA

1. Alberti, Carmelo. *Goldoni*. Roma: Salerno Editore, 2004.
2. Chatfield-Taylor, H.C. *Goldoni*. Bari: Gius, Laterza & Figli, Bari, 1927.
3. De Sanctis, Francesco. *Storia della letteratura italiana IX*. vol. II. Torino: Einaudi, 1958.
4. Galanti, Ferdinando. *Carlo Goldoni e Venezia Nel Secolo XVIII*. London: Forgotten Books, 2013.
5. Gianni, Angelo, Balestreri, Mario, Pasquali, Angelo. *Antologia della letteratura italiana*. vol. II. Firenze: D'Anna, 1965.
6. Goldoni, Carlo. *Commedie*. Torino: Olivero & C., 1922.
7. Goldoni, Carlo. *I pettegolezzi delle donne, La locandiera, Il campiello, a cura di Guido Davico Bonino*. Milano: Grazanti, 2002.
8. Goldoni, Carlo. *Il teatro comico*. Cles: l'Unità, 1993.
9. Goldoni, Carlo. *La donna di garbo, La vedova scaltra, La putta onorata*. Milano: Mursia, 1991.
10. Goldoni, Carlo. *Memorie italiane*, a cura di R. Turchi. Venezia: Marsilio, 2008.
11. Goldoni, Carlo. *Memorie*, a cura di Guido Davico Bonino. Torino: Einaudi, 1993.

12. Goldoni, Carlo. *Memorie*. vol.I. Prato: Giachetti, 1828.
13. Goldoni, Carlo. *Memorie*. vol.II. Prato: Giachetti, 1829.
14. Goldoni, Carlo. *Tutte le opere*. vol. III. Milano: Mondadori, 1954.
15. Paparelli, Gioacchino, Pisanti, Tommaso. *La letteratura italiana, Orientamenti critici*. Milano: Signorelli, 1970
16. Pieri, Marzia. *Il teatro italiano*. Torino: Einaudi, 1991.
17. Pignarre, Roberto. *Povijest kazališta*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1970.

GOLDONI'S REFORM OF THE THEATER: NEW WORLD, NEW THEATER

ABSTRACT

At the beginning of the 18th century, Carlo Goldoni – one of the greatest comic writers of all time –, completely reformed Italian theater, by creating a new genre that brought the extremely popular *commedia dell'arte* “back to the streets”. This type of comedy had already made a grand entry to Italian theaters, in the 16th century, and remained there for almost 200 years. Exclusively guided by two books, *World* and *Theater*, Goldoni needed “a long research, a broad experience and a permanent, unrelenting observation of the theater, customs and the nation’s spirit” (Goldoni, 1993: 54) in order to open the door on a new era of modern theater. With his works, ranging from *The Shrewd Widow*, through fifteen comedies in just one season, to well-known pieces, such as *The Innkeeper Woman*, *The Boors*, and *Grumpy Mr. Todero*, Goldoni left his final mark on this reform with a genuine bourgeois comedy. He did this by representing a person not through abstraction and imaginative exaggeration, but in a specific social and historical situation. After all, comedy, according to Goldoni, is nothing but an imitation of nature, and its characters are always human, never demi-gods. This is, indeed, the fundamental trait of his world and his theater.

Srebren Dizdar

KNJIŽEVNI ISKAZI U SAVREMENIM ELEKTRONSKIM I DRUGIM MEDIJIMA

Sažetak: Ulaskom u digitalno doba potkraj 20. stoljeća veoma brzo se nametnula multimedijalna informatička pismenost kao način komuniciranja na tehnološki usavršenim spravama – od računara do pametnih telefona. Dostupnost različitih izvora informacija i podataka, osobito onih koji su se oslanjali na mogućnosti hiperteksta i omogućili povezivanja teksta, slike, grafike i zvuka otvorilo je prostor za nastanak novih digitalnih književnih iskaza. U radu se detaljno analiziraju SMS priče, poezija i romani, te ukazuje i na neke akademsko-lingvističke i književno-kritičke radove na ovu temu. Određena pažnja se posvećuje stvaralaštvu u vidu podcasta i bloga, te se i nude neke početne pretpostavke za teorijsko razmatranje, analitičko vrednovanje i kritičko prosuđivanje novih književnih formi u savremenim elektronskim i drugim medijima.

Ključne riječi: multimedijalna informatička pismenost, hipertekst, digitalna književnost, SMS, podcast, blog, teorijsko i kritičko vrednovanje

PISMENOST NOVOG VREMENA

Savremeno pisanje mora se posmatrati kao novi izuzetno složeni vid pismenosti, koja obuhvata informaciju, interaktivnu multilateralnu komunikaciju i razovrsne multimedijalne sadržaje, te bi tu složenu i umnu i fizičku aktivnost bilo potrebno, već sada, definirati kao multipismenost, pa čak i kao multimedijalnu pismenost. Ne treba zaboraviti da se oblici i izvori informacija ne smiju svesti samo na jedan medij, kao što je to danas, bez sumnje, Internet, kao najvažniji repozitorij ili riznica informacija, nego da oni mogu i moraju biti različiti, te da uključuju knjige, časopise, računare, radio, TV, film, elektronske ili neke druge elektronske, virtuelne zapise.

Računari se na početku 21. stoljeća mogu naći u različitim formama, kao što su lični, osobni, personalni računar (PC = *personal computer*), najčešće ili kao statični, *desktop* računar, ili kao prenosivi, pokretni *laptop* računar. Svojevremeno su se na tržištu pojavljivale po dimenzijama i težini i nešto manje verzije ovih sprava, kao što je bio *notebook* (veličine školske, đачke sveske), te *palmtop*, ili dlanovnik, kako su ga neuspješno označili neki jezički puristi. Jednako, ako ne i popularnije, bile su različite elektronske konzole za igru, te *touchpad* i *iPad*. Kada su im se pridružili prvi pokretni, prenosivi, mobilni telefoni, koji su, uz primarne funkcije obavljanja i primanja telefonskih poziva, imali mogućnosti i za obavljanje određenih dodatnih operacija, a one su, u suštini, bile još daskora vezane isključivo za rad računara; široko se otvorio prostor za novu generaciju višenamjenskih mobilnih uređaja. Oni nisu slučajno, ili iz pukih marketinških razloga, nazvani 'pametnim telefonima' (*smartphones*), među kojima je danas najpoznatija marka *iPhone* firme Apple, jer su ponudili gotovo beskrajne mogućnosti različitih aplikacija iole upućenijim korisnicima. Od običnih telefonskih razgovora, slušanja muzike u stvarnom vremenu, ili kroz memorirane datoteke, preko slanja tekstovnih poruka (SMS) prešlo se i na kombiniranje mogućnosti kreiranja vlastitih sadržaja. Oni su se mogli individualno postavljati na Internet, kao što su blogovi, ili su služili za višestruku razmjenu informacija i ideja sa drugim korisnicima na web forumima, ili kroz društvene grupe ili mreže (Facebook, Twitter, Myspace...). Uslijedilo je i dijeljenje sadržaja sa drugim korisnicima putem vlastitih web-portala, ili putem platformi kao što je YouTube, a razmjena svakojakog multimedijskog materijala korištenjem videoveze (*skype*) ili mobilne telefonije (*viber*, itd.), omogućili su kako ogromnom broju priučenih nestručnjaka, ali i profesionalnim pripadnicima naučne i istraživačke zajednice da se kreativnim kognitivnim angažmanom u zajedničkom naporu ponudi čovječanstvu veliko, premda ne i uvijek koherentno i strukturirano znanje, u kojem će se sve više pomjerati granice ljudske spoznaje.

Digitalizacijom medija i sve većim širenjem Interneta u eri sveopće globalizacije počele su se mijenjati i dopunjavati moguće korisne funkcije koje uveliko nadilaze prvobitnu namjenu tih nosača i prenosnika slike i zvuka, te mnogih povezanih, 'umreženih' sazajnih virtuelnih alata, kao što su kompjuterska grafika, animacija, audiosadržaji, videoisječci (*video-clips*), razne vrste softverskih programa, diskusione platforme (*chat room*), web forumi, digitalni seminari (*webinars*) i sl. Budući da škole i obrazovanje općenito, po osnovnoj definiciji, treba da prenose znanje svojim polaznicima putem sticanja odgovarajućih kompetencija i vještina, postalo je jasno da se mora redefinirati ne samo pojam pismenosti u tradicionalnom

smislu, nego i informacijske pismenosti. U pretpostavljenom 'društvu znanja', temeljni zadatak je postao način na koji se može upravljati raznovrsnim znanjima/kompetencijama, pa i vještinama. Po prvi su put u historiji čovječanstva, gotovo nemjerljivi sadržaji, količina, pa donekle, i pretpostavljeni kvalitet, raspoloživog znanja postali dostupni svima koji su imali odgovarajuće naprave i pristup tim beskonačnim virtuelnim skladištima, repozitorijima informacija. Iz tog razloga je David Bawden u područje savremenog poimanja pismenosti, svojevremeno uključio i medijsku (*media literacy*), bibliotečku (*library literacy*), informatičku (*coomputer* ili *I/nformation/ T/echnology/ literacy*) i digitalnu pismenost (*digital literacy*), osim one inicijalne, koja je nazvana **informacijskom pismošću**.¹

Pri tome je uzeta u obzir veoma povoljna okolnost da se elektronskim medijima služe gotovo svi slojevi stanovništva, ali da među njima prevladava pretežno mlađa populacija. Upravo je ta ciljna grupa zaslužna što je, zbog svoje upućenosti na multimedijalne elektronske sadržaje i njihovu svakodnevnu upotrebu u različitim situacijama, potakla bržu promjenu obrazovne paradigme, koja se sve više pomjera ka multimedijalnim prostorima. Iako na prvi pogled istovremeno prihvatanje, a u širem kontekstu, i usvajanje multimedijalnih sadržaja može izgledati kao puki skup sadržaja iz više medija (isprepleteni zvuk, slika, tekst, grafika i sl.), kroz sinhrono korišćenje više konvergentnih medija značajno se širi informativno jezgro i uveliko povećava značenjska punoća posredovanih poruka. Posredovane poruke u multimedijском okruženju u većoj mjeri ostvaruju traženu simboličku punoću, čime se, na do sada poznati način, gubi najmanje njihovih stvarnosnih aspekata. Nije samo u pitanju mogućnost otvaranja novih komunikacijskih kanala između različitih izvora znanja (odašiljača ili emitera) i primalaca ili recipijenata, nego i jačanje njihovih kognitivnih sposobnosti. Multimedijске informacije se mogu pohraniti u gotovo neograničenom broju, ili im se može pristupiti koliko god i kad god neki korisnik to želi. Na taj način se podstiče provjera i potvrda novostečenih kompetencija, a savladavanjem raznih multimedijских alata otvaraju nove mogućnosti za individualnu kreativnost. Istine radi, još nije postignuta saglasnost o tome na koji su način današnja ljudska bića razvila svoju mentalnu 'kognitivnu arhitekturu', budući se dinamika uvođenja multimedijских programa, alata i pripadajućih aparata dogodila prebrzo i obuhvatila u vrlo kratkom vremenskom periodu neslućen broj korisnika. Većina njih je to činila putem brzih programa obuke, a usvajanje novih

¹ D. Bawden, "Information and digital literacies: a review of concepts", *Journal of Documentation*, 57 (2), 2001, pp. 218-259.

sadržaja se odvija po načelu autodidaktičnosti. Sve te značajke su sadržane u konfiguraciji računara ili kompjutera, te ne treba da čudi što se pismenost danas definira kao **informacijsko-komunikacijska pismenost /IKT/** (*Information Communication Literacy /ICT/*), koja:

„[i]s using digital technology, communications tools, and/or networks to access, manage, integrate, evaluate, and create information in order to function in a knowledge society“.

(“koristi digitalne tehnologije, komunikacijske alate i/ili mreže za pristupanje, upravljanje, usvajanje, vrednovanje i kreiranje informacija u cilju funkcioniranja u društvu znanja”).²

Činjenica je da se multimedijски i drugi IKT programi mogu usvojiti lakše nego klasično učenje čitanja i pisanja, jer su oblikovani kao niz povezanih aktivnosti u ugodnom (*user-friendly*), tehnološki sve manje agresivnom i prijateljskom okruženju. S druge strane, može se učiniti zastrašujućim koji sve komunikacijski alati stoje na raspolaganju, a koji se, opet neminovno, moraju savladati. Od korištenja prvih nezgrapnih mobitela i njihovih vrlo ograničenih mogućnosti, gdje je vrhunski domet bilo slanje jednostavne tekstovne SMS poruke, vrlo brzo se stiglo do pametnih telefona (*smartphones*), koji jesu mala multimedijalna tehnološka čuda. Na sličan način su se širile i mogućnosti koje su otvorili prvi personalni računari potkraj 1980-ih godina. Od skromne obrade teksta (*text processor*) kao na pisačoj mašini, preko slanja i primanja e-mail poruka, prešlo se na neslućenu ponudu i obradu multimedijских aplikacija. Pri tome su web-pretraživači (*search engines*) potakli razvoj web-prezentacija i bujanje virtuelnih enciklopedija (Wikipedia), akademskih i istraživačkih mreža, digitalizaciju knjiga, kao i razvoj *online* biblioteka, te platformi za učenje na daljinu (Moodle). Danas se iole ozbiljniji istraživački projekti oslanjaju na brojne i specijalizirane baze podataka, a znanja se upotpunjuju i putem sadržaja koje nudi veoma kvalitetna naučna i edukativna videoprodukcija (History Channel, National Geographic, Discovery, Explorer ...).

Međutim, u te se aktivnosti uključuju i stotine miliona ‘običnih’ korisnika iz posve drugih razloga. Ponekad to čine iz puke potrebe da doznaju neku informaciju, ili da je razmijene s nekim drugim iz svog bližeg okruženja. Drugi put se, u mnogo većoj mjeri, to korištenje multimedijalnih

---

² Digital transformation: A framework for ICT Literacy. A Report of the International ICT Literacy Panel, Princeton, NJ: Educational Testing Services (ETS). Dostupno na: http://www.ets.org/Media/Tests/Information_and_Communication_Technology_Literacy/ictreport.pdf. (posljednji put pristupljeno 14. septembra 2013).

sadržaja posmatra kao vid zabave ili dokolice, iz čega se, ponekad, opet u svrhu kreativnog korištenja slobodnog vremena, počinju kombinirati vlastiti sadržaji. Oni ne moraju biti nimalo originalni, pa čak ni previše eklektički nastrojeni. Nekad mogu izgledati kao prejednostavni, dok se, u drugim slučajevima, radi o izvanredno posloženim sadržajima, iz kojih se mogu prepoznati znaci istinskih kreativnih talenata. To masovno korištenje različitih medija na tehnološki sve manjim, a memorijski sve moćnijim, spravicama (*gadgets*) dovelo je u pitanju dotadašnju upućenost na pisani, odnosno štampani tekst, kao primarni izvor informacije. Istine radi, njegovu dominaciju su dobrano načeli već fonograf/gramofon potkraj 19, zatim film i radio, a osobito televizija tokom 20. stoljeća. Na njegovom izmaku dogodila se ogromna promjena, koja je, u neku ruku, i danas na djelu. Informatičko, ili kako ga mnogi savremeni autori pomalo ironijski nazivaju, Microsoftovo, doba se i dalje grčevito bori da na svim poljima zamijeni Gutenbergovu galaksiju štampanih djela. Nesporno je da će u toj neravnopravnoj borbi štampana izdanja kad-tad izgubiti, ali će uspomenu na njih zadržati određeni formati elektronskih izdanja, koji su se, uglavnom, razvijali po uzoru na knjige, časopise, novine, dnevnike, pisma, putopise i sl. Iz tog se razloga savremena pismenost mora posmatrati kao novi izuzetno složeni vid pismenosti, koja obuhvata informaciju, interaktivnu multilateralnu komunikaciju i razovrsne multimedijalne sadržaje, te bi je bilo potrebno, već sada, definirati kao **multipismenost**.³

UMJETNIČKA PROIZVODNJA U/NA ELEKTRONSKIM MEDIJIMA

Na sličan način se počela strukturirati i novija umjetnička proizvodnja, koja je u raznovrsnosti elektroničkih medija, njihovim relativno lakim korištenjem, izbacivanjem troškova pripreme i objavljivanja umjetničkih djela u tradicionalnim oblicima (knjiga, slika, kompozicija, kiparska djela i sl.), a ponajviše brzim i dostupnim širenjem tih djela ogromnom broju potencijalnih konzumenata putem individualnih elektronskih spravica i pripadajućih kompatibilnih podmedija; postala obilježje ranog 21. stoljeća.

Ti novi podmediji (*sub-media*) doslovno su preplavili cijeli svijet, a u njima se, i putem njih, u različitim oblicima prenosi neki sadržaj, koji

³ Termin su ponudili Momčilo Bajac, Đorđe Jovanović, Olivera Gajić, "Multimedijalna pismenost kao nova obrazovna paradigma", XVII. skup Trendovi razvoja: "Evropa 2020: društvo zasnovano na znanju", Kopaonik, 07-10. 03. 2011). Dostupno na: www.trend.uns.ac.rs. (posljednji put posjećeno 18. avgusta 2013).

se pojavljuje kao spoj tri elementa: teksta, slike i zvuka. Ovi podmediji se mogu pojavljivati u izoliranoj formi kao: tekstualni dokumenti, ili izdvojene slike, ili, pak, kao zvučni zapisi; ali se najčešće iskazuju u kombiniranom obliku kao tekst sa slikama i grafički oblikovanim dijagramima, koji ga dodatno pojašnjavaju, ili, čak, kao videoporuke, koje se sastoje od pojedinačnih slika, odnosno segmenata video i audiozapisa, a ponekad i sa dodatnim tekstom. Kao i kod filmske vrpce, te nagomilane slike u kretanju daju iluziju pokreta, te su, uglavnom, dopunjene zvukom ili dodatnim tekstualnim porukama, a u nekim slučajevima i dodatnim grafičkim obradama. Mogućnost kombinacije ovih pojedinih podmedija još je jedan aspekt koji razdvaja internet od drugih jednostavnijih audiovizuelnih medija. Pošiljalac je u svakom trenutku u stanju da izabere onu vrstu podmedija koji najbolje odgovara tipu poruke, a koju treba prenijeti recipijentu, tako da poruka zadržava najviši mogući stepen informativnosti.

Treba se sjetiti da su neki mislioci iz sredine 20. stoljeća, pa i nešto kasnije, tačno naslutili nadolazak te neuhvatljive pošasti, makluanovskog globalnog sela, koju danas gotovo neupitno prihvatamo kao sastavni dio ljudske svakodnevnice. Theodor W. Adorno i Günther Anders, masovne su medije, radio, televiziju i film smatrali osobito zaglupljujućim, jer oni „pojednostavljaju, uniformiraju, omasovljuju, kvare, postvaruju“, budući da „povezuju ono što ne spada zajedno: kulturu i industriju“.⁴ Anders je smatrao da u suštini odnosa između onoga što se hiljadama godina konstituiralo kao umjetnost naspram nadolazećih agresivnih audiovizuelnih medija postoji jasna isključivost, ako ne i stvarno neprijateljstvo. Njemački filozof i kritičar Walter Benjamin je nedvosmisleno upozoravao da će se u bliskoj budućnosti desiti mnogo štošta, što će stubokom izmijeniti ranije široko rasprostranjene ideje o neusporedivosti i gotovo božanskoj prirodi umjetnosti. Njena će se jedinstvenost i originalnost morati izgubiti pred masovnim obuhvatom medijskih sadržaja, njihovom masovnom dostupnošću, a još više doslovnom masovnom mogućnošću korištenja od bilo koga, a ne samo izuzetno nadarenih pojedinaca. U tom je smislu Benjamin upozorio:

... dosta je građanskog obrazovanog obožavanja genija i neusporedivosti, ne blejite tako romantično, pripremite se uz pomoć medija na jedno stoljeće koje će biti upamćeno kao stoljeće šokova.⁵

---

⁴ Jochen Hörisch, *Teorijska apoteka: Pripomoć upoznavanju humanističkih teorija posljednjih pedeset godina, s njihovim rizicima i nuspojavama*, Algoritam, Zagreb, 2007, p. 144.

⁵ Ibid, p. 147.

EKSPLOZIJA ELEKTRONIČKIH (DIGITALNIH) UMJETNIČKIH OBLIKA

Na tom putu su se dogodile i određene faze, koje su dobro promijenile prirodu odnosa prema tekstu, tačnije prema njegovom tradicionalno strukturiranom i jedinstvenom redoslijedu čitanja. Stotinama godina tekstovi su, osobito oni umjetnički, ispisivani na sekvencijalni, manje-više linearni način, koji je posjedovao neku vrstu unutrašnje strukturiranosti i koherencije, ali i svojevrsne statičnosti. Kada su se u doba Modernizma upravo na umjetničkim oblicima – kako tekstualnim, tako i likovnim, vizualnim, ali i onim auditivnim, gdje je dominirao muzički izraz; dogodile brojne eksperimentalne promjene u pogledu njihove kompozicije, temporalne i spacijalne strukture; dotad neprikosnovena, fiksirana pozicija teksta je bila uzdrmana. Nju su istovremeno potkopavale brojne književno-kritičke teorije od ruskog formalizma do poststrukturalizma tokom 20. stoljeća, ali i pokušaji stvaranja prikladne vještačke, mašinski generirane inteligencije. Presudnu su ulogu u tom procesu, čini se, ipak, odigrale prve generacije računara, koji su, iz posve drugačijih razloga, nastojali da razriješe binarne kombinacije znakova putem čega bi se otvorile nove mogućnosti ispisivanja i povezivanja razdvojenih dijelova teksta i njihovo kombiniranje. Tako je nastao i termin 'Hypertext', koji je skovao filozof, sociolog i informatički tehnolog Theodor Holm (Ted) Nelson, 1965. godine. On je smatrao da 'hypertext' znači „a body of written or pictorial material interconnected in such a complex way that it could not conveniently be presented or represented on paper“ (korpus pisanog ili slikovnog materijala međusobno povezan na tako složen način da se ne može na pogodan način prikazati ili pokazati na papiru).⁶

Koncept hiperteksta naročito je bitan kada se želi predstaviti savremena književna produkcija u multimedijalnom okruženju, jer:

Hipertekstualni diskurs obilježje je hipertekstualnih djela, ali i klasičnih djela kulture tiska koja su nelinearno organizirana, a koja od čitatelja traže aktivan rad ili sudjelovanje u slijeđenju/otkrivanju tekstualnih putova.⁷

⁶ Theodor H. Nelson, "Complex Information Processing: A File Structure for the Complex, the Changing, and the Indeterminate," *ACM '65 Proceedings of the 1965 20th national conference*, ACM, New York, pp. 84-100. Ovdje navedeno prema: Noah Wardrip-Fruin & Nick Monfort, eds., *The New Media Reader*, MIT, Cambridge, MA, USA, and London, 2003, dostupno na: <http://www.hyperfiction.org/texts/whatHypertextls.pdf>. pp. 134-145. (posljednji put posjećeno 13. maja 2014).

⁷ Katarina Peović Vuković, „Hipertekstualni diskurs – stroj za proizvodnju značenja“, dostupno na: http://katepe.jottit.com/hipertekstualni_diskurs_%E2%80%93_stroj_za_proizvodnju_zna%C4%8Denja. (posljednji put posjećeno 28. aprila 2014).

U svojim kasnijim radovima, Nelson je razvio i ideju hiperlinka i hipermedije pa je 1970. pojasnio:

„Hypertext’ means forms of writing which branch or perform on request; they are best presented on computer display screens... Discrete, or chunk style, hypertexts consist of separate pieces of text connected by links”.

(Hipertekst znači oblike pisanja koji se granaju ili izvode na zahtjev; oni se najbolje pokazuju na kompjuterskom ekranu... Bilo da su u pitanju manji ili veći dijelovi, hipertekstovi se sastoje od odvojenih komada teksta koji su povezani određenim poveznicama /linkovima/).⁸

Nešto kasnije, Nelson se strasno zalagao za sve veću upotrebu računara u domaćem, kućnom okruženju, pa je u knjizi *Computer Lib (Oslobađanje računara, 1974.)* istakao potrebu da se veliki broj ljudi pripremi za novo doba računarske pismenosti.⁹ Norveški komparatista i osnivač Odsjeka za humanističku informatiku na Univerzitetu u Bergenu Espen Aarseth ponudio je 1994. posve prihvatljivu definiciju:

“Hypertext, for all its packaging and theories, is an amazingly simple concept. It is merely a direct connection from one position in a text to another”.

(Bez obzira na pakovanje ili teorije, hipertekst je izvanredno jednostavan koncept. To je samo direktna veza između jedne pozicije u tekstu ka drugoj).¹⁰

Premda je ova definicija, u osnovi, posve tačna, mora se uzeti u obzir i to da se nekadašnji čitalac od pasivnog recipijenta počeo pretvarati u nešto sasvim drugo. Djelomično su mu takvu ulogu namijenili upravo oni koji su, za potrebe rastućeg tržišta, počeli širiti ponudu ‘galaktičkog okruženja’ hiperteksta, jer su uz osnovni, određeni segment, ‘komad’ teksta, mogli veoma lako dodavati, „zalijepiti“ i one tekstove, koji su im bliski po nekakvoj pretpostavljenoj tematici. To su omogućile brojne unakrsne poveznice (linkovi) pomoću kojih su multimedijalni korisnici (nekadašnji čitaoci) ne samo mogli da pronađu i druge relevantne, srodne informacije

---

⁸ Navedeno prema: Jill Walker Rettberg, *Blogging*, Second edition, Polity Press, Cambridge, UK and Malden, MA, USA, p. 54.

⁹ Theodor, Nelson, *Computer Lib: You Can and Must Understand Computers Now; Dream Machines: New Freedoms Through Computer Screens – A Minority Report*, Self-published, 1974.

¹⁰ Ovaj članak je izvorno objavljen kao: E. Aarseth, „Nonlinearity and Literary Theory“, u: *Hyper/Text/ Theory*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1994, pp. 51-86. Ovdje navedeno prema: Noah Wardrip-Fruin & Nick Monfort, eds., *The New Media Reader*, MIT, Cambridge, MA, USA, and London, 2003, pp. 762-780, dostupno na: <http://www.hyperfiction.org/texts/whatHypertextIs.pdf>. (posljednji put posjećeno 24. juna 2014.).

ili književne i sve druge tekstove, nego da čak i međusobno razmjenjuju iskustva sa ogromnim brojem sličnih korisnika. Dijelom je to omogućio i koncept **mreže** (*network*), koji je izvorno i stvoren radi isključivo komercijalne eksploatacije komunikacija (budući se, bar u ranom stadiju, takva usluga skupo plaćala) da bi globalnim umrežavanjem kroz Wide World Web (www) stvorena nevjerovatna virtuelna građevina o kojoj su nekada mogli samo sanjati osnivači antičke biblioteke u Aleksandriji, ili nekih drugih velikih repozitorija ljudskog znanja sakupljenog u vidu ispisanog teksta, ili, kasnije, i štampane knjige.

Kako, po definiciji potpune otvorenosti i mogućnosti međusobnog povezivanja, književni tekstovi i hipertekstovi na Internetu ne smiju imati neke propisane, jasno i strogo utvrđene 'granice', kao što je to bio slučaj sa tradicionalnim verzijama knjiga i teksta u bilo kojoj vrsti ispisa, među tekstovima i hipertekstovima se uspostavila svojevrsna osmoza. Nevidljive 'granice' su izuzetno krhke i krajnje fleksibilne, jer se tekstovi i drugi sadržaji neprekidno povezuju, odnosno umrežavaju. Od korisnika se imperativno traži da postane aktivni sudionik u tom procesu, čime se posve redefinirao nekadašnji odnos između autora kao 'proizvođača i 'vlasnika' teksta, te čitalaca, koji ne samo da privajaju tekst kao da su ga oni stvorili nego ga neprestano recikliraju, rekombiniraju i dodaju mu nove dimenzije i značenja.

„From a literary point of view, the best hypertexts are those that manage to present the reader's activity of moving through the network and reassembling the narrative as a symbolic gesture endowed with a meaning specific to the text, a meaning which cannot be predicted by reading the medium as a built-in message. The hypertextual mechanism does not make a text automatically innovative and significant; it is up to the author to put it in the service of a unique textual idea, of a metaphor that gives meaning to the reader's activity.“

(S književne tačke gledišta, najbolji tekstovi su oni koji uspijevaju da predstavljaju čitaocu aktivnost kretanja kroz mrežu i rekonstruiranjem narativa kao simboličke geste, obdarenim značenjem specifičnim za dati tekst, značenjem koj se ne može predvidjeti čitajući medij kao ugrađenu poruku. Hipertekstualni mehanizmi ne čine tekst sâm po sebi inovativnim i značajnim; zadatak je autora da ga stavi u službu jedinstvene tekstovne ideje, metafore koja pridaje značenje čitaocu aktivnosti).¹¹

Bez obzira na to što se autor ne smije i ne treba zanemariti u ovom dinamičkom procesu, naglasak se prebacio sa zatvorenog, statičnog pro-

¹¹ Marie-Laure Ryan, „Multivalent Narratives“, u: Susan Schreibman, Ray Siemens and John Unsworth, eds., *A Companion to Digital Humanities*, Blackwell Publishing, London, 2008, p. 471.

izvoljno (pro)tumačenog značenja na polivalentnu višeznačnost samog teksta, koje jeste, u biti, uvjetovan velikim brojem hipertekstova i njihovih mogućih kombinacija, čime se postižu interpretativne sposobnosti čitalaca kao svojevrsnih suautora. Na taj se način i nude pojedina hipertekstualna izdanja, jer omogućavaju lakšu prohodnost i snalaženje u cilju dobijanja jasnije slike o slijedu događaja, čime se, podsjećajući se na stav Jean-Paul Sartrea, dobija posve drugačija, re-konstruirana i re-komponirana priča.

VIRTUELNI KNJIŽEVNI/TEKSTOVNI ISKAZI

Virtuelne informatičko-elektronske (*online*) književne ili tekstovne iskaze, baš kao i slične umjetničke iskaze u raznim tipovima elektronskih medija u materijalnom obliku (ploče, audiokasete, kompakt-diskove (CD), videotrake (VHR), videodiskove (DVD), te sve ostale vidove elektronskih zapisa (hard disk, USB stick i sl.) treba, bar zasad i makar donekle, posmatrati analogno njihovim štampanim pandanima, ako, naravno, postoje kao njihove digitalne verzije (elektronske /*digital books*/ ili *online* knjige /eBooks, eTexts, eEditions, ePub/, digitalizirani časopisi, *online* novine, *online* disertacije, razni digitalizirani dokumenti, itd.). Današnji korisnici World Wide Weba imaju mogućnost neprestanog pristupa i pohranjivanja na vlastiti računar i posve rijetkih djela, književnosti na domaćim i stranim jezicima, koje su im ranije fizički bili nedostupni. Iako su u elektronskim verzijama postale dostupne mnoge knjige, koje su, već odavno postale dio zajedničkog, književnog naslijeđa, te stekle neprikosnoveni status uzora i klasika, te, kao takve, stavljene na raspolaganje svim korisnicima Interneta, na djelu je sve veći porast tzv. komercijalnog izdavaštva. Moguća osnovna svrha ovakve djelatnosti jeste da se omogući dostupnost korisnicima što većeg broja knjiga, osobito onih do kojih je teže doći, jer se više ne preštampano i nalaze se uglavnom u boljim bibliotekama. Njih prate i mnoge aplikacije za mobilne i tablet uređaje, koji se mogu razlikovati na osnovu različitih kriterija: po žanru (aplikacije koje nude poetska, dramska i prozna djela), u odnosu na ciljnu grupu (aplikacije sa pričama za djecu), prema određenoj svrhovitosti (aplikacije za kreativno pisanje), kao i u odnosu na one koje se pojavljuju u većem broju digitalnih platformi (aplikacije sa multiplatformama). Najznačajnije takve 'trgovine' aplikacijama su Google Play, Kindle, iRead, Goodreads, iBooks i sl. Sve ove aplikacije imaju za cilj da svojim korisnicima približe one literarne vrijednosti koje su baštinjene kroz brojne prethodne generacije čitalaca, ali koje su digitalizacijom izašle iz svojih 'zatvora' u bibliotekama ili knji-

žarama, pa se mogu čitati bilo gdje i bilo kada. Masovni multimedijalni sadržaji omogućili su i da se marginalizirana književna ostvarenja nađu ravnopravno i u istoj ravni pred čitaocima, što se može dovesti u vezu i sa otvorenom nakanom novih oblika elektronske književnosti i potrebi da se pronade najkraći put do prosječnih čitalaca. To objašnjava ogroman prodor tzv. lake, zabavne, trivijalne književnosti, koja u kombinaciji s audiovizuelnim medijima predstavlja neizmjerne količine djela popularnog sadržaja iz dalekih, doskora egzotičnih krajeva Latinske Amerike (Meksiko, Brazil, Kolumbija, Argentina ...), Turske ili jugoistočne Azije.

Mnoge e-knjige dostupne su, osim kao filmsko-vizuelna ili televizijsko-internetska izdanja, i u audioverzijama, a kada je riječ o književnosti za najmlađe, knjige su osmišljene na način da je tekstualni sadržaj popraćen vizuelnim i zvukovnim efektima, pa vrlo često imaju interaktivni karakter. U tom smislu se razvijaju i novi tipovi, nove vrste književne proizvodnje, koji, posve u skladu s postmodernističkim miješanjem žanrova i stilova, porađaju neobične, hibridne žanrove i njima pripadajuće podvrste. Najznačajniji novi, 'hibridni' žanrovi su e-poezija (*e-poetry*, *cyber-poetry*), veoma razučeni podžanrovi naučne fantastike (*science fiction*) i tzv. horor priča (*horror tales*, *gothic tales*), pa i svi drugi narativni uratci koji se javljaju u obliku hipertekstova. U slučaju digitalne poezije, neki autori pri njenom kreiranju svjesno koriste narativne strategije koje su nefiksirane i fragmentirane, što je rezultat utjecaja medija na samu strukturu djela.

„Randomization, patterning, and repetition of words, along with discursive leaps and quirky, unusual semantic connections, are almost always found in digital poetry, though sometimes these effects are so amplified that the poems would not be considered poetry by someone using traditional definitions.“

(Nasumičnost, uzorkovanje i ponavljanje riječi, zajedno sa diskurzivnim skokovima, neobična semantička povezivanja se gotovo uvijek nalaze u digitalnoj poeziji, premda su ponekad ovi efekti toliko prenaplašeni da se te pjesme ne bi mogle smatrati poezijom ako bi neko na te pjesme primjenio tradicionalne definicije).¹²

Tamo gdje su se već pojavili u određenom kvantitetu kao nova elektronska forma, kao što su, recimo, institucionalne web-stranice ili portali, društvene mreže, elektronska pošta, SMS poruke, weblog i svi drugi sadašnji i budući oblici virtuelnog i stvarnog elektroničkog digitalnog svijeta, treba

¹² Christopher Funkhouser, „Digital Poetry: A Look at Generative, Visual, and Interconnected Possibilities in its First Four Decades“. Dostupno na: http://nora.lis.uiuc.edu:3030/companion/view?docId=blackwell/9781405148641/9781405148641.xml&chunk.id=ss1-5-11&toc.depth=1&toc.id=ss1-5-11&brand=9781405148641_brand. (posljednji put posjećeno 18. 6. 2014).

tražiti drugačije metodološke pristupe u cilju kako osnovnog klasificiranja, tako i u nadi da će se, u dogledno vrijeme, pojaviti primjereniji i nadasve koherentniji pristup njihovog vrednovanja u okviru prave eksplozije elektroničkih (digitalnih) umjetničkih oblika. Zasad se najčešće pojavljuje termin **Internetska književnost** (*Hyper fiction, Web Lit, Online Lit, eLit*), a, onda, i ponešto uži termini kao novi žanrovi: **Web Fiction, Online Fiction, Digital Fiction**, te i određeni podžanrovi: *Gen Fiction, Het Fiction, Slash Fiction*.

Iz tog razloga ovo povezivanje (ili *linking*) vremenom je zaokupilo tekuće aktivnosti novih generacija pisaca i izdavača hiperfikcije (*hyper fiction*). Prije konkretnijeg ulaska u svijet hiperrealnosti, hiperteksta i virtualne stvarnosti, te predstavljanja nekih njihovih elektronskih ili digitalnih oblika, nije zgoreg još jednom podsjetiti da je taj proces, bar donekle, jasno nagoviješten u teorijskim istraživanjima i promišljanjima, koja su se dešavala uporedo s pojavom Postmodernizma u književnosti, odnosno, postmoderne kao dijela sveopćeg kretanja ka GLOBALIZACIJI u posljednjem kvartalu 20. stoljeća, ako ne i ranije u nekim izdvojenim razmišljanjima teoretičara novih, digitalnih medija, ali i književnih kritičara i teoretičara, koji su zagovali odmak od već ponešto iscrpljenih književnih formi i potrebu da se na tom planu pokušaju pronaći nove književne podvrste, ako ne i žanrovi, kao primjereniji novom dobu. Ne čudi što im je upravo informatičko-digitalna tehnologija ponudila velike mogućnosti da se iz teorijskih okvira pređe i na konkretno stvaralaštvo na raznovrsnim digitalnim mašinama i spravicama. Ono se razvijalo upravo na tim medijima, koji su u neobično kratkom vremenu posatli sastavni dio života i navika ljudi u digitalnom dobu.

SMS PORUKE

Danas je to, pored ostalog, i slanje tekstovnih poruka putem prenosivih, mobilnih telefona, koji se posvuda označavaju kao „SMS“. SMS je skraćena od engleske sintagme „*short message service*“, odnosno, označava uslugu (slanja i primanja) kratkih poruka. Naziv SMS je međunarodno prihvaćen i kao takav se koristi širom svijeta. SMS porukama se ponegdje nazivaju i sve vrste tekstualnih poruka. SMS usluga podrazumijeva slanje kratke tekstualne poruke sa jednog mobilnog telefona na drugi, ili sa Interneta na mobilni telefon, ili neku drugu spravicu koja podržava tu uslugu. Tekstualne poruke, uključujući i prored, općenito ne mogu imati više od 160 alfanumeričkih znakova – slova i simbola (*characters*), u što se ponekad ubrajaju i bjeline između riječi. U SMS se često koristi tzv. T9

tehnologija predviđanja. Radi se o programu koji predviđa, pretpostavlja riječ koju korisnik želi da u tom trenutku otipka, čime se omogućuje brže tipkanje i slanje poruke, naročito kod mobilnih telefona koji nemaju uobičajenu međunarodnu, tzv. QWERTY tastaturu. Jedna od, možda, i najbitnijih karakteristika tekstualnih poruka u komunikacijskom smislu jeste da one imaju mogućnost da komunikaciju koja nije direktna, odnosno, koja se ne odvija po principu „licem u lice” (*face-to-face*), preobrazu u neku vrstu istovremene (*real-time*) pisane komunikacije. Na taj su način SMS poruke preuzele ulogu bitne poveznice između govornog i pisanog jezika, te, uprkos svojom ograničenom količinom riječi, slova, simbola i nekih drugih (npr. interpunkcijskih) znakova ojačavale pisanu komunikaciju u odnosu na usmenu, koju vezujemo za upotrebu telefona. Ipak, SMS poruke kraćeg su vijeka od pisama, pa i onda kada postoje određene mogućnosti da se tekstualne poruke pohrane (*save*) ili čak i transkribiraju, one, vjerovatno, bar zasad, ne predstavljaju trajniji oblik komunikacije, koji će uspjeti da nadživi mnoge naraštaje, kao što je to bio slučaj sa tradicionalnim pismenima. Premda dinamična, brza i gotovo trenutačna, ova vrsta pisane komunikacije informatičkog doba u biti je i dalje prilično reducirana, kako zbog tehnoloških ograničenja, tako i zbog nespremnosti njenih korisnika da je učine dužom formom. Prije pojave mobilnih telefona, usmena komunikacija se obavljala neposredno između dvoje ili više sagovornika, ‘uživo’, ili putem klasične, fiksne telefonije, što je podrazumijevalo obično samo dva sagovornika. Zbog relativno visoke cijene telefonskog impulsa u manje razvijenim zemljama svijeta, i ti su razgovori, uglavnom, bili ograničeni, a dobrim dijelom i statični. Sa pojavom mobilne telefonije, ta statičnost se postepeno gubi, a sve niža cijena mobilnih usluga utiče na to da korisnici postaju stvarni partneri u komunikaciji, jer mogu razgovarati u bilo koje vrijeme i na bilo kojem mjestu. Iz tog razloga je komunikacija koja je u prošlosti bila spora, neprecizna, ograničena, te i troma, postala neposredna, uglavnom jako pouzdana, neograničena i jeftina. Međutim, treba imati na umu da sve ubrzaniji tempo savremenog življenja podstiče efikasniju razmjenu informacija, što znači da višesatni razgovori telefonom, ili pisanje dugačkih tekstova, bilo pisama ili sličnih uradaka, polako odlaze u prošlost. Takav ritam dnevnih događaja prihvatila je, prije svega, mlađa populacija, koja je, skoro bez izuzetka, preuzela mobilnu telefoniju kao dio svakodnevnog života, te uz nju sazrijeva, prije svega, u emotivnom, a u nekoj fazi, i u kognitivnom smislu. Socijalno povezivanje mladih ogleda se u želji da budu u stalnom kontaktu sa prijateljima, pa su SMS poruke stekle ogromnu popularnost upravo kao brza, kratka i najjeftinija opcija komuniciranja. Njihov broj neprestano raste, pa neke procjene

govore da se dnevno razmijeni i do 70 miliona poruka te vrste što u lokalnom okruženju, što na području neke zemlje. Rjeđi su slučajevi slanja međunarodnih poruka, jer su one, kao i pozivi, za mlade i dalje preskupi. Iz tih razloga su tekstovne ili tekstualne poruke postale osnova korištenja mobilnih telefona kod mladih, prvenstveno kao jeftino i brzo sredstvo komuniciranja. Premda su korisnici društvenih mreža neusporedivo brojniji (smatra se da je Facebook već dosegao milijardu korisnika!), te vrste kontakata ili razmjene složenijih informacija zahijevaju više vremena, jer se uz tekst postavljaju i različiti dodaci (fotografije, audio i videoklipovi te drugi elektronsko-informatički sadržaji), koji, upravo, i čine suštinu te vrste komuniciranja. SMS poruke koriste se za, prvenstveno, brzu koordinaciju dnevnih događaja, održavanje društvenih/socijalnih kontakata na jednostavnijoj razini, ali i za razonodu u slobodnim trenucima. SMS komunikacija može se nazvati i virtualnom komunikacijom, a potakla je, ponešto neočekivano, i nove, mlađe generacije na pisanje, jer im je dala široke mogućnosti slobode i kreativnosti u pisanju.

SMS KAO KNJIŽEVNA FORMA

U digitalnom dobu bitno se mijenjaju i umjetnički iskazi. Nove informacione tehnologije omogućavaju i nove načine prezentiranja književnih uradaka. Mnogi među njima su doskora bili nezamislivi, poput kratkih tekstualnih poruka (SMS). SMS poruke su, donekle, već prerasle u književnu formu, što potvrđuje i činjenica da se u Evropi počinju organizirati takmičenja za najbolje SMS priče i pjesme. Čini se da u tome prednjači Velika Britanija, gdje jedna web-stranica (<http://www.txtlit.co.uk/>), koja već neko vrijeme organizira jedno takvo takmičenje, kao pravila navodi da je:

„**Txt Lit** is a new literary genre of creative writing using a mobile phone texting system, or SMS (Short Message System). A single mobile phone text message contains just 160 characters, including spaces and punctuation. Stories and prose written within such parameters are commonly known as **Micro Stories**.“

(**TxT Lit** novi književni žanr kreativnog pisanja koji koristi SMS sistem mobilnih telefona. Jedna tekstualna poruka sadrži samo 160 karaktera, uključujući prored i interpukcijske znakove. Priče napisane u okviru tih parametara se zovu **Micro priče**.)¹³

---

¹³ <http://www.txtlit.co.uk/>. (posljednji put posjećeno 27. juna 2014).

Godine 2011. ugledni list *The Guardian* je organizirao takmičenje u pisanju SMS poezije.¹⁴ Odaziv je bio veliki, sa oko 7.500 poruka, poslatih sa oko 4.700 mobilnih telefona. Pobjednica je bila izvjesna Hetty Hughes, sa pjesmom koja glasi:

txtin iz messin,
mi headn'me englis,
try2rite essays,
they all come out txtis.
gran not plsed w/letters shes getn,
swears i wrote better
b4 comin2uni.
&she's african

(prva 'transliteracija'):

Texting is messing,
My head cannot /speak/ my English,
Try to write essays,
They all come out text is.
Gran/dmother/ (is) not pleased with letters she is getting (from me),
(She) swears I wrote better
Before coming to University.
And, she is African).

Mogući 'prevod':

Pisanje tekstovnih poruka je kaos,
U mojoj glavi nije engleski /jezik/
Pokušaj da pišeš eseje /školske zadaće/
Sve što je u njima je tekst.
Moja baka ne voli pisma koja dobija (od mene).
Kune se da sam bolje pisala
Prije nego sam otišla da studiram (na univerzitet).
A (uz to), ona je Afrikanka).¹⁵

Moglo bi se, relativno jednostavno, reći da je ova 'pjesma' uspjela da na nekoj bazičnoj razini prenese dovoljno informacija (da je 'iskomunicirala' neke podatke!), iz koji se da naslutiti da unuka ne piše baki neka-

¹⁴ Više o tome se može saznati na njihovoj web-stranici: <http://www.guardian.co.uk/technology/2001/may/03/internet.poetry> (posljednji put posjećeno, 22. januara 2014).

¹⁵ Preuzeto sa: http://www.theregister.co.uk/2001/05/04/student_wins_first_sms_poetry/. (posljednji put posjećeno 22. januara 2014).

dašnja, uobičajena pisma (što potvrđuje šesti red ili 'stih': „Moja baka ne voli pisma koja dobija (od mene)“, nego kratke tekstovne poruke („Pisanje tekstovnih poruka je kaos“), jer je izraz *'texting'* uobičajen za sve vrste tekstovnih poruka, koje, iako kratke i ispisane gotovo svjetlosnom brzinom među mlađim generacijama, mogu predstavljati problem ('messin' = „haos“, ili „tegobu“), ako i u glavi vlada slični kaos ili zbrka. To je očigledno u druga tri reda, iz kojih se naziru teškoće koje student/ica/ ima kod sastavljanja pismenih školskih zadaća („essays“, što bi odgovaralo pisanim zadaćama na određenu temu), osobito na fakultetu. U angloameričkom svijetu već se odavno primjenjuje praksa da se takvi pismeni sastavi ograničavaju brojem riječi – od 500 do 1.000 za uobičajene manje sastave – što za autoricu pjesme predstavlja veliki problem („Pokušaj da pišeš eseje/ Sve što je u njima je tekst“). Reklo bi se da joj vokabular, a time i pravopis, nisu jača strana, jer se iz podatka da joj je baka 'Afrikanka', te „U mojoj glavi nije engleski /jezik/“ vidi da potiče iz nižeg ne baš dobro obrazovanog sloja stanovništva, odnosno da ima u sebi dosta imigranatskih korijena. Vjerovatno je život na univerzitetskim studijama, nova prijateljstva i obaveze, potisnuo u drugi plan potrebu za održavanjem aktivnih odnosa s porodicom, jer se baka žali da ne dobija pisma, budući joj je dvostruko strano 'tekstiranje' u reduciranoj formi (kombinacija skraćenih riječi, brojeva i drugih simbola), a još joj više nedostaje istinska komunikacija, koju su nekada, u sličnim slučajevima predstavljala pisma.

Naravno, kada se primijene blagodeti tehnologije, vrlo brzo se može doznati da je dobitnica nagrade studentica iz Bradforda, grada na sjeverozapadu Engleske u kojem žive izmiješani pripadnici raznih etničkih, rasnih, vjerskih i kulturnih zajednica i u kojem je spaljena Rushdiejeva knjiga *Satanic Verses* januara 1989, čak i prije nego što je na nju bačena Homeinijeva fetva. Ideju je Hetty dobila u studentskoj sobi, nakon što je na Internetu pročitala pozivni natječaj za SMS pjesmu. Budući je u to vrijeme bila studentica Mirovnih studija, a trebalo je da napiše rad na temu uloge Ujedinjenih nacija na očuvanju kolektivne sigurnosti u 21. stoljeću, pogled joj se zaustavio na bakinoj fotografiji i, desetak minuta kasnije, nastala je nagrađena pjesma. Iz razgovora koji je s njom vodio novinar *Guardiana*,¹⁶ koji ju je nazvao na mobitel dok se vraćala autobusom sa koncerta posvećenom Nelsonu Mandeli u Leedsu, doznaje se od pisaca da voli afroameričke pisce – Alice Walker (rođena 1944), autoricu kulturnog romana *The Colour Purple* (*Boja purpura*, 1982), kao i nedavno preminulu

¹⁶ Victor Keegan, „Hitting the jackpot“, *The Guardian*, 3. May 2001, dostupno na: <http://www.theguardian.com/technology/2001/may/03/internetnews.onlinesupplement3>. (posljednji put posjećeno 24. januara 2014)

pjesnikinju i aktivistkinju Mayu Angelou (1928–2014). Daljim istraživanjem može se doznati da je Hetty u međuvremnu završila dodiplomski studij i da se 2014. godine nalazila na doktorskom studiju na Univerzitetu u Leedsu, te da, osim engleskog govori i jezik kiswahili, čime se, uz pridodatu fotografiju, potvrđuje da su joj korijeni iz istočne Afrike. Nema nikavih naznaka da se nastavila baviti pisanjem poezije.

Drugu nagradu je osvojio Steve Kilgallon s pjesmom:

Sheffield

Sun on maisonette windows

sends speed-camera flashes tinting through tram cables

startling drivers

dragging rain-waterfalls in their wheels

I drive on

(Sheffield

Sunce na prozorima obiteljskih jednokatnica

Šalje /od/bljeske brze kamere kao kakvu boju kroz kablove tramvaja

Prepadajući vozače

I vukući kišne slapove na njihovim kotačima

Vozim dalje)¹⁷

Ova forma više podsjeća na varijaciju na haiku poeziju nego na 'texting', što su mu i zamjerali neki od onih koji su komentirali pobjednike takmičenja.¹⁸ Potaknut velikim odzivom, list *The Guardian* je nastavio s godišnjim pozivima za nove radove na zadanu temu. Godine 2010. pobjednik je bio ovaj uradak:

„It was a pleasure to burn. Inhalation was heavenly, exhalation a sin.
I grieved every time the fire died. It felt like hell when the packet was empty.“

(Izgaranje/pušenje marihuane/ je bilo radost. Udisanje /inhalacija/ je bilo rajsko, a izdisanje/ekshalacija/ grijeh. Žalila sam svaki put kad bi se vatra ugasila. Bilo mi je kao u paklu kad se paket ispraznio).¹⁹

¹⁷ Preuzeto sa: http://www.theregister.co.uk/2001/05/04/student_wins_first_sms_poetry/. (posljednji put posjećeno 22. januara 2014).

¹⁸ Kieren McCarthy, „Student wins first SMS poetry competition. Inspired by granny. Aw bless.“, 4 May 2001, dostupno na: http://www.theregister.co.uk/2001/05/04/student_wins_first_sms_poetry/.

¹⁹ Preuzeto sa: http://www.txtlit.co.uk/index.php?option=com_content&task=view&id=83. (posljednji put posjećeno 22. januara 2014).

Iako je iole upućenijima jasno da je ovdje riječ o pušenju 'trave' ili marihuane ('burn'), za čiju se legalizaciju u tzv. medicinske svrhe zalažu brojne nevladine udruge u zapadnom svijetu, a neke su joj tamošnje vlade i dale zakonsku podršku; a ostavljajući pri tome po strani o kakvoj je 'poeziji' ovdje riječ, ostaje temeljno pitanje da li je pobjedi doprinijela kontroverzna tema, ili nešto drugo. Ostaje dojam da se od nekadašnjih tekstovnih formi, potonji učesnici u takmičenju sve više okreću nekoj varijaciji na haiku formu, što je samo potvrdilo određeni minimalizam, koji se kao umjetnička orijentacija povremeno nametao kao dominantna forma. To potvrđuje i zasad posljednji javni poziv za SMS poeziju. U januaru 2014. godine proglašena je pobjednica na temu „Hello“ (Zdravo!), Alison V King iz Cardiffa:

He was so frail; less than a shadow. The wasted years hung between
us like broken promises. This hello was more painful than any goodbye
I had ever known.

(Bio je tako krhke građe; manji od sjenke. Potrošene godine stajale
su među nama kao neodržana obećanja. Ovo zdravo je bilo bolnije od
bilo kojeg zbogom).²⁰

U pitanju je ljubavna tema i bolni prekid koji upravo svojim svakodnevnim, ispraznim pozdravom 'Hello' ("Zdravo") ostavlja dublji ožiljak od nešto formalnijeg 'zbogom', u kojem uvijek ima nekog prizvuka rastanka, makar to i ne bio znak za konačni prekid ljubavi. Drugim riječima, veza nije uspjela unatoč 'potrošenim godinama' i 'neodržanim obećanjima', koji ukazuju na to da se par dugo vremena mučio da održi neki emotivni žar, ali se na kraju sve svelo na krhku materiju, 'manju od sjenke', što je dokaz da se, naposljetku, izgubio i lik partnera, a pri ponovnom susretu, uobičajeni pozdrav pokazao je da među nekadašnjim zaljubljenicima nije ostalo baš ništa.

SMS ROMAN

Premda se može učiniti paradoksalnim, osim minimalističke poezije, pa i kraćih narativnih, proznih uradaka, mobilna telefonija je potakla i pisanje SMS romana. SMS romani započeli su novu eru minimalizma u umjetnosti riječi, tačnije teksta u reduciranom obliku. Za razliku i od najeksperimentalnijih dosadašnjih formi romana kao književnog žanra u posljednjih

---

²⁰ Preuzeto sa: http://www.txtlit.co.uk/index.php?option=com_content&task=view&id=160.
(posljednji put posjećeno 22. januara 2014).

300-njak godina kao pretežno dugačke narativne, 'knjiške' forme, SMS romani koriste se fragmentima, brojnim kratkim razgovorima glavnih likova te jednostavnijim jezikom. Dramatični dijalozi predstavljaju bitan dio čitalačkog iskustva, jer uspijevaju da razotkriju neka dublja značenja i moguća potonja tumačenja. Čini se da dramatično strukturirana kompozicija, odnosno odvijanje radnje sa izrazitim dramskim nabojem, u čitaocu budi radoznalost, koja ga potiče da se iščekivanjem neizvjesnih ishoda raduje svakom slijedećem poglavlju. U svakom narednom poglavlju, čitaoci imaju priliku uživati u pripovijedanju, poeziji i vizuelnoj umjetnosti, koja se ogleda u pažljivo izabranim tehničkim rješenjima prelomljenog teksta, reduciranom izboru interpunkcijskih i drugih znakova, te i održavanju određene dinamike ili ritma radnje. Ovakva reducirana tekstovna forma predstavlja jedinstveno iskustvo, jer pruža piscu, ali i čitaocu, novi pristup književnosti, budući da i kod jedne i kod druge strane stvara osjećaj da se priča razvija u "realnom (stvarnom) vremenu".

U osnovi je SMS roman književno djelo napisano na mobilnom uređaju u vidu povezanih SMS poruka. Ova vrsta književnosti izvorno je nastala u Japanu i naziva se *mobairu shousetsu* (roman za mobilne telephone), ili *keitai shousetsu* (japanski: 携帯小説, roman na mobilnom aparatu), gdje se danas smatra izuzetno popularnim literarnim žanrom. Njegova popularnost ubrzo se proširila i na druge zemlje, naročito na Kinu (kineski izraz za ovu formu je: 手機小説; *shōuji xiǎoshuō*), Njemačku i Južnu Afriku. Kao posljedica znakovne ograničenosti, poglavlja sadrže između 70 i 100 riječi. Rečenice su obično kratke i direktne. Najčešće nema dijaloga, a teme se uglavnom odnose na ljubavne priče, čija se radnja odvija neobično brzo. Smatra se da je riječ o zasebnom tekstovnom (ne uvijek i književnom) proizvodu, koji pišu mladi i nepoznati autori, među kojima je više djevojaka u tinejdžerskim godinama. Pojavljuju se kao serijalizirane epizode i cjelovita tekstovna djela, od kojih se najuspješnija mogu pojaviti i u štampanom obliku kao knjiga. Prvi SMS roman objavljen je 2003. godine u Japanu, a napisao ga je autor, koji sebe zove Yoshi. Taj njegov prvi SMS roman nosi naziv *Deep Love* (一アユの物語一 ili *Ayu no Monogatari, Duboka ljubav*), a govori o tinejdžerki koja je u Tokiju pružala ljubavne usluge za novac, i na kraju dobila sidu (AIDS). Kasnije je ovo djelo postalo toliko popularno, da je čak objavljeno i u štampanoj formi, pri čemu je 2.6 miliona primjeraka prodato samo u Japanu. Neki autori postavljaju svoje SMS romane i na Internet te daju priliku zainteresiranim čitaocima da ih komentiraju ili nude prijedloge za bolja rješenja za neka potonja djela te vrste.

Ono što je posebno zanimljivo jeste činjenica da se ovi romani, iako napisani na mobilnim uređajima, ne služe tipičnim SMS jezikom (uobi-

čajenim SMS slangom) nego se trude da očuvaju određenu koherentnost i razumljivost teksta. Naravno, oni su dijelom, ipak, zatvoreni za širu čitalačku publiku, budući da koriste skraćene vidove tekstovne komunikacije. To se može vidjeti i iz načina na koji se u najsazetijem vidu nudi opis određenog već poznatog knjižvnog djela. Tako se za roman engleske spisateljice Charlotte Brontë *Jane Eyre* (objavljen 1847) nudi pojašnjenje MadwyfSetsFyr2Haus (= Mad Wyfe Sets Fire To Haus, odnosno, „luda žena podmeće vatru u kući“). Na sličan način firma Dot Mobile tvrdi kako sažimanjem poznate dileme iz Shakespeareovog djela *Hamlet* – “Biti ili ne biti” (engl. “to be or not to be?”) na izraz: “2b? Nt2b? = ???” (= To be? Not to be? = That is the question!, odnosno „Biti ili ne biti, to je pitanje!²¹), doprinosi kako obrazovanju, tako i kulturnoj osviještenosti.

Vjerovatno se sličnom idejom vodio poznati britanski autor dječijih priča Terry Deary (1946. --) kada je napisao SMS roman *The Perfect Poison Pills Plot* (*Savršeni zaplet sa pilulom za trovanje*), poešto crnu komediju koju priča svojim osobenim jezikom reper Chipmunk (Čipmank). Inspiriran popularnim japanskim “ketai-jem”, autor djela *Horrible Histories* (*Stravične historije*),²² Terry Deary, je na mobilnom telefonu Nokia E6, istipkao priču od nekoliko poglavlja, pri čemu svako poglavlje ima između 70 i 100 znakova. Samo djelo sadrži 1.500 riječi i može se direktno čitati sa mobilnog uređaja. Autorov cilj bio je da podstakne mlade na čitanje. Budući da većina njih uopće ne čita knjige, ne posjeduje knjige, pa i ne zna gdje da kupi knjige, odlučio je da im pruži mogućnost da se upoznaju s književnošću, i na taj je način možda i zavole. To je, svakako, bio plemenit čin izuzetno plodnog i popularnog pisca, koji je dosad objavio preko 200 naslova, a čije su knjige prevedene na 40 jezika i prodane u preko 25 miliona primjeraka! Derry je, inače, žestoki kritičar važećeg sistema obrazovanja u Velikoj Britaniji, jer smatra da je odveć pod uticajem preživjelih ideja iz viktorijanske epohe, budući da mu je, po njegovim riječima, primarni cilj da skloni djecu s ulice i napuni im glavu nepotrebnim količinama činjenica.²³ Umjesto toga, djecu treba učiti vještinama potrebnim za život, kao što su odgovorno roditeljstvo, upravljanje kućnim finansija-

²¹ Šekspirolog i profesor na Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu dr. Shahab Yar Khan smatra da bi se na bosanskom jeziku ova čuvena rečenica trebalo da prevede kao: „Bivanje, nebivanje – to je pitanje!“ Shahab Yar Khan, *O Shakespeareovim tragedijama*, Vol. II, Dobra knjiga, Sarajevo, 2013, p. 130.

²² Dostupno na: <http://www.digitalspy.co.uk/tech/news/a342597/chipmunk-horrible-histories-terry-deary-launch-mobile-phone-novel.html>. (posljednji put posjećeno, 28. januara 2014.).

²³ „Writing History“, Jim Crace interviews Terry Deary“, *The Guardian*, 12 August, 2003, dostupno na: <http://www.theguardian.com/education/2003/aug/12/schools.historyandhistoryofart>. (posljednji put posjećeno 28. januara 2014.).

ma i informatička tehnologija i računari, jer se njihovim savladavanjem ospoobljavaju za stvarne životne situacije, nasuprot nebitnim, 'knjiškim' znanjima od kojih baš ikad neće imati nikakve koristi.

Deary je bio svjestan da se današnji čitaoci književnosti sve više okreću prihvatljivijim književnim formama u sve prisutnijim tehnološkim inovacijama. Na sličan način je razmišljao i pisac Hannu Luntiala (1952-), inače inženjer telekomunikacija iz Finske. On je objavio roman *Viimeiset viestit = Last Messages (Zadnje poruke)*, objavljen 2007), koji se sastoji isključivo od oko hiljadu povezanih SMS-ova.²⁴ Roman sadrži oko hiljadu poruka, ispisanih hronološkim redom na 332 stranice, a vrvi (namjernim) gramatičkim pogreškama i skraćenicama uobičajenim za tekstualne poruke što se šalju putem mobitela. U njemu se govori o poslovnom čovjeku, finskom tehnologu, koji je stalno na putu po Evropi i Indiji, te nastoji da održi kontakt s porodicom i prijateljima šaljući im poruke o svojim dogodovštinama i razmišljanjima. Nastao je kao rezultat vapaja književnih teoretičara za iskorištavanjem novih medija u književnosti. Preveden je na hrvatski, slovenački, mađarski, ruski i estonski jezik. "Vjerujem da će u konačnici tekstualne poruke otkriti mnogo više o liku iz romana nego li bi se isprva moglo pomisliti",²⁵ izjavio je jednom prilikom Luntiala, koji je inače, informatički specijalist i direktor firme za baze podataka koje prikupljaju i obrađuju infomacije o stanovništvu. Osim ovog, Luntiala je objavio još dva romana: *In memoriam* (2008), u kojem su navedene izmišljene, fikcijske smrtonovnice, koje neki čovjek pokšava da sastavi u razumljivu cjelinu; te *Petri Vallin toinen elämä (The Other Life of Petri Vall, = Drugi život Petri Valla)*, 2010). U ovom se romanu prate dogodovštine osobe koja je ukrala identitet mtvog čovjeka i otpočela novi život kao Petri Vall.

Poznata indijska autorica, novinarka i aktivistica za ljudska prava, osobito djece žrtava seksualnog nasilja, Pinki Virani (1959-), napisala je SMS roman *Deaf Heaven (Nijemo nebo)*, 2009.)²⁶ u vidu 90 SMS poruka. Pretplatnici su ovaj roman dobili putem SMS pretplatnog paketa firme Reliance Mobile u dijelovima – po tri poruke dnevno – a onda ga je kuća HarperCollins objavila kao audioknjigu. Iako su njena prethodna dje-

²⁴ Hannu Luntiala, *Viimeiset viestit*, Tammi, Helsinki, 2007.

²⁵ Discovering "The Last Messages": Interview with Hannu Luntiala, 15. maj 2007, dostupno na: http://writenowisgood.typepad.com/write_now_is_good/2007/05/interview_with_.html (posljednji put posjećeno 31. januara 2014).

²⁶ Pinki Vitani, *Deaf Heaven*, HarperCollins Publishers India, 2009. Ovo je njena četvrta knjiga, nakon skoro desetogodišnje pauze. Ranije je objavila; *Aruna's Story: the true account of a rape and its aftermath*, Viking, 1998; *Once was Bombay*. Viking, 1999; *Bitter Chocolate: child sexual abuse in India*, Penguin Books, 2000.

la bila plod njenog istraživačkog novinarstva, potaknuta svirepim silovanjem medicinske sestre Arune, čiji je slučaj podstakao najveći štrajk medicinskog osoblja u zemlji, ili seksualnog nasilja nad djecom, pa bi se prije mogli svrstati u ne-fiksijska, publicistička djela, dakle, u onu vrstu savremene književnosti koja se bazira na činjenicama i ponekad naziva *faction*, u ovoj knjizi se opredijelila za drugačiji pristup. Sama spisateljica je u intervjuu za *online* izdanje lista *The Hindu* pojasnila da se roman na fikcijski način bavi historijom savremene Indije, opterećene brojnim problemima proisteklim iz posvemašnjeg siromaštva, izraženih socijalnih, kulturoloških, religijskih, jezičkih, te tradicijskih razlika u nikad do kraja iskorijenjenom kastinskom sistemu.²⁷ Okosnicu priče doznajemo u formi usmenog pripovjedača mudre žene Swaraswati, koja je *sutradhar*, ili tradicionalni narodni narator. Sličan je postupak svojevremeno koristio kenijski pisac Ngugi wa Thiong'o u svom romanu *Matigari*. Swaraswati je bibliotekarka iz Bengala s rascijepljenom usnom, te je u svakodnevnoj konverzaciji ljudi teško mogu razumjeti. Ona umire u četvrtak među svojim dragim knjigama u biblioteci, a njeno tijelo će se otkriti tek u naredni ponedjeljak. U međuvremenu se, u maniri magijskog realizma, oslobađa njen duh, koji se obraća prvenstveno ženskim likovima. Među njima su i njena sestra Damayanti, čiji je muž popularna indijka zvijezda; potom Tisca, koju otvoreno maltretira njen muž čija je zabavljачka karijera u usponu; Qudsia Begum, kozmetičarka iz grada Bangalorea i mudra majka; novinarka Nafisa, poznata po britkom jeziku; te i maharani Czaerandhari, supruga nekadašnjeg maharadže i prava ovisnica o SMS porukama.

Muški likovi prikazani su u prilično negativnom svjetlu, iako i među njima ima pozitivnih primjera, kao što je odluka maharadže da podrži odluku svoje supruge da se upetlja u sudbinu svojih dotadašnjih 'podanika', što je posve radikalni potez u tradicijom opterećenom društvu, gdje se tim poslom ne bave krunisane glave. Na sličan način i muž Qudsije Begum, koji je obični pomoćnik u trgovini, uspijeva da blagovremeno osigura finansijsku budućnost svoje supruge prije nego što pogine u sudaru pretrpanih indijskih vozova. U romanu se prilično otvoreno govori kako o temi seksualnog nasilja nad djecom, što je bio predmet njenih ranijih djela *Aruna's Story* (*Arunina priča*, 1998) i *Bitter Chocolate* (*Gorka čokolada*, 2000), ali i o lezbijskoj ljubavi, za čije se ostvarenje bori glavni lik Cajoli. Kroz različit spektar likova, koji predstavljaju različite slojeve društva u mnogoljudnom

---

²⁷ R. Krithika, „As we see ourselves - Interview with Pinki Virani“, *The Hindu*, July 19 2009. Dostupno na: <http://www.hindu.com/mag/2009/07/19/stories/2009071950040200.htm>. (posljednji put posjećeno 31. januara 2014).

Mumbaiju, Virani nastoji da promovira ideju autentične, jedinstvene Indije nasuprot veoma izraženim razlikama i suprotnostima, koje ponekad eskaliraju u izljeve mržnje, netolerancije i krvavih sukoba u kojima obično stradaju pripadnici manjinskih i ranjivih slojeva, kao što su žene ili osobe iz drugih religija u odnosu na prevalirajuću hinduističku većinu.

Zanimljivo je da ova autorica i dalje vjeruje u snagu štampane knjige, iako je *Deaf Heaven* prvi *Literary Cell-Novel*, odnosno roman napisan u formi prilagođene audioknjige za odrasle putem mobilne telefonije (*Adult Audio-Mobile Book*); premda se slaže da savremena tehnologija može privući mlade i čitanju knjiga, te da treba iskoristiti svaku raspoloživu mogućnost da se indijska književnost ponudi kao bitan segment drugačijih pogleda na stvarnost te zemlje od preko milijardu stanovnika. Poređenja radi, veliko istraživanje urađeno u martu 2012. godine, pokazalo je da najmnogoljudnija zemlja na svijetu, Kina, ima preko milijardu korisnika mobilnih uređaja, i oko 300 miliona korisnika *smartphone* uređaja. Većina njih nikad ne čita ništa osim onoga što im se nađe na tim spravicama, što može objasniti popularnost SMS romana, ali i potrebu da se iznađu novi književni oblici koje će ta ogromna populacija radije prihvatiti na nekom elektronskom čitaču (*e-reader*) nego u formi tradicionalne knjige. Vjerovatno je u tom cilju i knjiga *Bitter Chocolate* dostupna i kao Kindle elektronska verzija putem najvećeg distributera elektronskih izdanja u svijetu, firme Amazon, premda je dvaput skuplja od popularnog broširanog, džepnog izdanja (*paperback*).

SMS PORUKE KAO POTICAJ ZA AKADEMSKA PROUČAVANJA

Kratka forma SMS poruka privukla je pažnju i mnogih lingvista. O njima je raspravljano i na XXII. Međunarodnom skupu koji je organiziralo Hrvatsko društvo za primjenjenu lingvistiku na Sveučilištu u Osijeku od 22. do 24. maja 2009. godine. U *Zborniku radova* s tog skupa²⁸ treba obratiti pažnju na četvrto poglavlje „Jezik novih medija (The Language of New Media“), gdje su predstavljeni radovi Dunje Pavličević-Franjić „SMS poruke – nova lingvistika komunikacije u diskursku novih medija“;²⁹ a Tanja Pavlović je u članku „Jezik SMS poruka“ analizirala na koji način pojava novog me-

²⁸ Mario Brdar, Marija Omazić, Branimir Belaj, Branko Kuna (ur.), *Lingvistika javne komunikacije. Sociolokturni, pragmatički i stilistički aspekti*, Hrvatsko društvo za primjenjenu lingvistiku i Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, Zagreb – Osijek, 2009.

²⁹ *Lingvistika javne komunikacije*, op. cit., pp. 231-242.

dija utiče na jezik.³⁰ I druga dva rada iz ovog odjeljka bave se omiljenim vidovima elektronske komunikacije kroz pričaonice (forumi i elektronska pošta), o čemu je pisala Sanela Hadžiahmetović-Jurida: „English on the Internet: The language of e-mail, chat rooms and forums“;³¹ dok su se Ivana Marinić i Ivana Živić pozabavile konceptualnim metaforama za ljubav u engleskom i hrvatskom jeziku u članku „Metafore za ljubav u engleskom i hrvatskom jeziku“.³² Nešto je ranije i Irena Vodopija posvetila jedan tekst u svojoj knjizi *Dijete i jezik: Od riječi do SMS-a*.³³ Temeljna preokupacija ove autorice bilo je usvajanje i unapređivanje jezičkih aktivnosti djece u predškolskoj i školskoj dobi, dakle, najmlađe populacije, koja je objeručke prihvatila upotrebu novih tehnologija. U članku pod naslovom „Tko (ne) zna što je SMS“ autorica analizira SMS poruke na formalnoj, sadržajnoj i jezičnoj razini.³⁴ Ona zorno ukazuje na osobenosti jednog novog funkcionalnog jezičkog stila, kroz koji se na svojevrsan način može prepoznati “poetika” vremena i potrošačkoga društva u kojem se nalazi savremeno društvo.

Ugledni germanista i muzikolog iz Zagreba prof. dr. Viktor Žmegač (1929-) je 1910. godine objavio ne-fikcijsko djelo *SMS eseji: zapisi 2007-2009*.³⁵ Kao da je htio da ponešto šokira svoju akademsku i širu čitalačku publiku uzimajući u naslovu provokativnu sintagmu iz koje se da naslutiti da je pomiješao, hibridizirao feljtonistički stil sa autobiografskim i beletrističkim stilom, praveći odmak od dotadašnje ‘tvrde’ akademske akribije po kojoj je svojevremeno i postao poznat.³⁶ Za neke kritičare je ovaj neobični *melange* bio odličan primjer tzv. „sintetične proze“. U njoj se prepliću različiti tipovi diskursa, koji s jedne strane govore o aktuelnom trenutku u kojem su nastali, ali svojim širokim kulturološkim temama pridodaju i bogatu ličnu memoarsku građu, na izuzetno dopadljiv način. Ta dopadljivost proističe baš iz suprotstavljenih filozofičnih razmatranja određenih tema (što se vidi u visokom postmodernističkom ironijskom biranju naslova pojedinih eseja, kao što su: “Celuloidni moral“, “Starenje junaka“, “Tradicija, sladoled i suze“, “Dijalektika tehnologije“, “Samson kod frizera“, “Nadrealisti i

³⁰ *Lingvistika javne komunikacije*, pp. 243-252.

³¹ *Lingvistika javne komunikacije*, 253-264.

³² *Lingvistika javne komunikacije*, pp. 265-279.

³³ Irena Vrdoljak, *Dijete i jezik: Od riječi do SMS-a*, Matica hrvatska Ogranak Osijek, 2007, 186 str.

³⁴ Op. cit., pp. 85-93.

³⁵ Viktor Žmegač, *SMS eseji: zapisi 2007-2009*, Profil, Zagreb, 2010, str. 230.

³⁶ Među brojnim djelima valja pomenuti *Književno stvaralaštvo i povijest društva* (1976), *Težišta modernizma* (1986), *Književno stvaralaštvo i povijest društva* (1976), *Povijesna poetika romana* (1987, 1991, 2004) kao i neke novije: *Književni protusvjetovi* (zajedno s Nikolom Batušićem i Zoranom Kravarom, 2001), *Književnost i glazba* (2003). I *Od Bacha do Bauhauusa. Povijest njemačke kulture*, 2006.

kravate“, “Diskretni šarm futurologije“, “Što bi rekao Baudelaire?“, “Bumo se seksali“, “Paskalov poučak“, “Kazalište života“, “Oskar Wilde na motoru“, “Geometrija i povijest“, “Boris Godunov i KGB“). Takve kratke zapise su svojevremeno pisala i takva imena kao što su Walter Benjamin, Theodor Adorno i Paul Valéry, a i semiotičari Roland Barthes i Umberto Eco.

NEKE POETSKE I DRAMSKE ELEKTRONSKE FORME

Premda u nešto manjoj mjeri, u elektronsku književnost spadaju i neke poetske i dramske forme, posmatrane u odnosu prema tradicionalnoj književnoj klasifikaciji, ali se one rjeđe pojavljuju samostalno, jer se neki njihovi elementi češće nalaze u brojnim hibridnim i subhibridnim književnim oblicima, u kojima dominira fikcionalna, narativna vrsta. To se naročito vidi u rasprostranjenim modusima prezentacije fikcijskih vrsta i podvrsta. Među njima se izdvajaju podcast i blog.

PODCAST

Podcast je, prema dostupnim definicijama,³⁷ novija vrsta digitalne medijske datoteke, koja sadrži audio ili audio-video zapis, a koji se distribuira putem interneta koristeći RSS tehnologiju. Namijenjen je gledanju (ili slušanju) na računaru, ili nekom drugom pogodnom digitalnom prenosnom uređaju za reprodukciju, poput iPod-a ili televizije, koristeći uređaje kao što je Apple TV. RSS je, pak, skraćenica za *RDF Site Summary*, poznatiji kao *Really Simple Syndication – stvarno jednostavne vijesti*, a to je skup raznih web-formata što se koriste za web-stranice koje se često osvježavaju novim sadržajima. RSS izvori postoje najčešće za blogove, neke novinske internetske stranice (portali) ili web-stranice poput Wikipedije koje se učestalo mijenjaju (češće od jednom dnevno, pa do nekoliko promjena u sekundi).

Naziv *podcast* je, ustvari, složenica od engleske sintagme od tri riječi POD (*Playable On Demand* – reproducira se na traženje) i engleske riječi *broadcast*, koja označava svaku vrstu emitiranja. Iako su podcasti izvorno nastali isključivo kao audiodatoteke, najčešće u mp3 formatu, danas se

---

³⁷ Premda se često ne preporučuje korištenje podataka sa elektronskih petraživača koji imaju ambiciju da budu nepregledne elektronsko-informatičke enciklopedije, često sumnjive vrijednosti, u ovom slučaju je većina informacija preuzeta sa Wikipedije. Vidi: „Podcast“, <http://en.wikipedia.org/wiki/Podcast>. (Posljednji put posjećeno 13. avgusta 2013).

za podcast uglavnom smatraju videosadržaji. Videopodcast još se naziva i *vidcast*, a osobe koje se bave podcastingom nazivaju se podcasteri. Izraz je prvi put spomenuo novinar Ben Hammersley [Ben Hamersli] u članku u londonskim novinama *The Guardian* u februaru 2004. godine, gdje je naveo i neke druge nazive za ovaj novi medij. Danas se pokušava uvesti i izraz **netcast**, kako bi se izbjegla asocijacija sa iPodom firme Apple.

Prebrzim razvojem tehnologije pojavljuju se i neki raniji umjetnički oblici u elektronskim verzijama, pa se, uporedo sa uobičajenim muzičkim, filmskim, TV i videosadržajima, počela razvijati i još jedna neobična forma, koja se naziva podcast roman. Poznat je i pod nazivom serijalizirana audio-knjiga (*serialized audiobook*) ili *podcast audioknjiga* (*podcast audiobook*). Svojom formom podsjeća na romane u nastavcima, koji su bili veoma popularni u časopisima u 19. stoljeću, jer im je struktura zasnovana na nizu epizoda, koje se u datom vremenskom intervalu (sedmično, ili svakih 15 dana) pojavljuju na određenom elektronskom poslužitelju ili serveru. Najčešće se objavljuju na nekom blogu.

Na kraju se pojavljuju i kao cjelovito djelo koje se može preuzeti uz relativno malu naknadu. I tu su došle do izražaja mogućnosti elektronske tehnologije, jer se ti 'romani' mogu pojaviti kao audiozapisi koje čita samo jedna osoba, ili su nalik na radijske drame sa više naratora ili glumaca. Među tim djelima su i ona koja su već ranije bila objavljivana kao tradicionalna proza, ali ih je sve više koja se specijalno pišu za ovaj format. U zavisnosti od recepcije, mogu se kasnije pojaviti i kao odštampane knjige. Na taj način su spojene Gutenbergova i Microsoftova galaksija, te se čini da će neke književne forme opstati u ovim verzijama duže nego što su to predviđali neki skeptični kritičari i teoretičari.

BLOG

Pojam **blog** je zapravo skraćénica od **weblog** i u osnovi je javna internetska stranica; to jest, stranica pojedinca koja omogućava korisnicima da na njoj besplatno postavljaju svoja mišljenja, stavove, informacije, komentare, analize, ideje sa ciljem da ih drugi čitaju i reaguju na njih, odnosno, komentiraju. Blogovi su kao nova forma izražavanja pojedinca na internetu procvat doživjeli u periodu između 2001. i 2003, nakon tragičnih dešavanja u New York Cityju 11. septembra 2001, kada su mnogi građani tog grada, ali i širom SAD, komentirali tadašnja dešavanja u Americi i svijetu putem bloga.

Kada su se tek pojavili, blogove su pretežno pisali pojedinci, a bili su, uglavnom, lični dnevници ili komentari svakodnevnice. Kako se internet razvijao, tako se razvijala i zajednica blogera, a time su se počeli mijenjati postojeći i stvarati novi žanrovi blogova. Tako su nastali politički, poslovni, historijski, naučni i drugi žanrovi blogova. Blogove više ne piše samo jedna osoba, nego su to često i **grupe osoba**, koje vode blog posvećen nekoj posebnoj temi. Danas mnoge novine, TV kuće, univerziteti, interesne grupe i ostali imaju blogove koje koriste kako bi se približili široj javnosti koja, čini se, danas najviše koristi internet kao sredstvo informisanja. Ovakvi tipovi blogova često su i profesionalno uređeni sa provjernim informacijama.

SISTEM KOMUNIKACIJE

Osnovni sistem komunikacije odvija se na način da u međusobnom dijalogu sudjeluje po jedan pošiljalac i po jedan recipijent, koji se naizmjenično pojavljuju čas u jednoj, čas u drugoj ulozi, te su istovremeno i aktivni pošiljaoci, ali i primatelji podataka i informacija 'iz prve ruke'. Rjeđe se dešava situacija kada postoji samo jedan pošiljalac, a više recipijenata. Poseban je vid direktne komunikacije učešće većeg broja pošiljalaca, ali i recipijenata. Po tome ovakva situacija podsjeća na tradicionalne akademske ili naučne skupove, te se može smatrati jednim vidom virtuelne stručne ili naučne konferencije. Vremenom se razvijaju različiti modusi pomoću kojih se obavlja ova komunikacija.

RAZLIČITI MODUSI KOMUNIKACIJE: E-MAIL, STRUČNI FORUMI, AUDIO- I VIDEO-KONFERENCIJE, WEBINAR

U njih spadaju: e-mail, stručni forumi, audio i videokonferencije, webinar, te različite forme tzv. virtualnih laboratorija i sl. Kao primjer ove vrste direktne komunikacije može se pomenuti njemački Forum za književnost i germanistiku (<http://www.literature-online.de/>), koji svojom raznovrsnošću i otvorenošću privlači sve zainteresirane za književnost iz cijelog svijeta. Na sličan način se organiziraju i brojni povremeni projekti putem kojih se može izučavati doslovno i samo jedna knjiga, ili se u okviru velikih web portala odvaja prostor za diskusione grupe. U najvećem broju slučajeva na njima se okupljaju učenici ili studenti, koji iz praktičnih potreba traže pomoć za obradu

pojedinih književnih djela, ili razmjenjuju sve vrste informacija kao na kakvom virtuelnom informatičkom sajmu ili vašaru.

POSTMODERNIZAM KAO MOGUĆI PUTOKAZ KRITIČKOG VREDNOVANJA

Postmodernizam u (auto)referencijalnosti, citatnosti i intertekstualnosti, te zadiranjem u nekadašnje dokumentarne, 'niske' ili paraliterarne forme (pisma, dnevnik, putopis, izvještaj i sl.) povezuje i tradicionalne umjetničke 'visoke' vrste (priča, novela, roman, epopeja, tragedija i sl.) sa tekstovima kojima se pripisuje, prvenstveno, 'naučni' karakter, kao što su prikaz, komentar, članak, saopćenje, referat, pa i duža monografska djela. Danas se stvarnost više ne doživljava kao koherentna slika uređenog svijeta iz doba prosvjetiteljstva, nego je naglasak, upravo, na njegovom mozaičnom i haotičnom obliku, nekoj vrsti tekstualne tkanine koja se sastavlja kao 'krpa na zakrpu' (*patchwork*). Čini se da je **dvosmi-slenost i prilagodljivost savremene književne forme**, njeno permanentno osciliranje između refleksivnosti i fikcionalnosti, između filozofije i nauke, književnosti i historiografije, njeno zavodljivo prijanjanje i uz emotivno i uz afektivno, i uz logičko i razumsko poimanje sadašnjeg svijeta, njena prisutnost u međuprostorima između estetičkih i diskurzivnih oblika izražavanja, a napose, pisanja; postalo plodno tlo za neki novi metafizički 'žanr'. Ona se fundira tamo gdje prestaju i počinju i nauka i književnost, povezuje filozofske stavove svojom logičkom strukturom, ali i oslobođenim relativizmom, a da se pritom ne želi odreći ni svoje empirijske kao ni svoje emotivne utemeljenosti.

PITANJE PRISTUPA NOVIM KNJIŽEVNIM FORMAMA

Kako se treba odnositi prema elektroničkom, globalnom okruženju u kojem je umjetnost riječi iz tradicionalnog tekstualnog okvira, dakle, klasične knjige sa stranicama na papiru, sve više počela da prelazi u multimedijalnu, informatičko-elektronsku formu? S tim novim tehnološkim mogućnostima su se počele javljati neke drugačije forme književnog iskaza, koje se itekako razlikuju i od nekadašnjih isključivo usmenih izričaja, koji su stoljećima opstajali i kada ih je značajno ugrožavala tradicija /na/pisanog i objavljenog teksta. S druge strane,

neki su se književni žanrovi i vrste uobličavali ili kao reakcija na one prethodne, koje su, kao recimo roman, potiskivane na uštrb svojih osobnih svojstava, dok su se druge periodično uzdizale i gubile u zavisnosti od niza općih i posebnih okolnosti.

KAKO, ONDA, TUMAČITI DIGITALNU 'KNJIŽEVNOST'?

I samo tumačenje književnosti prolazilo je kroz različite faze, pa se s vremenom duboko mijenjao i teorijsko-kritički okvir u kojem su dominirala tada prevalirajuća shvatanja o biti književnog djela i njegove interpretacije. Slične bi se naznake mogle iznijeti i u sferi proučavanja jezika, gdje se nisu do kraja iskristalizirale razlike između filoloških naspram, uže posmatrano, lingvističkih proučavanja. Očigledno je da se treba prilagođavati novim medijskim oblicima, te pokušati iznaći raznovrstan i posve otvoren skup metodoloških pretpostavki za eventualno konstituiranje neke vrste širokog, ali dovoljno čvrstog okvira unutar kojeg bi se moglo razložno i smisleno ukazivati na osobenosti novih žanrova i vrsta, te ih porediti sa odlikama dosadašnjih djela po raznim osonovama – bilo da se ukazuje na sličnosti, razlike, pa i odstupanja od nekadašnjeg načina književno-umjetničkog stvaralaštva. Pri tome se mora poći od formalnog izgleda tih djela, te analizirati njihove sastavnice: tekst, sliku, grafiku, zvuk, video ili neke druge prepoznatljive elemente, a, potom, uključiti i druge bitne pretpostavke koji određuju uspjeh ili neuspjeh kod recipijenata (nekadašnje čitalačke, a sada gledalačke, vizualizirane publike), kvantitet tih djela u datom razdoblju, njihov opstanak i prelazak u eventualne izvedene, ili nove stvaralačke oblike, kritičko-teorijska razmatranja, kao i reakcije sudionika na brojnim forumima, blogovima ili drugim vidovima ispoljavanja mišljenja, ili, prosto, stava.

U presjecima svih tih elemenata može se očekivati i relativno usaglašeno stanovište o **kvalitetu** takvih djela, čime se otvara prostor za njihovo uzdizanje na pijedestal (naj)boljih djela u određenoj formi (vrsti, žanru), što, neminovno, vodi ka **kanonskom korpusu djela**, s jedne, te ogromnom broju zanemarenih, nedovoljno kvalitetnih, ili neprihvaćenih djela, s druge strane. Ona će, naravno, imati svoje alternativne ili paralelne poklonike kao subverzivni (subdigitalni?) teritorij koji će se pokušavati nametnuti kao alternativa kanonskim djelima i konstituirati u sopstvenom prostoru. Iz sadašnje pespektive nije lako predvidjeti kada će se (i da li ikada) to desiti, bez obzira na sve brže procese u digitalnom, virtuelnom prostoru. Sigurno je da će golema množina raspoloživih sa-

držaja nagnati buduće kritičare i analitičare digitalnih književnih djela da uspostave prihvatljivi okvir korpusa takvih djela i odrede parametre vrednovanja, čime će neminovno doći do daljnjeg razdvajanja na 'bolja' ili 'slabija' djela, a u nekoj konačnici i do relativno čvršćih kriterija kritičkog vrednovanja.

I sve tako do neke nove paradigme, koja se, zasad, još ne može ni naslutiti. Ili, možda, ipak, može?

LITERATURA

1. Aarseth, E. „Nonlinearity and Literary Theory“. (u:) *Hyper/Text/Theory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994, pp. 51-86. Ovdje navedeno prema: Noah Wardrip-Fruin & Nick Monfort, eds., *The New Media Reader*, MIT, Cambridge, MA, USA, and London, 2003, pp. 762-780.
2. Bajac, Momčilo, Đorđe Jovanović, Olivera Gajić. „Multimedijalna pismenost kao nova obrazovna paradigma“. XVII. skup Trendovi razvoja: „Evropa 2020: društvo zasnovano na znanju“. Kopaonik (07-10. 03. 2011). Dostupno na: www.trend.uns.ac.rs.
3. Bawden, D. „Information and digital literacies: a review of concepts“. *Journal of Documentation*, 57 (2). 2001, pp. 218-259.
4. Brdar, Mario, Marija Omazić, Branimir Belaj, Branko Kuna (ur.), *Lingvistika javne komunikacije. Sociolklturni, pragmatički i stilistički aspekti*. Zagreb – Osijek: Hrvatsko društvo za primjenjenu lingvistiku i Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 2009.
5. Digital transformation: A framework for ICT Literacy. A Report of the International ICT Literacy Panel, Princeton, NJ: Educational Testing Services (ETS). Dostupno na: http://www.ets.org/Media/Tests/Information_and_Communication_Technology_Literacy/ictreport.pdf.
6. Funkhouser, Christopher, „Digital Poetry: A Look at Generative, Visual, and Interconnected Possibilities in its First Four Decades“. Dostupno na: http://nora.lis.uiuc.edu:3030/companion/view?docId=blackwell/9781405148641/9781405148641.xml&chunk.id=ss1-5-11&toc.depth=1&toc.id=ss1-5-11&brand=9781405148641_brand.
7. Hörisch, Jochen. *Teorijska apoteka: Pripomoć upoznavanju humanističkih teorija posljednjih pedeset godina, s njihovim rizicima i nuspojavama*. Zagreb: Algoritam, 2007.

8. Keegan, Victor. „Hitting the jackpot“. *The Guardian*, 3. May 2001, dostupno na: <http://www.theguardian.com/technology/2001/may/03/internetnews.onlinesupplement3>.
9. Khan, Shahab Yar. *O Shakespeareovim tragedijama*, Vol. II. Sarajevo: Dobra knjiga, 2013.
10. Krithika, R. „As we see ourselves - Interview with Pinki Virani“. *The Hindu*, 19. juli 2009, dostupno na: <http://www.hindu.com/mag/2009/07/19/stories/2009071950040200.htm>.
11. Luntiala, Hannu. *Viimeiset viestit*. Helsinki: Tammi, 2007.
12. McCarthy, Kieren. „Student wins first SMS poetry competition. Inspired by granny. Aw bless.“, 4 May 2001, dostupno na: http://www.the-register.co.uk/2001/05/04/student_wins_first_sms_poetry/.
13. Nelson, Theodor H. „Complex Information Processing: A File Structure for the Complex, the Changing, and the Indeterminate“. *ACM '65 Proceedings of the 1965 20th national conference*. ACM, New York, pp. 84-100. Ovdje navedeno prema: Noah Wardrip-Fruin & Nick Monfort, eds. *The New Media Reader*. MIT, Cambridge, MA, USA, and London, 2003, dostupno na: <http://www.hyperfiction.org/texts/whatHyperTextIs.pdf>. pp. 134-145.
14. Nelson, Theodor. *Computer Lib: You Can and Must Understand Computers Now; Dream Machines: New Freedoms Through Computer Screens — A Minority Report*, Self-published, 1974.
15. Peović Vuković, Katarina. „Hipertekstualni diskurs – stroj za proizvodnju značenja“, dostupno na: http://katepe.jottit.com/hipertekstualni_diskurs_%E2%80%93_stroj_za_proizvodnju_zna%C4%8Denja.
16. Rettberg, Jill Walker. *Blogging*. Second edition, Polity Press, Cambridge, UK and Malden, MA, USA.
17. Ryan, Marie-Laure. „Multivariant Narratives“. (u:) Susan Schreibman, Ray Siemens and John Unsworth, eds. *A Companion to Digital Humanities*. London: Blackwell Publishing, 2008.
18. Vitani, Pinki. *Deaf Heaven*. HarperCollins Publishers India, 2009.
19. Vrdoljak, Irena. *Dijete i jezik: Od riječi do SMS-a*. Osijek: Matica hrvatska Ogranak Osijek, 2007.
20. Writing History “Jim Crace interviews Terry Deary“. *The Guardian*. 12. august, 2003, dostupno na: <http://www.theguardian.com/education/2003/aug/12/schools.historyandhistoryofart>.
21. Žmegač, Viktor. *SMS eseji: zapisi 2007-2009*. Zagreb: Profil, 2010.

INTERNETSKE STRANICE

<http://www.txtlit.co.uk/>.

<http://www.guardian.co.uk/technology/2001/may/03/internet.poetry>.

http://www.theregister.co.uk/2001/05/04/student_wins_first_sms_poetry/.

http://www.theregister.co.uk/2001/05/04/student_wins_first_sms_poetry/.

http://www.txtlit.co.uk/index.php?option=com_content&task=view&id=83.

<http://www.digitalspy.co.uk/tech/news/a342597/chipmunk-horrible-histories-terry-deary-launch-mobile-phone-novel.html>.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Podcast>.

<http://www.literature-online.de/>.

LITERARY WORKS IN CONTEMPORARY ELECTRONIC AND OTHER MEDIA

SUMMARY

After we entered the digital age towards the end of the 20th century, multimedia information literacy imposed itself rather quickly, as a means of communication by sophisticated machines and gadgets such as PCs and smartphones. The accessibility of diverse sources of information and data, particularly those that relied on hypertext and its features, and enabled linking of text, picture, graphics and sound, opened a wide space for creating new digital literary forms. SMS stories, poetry and novels are analyzed in detail in this paper, along with deliberations on the topic from academic, linguistic and critical points of view. Other forms of literary works, which appear in podcasts and blogs, have been taken into consideration. Additionally, some initial ideas for proposing possible theoretical framework(s), analyses and critical evaluation of those new literary forms in contemporary electronic and other similar media are raised.

Sanjin Kodrić

PRIPOVJEDAČKA ZBIRKA *POBUNE* DERVIŠA SUŠIĆA: KNJIGA PAMĆENJA POVIJESNE DRAME I TRAUME*

Sažetak: Rad se bavi pripovjedačkom zbirkom *Pobune* (1966) Derviša Sušića (1925–1990), jednog od najznačajnijih autora novije bošnjačke te bosanskohercegovačke književnosti uopće, naročito u periodu nakon Drugog svjetskog rata. Pripovjedačka zbirka posmatra se i kao cjelina i s obzirom na pripovijetke koje je čine, uz kontekst cjeline autorova književnog djela te povijesnorazvojnih procesa i pojava književnosti čiji je izrazito važan dio. Pritom, posebna pažnja posvećena je njezinim kulturalnomemorijskim značajkama, a naročito pitanjima reprezentacije prošlosti i slici Bosne.

Cljučne riječi: novija bošnjačka / bosanskohercegovačka književnost, poratni modernizam, kulturalno pamćenje, reprezentacija prošlosti, slika Bosne

1.

U povijesti novije bošnjačke književnosti, kao i u širim bosanskohercegovačkim književnim okvirima, posebno značajno mjesto pripada književnom radu Derviša Sušića (1925–1990), dok u Sušićevu književnom djelu naročito istaknutu poziciju ima pripovjedačka zbirka *Pobune* (1966).

Književni rad Derviša Sušića na važan je način obilježio povijesno-razvojne procese i pojave posebno bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse nakon Drugog svjetskog rata, vremenom sve bitnije oblikujući sva značajnija kretanja u našoj književnosti ovog razdoblja, počev od relikata književnosti NOB-a i socrealizma, preko poratnog predmodernizma, pa sve do poratnog modernizma, kojem će, zajedno s Mešom Selimovićem, Skenderom Kulenovićem, Makom Dizdarom te

* Predgovor pripovjedačkoj zbirci *Pobune* Derviša Sušića u ediciji *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* BZK „Preporod“ (prir. Sanjin Kodrić; u pripremi za štampu).

još ponekim istaknutijim autorom, uključujući i Ivu Andrića u širem, bosanskohercegovačkom kontekstu, Sušić dati posebno važan prilog i izraziti lični pečat. Istina, sam Sušićev ulazak u književnost bio je dosta konvencionalan i u znaku je za vrijeme neposredno nakon Drugog svjetskog rata sasvim tipičnih pripovijetki društveno angažiranih u skladu s nalogima ostataka poetike književnosti NOB-a i poetike socrealizma, što će biti slučaj i u autorovim prvim samostalnim knjigama – partizanskom dnevniku *S proleterima* (1950) i pripovijesti *Jabučani* (1950), kao i u piščevu prvom, kratkom romanu *Momče iz Vrgorca* (1954). Ostvareni u kontekstu strogo ideološki zadatih okvira književnog, ali i ukupnog kulturalnog rada i uopće ideološki posredno ili neposredno propisane funkcionalizacije i (zlo)upotrebe književnosti i kulture, proizašli iz obaveze pisca na ulogu „inžinjera ljudskih duša“ te instruirani u pravcu ostvarivanja „partijnosti“, „narodnosti“ i „tipičnosti“ u svjetovima književnog artefakta, ovi prvi Sušićevi književni tekstovi – opće je mišljenje – nisu se ni po čemu bitnije razlikovali od drugih književnih radova ovog vremena. Sveden na zornu, dokraja jasnu i transparentnu ilustraciju partijske Ideje, njezina viđenja Revolucije i poratne obnove Domovine, i Sušićev rani, početni književni rad bio je, tako, tek neskriveni instrument ideologije i mjesto bjelodanog afirmiranja kolektivnih vrijednosti s ciljem ideološkog „buđenja“ i ideološkog (pre)odgajanja „narodnih masa“, pa je u tom, dokraja podređenom položaju, kao i u slučaju drugih pisaca ovog vremena, književnost i kod Sušića također bila lišena gotovo svega što je u njoj bilo istinski književno, zadržavši tek elemente književne stilizacije kazivanja o ratnim i poratnim podvizima Partije, u pravilu u karakterističnom epsko-herojskom maniru.

Iako će Derviš Sušić kao izvanknjiževna ličnost do kraja života ostati vjeran ideologiji socijalizma i iako će se pojedine socijalističke ideje znati javiti i u njegovu kasnijem književnom djelu, ovakav, strogo ideološki pristup književnom radu, vođen partijski zatom marksističkom teorijom odraza i potrebama jugoslavenskog socijalizma na njegovu željenom historijskom putu „socijalističke emancipacije Čovjeka“, neće, srećom, biti trajna, a posebno ne ključna odrednica Sušićeva književnog djela, koje će se i samo napokon otvoriti spram novog književnog senzibiliteta poratnog predmodernizma u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti nakon Drugog svjetskog rata. Ovaj novi poetički okvir, koji je predstavljao čin postepenog ideološkog liberaliziranja književne prakse, kod Sušića će se javiti najprije u njegovu prvom narednom romanu *Ja, Danilo* (1960), a potom i u njegovu nastavku *Danilo u stavu mirno* (1961), gdje se, naime, iz same poetike socrealizma počinje razvijati nova književna svijest, upra-

vo ona koja iznutra dekonstruira onu prethodnu. A zahvaljujući ovakvom čemu ovdje, a posebno u objedinjenom romanu *Ja, Danilo* (1963), nastalom naknadnim spajanjem dvaju prethodnih romana, vidno i ubrzano nestaje monumentalistička i na način „dvostruke mimeze“ organizirana predstava povijesti iz ranijeg autorova književnog rada, dok, uz karnevalleskno sve više oslobođen duh i primjetno prisustvo ironije te autoironije, njegov junak – „običan smrtnik koji je sa biografskog minareta tresnuo na kaldrmu“, „ostao sam, obnemogao, star i umoran, personalno – razriješen, materijalno – go“, onaj u kojem je vojnik „dobijao bitke, a seljak – batine“ i kojem je nesreća to što „oba imaju zajednička, jedna leđa“ – postaje zapravo neka vrsta propalog heroja i antijunaka, odnosno preteča još novijih, dokraja modernističkih književnih karaktera.

Ove važne promjene koje je romanom *Ja, Danilo* u njegovu konačnom obliku naznačio Derviš Sušić u svojoj punoj realizaciji javit će se upravo u pripovjedačkoj zbirci *Pobune*, sad, dakle, kao dovršena i cjelovita transformacija autorove poetike, zbog čega će ova knjiga i predstavljati posebno mjesto i u Sušićevu književnom djelu kao cjelini, ali i u širim povijesnorazvojnim procesima i pojavama naše književnosti autorova vremena, funkcionirajući kao važan graničnik bitno drugačijeg Sušićeva kasnijeg književnog rada, odnosno umnogome drugačije ukupne kasnije bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse. Jer, upravo ovdje, u *Pobunama*, stvorena je osnova za cjelokupno, pretežno romaneskno Sušićevo književno djelo koje u nastavku slijedi, pa tako i za piščeve posebno zapažene romane kakvi su *Uhode* (1971), *Hodža Strah* (1973) ili *Nevakat* (1986), ali i druge književne radove, uključujući i dramu, sve do autorove posljednje knjige – posthumno objavljenog romana *Čudnovato* (1992). U ovom drugom, modernističkom i u pravilu estetski nemjerljivo uspješnijem dijelu Sušićeva književnog djela ono što je *dramatično bosansko povijesno iskustvo* i na njemu zasnovana *bosanska povijesna trauma* postat će glavni stožer Sušićeva književnog svijeta, koji će se baš i zbog ovog na kraju uobličiti u jednu od najsloženijih memorijskih pojava ukupne novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, bez obzira na to da li je riječ o fenomenima pamćenja u književnosti, pamćenja književnosti ili književnosti kao medija kolektivnog pamćenja. A sve ovo, opet, naročito u književnohistorijskoj retrospekciji, upravo pripovjedačku zbirku *Pobune* učinit će posebno kompleksnom i u memorijskom smislu, kojim se, uz njezine neosporne imanentnoliterarne i uopće književnoestetske značajke, cjelovitije može objasniti nesvakidašnja pojava ove Sušićeve knjige (usp. Kodrić 2012: 45–48, 127–129, 166–173, 183–186).

2.

Počev od šezdesetih godina 20. st. i, praktično, od vremena poratnog modernizma, tzv. historijska tema, a posebno tema povijesti Bosne, postat će dominantan tematski okvir svekolikog bosanskohercegovačkog književnog stvaranja, naročito bošnjačkog, i to u svim u ovom trenutku vodećim književnim žarovima – u pripovijeci i romanu, drami, pa čak i poeziji, kako to pokazuje književni rad i drugih posebno važnih autora ovog vremena poput Meše Selimovića, Maka Dizdara ili, nešto kasnije, Skendera Kulenovića, kod kojih će ova vrsta tematskog usmjerenja bitno odrediti i njihova ključna književna ostvarenja – romane *Derviš i smrt* (1966) i *Tvrđava* (1970) u Selimovićevu slučaju, pjesničku zbirku *Kameni spavač* (1966) kod Dizdara, odnosno roman *Ponornica* (1977) onda kad je u pitanju Kulenović, istina svaki put na drugačije načine (usp. Kodrić 2012: 179–190). Simplificirano bi, međutim, bilo pretpostaviti da se razlozi za ovakvo što nalaze tek u tome da je produktivnost bosanske historijske teme uspješno promovirana kod npr. Ive Andrića, autora proslavljenog upravo po dominantnom povijesnom tematskom interesu, a čije će književno djelo, posebno romani *Na Drini ćuprija* (1945) i *Travnička hronika* (1945), dugo vremena funkcionirati kao reprezentativni model književnog stvaranja, s povlašćenim mjestom čak i u razdoblju jugoslavenske socijalističke ideološke rigidnosti neposredno nakon Drugog svjetskog rata (usp. npr. Petković 1970: 49–54). Realnije je, ipak, to da ovaj naročiti povratak historiji koji se u bošnjačkoj te bosanskohercegovačkoj književnosti dešava od šezdesetih godina 20. st. pa nadalje jeste prije svega u vezi s pojavom njezina dokraja ostvarenog modernizma, koji je, naime, ne samo omogućio konačno napuštanje nekadašnje poetike socrealizma i cjelovitu realizaciju novih poetičkih tendencija započetih u poratnom predmodernizmu, već je, isto tako, posebno insistirao na konačnom i potpunom dokidanju svih redukcionističkih postavki socrealističke književno-kulturalne paradigme, a među njima naročito na nadilaženju tradicijskog raskola i diskontinuiteta socrealizma u odnosu na raniju, predratnu književnu praksu, u kojoj je upravo tema bosanske povijesti imala istaknuto mjesto, s jedne strane (usp. Kodrić 2012: 59–200). S druge strane, uz ovu obnovu Drugim svjetskim ratom i neposrednim poraćem prekinutih ustaljenih tokova novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, upravo poetika poratnog modernizma, tragom širih književnih iskustava, priču o prošlosti, shvaćenu sad prvenstveno na način povijesne *pripovijesti*, razumijevala je i kao historijsku pozornicu univerzalne, svugdje i uvijek iste „čovjekove situacije“ i „ljudske sudbine“, odnosno kao osobeni povod za odlučujući

trenutak umjetničke kreacije kad historija postaje *storija*, čime je, inače, ovdje, u cjelini naše književnosti poratnog modernizma, također bitno promijenjen i tradicionalni pristup temi bosanske historije, transformirajući se sad u svoj naročiti, *novohistorijski* model. A sve ovo, posebno u poratnom bošnjačkom književno-kulturalnom kontekstu, prate i „prazna mjesta“ zvanične, izvanknjiževne jugoslavenske historiografije ovog doba, u kojoj je Bosna i njezina prošlost ostajala uglavnom na margini interesa ili je, pak, bivala tumačena u perspektivi drugih jugoslavenskih zajednica i njihova vlastitog povijesnog samorazumijevanja, a što je naročito bilo traagično u bošnjačkom slučaju, kod naroda koji je u jugoslavenskom vremenu izgubio i zaboravio čak i svoje nacionalno ime, postavši tako i „narod neizgovorenih riječi“. Istina, zahvaljujući promjenama ideološke klime i širih društveno-političkih okolnosti u onovremenoj Jugoslaviji, naročito u smislu afirmacije „bosanskohercegovačkog pitanja“ i rješenja „muslimanskog problema“ (usp. npr. Imamović 1997: 562–568), ovakvo što počeo će se mijenjati upravo tokom šezdesetih godina 20. st., koincidirajući tako upravo i s pojavom poetike poratnog modernizma u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnoj praksi, koja se i zbog ovog i sama okrenula ispitivanju bića Bosne i njezine prošlosti, tim prije što je ovaj novootkriveni svijet nudio čitav zaboravljeni arhiv nepoznatih i neispričanih priča (usp. Kodrić 2012: 179–190).

U ovakvoj situaciji, potpuno je, dakle, razumljiv izraziti „povratak historiji“ u bošnjačkoj te bosanskohercegovačkoj književnosti vremena u kojem se javlja i pripovjedačka zbirka *Pobune Derviša Sušića*, knjiga koja je – očito – cjelovito iskoristila izazov i mogućnosti novog trenutka, baš onako kako je i ranije autorovo književno djelo bilo odgovor na prilike svojeg doba i njegov horizont očekivanja. Upravo njezinu vezanost za Bosnu i bosansku prošlost kao dominantno obilježje ove pripovjedačke zbirke prepoznala je, otud, i književna kritika odmah po njezinu objavljivanju (usp. npr. Gajević 1966: 365–369), a na poseban značaj onog što je *bosansko*, pa tako i bosanske povijesti za njegovo književno stvaranje eksplicitno je ukazao i sam Sušić, ističući – kao i Andrić, Selimović, Kulenović, Dizdarević i drugi autori, uključujući i one iz tad još novije književne generacije poput Nedžada Ibrišimovića – upravo snažni i odlučujući literarni poticaj i izazovnost Bosne sa svim onim što ona jeste, pa tako i njezine prošlosti:

Pitate me „Šta je ono specifično što ona (Bosna) u sebi nosi i da li Vas upravo to njoj privlači?“ [...] Vi imate pravo da sve analitički razložite, pa dobijeno grupirate po skupinama kako biste stvorili vlastitu sintezu. To možete učiniti i sa relacijom mog odnosa sa svim onim što se po-

drazumijeva pod imenom – Bosna. Međutim, iskrenom piscu koji ima dovoljno snage da se ne povede za ugledom pitaoca, ostaje bezbroj razloga da stalno živi sa *cjelinom* tog odnosa jer je vivisekcija smrtonosna po odnos i inspirativna izvorišta. Ja sam rođen, odrastao, živio, živim u Bosni, ja ne mogu reći ni da li me nešto posebno privlači niti posebno odbija jer se ne mogu distancirati od nje dovoljno za stručnu ili naučnu analizu tog odnosa, ja sam njen živi dio, a ona je moj usud koji ne bih dao ni za šta na svijetu. Naša uzajamnost je takva da ne umijem prihvatiti parcijale njegovog razlaganja. (Sušić 1980: 121)

Na ovaj način dokraja i bez ostatka ušavši u svijet bosanske prošlosti, *Pobune* – gledano na najopćenitijoj razini određenja ove pripovjedačke zbirke – nastoje razumjeti i predstaviti ono što je bosanska povijesna dastost kao cjelina, kao i, s ovim u vezi, ono što je upravo u njezinoj prošlosti oblikovana zagonetka i tajna Bosne i njezina svijeta, pri čemu Sušića – bliže posmatrano – posebno zanima *bosanski povijesni kontinuitet* te, unutar ovog, naročito njegova *muslimanska, bošnjačka komponenta u njezinu povijesnom kretanju*. A već ovo predstavlja važnu značajku ove knjige, jednako kao i upravo značajnu novinu u autorovu bilo neposrednom, bilo širem kontekstu, jer za razliku od npr. Ive Andrića, „u čijim djelima je kolektivna sudbina Bošnjaka vazda na margini pripovjedačkog zanimanja“ (Duraković 1998: 534) (ili je najčešće samo jedan od interesa pripovjednog teksta, bez njihova bitnijeg posebnog fokusiranja) ili, pak, Meše Selimovića, kod kojeg je bošnjački svijet potpunije prisutan, ali u pravilu tako da „povijesna perspektiva i atmosfera služe najčešće tek kao pozornica na kojoj se zbiva vječno ista drama općeg i pojedinačnog“ (Duraković 1998: 534) (dakle, uglavnom kao dekor one tipične modernističke priče o „čovjekovoj situaciji“ i „ljudskoj sudbini“ i zato mahom tek u apstraktnim naznakama i obrisima), u Sušićevim *Pobunama* bošnjačka povijesna sudbina, kao i ono što autor razumijeva kao naročito poviješću određeno bošnjačko etno-nacionalno biće izbili su u prvi plan u ukupnosti svoje zbilje, postavši tako *jezgro* Sušićeve bosanske povijesne pripovijesti kao cjeline. Istina, u skladu s onim što su autorove i dalje važne neposredne ideološke okolnosti, pa i lična ideološka opredjeljenja, u *Pobunama* je i dalje prisutan i klasni problem, posebno pitanje klasnog raskola te klasnog samoosvještenja bošnjačke zajednice, naročito vidljiv na razini cjeline pripovjedačke zbirke (usp. sl. i u: Duraković 1998: 534–535), no on je ovdje, međutim, postao integralnim dijelom Sušićeva povijesnog svijeta i njegovih drama i trauma, prerastavši postepeno u problem sve izraženije uopće društvene raslojenosti zajednice. Ovakvo što ostvarilo se i u osobnoj ravnoteži u kojoj je ova knjiga s jedne strane zadovoljila ideološka

očekivanja društveno-političkog okvira koji jeste bio znatno liberalniji u poređenju sa stanjem u toku te neposredno nakon Drugog svjetskog rata, ali je i dalje bio socijalistički ortodoksan, dok je s druge strane uporedo iskoristila i nove mogućnosti, uspješno nadišavši trenutak i prilike u kojima je nastala, pa čak i moguću – svejedno je da li stvarnu ili društveno-ideološki očekivanu – polaznu autorsku intenciju, naslutljivu i u neposrednom nastavku Sušićeva eksplicitnog kazivanja o njegovu odnosu prema Bosni i njezinoj povijesti:

Daleko sam od lokalističko-folklorističke zaljubljenosti u taj svoj zavičajni atar. Volim cio svijet i radujem se svakoj pobjedi dobra i ljudskog razuma na bilo kojoj tački zemlje. Ali, upravo cijena, strašna cijena koju je Bosna platila za savremene svoje opštjeljudske vrijednosti (da ne nabrajam – od savlađivanja raznih šovinizama i partikularizama, do prevazilaženja silnog društvenog i ekonomskog jada i čemera), moje lično svjedočenje u tome, omogućavaju mi da se lično osjećam internacionalistom u titovskom smislu riječi. Ja sam u njoj ne toliko književnik, koliko njen građanin koji piše o svijetu i za svijet a na osnovu svih svojih iskustava iz one neraskidive uzajamnosti koju sam maločas spomenuo. Ogromna je sreća biti čak i nesrećan zbog napora i gubitaka podnesenih na tom putu. (Sušić 1980: 121–122)

Ovakvu svoju viziju prošlosti Bosne Derviš Sušić ostvario je, pritom, s jedne strane *integralistički*, a s druge *parcijalno*, te *Pobune* obuhvataju praktično cjelinu bosanske historije od njezina dalekog srednjovjekovlja pa sve do Drugog svjetskog rata i početaka jugoslavenskog socijalističkog vremena, s tim da se pojedina razdoblja prošlosti Bosne u ovoj pripovjedačkoj zbirci raspoređuju u pojedinačne pripovijetke kao zasebne pripovjedne cjeline, no koje su, međutim, vrlo usko povezane, pri čemu – preciznije – „dramatska linija fabuliranja u svakoj novoj pripovijetki ima svoju punu i zasebnu dovršenost, ali u svakoj novoj pripovijesti ona iznova izniče iz prethodne, tvoreći tako neraskidiv i čvrsto povezan niz“, sve to tako da se njihova „prava vrijednost i značenje otkrivaju tek u njihovoj skupnosti“ (Duraković 1998: 534). Usto, iako se bavi bosanskom poviješću od njezinih srednjovjekovnih početaka pa nadalje, Sušić ipak odustaje od cjelovite historijske naracije nacije i tako što ne pripovijeda cjelovitu povijest domovine i naroda, već fokusira tek pojedine fragmente prošlosti, i to u pravilu one koji, svojom prirodom, i inače nisu svojstveni interesu izvanknjiževne historiografije, a naročito one umjesto kojih su u zvaničnoj historiografiji njegova vremena stajala ona tragična „prazna mjesta“. Njega, tako, posebno zanima modernistička tzv. „*mala priča*“, pri-

ča o običnom čovjeku, ili o onom običnom, ljudskom i životnom u vezi s velikim historijskim ličnostima i velikim historijskim zbivanjima, ljudska strana historije ili „*povijest odozdo*“, i u tom smislu posebno neiskazana bošnjačka povijesna priča, i sama smještena na marginu dominantnih historijskih metanaracija.

Pri svemu ovom, priču o Bosni i njezinu svijetu, naročito o onom što je bošnjačko povijesno stanje i bošnjačka povijesna sudbina, *Pobune* Derviša Sušića predstavljaju upravo u tragičnoj i vrlo sumornoj perspektivi – kao povijest nesreće i stradanja, trpnje nasilja i nepravde, pokorenosti i izrabljivanosti, povijest straha, zebnje i svake druge muke i zlopaćenja, ali i vlastite gluposti i neosviještenosti, samoponiženja i samouništenja, jednako kao i vlastite podsmješljivosti, oholosti i uznositosti, neiskrenosti, prijetvornosti i pohlepnosti, pokvarenosti, mržnje i zla, odnosno okorjelih animalnih nagona i dubokih atavističkih poriva i svega onog drugog što se može roditi u zemlji na krvavoj granici svjetova, plijenu svima, važnoj nikome, isprijecanoj svojim jednako krvavim unutrašnjim granicama i međama, gdje svaki pokušaj promjene nabolje već na prvom koraku biva predodređen za neuspjeh i unaprijed uzaludan. Riječ je, dakle, o izrazito *negativnom historijskom iskustvu*, a koje Sušić u svojoj poetici poratnog modernizma oblikuje prije svega u ključu *egzistencijalističke filozofije apsurda*, kao i drugi autori ovog vremena u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti, pa i s dodatnom dozom povijesnog pesimizma, koji je prisutan čak i tamo gdje se na prvi pogled nadaže nešto optimističnija koncepcija povijesti i ideja povijesnog progressa, uključujući i marksističku filozofiju historije, očekivanu prvenstveno zbog autorova bavljenja i onim što je klasni problem. To je, konačno, i razlog da Bosna – iako u pripovjedačkoj zbirci dokraja konkretno prisutna sa svojom pojedinačnom historijskom zbiljom i sudbinom, znatno više nego kod npr. Selimovića – kod Sušića na kraju također postaje i osobena simbolička predstava egzistencijalističko-apsurdistički tragične i mučne univerzalne „čovjekove situacije“ i „ljudske sudbine“ uopće, njihova naročita, u simbol prevedena esencija, a što, međutim, ni na koji način ne umanjuje konkretnost pojave Bosne kao takve na ovom mjestu.

U ovakvoj situaciji, iako fokusira prošlost države i naroda, Sušićeva povijesna vizija, odnosno memorijska strategija kojom je ostvarena, nipošto nije monumentalistička, kako to često biva u sličnim slučajevima, već je, naprotiv, *kritička*, baš kao što je, u drugom smislu, i *fundirajuća*, ali i *kontraprezentna*, s jedne strane, odnosno *prospektivna* i *emancipatorska*, s druge strane. U *Pobunama*, naime, Sušić ne predstavlja vlastitu „slavnu“ i „herojsku“ prošlost, niti slavi nekadašnje „čojstvo i junaštvo“ – „merhamet

i gaziluk“ svojeg svijeta, niti i na koji način stvara mit o vlastitom ili ekskluzivnom etno-nacionalom prvenstvu bilo koje vrste, nego – upravo suprotno – kritički preispituje domovinsku i narodnosnu povijest, bez kulturalne „patologije“ crno-bijele aksiološke polarizacije svojeg i tuđeg, pa tako i bez onog što je patetična, u osnovi nacional-romantičarska predodžba o vlastitoj „gubitničkoj uzornosti“, posebno karakteristična za narode s osjećajem „izdanosti od historije“ (usp. Đordano 2001: 79–87). Ova Sušićeva kritička svijest neće, međutim, podrazumijevati ni ono što je za ovakve zajednice također često karakterističan kompleks vlastitosti, a pogotovo ne ono što je autonegacija ili autošovinizam, već *Pobune* funkcioniraju i kao istovremeno i fundirajuća i kontraprezenska naracija, tj. kao pripovijest samosvjesnog potvrđivanja vlastite povijesti, ali one netom otkrivene, dotad potisnute, zaboravljene ili zabranjene, odnosno kao pripovijest utemeljenja njezina prisjećanja i daljnjeg pamćenja u skladu s historijskoreprezentacijskim načelom „deficijencije sadašnjosti“ (usp. Assmann 2005: 93–98), pri čemu su – srećom – i fundirajući i kontraprezenski karakter ove pripovjedačke zbirke neodvojivi od onog kritičkog, što je, uostalom, i garant Sušićeva antimonumentalizma. A kao ovakva, Sušićeva povijesna vizija, odnosno memorijska strategija kojom je oblikovana, i takva je da je – paradoksalno samo na prvi pogled – suštinski okrenuta i budućem vremenu, te *Pobune* isto tako prošlost države i naroda razumijevaju i iz perspektive njihove željene budućnosti, usvajajući tako i prospektivno načelo „ovako je trebalo biti“ kao oblik aktualizacije prošlosti u sadašnjosti (usp. Đordano 2001: 88–91), što je, međutim, nesvodljivo isključivo na proces dokidanja klasnog raskola i ostvarivanja klasnog samoosvještenja (kako se to može učiniti na prvi pogled) već je, naprotiv, tek dio autorove šire povijesne priče. Time je, konačno, Sušićev ulazak u povijest njegove zajednice postao i naročita emancipatorska gesta, koja je, istina, uglavnom umjetnički slobodan zahvat u prošlost, neobavezan uvijek na dosljednu historiografsku, činjeničnu istinu, ali potvrđen u umjetničkoj istini, odnosno čin autorski osmišljene književne intervencije u zbilji, koju Sušić na ovaj način nastoji saobraziti sa svojom umjetničkom vizijom svijeta, a u kojoj je težnja ka povijesnom izbjavljenju svake vrste na prvom mjestu.

Ovakvom, izrazito složenom predodžbom povijesti, *Pobune* Derviša Sušića postale su i knjiga naročito važnog *antikolonijalnog otpora*, i to kako u onom što je autorov književni rad kao cjelina (koji će se od ove pripovjedačke zbirke pa nadalje razvijati uglavnom u upravo istom ovom okviru), tako i u širem kontekstu bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti piščeva vremena (koja tek u ovom trenutku cjelovitije ulazi u svoju postkolonijalnu, adeptivnu povijesnorazvojnu fazu i napušta u

osnovi kolonijalne obrasce iz svojih ranijih adoptivnih i adaptivnih povijesnorazvojnih momenata) (usp. Kodrić 2012: 59–200), pri čemu kod Sušića iščezava i nekadašnja osmanofilija, ali i nekadašnja turkofobija, odnosno i orijentalistički i okcidentalistički koncept Bosne kao i zapadnog i istočnog „tamnog vilajeta“, tj. nepopravljivog zapečka svijeta s obiju njegovih strana i, zapravo, radikalnog Drugog i iz perspektive Istoka i iz perspektive Zapada. Nasuprot ovih vanjskih, stranih viđenja, Sušić, dakle, uspostavlja osobeno *unutarbosansko samorazumijevanje*, apostrofirajući pritom upravo *raskrsnu* poziciju Bosne i njezina svijeta, njezinu *graničnost* i *heterotopijski* karakter, uz istovremeno propitivanje i izvanbosanskih i unutarbosanskih (*auto*)stereotipa i (*auto*)imaginativnih kulturalnih tvorbi (usp. sl. i u: Rebihić 2012: 208–222), sve to u širokom rasponu od narodne kulture i folklora, preko kulturne tradicije i duhovnosti, pa sve do kolektivnog pamćenja i idejno-ideoloških sistema.

Sve ovo zajedno, *Pobune* Derviša Sušića učinit će, konačno, i jednim od posebno značajnih „tekstova kulture“ novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti u kojima se dokraja uspostavlja i *figura bosanske povijesne tragike*, odnosno *figura povijesnog svjedočenja*, baš kao i osobeni „bosanski tekst“ novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse, tj. specifični memorijski okvir vezan za povijest Bosne i njezina svijeta, a koji će u sebi okupiti i na važan način preobraziti i druge značajne figure sjećanja novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti poput npr. figure „novih vremena“ i povijesnih raskršća ili figure rata, ratnika i povratnika iz rata, ali i figure doma, porodice i porodičnih vrijednosti, koje bitno obilježavaju noviju bošnjačku i bosanskohercegovačku književnu praksu ranijih vremena (usp. Kodrić 2012: 59–200). A to je i razlog da su Sušićeve *Pobune* postale i mjestom izrazite *intertekstualne književne mnemonike* (usp. Kodrić 2012: 45–48 i d.), a zapravo knjigom koja i mrežom unutarknjiževnih veza i odnosa postaje također kompleksan memorijski fenomen, pa ova piščeva pripovjedačka zbirka stupa i u vrlo složen kreativni dijalog s čitavim nizom važnih „tekstova kulture“ i u bosanskom i u izvanbosanskom kontekstu, a što i njezin „književno-kulturalni arhiv“ čini isto tako izrazito složenim. Uz korpus tekstova stereotipno-negativnog kulturalnog predočavanja Bosne i njezina svijeta, posebno će u tom smislu biti važan dijalog između domaće epske i lirске tradicije, odnosno između herojske priče kolektiva i individualnog, u osnovi lirskog iskustva pojedinca, pa – iako fokusiraju prošlost države i naroda i iako tako učestvuju u (re)kreaciji kulturalno-kolektivnog pamćenja zajednice – Sušićeve *Pobune* i same po sebi, a još više svojom pozicijom u sistemu novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, također će na važan na-

čin doprinijeti onome što je za ove književnosti posebno specifična pojava da su se njihovi autori, naročito u bošnjačkoj književnosti, u složenom književno-kulturalnom kontekstu za koji su vezani, a posebno zbog „tragične sudbine nacionalnog marginaliziranja”, „više obraćali preradi literarnih motiva i iskustava, negoli panoramskoj prezentaciji historijske zbilje i realističke slike društvene stvarnosti, više stiliziranosti arabeske i onom tihom kujundžiluku intimne ljudske drame negoli naturalističkoj i historijskoj slici svijeta”, okrećući se pritom prije svega „porodičnom kultu i nekim trajnim, povijesnim surovostima neugroženim vrijednostima pojedinačne a ne kolektivne sudbine” (Duraković 2003: 79).

Upravo ovakvo što slučaj je, dakle, i u *Pobunama* Derviša Sušića, koje su, uprkos svemu, ipak tek pripovjedačka zbirka, tek zbirka *priča* – djelo *književne umjetnosti i umijeća priče i pričanja*. Jer, ispod neupitnog Sušićeva historijskog interesa nalazi se upravo ono što je *pojedinačnik* i njegov *individualni* svijet, koji je ovdje vezan i za okvir porodice, da bi tek na ovoj osnovi postao šira, historijska pripovijest, i to na način *metonimijsko-sinegdoške* preobrazbe upravo pojedinačno-individualnog, koja tako postaje jedan od temeljnih principa izgradnje svijeta ove knjige. Ovakvo što Sušićevu pripovjedačku zbirku *Pobune* učinit će i nizom *hronika pojedinačnih ljudskih sudbina*, baš kao i *porodičnom hronikom*, a koja – u skladu s tvrdnjom Fredrica Jamesona da „svako pripovijedanje individualne priče i individualnog iskustva mora na kraju uključiti i kompletnu obuhvatnu priču o samom kolektivitetu“ (Duraković 2012: 352) – tek u osobenoj tropičkoj transformaciji postaje (i) historijska hronika cjeline kolektiva. Zato kod Sušića u *Pobunama* ne dominira ni kolektivni, baš kao ni ideološki memorijski format, već, naprotiv, piščev memorijski „filter“ kao memorijska tačka gledišta iz koje je ostvaren njegov književni svijet jeste prvenstveno *individualni*, kao i *kulturalni* (usp. Kodrić 2012: 51 i d.), naročito u smislu propitivanja kulturalno tradiranih memorijskih sadržaja, što je – sve zajedno – Sušića najzad učinilo jednim od najznačajnijih pripovjedača bosanskog jezika uopće.

3.

Sve bitne odlike *Pobuna* kao unutar sebe čvrsto uvezane pripovjedačke zbirke karakteristične su i za prvu, početnu pripovijetku u ovoj knjizi – pripovijetku *Plaćenik*, koja odmah na početku uvodi i Sušićev kolektivni lik porodice Pilavija kao književnog konstrukta koji će u tropičkoj, meto-

nimijsko-sinegdoškoj preobrazbi i u cjelini pripovjedačke zbirke biti nosilac piščeve vizije povijesti Bosne i njezina svijeta.

Otvarajući Sušićevu osobenu priču o prošlosti države i naroda, ali i pojedinca i njegove lične, individualne sudbine kao osnove ove šire, općenitije pripovijesti, pripovijetka *Plaćenik*, pritom, vremenski se pozicionira na sami kraj Bosanskog kraljevstva i sami početak osmanske vlasti u Bosni, u vrijeme nestajuće, i iznutra i izvana rastočene srednjovjekovne bosanske države i tek nastajuće osmanske Bosne kao krvave krajine, nikad mirne i sretne granice Osmanskog carstva, i već na samom početku svjedoči tragičnu bosansku povijesnu zbilju, upravo u raskrsno-graničnoj poziciji Bosne i njezinoj heterotopijskoj suštini:

Bi ružno proljeće.

Dvije nedjelje poslije ravnodnevnice, po kiši i susnježici, vrati se Ostoja Dobrisalić s duga puta kući pod Borogovo.

Umjesto kuće nađe hladno zgarište. Leševe mlade žene, dva brata, njihovih žena i djece proždoro plamen i psi i vuci razvukli. Ostale lobanje i bedrene kosti.

Rekoše mu – bila je nečija vojska, ali ne znadoše – jesu li Ugri od Srebrenika uletjeli, stoku da otjeraju, ili je kraljevska vojska od Sutjeske pošla da satire nevjernog plemića Zlatonosovića, pa uz put pobila i njegove seljake, ili je Zlatonosović ovim kaznio Dobrisaliće što mu već drugu godinu ne isplaćuju povećane dažbine.

Vrišteći i valjajući se po ugljevlju, Ostoja odbolova žalost za mrtvima. Drugog jutra izbezumljen, sa sjekirom u ruci, otetura uz planinu.

U Kovanju kod Rogatice naiđe na tursku izvidnicu. Tri konjanika potjeraše ga pred sobom. Oštrim povikom zaustaviše ga pred čadorom skrivenim u gustom smrečanju. Zapovjednik, mlad, bezbrk poturčenjak od Kruševca, imao je već iskustva sa prebjezima. Dopusti mu da sjedne pred njega. Migom, naredi, te jedan vojnik trkom donese komad ječmenog hljeba i u bakraču pilava i stavi pred Ostoju.

Tu gdje je jeo, Ostoja primi islam.

Sjeo je Ostoja, a ustao Abdulah.

Iz jedne vreće izvadiše sablju, kratki pancir i torbak za vojničku poputninu. Nakitiše Ostoju, čestitajući mu. Uvrstiše ga najprije u odjeljenje pješaka izvidnika da tu pokaže šta zna. A obećaše mu ono što dotle nije smio ni dosniti – zlato, čin i slavu. Dozvoliše mu da se sveti dok se ne zasiti.

Ne prevari se zapovjednik. Ostoja – Abdulah Dobrisalić nije mu bio ni prvi ni posljednji nesrećnik – prebjeg. Samo se čudio: u svemu što je novajlija činio bilo je neke gladi i strasti, nasrtljivosti i pohlepe, bježanja od nečeg nekome.

Za opkladu, jednom Abdulah pojede bakrač pilava i ništa mu ne bi.
Tad dobi nadimak – Pilavija. (Sušić 1986: 5–6)

Već ovdje, na samom početku pripovijetke *Plaćenik*, povijest Bosne prikazana je onakvom kakvu će svjedočiti i cjelina pripovjedačke zbirke – kao dramatična i traumatična povijest zemlje na vjetrometini postojanja, povijest svake vrste i kolektivne i individualne nesreće i stradanja, sa zlom i izvana i iznutra, pri čemu se ovakvo što ovdje naglašava i kao *sudbinski neizbježna datost*, odnosno kao *hereditarna nužnost* i predaka i njihovih potomaka kroz stoljeća, pa čak i kao neka vrsta bosanskog povijesnog prokletstva. Zato će cijela ova pripovijetka, baš kao i ukupnost pripovjedačke zbirke koju otvara i najavljuje, biti mozaik nekoliko pojedinačnih užih pripovjednih cjelina, počev od inicijalne priče o Ostoji – Abdulahu Pilaviji, emotivno skršenom osvetniku i „prebjegu“, preko naizgled uzgredne, ali važne priče njegove žene Zejnebe, u krvavim junaštvima osvojenog ratnog plijena njezina muža, odnosno kasnije priče-kazivanja samog Abdulaha Pilavije o zabludama junaštva i varljivosti ratničke slave, pa sve do po značaju središnje priče-ispovijesti njegova sina, plaćenika Muzaferija Pilavije, ličnog pratioca i čuvara velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, a zapravo najprije ratnika željnog junačke časti i moći, a potom isluženog i razočaranog pobunjenika, uključujući ovdje i tek naznačenu mogućnost u osnovi istovjetne priče i u narednom koljenu, kod najstarijeg sina Muzaferova brata, kao i niz priča i kazivanja o brojnim drugim likovima bosanske burne prošlosti i njihovim individualnim i kolektivnim sudbinama. A sve ove pojedinačne priče, kazivanja i ispovijesti u cjelini pripovijetke ujedinjuju se u svima njima svojstvenom svjedočenju o pokušajima nadvladavanja onog što je bosanska povijesna tragika i na kolektivnoj i na individualnoj razini, što će već u samoj ovoj pripovijeci rezultirati pojavom dvaju temeljnih lajtmotiva cjeline pripovjedačke zbirke – motiva *pobune* i motiva *mutne vode*, kao, naime, osobenih znakova nastojanja da se, s jedne strane, prekine tragični bosanski povijesni krug, odnosno, s druge strane, poražavajuće istine o neostvarivosti razrješenja tragične bosanske povijesne sudbine, kako u životu pojedinca, tako i u postojanju cjeline zajednice.

S obzirom na ovakvo što, jedina bosanska izvjesnost i suština zagonetke i tajne Bosne jeste puki *nagon preživljavanja* – strah i egzistencijalna zebnja koji se nasilu, iz nemoći pretvaraju u junaštvo (kao kod ratnika-gazija Abdulaha ili Muzafera Pilavije), grozotom zbilje nabijena, a zapravo dokraja nemoćna roditeljska zakletva i kletva (kod Muzaferove ostarjele majke i oca), stalni oprez, sumnja i pritajeni, ali uvijek prisutni strah,

koji ne zatamljuje čak ni realnost posjedovane moći, baš kao ni lukavstvo ili surovost kojima se ona prakticira (kod velikog vezira i carskog zeta Mehmed-paše Sokolovića, realne historijske ličnosti unutar fikcionalnog književnog svijeta), jalova sirova snaga nesvjesna sebe i svojih stvarnih mogućnosti koja tek ponekad bukne svojom silinom da bi se potom, sama od sebe ili vještom varkom moćnika, stišala i ugasila (kod u krvavim bitkama za druge i njihovu korist iskasapljenih i izmoždenih gazija-graničara poput Osmana Krupalije ili Kasima Dalkiliča i silnih hordi strašnih a beslovesnih i nemoćnih drugih ratnika i podanika Carstva)... Samo kod rijetkih, to je jasna misao i ideal (poput mladog derviša hamzeviye iz Orlovića, što je više od onog nego od ovog svijeta), ili puki pokušaj knjiškog samozaborava (kod osviještenog i ostarjelog Muzafera Pilavije), ili je to, napokon, zemlja, makar tvrdo i tanko tlo pod snažnom rukom težaka, gdje se čovjek može oroditi s biljem i rastinjem i tako, u svijetu prirode i izvan društva i povijesti, barem prividno pronaći potrebni smiraj i sreću (kao kod Muzaferova brata orača, sretnika)... A, zapravo, u svakom ovom slučaju to je u konačnici ono o čemu govori u osnovi cjelina pripovjedačke zbirke – manje ili više *nemoćna pobuna*, tek puka iluzija u djelu ili riječi da se može nadrastiti okrutna životna datost i ostvariti ono što je sanjani spokoj i spas, *utopija spasenja*, prisutna ovdje kako kod običnog, malog uvrijeđenog i poniženog čovjeka, tako i kod moćnika, kojeg također, duboko ispod privida njegove snage i sigurnosti, muče iste muke i okrutnosti postojanja (uostalom, i on sam, pa makar to bio čak i veliki Mehmed-paša Sokolović, u konačnici je tek podanik – plaćenik, baš kao i društvena „sitnjež“ kojom upravlja njegova moć, kako to u širem smislu sugerira i naslov pripovijetke).

U ovakvoj situaciji, sa složenošću koja bi odgovarala i žanru romana, čitava ova galerija likova i niz pojedinačnih zbivanja već u pripovijeci *Plaćenik* ostvarila je, dakle, za cjelinu Sušičeve pripovjedačke zbirke karakteristično negativno iskustvo historije oblikovano u prepoznatljivom egzistencijalističko-apsurdističkom doživljaju svijeta i života, s novohistorijskom „malom pričom“ i „poviješću odozdo“, odnosno s antimonumentalističkim i kritičkim stavom, ali i fundirajuće-kontraprezenskom i prospektivno-emacipatorskom funkcionalizacijom. S ovim u vezi, a temeljem vremenskog okvira pripovijetke, Sušić posebno insistira na prikazu mučnog, ali povijesno nužnog procesa samoosvještenja i, praktično, izgradnje vlastitog identiteta i konstituiranja zajednice, pri čemu – izrazito negativno, gotovo mazohistički konstruirajući „pripovijest o početku“ i poistovjećujući je s „prebježništvom“ i „plaćeništvom“ – sam početak kolektiva vezuje za bizaran prozelitizam i opskurnu religijsku

konverziju („Tu gdje je jeo, Ostoja primi islam“, i: „Sjeo je Ostoja, a ustao Abdulah“) i tako – u vrlo slobodnom odstupanju od povijesne zbilje i historijskih činjenica, sa složenim imagološkim potencijalom – dodatno naglašava tragiku povijesti Bosne i njezina svijeta u teškom, ali baš zato upornom i neizostavnom nastojanju osvajanja vlastitog povijesnog i društvenog „ja“, koje se ovim i zagovara. A time se u *Plaćeniku*, posebno u nagomilanoj a nezadovoljenoj povijesnoj i društvenoj energiji tragično nesretnih individualnih i kolektivnih sudbina o kojima ova pripovijetka priča svoju priču, istovremeno otvara i prostor za nastavak i daljnji razvoj pripovjedačke zbirke kao cjeline.

4.

Inicirana pripovijetkom *Plaćenik*, naredna pripovijetka Sušićevih *Pobuna* – pripovijetka *Kaimija* – počinje upravo ondje gdje se suštinski završava prethodna. Bosanska povijesna pustopoljina i bosanski povijesni fatum koji okrutno vitla i pojedinačne ljudske sudbine i sudbinu zajednice kao cjeline ovdje se javljaju kao domovinski snažan poziv upomoć i povod za milosrdno-prosvjetiteljsku zadaću pojedinca, ali i kao složeni egzistencijalni kompleks koji se motri istovremeno i *iznutra* i *izvana*, i s bliskim poznavanjem i s distanciranim raščlanjivanjem i predočavanjem:

Izričem najdublju zahvalnost zemljama Anadoliji i Persiji i gradovima Istanbulu, Sofiji i Jedrenu. Dao Bog pa im na granice i pod zidine ne dolazili slavohlepni Bošnjaci s oslobodilačkim namjerama. Od ostalog će se valjda znati i sami sačuvati.

A zahvalan sam im jer sam u njima proučio medicinu, logiku, filozofiju, stilistiku i nekoliko magijskih vještina. I jer u njima spoznah korist vješte laske, utisak dobro proračunate razmetljivosti, slabost i nepostojanost načela koja ljudi propovijedaju, a ne pridržavaju ih se, snagu novca, tvrdoću batine, mekotu gajtana, svu ljepotu žene, rajska naselja hašišovog dima i sve strahote gladovanja koje se sprda s obzirima kad potegne da se podmiri.

Hvala tim zemljama i tim gradovima jer sam se u njima dovoljno naoružao za život u Bosni. Toliko dobro da ću je moći voljeti a da mi se ona ne naruga, pomoći joj a da me ne popljuje, prekoračiti je a da mi se ne osveti.

Vraćam se kući nakon toliko godina skitnje, nakon toliko godina straćenih nad debelim knjigama, ispunjenim uglavnom pitanjima i nagađanjima. Znam dosta Bošnjaka koji su naukom ili sudbinom prevaziš-

li u sebi nagone koristoljublja. Vraćali su se kući da pomognu, spremni na sve moguće žrtve. Čak i očekujući ih s izvjesnim sladostrašćem, bez čega nema sveca. Ove nesrećnike niko nije isjekao ni povješao. Oni su se tiho iznutra rasuli i ućutali ili iz straha od ludila pobjegli.

Ali ja polazim s jasnim namjerama i s toliko zdravlja i zdravog razuma da bi mi tri Bosne malo bilo.

Svrnem u Jedrene svom starom dobrom učitelju Muslihedinu Užičaninu da ga poljubim u ruku i čujem njegov posljednji savjet.

Starac, poluslijep od slaba svjetla i sitnih slova po debelim knjigama nad kojima kaplje, evo, već sedamdeset godina, obradova se kad me vidi. Ali kad ču da idem u Bosnu, diže desnu obrvu i u kratkovide oči iz sebe natopi brigu i tihu srdžbu.

„U Bosnu? Šta ćeš ti po Bosni?“

„Da pomognem, da liječim, da podučavam, da podržim...“

„Hm! Znaš li ti šta je Bosna?“

„Sjećam se svakog trenutka proboravljenog u njoj.“

„Ali Bosna nije ono što čula odmah prime s njenih boja i oblika. Slušaj što ću ti reći! Bosna je najdublji kazan pakla. Ona je lošim putem, tvrdom navikom i neizlječivom sumnjom zatvorena za rijeke ljepota koje su drugi ljudi stvorili, a svojim položajem otvorena je najezdama sa sve četiri strane.

Dragi moj, svuda opasnost od drugog obično reži za granicom. U Bosni, ona se vidi u znaku suprotne vjere, čuje u pjesmi, sluti u pogledu prolaznika. Svuda se ljudi bore za sličnosti da bi bar oponašali jedinstvo koje je podloga snošljivosti. U Bosni se sve upelo da povuče razliku. Ja znam da to njeni žitelji nisu donijeli sa sobom na ovaj svijet. Gdje su uzročne tajne opredjeljenja slojeva, žestine, isključivosti i upornosti trajanja tih opredjeljenja, ja ne znam. Ali ti savjetujem da ne ideš.“

„Hvala ti na savjetu, ali ja idem.“

„Čekaj! Svaku zemlju sile rastočnice razvlače najviše na dvije strane, a Bosnu na sve strane. U takvoj zemlji ne može biti sreće i obilja. Nigdje siromah nije jasniji, ni zima teža, ni glad ljuća, ni razlika uočljivija, ni mržnja poganija i tamnija nego u Bosni. Vjeruješ li mi?“

„Vjerujem. Ali ja idem.“ (Sušić 1986: 55–56)

Riječ je, ponovo, o vrlo teškoj i sumornoj, odnosno izrazito negativnoj predstavi Bosne i njezina svijeta, pri čemu pripovijetka *Kaimija* funkcionira, ipak, bitno drugačije negoli prethodna: dok je pripovijetka *Plaćenik* direktno insistirala na tragičnosti bosanske povijesti, s naglašavanjem upravo povijesnog usuda i nesreće, pripovijetka *Kaimija* bosansku povijesnu tragediju predočava mahom u *humorno* posredovanom vidu, sa znatno više

ironije i autoironije, a prije svega *karnevaleskno* slobodno i nesputano. Ovakvo što ostvareno je vrlo ležernim poigravanjem ne samo historijskim činjenicama nego i, s jedne strane, sakrosanktnim vrijednostima ubaštinjene duhovnosti i tradicije, kao i, s druge strane, složenim repertoarom izvanbosanskih i unutarbosanskih (auto)stereotipa i (auto)imaginativnih predodžbi o Bosni i njezinim ljudima, čime Sušić na pripovjedački izvanredno uspješan način zorno iznutra dijalogizira i polifono usložnjava svoj književni svijet. Zato ovdje, u pripovijeci *Kaimija*, još više izostaje onaj u osnovi mitski osjećaj „gubitničke uzornosti“ zajednice u situaciji „izdanosti od historije“, što – uz dodatni, iz prethodne pripovijetke naslijeđeni i dalje razvijeni egzistencijalističko-apsurdistički historijski pesimizam i ovdje prisutne novohistorijske „male priče“ i „povijesti odozdo“ – rezultira još izrazitijim antimonumentalističkim i kritičkim pristupom u ispitivanju povijesnog sadržaja Bosne, ali i – iako na drugačiji način – iznova prisutnim te također dodatno naglašenim fundirajuće-kontraprezent-skim i prospektivno-emancipatorskim stavom.

To je posebno vidljivo u sudbini šejha Hasana Kaimije, znamenitog bošnjačkog pjesnika iz 17. st., sad, međutim, vrlo slobodno transformiranog iz realno-historijske ličnosti u fikcionalno-književni lik (usp. npr. Šamić 1984: 409–436), a čija književna povijest postaje upravo naročiti čin svjedočenja o bosanskoj povijesnoj tragediji. Kao i prethodna pripovijetka, priča šejha Kaimije, kod Sušića potomka porodice Pilavija, u osnovi je, naime, također priča o bosanskoj sudbinski nužnoj i hereditarno neizbježnoj nesreći, što kazuje i Kaimijina bestragom nestala milosrdno-prosvjetiteljska zadaća s kojom dolazi u Bosnu, odnosno njegova mijena iz lika predanog pobožnjaka i posvećenog učenjaka u lik opsjenara, bludnika i pijanice – u susretu s Bosnom kao „najdubljim kazanom pakla“, i sam Kaimija neizbježno postaje dijelom ovog svijeta, a bahanalij-ski užici, sladostrašće i razuzdanost kojima se prepušta, ma koliko na prvi pogled nosili vedrinu i rasterećenje oslobođenog tijela i mladosti, u osnovi su samo pokušaj bijega od bosanskog užasa, traženje spasa ili barem utjehe, odnosno samozaborav koji na trenutak donosi olakšanje sreće i zadovoljstva, a zapravo u konačnici pad i propast čini još bližim i izvjesnijim, nužnim, zbog čega – sa značenjem lajtmotiva u cjelini pripovjedačke zbirke – i Kaimiju muče snovi o mutnoj vodi kao simbolu očaja i nemoći. To je, isto tako, slučaj i s Kaimijinom pobunom (realnim iako nedovoljno rasvijetljenim historijskim zbivanjem iz 1682/83. godine, u kojem je vrlo vjerovatno učestvovao i zbiljski šejh Hasan Kaimija; usp. Šamić 1984: 421), koja – kao drugi lajtmotiv pripovjedačke zbirke kao

cjeline – u Sušićevoj pripovijeci postaje ne toliko čin društvenog bunta i borbe za obespravljenog drugog koliko, pak, Kaimijin posljednji, očajnički pokušaj da prije svega samom sebi povрати svoje upravo u Bosni izgubljeno svetačko „ja“, a zapravo izgubljeni osjećaj nade i ljudske mogućnosti, čime se dokraja, u susretu s Bosnom i njezinim nerazrješivim povijesnim usudom, zaokružuje Kaimijin egzistencijalističko-apsurdistički oblikovani fikcionalno-književni lik. A tad se Kaimija, baš kao i svaki drugi potomak porodice Pilavija, pokazuje kao tipični bosanski sudbinski nesretnik, a njegovo propalo nastojanje – bez obzira na to je li u pitanju milosrdno-prosvjetiteljska zadaća s kojom dolazi u Bosnu ili pobuna protiv vlasti koju predvodi – ispostavlja se kao izraz istog ovog povijesnog užasa Bosne kao prostora koji je u sebi očito sakupio svu muku postojanja svijeta i svu strahotu onog što je egzistencijalističko-apsurdistički shvaćena „čovjekova situacija“ i „ljudska sudbina“.

U skladu sa Sušićevim slobodnim poigravanjem fikcionalnim aspektima književnog teksta, a koje je u ovoj, kao i u prethodnoj pripovijeci u vezu dovelo izvanknjiževnu historiju i književnu priču, dio svijeta pripovijetke *Kaimija* jeste i lik Budaline Tale, ovaj put lik iz usmenoknjiževne tradicije i njezina epskog svijeta, koji na važan način korespondira upravo s Kaimijinim likom i njegovom sudbinom. Riječ je o liku „vedrog antijunaka“ (usp. Krnjević 1998: 403–417), čedu epske pjesme, no koji je, međutim, „nosilac istine pojedinačnog iskustva i svakodnevnog življenja, a ne opće uklopljenosti u kolektiv“ (Kunić 2012: 184), liku epske margine koji s ove pozicije iznutra relativizira cjelinu epskog svijeta, a što postaje upravo jedna od tačaka koje će povezati epskog Budalinu Talu i Sušićeva Kaimiju. Jer, tad se i Talino epsko junaštvo i slava, ma koliko protkani vedrinom narodnog humora, smijeha i podsmijeha, pokazuju tek kao strašni izraz muke života i stvarnog postojanja, baš kao i propala Kaimijina milosrdno-prosvjetiteljska zadaća i njegova pobuna, ali i kao „junaštvo nazor“ ratnika i gazija iz prethodne pripovijetke u pripovjedačkoj zbirci, kod Sušića upravo i zato dalekih predaka njegova šejha Kaimije:

Moj mnogopoštovani muderis-efendijo, za junaštvo se danas ne plaća kao nekad, a o istini o junaštvima i da ti ne govorim, bruka jedna. Eto, jednom, posla mene Lički Mustajbeže da mu gdje u Kotarima otmem dva dobra vola orača. Ja ukradoh dva dobra vola orača. Zajmiše me odmora katane, ali ja nekako, moleći boga, umakoh. Mustajbeg mi dade dukat i ovcu jalovicu. I svoj bih vijek mirno proživio da guslar za sahan pilava i but ovnovine s Mustajbegove sofre ne ispjeva grdnu lagariju kako sam na svom Kulašu iz zemlje Kaurije iznio Ilijinu seku Anđeliju i poklonio je Ličkom Mustajbegu. A jok, tako mi moje mile majke, radi takvih tan-

tavica ovakav junak ne silazi niz Kotare. To je debelom begu prahnulo da makar u mislima zamijeni ružnu begovicu izmišljenom Anđelijom.

Svašta begu na um padne kad mu se od masnih dolmi i duga sjedena begović u čakširama uznemiri. Ne zamjeram. I beg o nečemu mora misliti. I guslar od nečega mora živjeti. Samo mi je žao što će po Krajini ostati pjesma guslarova, a ne moja – jauk i cviljenje. (Sušić 1986: 61)

Kao ovakva, Talina ispovijest, s onim što je njezin „sarkastički odnos spram ‘historičnosti’ epskih pjesama“ (Duraković 1998: 535), nesumnjivo je i čin karnevaleskne deheroizacije epske zbilje kao puke iluzije i obmane, što je, međutim, ono u čemu se ne iscrpljuje pojava ovog lika u Sušićevoj pripovijeci, već i ona, zapravo, jeste dio onog što je teška i sumorna autorova povijesna vizija Bosne, skupa s pričom o Kaimiji i drugim sudbinama o kojima govori Sušićeva pripovjedačka zbirka kao cjelina iscrtavajući na svoj način ono što će se naposljetku pokazati kao slika „krvavih razbojišta na kojima bosanski puk gine za tvrdu koru hljeba i pune sofre bečkih, stambolskih ali i bosanskih velikodostojnika“ (Duraković 1998: 535). Usto, Talina pojava i njegova veza s Kaimijinim likom dio je i naročite *ironijske zamjene*, u kojoj je – novim karnevalesknim obratom – Budalina Tale onaj koji sasvim jasno vidi suštinu stvari, dok šejh Kaimija tek naivno sanja o mogućnosti promjene i boljitka, a što u konačnici ovu tragičnu bosansku sliku čini još negativnijom.

U ovakvoj situaciji, a za razliku od pripovijetke *Plaćenik*, koja će sudbinu Bosne i njezina svijeta kontekstualizirati prvenstveno u širi povijesni kontekst, dominantno onaj vezan za okvire Osmanskog carstva, tuđe i strane imperije čije granice svojim tijelom čuva i širi unesrećeni i isluženi bosanski ratnik, pripovijetka *Kaimija* fokusirat će prije svega samu Bosnu sa svim onim što je ona unutar same sebe postala u stoljećima dugom povijesnom vrenju i trvenju. To je i osnova ovdje prisutnog dodatnog naglašavanja klasnog raskola unutar Bosne i njezina svijeta u odnosu na prethodnu pripovijetku (što je posebno vidljivo upravo u pojavi lika Budaline Tale, koji – kao čovjek iz naroda u svijetu epske pjesme – otvara i pitanje klasne nepravde, a potom i u zbivanjima vezanim za pobunu sarajevske sirotinje i seljaka koju predvodi Kaimija), ali i osnova ovdje još prisutnijih i još izrazitijih izvanbosanskih i unutarbosanskih (auto)stereotipa i (auto)imagnativnih predodžbi o Bosni i njezinim ljudima. Otud, još više nego u pripovijeci *Plaćenik*, Bosna ovdje funkcionira upravo kao onaj na početku pripovijetke ciljano apostrofirani „najdublji kazan pakla“, pri čemu, međutim, nastojeći otkriti ono što je neiskrivljena stvarnost i cjelovita zbilja Bosne, kao razlog svemu ovom (iako ne i kao opravdanje)

Sušić iznalazi upravo samu *povijest*, ono nezaustavljivo povijesno gibanje koje lomi ljude i narode, a koje – kod Sušića najuže povezano s onim što je *vlast* i njezino *nasilje* – postaje tako i sama *sudbina*. Zbog toga se, uostalom, pripovijetka i završava Kaimijinim predsmrtnim „režanjem“ i „lajanjem“ na – kako kaže – „sve svetinje, vezire i padišahe, na sve prikaze kojima vlast plaši podanike“ (Sušić 1986: 103), uključujući i samog sebe, a što je i posljednji pokušaj Kaimijine buntovničke geste i uopće posljednji ostatak njegove neuspjele milosrdno-prosvjetiteljske zadaće s kojom dolazi u Bosnu, ostvaren sad i kao u osnovi tipični predsmrtni egzistencijalističko-apsurdistički krik pred nerazrješivim užasom „čovjekove sudbine“ i „ljudske situacije“, kojem je, pak, Bosna i stvarno lice i konkretno naličje.

Ovakvo što i u pripovijeci *Kaimija*, baš kao i u pripovijeci *Plaćenik*, predstavlja i ponovno kritičko-antimonumentalističko ispitivanje povijesne sadržine Bosne i njezina svijeta, čin ponovnog afirmiranja novohistorijske „male priče“ i „povijesti odozdo“, ali i čin fundirajuće-kontrapreznetskog otkrivanja u zaborav potisnute i nepoznate bosanske prošlosti, osobite bošnjačke povijesne priče, baš kao i čin prospektivno-emancipatorskog zahtijevanja bosanskog povijesnog samoosvještenja i izbavljenja, koje na ovaj način u pripovijeci *Kaimija*, uz pripovijetku *Plaćenik*, dobiva i svoju povijesnu osnovu u onom što je stalna i očita, ali zaboravljena povijest bosanskih buna i nemira. Pa ipak, ni ovdje, kao ni u pripovijeci *Plaćenik*, povijesni udes Bosne i njezina svijeta ne biva razriješen, pa se i pripovijetka *Kaimija* završava nagomilanom a nezadovoljenom povijesnom i društvenom energijom, na sličan način kao i prethodna suštinski tražeći rješenje u svojem nastavku, i sama tako otvorivši prostor za daljnji razvoj pripovjedačke zbirke kao cjeline.

5.

Od pripovijetke *Plaćenik* do pripovijetke *Kaimija* pripovjedačka zbirka *Pobune* Derviša Sušića uspostavila je sliku bosanske povijesti od vremena kraja srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva pa sve do druge polovine 17. st., kad je Bosna već odavno cjelovito integrirana u Osmansko carstvo, unutar kojeg je proživjela i njegov vrhunac, ali i doživjela početak njegova slabljenja i osipanja, iskusivši i jedno i drugo u svojoj povijesnoj sudbini. Ovakvo što je i okvir unutar kojeg Sušić – preplićući historijsku zbilju i književnu fikciju – prati i postanak te historijsko izrastanje i razvoj porodice Pilavija, fiktionalna sudbina čijih potomaka metonimijsko-sinegdoš-

ki zrcali upravo sudbinu Bosne i njezina svijeta, i to kako na kolektivnoj razini, tako i na razini pojedinca i njegova ličnog života, odnosno kako na razini iskustva povijesti cjeline zajednice, tako i na razini individualnog povijesnog iskustva, sve to u uskoj međusobnoj vezi i složenom međusobnom odnosu. Sušićevi likovi, pritom, povijest Bosne nose kao svoju vlastitu životnu sudbinu i upravo nju najčešće ispovijedaju i tako je svjedoče, pa su već prve dvije pripovijetke *Pobuna* ovu pripovjedačku zbirku na vrlo važan način vezale za figuru bosanske povijesne tragike te figuru povijesnog svjedočenja, svojim pričama na jednom mjestu koncentriravši i transformiravši gotovo sve druge istaknute figure sjećanja novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse – figuru „novih vremena“ i povijesnih raskršća, odnosno figuru rata, ratnika i povratnika iz rata, baš kao i figuru doma, porodice i porodičnih vrijednosti, omogućivši čak i uvid u postepeno povezivanje i međusobno pretakanje ovih memorijskih sadržaja jedan u drugi. A time su već pripovijetke *Plaćenik* i *Kaimija* – i zasebno, a pogotovo zajednički, u međusobnoj interakciji – umnogome uspostavile i naročiti „bosanski tekst“ Sušićevih *Pobuna*, tj. osobeni memorijski fenomen povijesne priče o Bosni i njezinu svijetu koji će i u širim okvirima Sušićeva književnog djela, kao i u širim okvirima novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće bitno odrediti ova autorova pripovjedačka zbirka kao cjelina.

Uza stalne pobune kao pokušaje promjene nabolje i tragične neuspjeha ovih pobuna, hereditarnost bosanske povijesne nesreće i povijest kao sudbina ispostavili su se kao neke od najvažnijih poveznica između prvih dviju pripovijetki Sušićeve pripovjedačke zbirke, a u slijedu od jedne do druge pripovijetke do izražaja će sve više dolaziti i – za Sušića vrlo važan – kompleks vlasti i nasilja, a potom i klasni problem, odnosno – šire i cjelovitije gledano, bez nepotrebnog prenaplašavanja ideoloških uvjerenja piščeve izvanknjiževne ličnosti i moguće polazne autorske intencije – uopće društveni razdor u okvirima vlastite zajednice, koji je Sušić uspješno predstavio kao razvojno kretanje i raslojavanje porodice tokom njezina povijesnog trajanja. A upravo sve ovo od posebnog je značaja u trećoj pripovijeci Sušićevih *Pobuna* – pripovijeci *Seljačka jadikovka*, čiji će književni svijet obuhvatiti i ono što je stanje opadajućeg Osmanskog carstva i povijesni odraz ovog stanja u Bosni, i ispovijest te svjedočenje o stalnoj bosanskoj povijesnoj nesreći i zlosretnoj bosanskoj povijesnoj sudbini, i ono na čemu se ona temelji bilo to ono što Sušić predstavlja kao bosansku povijesnu pustopoljinu otvorenu za svaki hir povijesti ili bosansko ratovanje za korist i interes drugog, odnosno prevareni bosanski ratnik i rijetki, slučajno preživjeli povratnik iz rata ili, pak, razoreni dom

i porodica kao rastočeno posljednje utočište spasa i smisla, uključujući i priču o vlasti i njezinu nasilju te priču o sve oštrijoj klasnoj, ali i uopće društvenoj isparceliziranosti svijeta, pa makar on bio i *svoj*:

Rodi se čovjek. Majka sanja o sinu božjem poslaniku. Otac računa da će iz sina istesati sultana ili makar na Bosni valiju. A ono – nebo dočeka sina žestinama, a zemlja mu zatruje krvotok isparenjima. Nevolje ga u stotinu voda preperu, pa bude čovjek lukav od opreznosti, trom od straha da se ne zaleti, pobožan da ne bi izludio od nemoći i osame, a krvoločan zbog iznevjerenih nježnosti. Postane seljak. Svi ga se boje, a svi ga biju. On sve hrani i na svojim plećima drži. Nema vremena ni suzu da utre, ni radi psovke da zazine.

Jednom naiđe neko s jednostavnim mamcem. Pomognut bratovim blagoslovom, povedu seljaka. Ubiju seljaka ako ne pođe. Ubiju ga kad se vrati. Ako se vrati.

Pođe bezazlen seljak da izvrši božju i carsku zapovijed. Povedu ga ajani i tabor-imami kao krotko živinče, natjeraju, namame ga svetim smislom sandžak-bajraka. Ode bezazlen seljak. Kad tamo, ni svetinje ni smisla nema. Bog negdje daleko, gdje je i uvijek bio, ako je bio. Car se zabavio pisanjem novih fermana, ukoliko su mu oni na pameti kod onolikih ljepota i užitaka. I došao bi seljak kući ipak uvjeren da je časno obavio obaveze prema svetinjama kad već nije izdahnuo na bojištu, ublaživši smrtnu muku uvjerenjem da će ga Allah primiti među šehite i gazije. Ali se dogodi nešto... i seljak se pojavi sujevjeran, ali bezbožan, na cara gnjevan, na svijet mrk, na se mrzovoljan. Ni duboka jesenja brazda ne obrađuje ga proljećnim obećanjem. Ni modra, meka djetelina ne smiri ga. Niti mu radoznala baci oko gore – hoće li nebo blagosloviti kišom ili otući rod nevremenom.

A kad ostane sam sa sobom, u noćnoj šutnji i nesanici, dvije polovine seljaka plutaju niz brzu vodu, traže se, viču. Jedna drugoj se ne odziva, a obje istom utrobom boluju žudnju za nalaženjem. Nad objema leprša sandžak-bajrak kao zov i kao prijetnja. (Sušić 1986: 105–106)

Na ovaj način započinje, dakle, priča Ismeta Hatemića, još jednog od Sušićevih zlosretnih potomaka porodice Pilavija, i još jedna priča o tragičari bosanske povijesti i bošnjačkoj povijesnoj drami i traumi, ovaj put smještena u 18. st., u vrijeme tokom te nakon glasovitog Boja pod Ozijom (1737), u kojoj je sve slabije Osmansko carstvo doživjelo težak poraz i goleme ljudske gubitke, uključujući i pogibiju više od četiri petine od 10.000 bošnjačkih vojnika (usp. npr. Pelidija 2003: 210–230). Ispripovijedana kao životna priča njezina glavnog lika, jednog od rijetkih povratnika s Ozi-je, a koji sad u zatvorskom zindanu čeka svoj smrtni kraj, izdan i napušten

čak i od onog kojem je najviše vjerovao, sama pripovijetka *Seljačka jadikovka* ostvarena je, pritom, u cijelosti kao predsmrtna ispovijest ovog još jednog od tipičnih Sušićevih „junaka nazor“ – kao zaključna rekapitulacija vlastitog života, ali i kroz vlastitu prizmu sagledanog života cijele zajednice, koja je posebno ovdje predstavljena kao beznačajna žrtva u obračunu stranih, tuđih i dalekih imperijalnih moćnika, ali i kao predmet sile i nasilja i u vlastitom okviru, što je i razlog da se ovdje povijesna nesreća javlja i kao *vanjska* i kao *unutrašnja neminovnost*.

Uz ljudskom krvi i mesom ispunjene prikaze ratnih stradanja, kao i prikaze svakodnevnog životarenja na granici održavanja tek gole egzistencije, okosnicu pripovijetke čini odnos Ismeta Hatemića, Sušićeva osiromašenog i poseljačenog bega, i Derviša Hasan-bega, donjotuzlanskog kapetana, još jedne realne historijske ličnosti koju Sušić svojim karakterističnim slobodnim povezivanjem faksije i fikcije uvodi u svoju priču (usp. npr. Kreševljaković 1954: 211–213). Time je u pripovijeci dodatno razvijen i interes za klasni problem, odnosno uopće problem društvenog raslojavanja unutar vlastite zajednice, i sam, pritom, usko povezan s onim što je priroda povijesne zbilje Bosne i njezina svijeta, ali je i produbljeno razumijevanje i fenomena vlasti, koja se posebno ovdje – upravo na primjeru Derviša Hasan-bega, donjotuzlanskog kapetana, i njegove izdaje spram Ismeta Hatemića, a potom i cjeline zajednice – pokazuje kao odana jedino samoj sebi i svojem interesu, daleko od bilo kojih viših ciljeva ili bilo čega istinski čovječnog i iskreno ljudskog, taman i onda ako se takvom nastoji prikazati na prvi pogled. Uz ličnu nadu u poštenje i pravdu kao moguće društvene vrijednosti, u cjelini pripovjedačke zbirke lajtmotivski prisutna nada u kolektivni čin pobune kao pokušaja društvenog prevrata otud je posebno u ovoj pripovijeci izgubila svaku realnu osnovu i postala još izrazitija utopijska zabluda Sušićevih likova, sad još izrazitije predstavši predstavljati žuđenu mogućnost izlaska iz začaranog kruga bosanske povijesne nesreće, kako to – uz ponavljanje i motiva mutne vode kao drugog lajtmotiva pripovjedačke zbirke kao cjeline – pokazuju i tragično iznevjerena kako lična, tako i kolektivna nadanja glavnog lika pripovijetke.

U ovakvoj situaciji, u pripovijeci *Seljačka jadikovka* negativno historijsko iskustvo karakteristično za cjelinu Sušićeve pripovjedačke zbirke *Pobune* podignuto je na potenciju više i tako dodatno gradirano u odnosu na pripovijetke *Plaćenik* i *Kaimija*, pri čemu, međutim, sve ovo ne znači da Sušić na ovaj način upada i u zamku nacional-romantičarske tragike ili bilo koje druge vrste adoracije „gubitničke uzornosti“ u pri-

kazu zajednice s očitim osjećajem „izdanosti od historije“. Jer, uz kod Sušića i na drugim mjestima naglašeno prikazivanje i vlastite negativne strane (a što je ovdje prisutno već od početka pripovijetke i prikaza sitnošćardžijski prijatvornog odnosa jednog brata prema drugom pa sve do brojnih drugih slika čovjekova drugog, mračnog lica), pripovijetka *Seljačka jadikovka* problematizira između ostalog i prirodu poslovičnog bosanskog prkosa – *inata*, pa tako i samu povijest nekoć čestih bosanskih buna i nemira uopće (u pripovjedačkoj zbirci apostrofiranih kako već u pripovijeci *Plaćenik*, tako i u pripovijeci *Kaimija*; usp. Imamović 1997: 305–312), a posebno ulogu tzv. društvene elite u njima, uključujući i mogućnost anticipirajućeg problematiziranja i ustanka Husein-ka-petana Gradaševića za autonomiju Bosne (1831–1832) kao jednog od posebno važnih – „svetih“ trenutaka u ukupnoj bosanskoj povijesti, a što je između redaka uopćenog povijesnog pesimizma dovoljno jasno naznačeno otvorenim krajem pripovijetke:

Molio bih te, ako znaš šta je predsmrtnička molba, kad iziđeš, otiđi mojoj kući i reci sinu mom – dobro na mater i na kuću da pazi! A kapetanima – isto kao i Stambolu, da ne vjeruje. Proklet je ako se pojami na žutu paru ili na slatku riječ, pa povjeruje!

Ee, jah!

Tako je to. Rodi se čovjek. Nebo ga dočeka žestinom. Zemlja zatruje isparenjima. Pa umjesto – božje stvorenje s dušom, on postane živinče krvoločno zbog iznevjerenih nježnosti. Od jada ne stigne ni suzu da utre, ni psovku da zazine, a već ga pograbe gladni njegove glave.

A sinu mom reci, prijatelju, kapetanima da ne vjeruje. Nikad! I neka on to svome sinu u amanet ostavi! A meni oprostite za predugu priču. Riječ je, valjda, i data da odmijeni jauk, da olakša muku i razagna stravu. (Sušić 1986: 155)

Na ovaj način, i pripovijetka *Seljačka jadikovka* uspješno je sačuvala i ono što je njezin polazni karakter kritičko-antimonumentalističke novohistorijske „male priče“ i „povijesti odozdo“, ali je isto tako ovakvo što i dodatno naglasila, baš kao i svoje šire, egzistencijalističko-apsurdističko značenje, apostrofirano također na kraju pripovijetke, gdje čovjeku u susretu s užasom egzistencije ostaje tek jauk ili riječ – modernistička utopija priče kao posljednjeg pokušaja suprotstavljanja suštinskoj obesišljenosti svijeta i života (zbog čega je ova pripovijetka, kao i sve druge pripovijetke u pripovjedačkoj zbirci, i ostvarena kao ispovijest njezina glavnog lika). A time je, varijacijom u osnovi istog osnovnog tematskog okvira kao i u pripovijetkama *Plaćenik* i *Kaimija*, i ovdje iznova fokusiran

bosanski povijesni užas i tako ponovo u fundirajuće-kontrapreznetskom maniru reafirmirano sjećanje na nekoć u zaborav potisnutu prošlost Bosne i njezina svijeta, s posebnim akcentom iznova na bošnjačku zajednicu, uz istovremeni prospektivno-emancipatorski stav o nužnosti promjene ovog stanja, mada takvo što ni ovdje, kao ni u prethodnim dvjema pripovijetkama, ne doživljava svoje ostvarenje, već naprotiv još više nagomilava nezadovoljenu povijesnu i društvenu energiju.

U ovakvoj situaciji, i pripovijetka *Seljačka jadikovka*, kao i pripovijetke *Plaćenik* i *Kaimija*, također omogućuje, pa čak i zahtijeva nastavak i daljnji razvoj pripovjedačke zbirke kao cjeline, s tom razlikom što ova pripovijetka – posmatrana u cjelini pripovjedačke zbirke – zaokružuje Sušićevo bavljenje predmodernim razdobljem u povijesti Bosne, dajući mu pritom posebno i prepoznatljivo značenje. Jer, tad se cjelokupna starija povijest Bosne, od dalekog srednjovjekovlja, pa tokom cjeline osmanskog vremena, pokazuje kao zaboravljena i nepoznata prošlost neprekidnog bosanskog stradanja, ali i stalnog iako nikad dokraja uspjelog nastojanja da se izbori za okončanje ovog povijesnog udesa – kao *povijest patnje*, ali i borbe za *povijesno izbavljenje* i *spasenje*. Bosanska muka dolazi, pritom, i *izvana*, ali i *iznutra*, te su Bosna i njezin svijet žrtve i imperijalne sile i nasilja drugog, onog koji u ovom ima svoju korist, svoj interes i račun, ali i sile i nasilja i u svojem okviru, koji se ni po čemu ne razlikuju od vanjskog zla, nego su možda još veća bosanska muka, utoliko prije što su vlastita. A kao takva, Sušićeva stara Bosna prestala je biti *terra incognita* – daleki i nepoznati „tamni vilajet“, već se otkrila kao prostor *cjeline života*, sa svojom i nakaznom, ali i ljepšom, nepatvoreno ljudskom stranom, pri čemu je takva, i sa svojim licem i sa svojim naličjem, postala u povijesti i povijesnom gibanju, u kojem se Bosna – sputana i vanjskom i unutrašnjom silom i nasiljem – nikad nije uspjela ostvariti kao aktivni subjekt, već je stoljećima bila tek pasivni objekt, usvojivši tako stanje trpnje kao neizostavan dio svoje prirode. To je i jedan od razloga što je Sušić u potezu od pripovijetke *Plaćenik*, preko pripovijetke *Kaimija*, pa do pripovijetke *Seljačka jadikovka* ušao i u dijalog s diskursom dominantno negativno-stereotipnog predočavanja Bosne i njezinih ljudi kao važnim dijelom svojeg „književno-kulturalnog arhiva“ i tako, prekinuvši pritom šutnju o stvarnoj zbilji osmanske Bosne, poništio nekadašnju orijentalističku turkofobiju u predstavljanju starije bosanske povijesti, ali je iz istog razloga istovremeno odbacio i nekritičku osmanofiliju, na ovoj osnovi omogućivši da u prvi plan dođe upravo Bosna kao takva i njezin svijet sam po sebi. A svim tim, Bosna i njezina povijesna sudbina dokraja su opravdali iz pripovijetke u pripovijetku stalno preno-

šeno Sušićevo insistiranje i na fundirajuće-kontraprezenskom i na propektivno-emancipatorskom pričanju povijesne priče, s jedne strane, dok su, s druge strane, omogućili Sušiću kako kritičko-antimonumentalistički ton, tako i perspektivu novohistorijske „male priče“ i „povijesti odozdo“ kao karakteristična obilježja poetičkog trenutka poratnog modernizma u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti u kojem ovaj autor stvara svoje djelo, zbog čega je Bosna sa svojim svijetom ovdje napokon postala i sukus tipičnog egzistencijalističko-apsurdističkog doživljaja onog što je univerzalna „čovjekova situacija“ i „ljudska sudbina“ uopće.

6.

Starija povijest Bosne nije jedini interes ni cjeline književnog djela Derviša Sušića, pa tako ni njegove pripovjedačke zbirke *Pobune*. Zaokruživši temu predmoderne bosanske povijesti u prvim trima pripovijetkama pripovjedačke zbirke, Sušić u narednim dvjema pripovijetkama *Pobuna* – u pripovijetkama *Kad se vratim* i *Preko mutne vode* – ulazi u noviji povijesni okvir, pri čemu se prva od ovih dviju pripovijetki vezuje za austrougarsko razdoblje u povijesti Bosne i vrijeme tokom te nakon Prvog svjetskog rata, dok je druga vezana za vrijeme Drugog svjetskog rata i sami početak nove, „Titove“ Jugoslavije, odnosno za praktično savremeno doba, čime se ova pripovjedačka zbirka i završava. Promjena povijesnog okvira pripovjednog svijeta dovela je, pritom, i do niza drugih promjena po kojima se posljednje dvije pripovijetke *Pobuna* razlikuju od prvih triju, počev od elemenata književnog postupka, preko jezika ili atmosfere u svijetu književnog teksta i sl., pa sve do promjena na razini prisutnih idejno-ideoloških koncepata. A upravo ove, s idejno-ideološkim konceptima vezane promjene imaju i posebnu važnost, jer one, s jedne strane, osobenom „povratnom spregom“ u ovom smislu imaju mogućnost i remodeliranja značenja prvih triju pripovijetki pripovjedačke zbirke kao cjeline, uključujući i njihov memorijski aspekt, dok, pak, s druge strane, pripovjedačku zbirku *Pobune* Derviša Sušića na važan način pozicioniraju kako u okvirima ukupnosti njegova književnog djela, tako i u okvirima širih povijesnozvojnih procesa i pojava bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti nakon Drugog svjetskog rata. Riječ je, pritom, o ideologiji socijalizma, što je, dakle, ona ideja koja u prethodnim trima pripovijetkama nije bila eksplicitno iskazana, a koja će se sad sasvim jasno javiti najprije u pripovijeci *Kad se vratim*, a potom i u pripovijeci *Preko mutne vode*.

Pripovijetka *Kad se vratim* organizirana je kao sažet i fragmentaran kolaž više užih cjelina – u pravilu govornih replika i pisama, koje će u svijet književnog teksta uvesti čitav niz različitih diskursa i iskustva koja oni podrazumijevaju, počev od usmenoknjiževnog diskursa, i lirskog i epskog, i njegova iskustva svijeta i života, pa do diskursa lične ispovijesti ili ideološkog govora, i to naglašeno socijalističkog. Središte ovog oneobičeno ispri-povijedanog književnog svijeta jeste, pritom, lik Muje Dermića, poput svih drugih nosećih likova u pripovjedačkoj zbirci jednog od potomaka Sušićeve porodice Pilavija, pri čemu pripovijetka njegovu sudbinu prati od nezastužene robije zbog „dvije begove kokoši“, preko ponižavajućeg služinskog potucanja „trbuhom za kruhom“, a potom i strave stradavanja na krvavim bojištima Prvog svjetskog rata, pa sve do poratnih nesnalaženja isluženog i iskorištenog vojnika a sad obespravljenog i eksploatiranog radnika i njegova klasnog, proleterskog, odnosno upravo socijalističkog samoosvještenja i nove robije, ovaj put po jasnoj socijalističkoj idejno-ideološkoj liniji, ali i sna o mogućnosti izmjene i vlastite životne i društvene pozicije, kao i, konačno, društvenog poretka uopće te ustroja cjeline života:

a u pet nas podignu, zahajču na nas, pa hajd' da se svrši na povici,
nego – kako koji stigne, cokulom ili šakom udari, a viču samo da starje-
šine čuju kako su im podređeni revnosni

svinjo

razbojniče

ološu

ali valja oćutati, nije moje da ovo zvjerinje na još žešći gnjev izazivam.

U pet nas podignu i potjeraju, pa kloparamo kroz varoš, a po ulicama se još suču mrak, magla i prljav dim iz fabrika, idemo na kamenolom, kamen im se svima o vrat objesio, ako bog da, tamo i kobajagi ručamo, pa opet lomi kamen i nosi, žile u preponama da popucaju.

Pred mrak nas vrate i ugnaju u hodnike, a to su mračni i zeleni i memljivi prolazi, i šta čuješ – samo zveket gvožđa, hod drvene obuće po kamenu, i psovku, joj, toliko psovke i svakakve druge gadosti, za čitav rat nisam čuo koliko ovdje za dan.

Draga moja Rabija,

da sam znao šta me čeka, zaklao bih se davno prije nego što sam tebi prvu riječ progovorio, da te ne pripasujem uza se i uz svoju sudbinu, od samog čemera izatkanu.

Dan se nekako i preturi, ali noć, jooj, kolika je noć kad je nebo više tebe iskrižano gvozdenom rešetkom, meni moji cimeri viču.

de, Mujo Dermiću, i mi imamo žene i djecu, pa opet na vrijeme liježemo, valja sutra irgatovati,

a ja se propnem, za rešetke se uhvatim, čelo na studenu šipku naslonim, pa plačem i šapatom dozivam tebe i našeg sina Redžepa, kako li ste mi, jadni moji sirotani, i imate li makar suha hljeba.

Što mi pišeš da se u hadži Numanbega Pilavije rodio sin i da mu je nadjenuto ime Abdulah, i da ti u njih još ribaš i rublje pereš i svakojako služiš, ti, draga Rabija, radi kako znaš, samo – to naše siročce prehrani, ali nemoj da bi se šalila, pa onu mrcinu Hadži Numanbega, šta u vezi s mojom robijom molila. Ja ću svoje godinice u ovom zindanu odležati, a kad se vratim, oo, kad se vratim...!

Tako do u gluho doba stojim uz rešetke i cvilim i dozivam vas dvoje jer ja više nikog nemam. A tebi, ako život dodija mene čekajući, a javi se kakva mušterija, ti idi, od mene ti prosto bilo, ali ne vodi mi sina u tuđe ruke, i na tuđe ognjište, svaku njegovu suzu bi kapljom svoje krvi platila, bi – ovih mi očiju, svejedno što si mi za srce prirasla, znaš već kako sam ti nekad govorio. Ako pođeš, ostavi sina mojoj majci. Jer on ima samo jednog oca, Muju Dermića, a samo ću ja koječemu moći da ga naučim, to jest, šta je šta na ovom svijetu, šta sam ja, šta je Numanbeg Pilavija, i njegova braća i njihovi prijatelji Uvalije i ko je džandarski narednik Fejzo, koji mi je bubrege odbijao u okružnom zatvoru tri puna mjeseca pod istragom.

Pismo ti šaljem po ovom mom dobrom prijatelju koji je svoje odležao, pa ide kući. O ovom svemu ti meni nemoj ni riječi, ovdje u upravi zaviruju u naša pisma, boje se kakvog dogovora i pobune. Ali neka zaviruju, u moje srce zaviriti ne mogu, a šta se u njemu kuha i kakve se gorke osoke iz njega cijede, znam ja samo. A znaće i svijet kad jednom naša borija svirne.

Eto, tako, draga Rabija, o meni ne brini, kako mi je, tako mi je, moje je – danju u kamenolom, a noću na rešetke da plačem i vas dvoje uzalud zazivam. Ti se pričuvaj ove zime, opasuj se oko krsta čim bilo i gledaj da ne kisneš, imaj na umu svoj kašalj. A sina mi Redžepa pripazi dobro dok mene ne puste, a kad se ja vratim.

oo kad se vratim... (Sušić 1986: 166–167)

Ideja pobune, lajtmotivski prisutna od prve pripovijetke u pripovjedačkoj zbirci pa nadalje, ovdje, u životnoj priči Muje Dermića, prerasla je na ovaj način u ideju *Revolucije*, tj. u ideju ideološki homogenog radikalnog društvenog preokreta na temeljima socijalizma, a zapravo korjenite društvene promjene koja je „usmjerena ne na zamjenu jednog oblika eksploatacije drugim, progresivnijim, nego na ukidanje svake eksploatacije, na prevladavanje svih oblika samootuđenja čovjeka“ (Petrović 1983: 148–

149), sve do čak „ontološke“ razine, a kad Revolucija nije samo promjena u društvu i čovjeku unutar njega, već je i „promjena u ‘svemiru’, stvaranje jednog bitno drukčijeg ‘modusa’ bivstvovanja, slobodnog, stvaralačkog bivstvovanja, koje je različito od svakog ne-ljudskog, protu-ljudskog i još-ne-posve ljudskog bivstvovanja“, odnosno kad sama Revolucija jeste „najviši oblik bivstvovanja, samo bivstvovanje u svojoj punini“ (Petrović 1978: 64). Ovakvo shvatanje pobune kao Revolucije Mujo Dermić doživljava krajnje organski – ima ga i drži „pod lijevom sisom“, u vlastitom životnom iskustvu i nepromjenjivoj životnoj nužnosti, ali se ono u kontekstu cjeline pripovjedačke zbirke ispostavlja i kao dokraja logičan i nužan rezultat sveukupne ranije bosanske povijesne tragike o kojoj govore prethodne tri pripovijetke pripovjedačke zbirke kao cjeline – one apostrofirane stalne povijesti patnje, ali i neprekidne borbe za povijesno izbavljenje i spasenje. Nesumnjivo, ovakvo što prva je stvarna naznaka povijesnog optimizma u Sušićevim *Pobunama*, ali i ono što će na nov način – barem potencijalno – osvjetliti i prve tri pripovijetke u pripovjedačkoj zbirci, retroaktivno projicirajući ideju socijalističke Revolucije i u njihov svijet. A to se, pak, ne dešava na način povijesnog anahronizma, već u smislu postavljanja *moćnosti* da upravo socijalistička ideja jeste jedina koja možda može napokon donijeti predugo traženi istinski povijesni spas čak i u tragičnom slučaju Bosne, pri čemu, međutim, u ovom smislu potpunije značenje i prvih triju pripovijetki Sušićevih *Pobuna*, baš kao i pripovijetke *Kad se vratim*, zavisi od posljednje, zaključne pripovijetke pripovjedačke zbirke kao cjeline – pripovijetke *Preko mutne vode* – i njezina odnosa prema idejno-ideološkoj koncepciji socijalizma u konkretnom povijesnom slučaju Bosne.

U tom smislu, pripovijetka *Kad se vratim* – barem jednim dijelom – ostvarena je i tragom najbolje tradicije pokreta tzv. socijalne literature u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti između dvaju svjetskih ratova, vrlo blisko npr. nekim elementima književnog postupka u „beletrističkom ciklusu iz rata“ *Provincija u pozadini* (1935) Hasana Kikića, a slična je situacija i u pripovijeci *Preko mutne vode*, koja već svojim naslovom, kao i pojedinim aspektima svoje priče više ili manje podsjeća i na brojne primjere partizanskog književnog stvaranja u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti u toku te neposredno nakon Drugog svjetskog rata, sve do pojave elemenata poetike poratnog predmodernizma u drugoj polovini pedesetih godina 20. st., uključujući i Sušićev početni književni rad. Kao i pripovijetka *Kad se vratim*, koja fokusira izrastanje ideje o nužnosti socijalističke Revolucije, i pripovijetka *Preko mutne vode* vezana je, naime, za lik revolucionara, a sad čak i partizana u vihoru NOB-

a, i to u situaciji iskušavanja njegove socijalističke idejno-ideološke opredijeljenosti i revolucionarne odlučnosti, što su bili neki od tipičnih motiva jednog toka tzv. partizanske priče iz vremena književnosti NOB-a i socrealizma, a što je ipak ono u čemu se ne iscrpljuje ova Sušićeva pripovijetka, baš kao što se ni pripovijetka *Kad se vratim* ne ograničava tek na puko opetovanje poetičkih elemenata tzv. socijalne literature. Jer, kao i pripovijetka *Kad se vratim*, kojoj su poetički elemente tzv. socijalne literature ipak samo polazište za njezin znatno složeniji književni svijet, i pripovijetka *Preko mutne vode* nesumnjivo je mnogo više od ovog, jednako kao što je njezino djelomično podudaranje s tradicijom tzv. partizanske priče tek jedan od elemenata njezine znatno složenije strukture.

Već, naime, u pripovijeci *Kad se vratim*, a posebno onda kad se ona posmatra u kontekstu cjeline pripovjedačke zbirke čiji je dio, Sušić je ostvario prvi posebno važan korak u sintetiziranju svoje vizije tragične povijesti Bosne i njezina svijeta, što je sasvim očito već u onoj situaciji kad se jedan nasuprot drugog, na dvije sasvim suprotne i međusobno isključujuće strane klasno polariziranog svijeta i života, nađu siromašni proleter Mujo Dermić i moćni kapitalist hadži Numan-beg Pilavija, obojica potomci iste, pilavijske loze, a što je trenutak kad se Sušićeva pripovijetka, napuštajući tako ipak uveliko simplificirani poetički obrazac tzv. socijalne literature, vraća totalitetu povijesti Bosne i njezinu tragičnom povijesnom usudu, koji se tako upravo ovdje u konačnici ispostavlja i kao takav da u najdoslovnijem smislu *svoj*, onaj iz doslovno istog roda i iste krvi, postaje jedan drugom tiranin i smrtni neprijatelj. Ovakva situacija još dodatno će se usložniti u pripovijeci *Preko mutne vode*, u čijem će se središtu naći revolucionar i partizan a begovsko dijete Abdulah Pilavija, hadži Numan-begov sin i posljednji direktni potomak rodonačelnika duge i razgranate pilavijske loze Ostoje – Abdulaha Pilavije iz pripovijetke *Plaćenik*, seoski zapovjednik NDH-ovske Muslimanske legije Avdaga Hatemić, jedan od potomaka osiromašenih i poseljačenih begova Hatemića iz pripovijetke *Seljačka jadikovka*, i sam, dakle, porijeklom iz porodice Pilavija, kao i, konačno, radničko-proletersko dijete, revolucionar i partizan Redžep Dermić, sin revolucionara i robijaša Muje Dermića iz pripovijetke *Kad se vratim*, također porijeklom iz pilavijske loze. Svi oni, svaki na svoj način, postavljeni su jedan nasuprot drugog, bilo u sasvim konkretnom smislu – kad Avdaga Hatemić, daleki rođak Abdulaha Pilavije i nekoć ponizni i pokorni seljak spram pravog begovskog sina, ne samo da se nalazi na suprotnoj strani rata već Abdulaha drži u zarobljeništvu, ne libeći se ni da ga muči, pa čak ni da ga ubije, da bi na kraju, pilavijskim ubodom noža

ispod pasa, nastradao upravo od rođakove ruke, bilo u širem smislu – kad između Abdulaha Pilavije i Redžepa Dermića, također dalekih rođaka i prijatelja još iz djetinjstva, uz stvarnu životnu bliskost vlada i potajna zavist, pa čak gotovo i mržnja, a posebno nerješiva „klasna napetost“, koja u Redžepovim očima osporava Abdulahovu istinsku pripadnost ideji socijalizma i socijalističke Revolucije i tumači je kao hir i inat razmaženog begovskog sina i „domaće buržoazije“, dok je u Abdulahovoj perspektivi Redžepov socijalistički revolucionarni ideal tek zapravo izraz njegove siromaške taštine i potrebe da se prikloni nekome većem i snažnijem od samog sebe i tako barem negdje i nekako osjeti se snažnim i moćnim, mada i jedan i drugi socijalističku ideju i Revoluciju nose i kao stvarno važan dio sebe, ali i kao ono početno bježanje „od nečeg nekome“ njihova zajedničkog dalekog pretka „prebjega“ Ostoje – Abdulaha Pilavije. A ovakvo što, slično onome kako pripovijetka *Kad se vratim* napušta elemente ipak uproštenog okvira poetike tzv. socijalne literature, jeste osnova na kojoj i pripovijetka *Preko mutne vode* snažno nadilazi još simplificiraniju NOB-ovsku i socrealističku matricu tzv. partizanske priče, postavši tako još cjelovitija i još sažetija slika povijesnog užasa Bosne i njezina svijeta. Ona sad još više, dodatno naglašava onu situaciju u kojoj *svoj* postaje najljuciji i najžešći neprijatelj, pritom u fundirajuće-kontraprezenskom maniru skrećući pažnju posebno na ono što je nekoć rijetko spominjano nesretno povijesno nesnalaženje i tragična a doslovno bratoubilačka podijeljenost i međusobna sukobljenost bošnjačkog svijeta u Drugom svjetskom ratu, ali isto tako uvodi i dodatnu ideju o *nezaustavljivoj ponovljivosti povijesti*, o povijesti kojoj se ne može izbjeći, već ju je moguće tek na svoj način ponoviti, ali s istom zlom srećom i istom sudbinskom tragikom kao i uvijek prije, kako to pokazuje i istaknuta paralela između davnašnjeg pilavijskog rodonačelnika „prebjega“ Ostoje – Abdulaha Pilavije, na jednoj strani, i njegovih dalekih potomaka revolucionara i partizana Abdulaha Pilavije i Redžepa Dermića, na drugoj strani. Otud je ovdje riječ i o dodatnom povijesnom pesimizmu, kojem čak ni *budućnost*, kojoj su svojim prospektivno-emancipatorskim stavom težile i u kojoj su svoj sretniji kraj trebale naći sve prethodne pripovijetke pripovjedačke zbirke kao cjeline, ne nudi razrješenje bosanske tragične povijesne sudbine.

Ovakva, sumorna i teška – istinski tragična slika Bosne i njezina povijesnog udesa nije relativizirana ni time što je revolucionar i partizan Abdulah Pilavija jedini pilavijski potomak koji je uspio pregaziti mutnu vodu (uz pomoć svojih partizanskih saboraca i revolucionara!), a koja se kao lajtmotivski simbol nemoći i neuspjeha provlači kroz cijelu pripovjedačku zbirku,

od pripovijetke *Plaćenik* pa nadalje. Jer, uz optimizam Abdulahova ne toliko ličnog, koliko upravo revolucionarno-partizanskog savladavanja mutne vode, baš kao i uz optimizam tek rođene ideje socijalističke revolucije kod Muje Dermića u pripovijeci *Kad se vratim*, rame uz rame stoji nepromjenjiva istina povijesnog iskustva, koja ovaj optimizam čini samo privremenim, vraćajući i jednu i drugu pripovijetku izrazito pesimistički negativnoj slici povijesti Bosne, a koja se tako na kraju – uprkos na trenutak naznačenoj bitno drugačijoj mogućnosti koju bi mogli otvoriti socijalizam i socijalistička Revolucija – pokazuje kao jedina izvjesnost i apsolutna zbilja i istina:

Vratim se iz planine, sa zasjede ili iz hajke na bandu, prljav, gluh od nesna. Idem sokakom želeći samo da prekoračim kućni prag, da se sručim na pod u šinjelu i čizmama. Bojim se da ne naiđe neko poznat, da ne moradnem dići obamrlu ruku na pozdrav.

Po pustoj kući pilavijskoj tutnjim teškim hodom domaćinskim, razbacujem opremu, perem se bučno, odihujući liježem u dušek nasred sobe, kao da sam snažan zreo čovjek koji ide na zaslužen počinak, a u čvrstom i glatkom je dosluhu s vremenom i na javi i u snu. Kao da sam...

A nisam.

Samoća uzgiba podzemlje. Iz njega zapahne studen sumnji i strepnji kojima ne znam ime ni da li su porijeklom u umoru loze u meni ili u mom opasnom i iscrpljujućem poslu. Zaspim brzo kao da pobjegnem u san. Ne sanjam. Samo katkad, jedan isti san. (Mutnu silnu vodu sam prebrodio, pa se verem uz klizavu visoku obalu. Noktima zasijecam, zubima zagrizam johove izdanke da se iskobeljam. Uvrh obale stoji Redžep. Psuje mi koljeno begovsko, pilavijsko, i više da požurim. U ruci drži uže, a neće da mi dobaci drugi kraj. Čeka da ga zamolim. Ja zainat neću da molim. I ne znam čemu se više radujem, toj prilici da se inatim ili – što sam mutnoj vodi umakao. Vodi što se bijesno propinje da me s leđa pogradi. Probudim se oznojen i zadahtan od strasnog ukopavanja noktima i zubima u drugu obalu.) San je kratak. I sve rjeđe me pohodi.

Ujutro izbrijan, svjež stanem pred starinsko ogledalo da provjerim je li na meni sve onako kako ja želim da drugi vide. A želim da se vidi da ja, Abdulah Pilavija, niti sam gospodar koji se od potajnih bojazni brani grubostima prema drugima, niti sam podanik koji pod ulizičkom lojalnošću krije neiživljene svireposti. Ne sanjam o tome da budem miljokaz vremena. Ali ne dam da budem ni mrvica mesa na njegovoj neprekidnoj gozbi.

Iz velikog rama nad ogledalom posmatra me Hadži Numan-beg. Gotovo smiješan u zabludi o svojoj moći i veličini. Njegovo desno oko, malo smješljivo, stalno me prati. Ne mogu da odgonetnem – dići li se to moj otac sinom. Ili se iskusan Pilavija samo podsmijeva neiskusnom potomku. (Sušić, 1986: 204–205)

Mada ovako što nipošto ne znači i autorovo lično, izvanknjiževno odustajanje od idejno-ideološke koncepcije socijalizma, kojoj će unutar onovremenog društveno-političkog poretka Sušić ostati vjeran praktično do smrti, na ovaj način, a uprkos socijalističkoj ideji i socijalističkoj Revoluciji kao barem u jednom trenutku mogućoj vodilji putem povijesnog spasa i izbavljenja, zaključno je i konačno potvrđen i pesimizam negativnog historijskog iskustva iz prvih triju pripovijetki pripovjedačke zbirke kao cjeline, čija tragična vizija Bosne nije, dakle, naknadno, „povratnom spregom“, umanjena dvjema završnim pripovijetkama *Pobuna*, nego se, naprotiv, prenijela i na ove dvije pripovijetke i njihov – očito – prividni optimizam. I upravo zato, tragika povijesti Bosne i njezina svijeta jeste i takva da joj čak ni ideja „svemirskog spokoja“ koji obećava socijalizam i njegova Revolucija ne može donijeti spas, čime je – u osobenom paradoksu između ideoloških uvjerenja Sušićeve izvanknjiževne ličnosti i idejnog karaktera njegove umjetničke kreacije – i sama ideja socijalizma i njegove Revolucije u pripovijeci *Preko mutne vode*, pa tako i u pripovijeci *Kad se vratim*, završila u konačnici na smetlištu propalih pobuna svih drugih nosećih likova Sušićeve pripovjedačke zbirke, istina na diskretan i netransparentan način, odnosno kao nepromjenjiva nužnost cjeline Sušićeve povijesne *književne* (a ne ideološke) vizije.

Svim ovim – na kraju – Derviš Sušić zaokružio je i onu svoju predstavu o Bosni, a posebno o povijesnoj drami i traumi njezina svijeta koju će, upravo na temeljima pripovjedačke zbirke *Pobune*, dalje razvijati u manje-više ukupnosti svojeg kasnijeg književnog djela kao složene cjeline, uključujući i njegove važne romane poput romana *Uhode*, *Hodža Strah* i *Nevakat*, odnosno druge književne radove, završno s posljednjom autorovom knjigom – romanom *Čudnovato*. Daleko je od puke koincidencije to da će ovom po mnogo čemu sličnu ili barem kompatibilnu sliku Bosne i njezina svijeta oblikovati i druga posebno važna književna ostvarenja Sušićeva vremena – npr. roman *Derviš i smrt* Meše Selimovića i pjesnička zbirka *Kameni spavač* Maka Dizdara, djela koja su objavljena gotovo u isto vrijeme, štaviše iste godine kad i Sušićeve *Pobune*, a što, s jedne strane, dodatno govori u prilog činjenici o paradigmatškoj važnosti Sušićeve pripovjedačke zbirke *Pobune* i piščeva književnog rada uopće, posebno onog nakon ove knjige, dok, pak, s druge strane, iznova potcrtava posebnu memorijsku vrijednost Sušićeva književnog djela, ponovo naročito onog počev od *Pobuna* pa nadalje, i u jednom i u drugom slučaju sasvim opravdano i razložno potvrđujući Sušića kao jednog od najznačajnijih autora cjeline novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti.

LITERATURA

1. Assmann, Jan. *Kulturno pamćenje: Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, prev. Vahidin Preljević. Zenica: Vrijeme, 2005.
2. Duraković, Enes. „Književno djelo Derviša Sušića“, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost*, knj. IV, *Proza*, prir. Enes Duraković. Sarajevo: Alef, 1998.
3. Duraković, Enes. „Bošnjačka pripovijetka XX. vijeka“, u: Enes Duraković. *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*. Zenica: Vrijeme, 2003.
4. Duraković, Enes. *Obzori bošnjačke književnosti*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2012.
5. Đordano, Kristijan. „Prošlost u sadašnjosti: Politika vremena u evropskim društvima“, u: Kristijan Đordano. *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, prev. Tomislav Bekić i Vladislava Gordić. Beograd: XX vek, 2001.
6. Gajević, Dragomir. „Jedna verzija Bosne“, *Putevi* (Banja Luka), god. XIII/1966, br. 4.
7. Imamović, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod, 1997.
8. Kodrić, Sanjin. *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2012.
9. Kreševljaković, Hamdija. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1954.
10. Krnjević, Hatidža. „Tale Ličanin – epski junak i vedri antijunak“, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. II, *Usmena književnost*, prir. Đenana Buturović i Munib Maglajlić. Sarajevo: Alef, 1998.
11. Kunić, Mirsad. „Epski junak Budalina Tale u nekim djelima Derviša Sušića“, u: *Sarajevski filološki susreti I: Zbornik radova*, knj. II, ur. Sanjin Kodrić, Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 2012.
12. Pelidija, Enes. „Učešće Bošnjaka u osmansko-ruskom ratu 1736–1739. godine“, *Znakovi vremena* (Sarajevo), god. VI/2003, br. 18–19.
13. Petković, Novica. „Tendencije u savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine“, *Život* (Sarajevo), god. XIX/1970, br. 1.
14. Petrović, Gajo. *Mišljenje revolucije: Od „ontologije“ do „filozofije politike“*. Zagreb: Naprijed, 1978.
15. Petrović, Gajo. *Filozofija i revolucija*. Zagreb: Naprijed, 1983.
16. Rebihić, Nehrudin. „(Auto)imaginativna predstava Bosne u pripovjedačkoj zbirci *Pobune* i romanu *Uhode* Derviša Sušića“, u: *Sarajevski*

filološki susreti I: Zbornik radova, knj. II, ur. Sanjin Kodrić, Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 2012.

17. Sušić, Derviš. „Izvod iz intervjua Derviša Sušića sa Dianom Musafija“, u: Diana Musafija. *Romansijerski svijet Derviša Sušića: Magistarski rad*. Sarajevo: Odsjek za jugoslovenske književnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, 1980.
18. Sušić, Derviš. *Pobune*, Izabrana djela, knj. 2, prir. Enes Duraković. Sarajevo: Oslobođenje, 1986.
19. Šamić, Jasna. „Hasan Kaimi Baba: Život i djelo“, *Treći program Radio-Sarajeva* (Sarajevo), god. XII/1984, br. 47.

POBUNE, A COLLECTION OF STORIES BY DERVIŠ SUŠIĆ: MEMORIZING HISTORICAL DRAMA AND TRAUMA

SUMMARY

This paper addresses *Pobune* [Rebellions] (1966), a collection of stories by Derviš Sušić (1925–1990), one of the most significant authors of Bosniak and Bosnian-Herzegovinian literature, particularly in the period following the Second World War.

It discusses *Pobune* both as a whole and as an assemblage of its constituent stories, within the context of the author's entire literary output, and marked by the historical processes and phenomena that conditioned the development of Bosniak/Bosnian-Herzegovinian literature, of which this text is a vital component. In the process, the paper devotes particular attention to *Pobune's* cultural-mnemonic features, especially the issues of representation of the past, and the image of Bosnia this collection constructs.

Ksenija Kondali

NARRATIVE STRATEGIES IN TONI MORRISON'S *A MERCY*

Summary: Toni Morrison's ninth novel *A Mercy* (2008) revisits and re-considers American history and its foundational myths in order to create narrative space for voices that have been muted or silenced by the historical record. In revising the legacy of slavery, the influence of earlier texts – especially of the black oral tradition and slave narratives – plays an important role in recuperating slave histories and re-imagining slavery with a distinct female voice. To that end, Morrison's own position as a black female writer, and her strong engagement in contemporary American cultural politics resonate strongly in her compelling representational and textual strategies to expose the abomination of slavery and its profound cultural reckoning. From the very beginning of the novel, the strategies that underpin Morrison's narrative are revealed in their complexity and distinctive quality. Similar to most of her fiction, *A Mercy* is distinguished by multiple voices and points of view, the *in medias res* literary technique, a non-linear plot development with discontinuous narratives, and long flashbacks. These alternating perspectives and multi-discourses involve the use of a female child narrator as a method of generating intricate storytelling and alternative visions of the past. These characteristics of Morrison's sophisticated narrative strategies combine with the use of symbols and tropes, including those of journeying and flight, to illustrate her attentiveness to narrative and language. Consequently, Morrison's narrative strategies contest traditional approaches to writing and establish a critical attitude to the metanarrative of American history and the representation of the African-American experience.

Key words: African-American novel, narrative multilayeredness, slavery, fragmentation, non-linearity, multi-discourse, tropes

INTRODUCTION

By many assessments, there are several key events and tendencies in the history of African-American writing. By general consensus, the public recognition of Toni Morrison's most celebrated novel *Beloved* (published in 1987) is among the most significant. When Morrison won the Pulitzer Prize for this novel the same year, a shift in both critical and general reception of African-American literary production was evident. When in 1993 she became the first African-American woman (and only the eighth woman ever) to win the Nobel Prize for Literature, it signified more comprehensive developments in African-American history and literature. Thus Hazel Carby's observation in the late 1980s that until recently slavery had rarely been "the focus of the imaginative physical and geographical terrain of the Afro-American novel" (Carby 1989: 125) was superseded by a surge of African-American writing in the decades to follow. The range and diversity of African-American literary production since the remarkable resonance of Alex Haley's 1976 novel *Roots* (and the television miniseries based upon it) has been impressive, and continues to this day. Following the post-civil rights and women's movement increase in black (and particularly black women's) writing, authors like Toni Morrison, Alice Walker, Gayl Jones, Octavia Butler, Gloria Naylor, Margaret Walker, and Sherley Anne Williams have been intent on articulating their identity, emphasizing the contrast between women's and men's historical experiences, especially those related to their slave pasts.

Toni Morrison's ninth novel *A Mercy* (2008) enlarges her distinguished and substantial *oeuvre* of African-American experiences of slavery. As with *Beloved*, with which "Morrison wanted to draw attention to the period of American history that is often glossed over without profound examination of the toll it took on the entire society, and to pay tribute to its victims" (Izgarjan 2013: 335), *A Mercy* revisits and reconsiders American history in order to recover black identity. In a complex, multifaceted portrayal of 1680s and 1690s Colonial America (after Bacon's Rebellion), Dutch, Portuguese, English, African, Native American, and mixed-race characters struggle against disease, drudgery, destitution, differences of background and religious and ideological intolerance. Revising the legacy of slavery and its "successive effects on successive generations" (Montgomery 2013: 6), the novel relates the story of Florens, a 16-year-old slave woman, who lives and works on the estate of an Anglo-Dutch trader and farmer called Jacob Vaark. The act of mercy echoed in the title constitutes her arrival to the Vaark household, as she is obtained by Jacob at her Angolan slave mother's entreaty. Through this act Florens is spared the greater misfortune her mother endured un-

der their previous master. Other protagonists include Vaark's first slave, Native American woman Lina, a rare survivor of a smallpox plague, whom he bought to help him run his farm and keep his wife company. Rebekka was "the Europe wife" (Morrison 2008: 52), an Englishwoman who came to America to marry a man she had never seen. The Vaark household also includes the slave Sorrow, a troubled young shipwrecked woman of indeterminate racial origin with a traumatic past. Through their stories and different points of view, these characters probe the meanings of the narrative, which surface in the interlacing of multivalent perspectives.

ON REPRESENTING SLAVE PAST AND BLACK IDENTITY

The multiple voices of the novel constitute one of the key characteristics essential to any critical discussion of the textual strategies Morrison employs in this novel. The slimness of the volume is deceiving, since it contains an immense and intricate epic. As critics point out, "[a]lthough *A Mercy* is one of Morrison's shortest texts, it is also one of her richest and requires cautious and meticulous excavation to shed light on its complexity" (Stave and Tally 2011: 1). Slavery in the Americas was among the most oppressive in the world, throughout the long history of the institution. As with many contemporary fictional texts addressing slavery, *A Mercy* is not among the "historiographic metafiction" (Hutcheon 1988: 109). It refutes the prospect of historical "Truth" (Hutcheon 1988: 113) stemming from an imperative to engage the past and effect an authorial affirmation to speak for "Sixty Million and more" (as the dedication to Morrison's novel *Beloved* states). Recuperation of slave histories, and, above all, reimagining slavery with a distinct female voice, presages the challenge of presenting the central theme running through *Beloved* – "unspeakable thoughts, unspoken" (Morrison 1987: 199). *A Mercy* joins novels that echo the repression in the African-American psyche through an intricate and nuanced portrayal of the colonies that would eventually become the United States. It explores, as critics underscore, not only issues of race and oppression, "but those of gender, religion, geography, among many other, and doing so in ways that engage in an interface with a host of cultural artifacts and foundational myths" (Stave and Tally 2011: 1). The very challenge of representing such an overwhelming subject in this novel – to describe what cannot be described – weighs heavily upon the frame of mind captured in W.E.B. Du Bois's dialogics of "double consciousness" (Du Bois 1989 [1903]: 5), ex-

acting highly sophisticated narrative strategies. Accordingly, *A Mercy* employs a non-linear plot development with discontinuous narratives, long flashbacks, and multiple narrative forms. This highlights the uncertainty of the narrative structure and its discourses and focalizations, thus contesting traditional writing approaches and notions of certainty and subjectivity. Combined with textured characterizations, multi-discourse and shifts of focalization, these approaches result in a distinct literary style. However, two techniques are frequently attributed to the influence of William Faulkner: narratives based on multiple points of view, and the *in medias res* literary technique. Regarding the latter, John Updike states, “Toni Morrison has a habit [...] of plunging into the narrative before the reader has a clue to what is going on” (Updike 2008: 113). *A Mercy* displays such rhetorical strategies, as the fragmented narration is established from the very beginning, with Florens’s direct address to the reader:

Don’t be afraid. My telling can’t hurt you in spite of what I have done and I promise to lie quietly in the dark – weeping perhaps or occasionally seeing the blood once more – but I will never again unfold my limbs to rise up and bare teeth. I explain. You can think what I tell you a confession, if you like, but one full of curiosities familiar only in dreams and during those moments when a dog’s profile plays in the steam of a kettle. Or when a corn-husk doll sitting on a shelf is soon splaying in the corner of a room and the wicked of how it got there is plain. Stranger things happen all the time everywhere. You know. I know you know. One question is who is responsible? Another is can you read? If a pea hen refuses to brood I read it quickly and, sure enough, that night I see a minha mãe standing hand in hand with her little boy, my shoes jamming the pocket of her apron. Other signs need more time to understand. Often there are too many signs, or a bright omen clouds up too fast. I sort them and try to recall, yet I know I am missing much, like not reading the garden snake crawling up to the door saddle to die. Let me start with what I know for certain. (Morrison 2008: 3-4)

The tone is established from the outset through inviting (even encouraging) the reader to devote attention to Florens’s account. This characteristic affirms the relevance of *A Mercy* as women’s writing by directly attributing importance to the suffering addressed in Morrison’s storytelling, and invoking the issues of reliability and moral ambiguity signified in such aesthetics. Such shaping of language and the distinct narrative choices that are applied to its operations not only reconfigure standard narrative practices, but also destabilize patriarchal power-knowledge. The reliance upon various, often rival, narrative perspectives in this novel represents an effort to engage the

boundaries between history and fiction, and also introduces a more critical lens through which both the past and the legacy of slavery should be viewed. In the words of Abdellatif Khayati, Morrison negotiates a very complex matrix of reality in the articulation of the past, and imparts it with a different reading. Her rhetorical strategies aim “to represent black American experience not simply as it has been measured by dominant norms but as it has emerged in terms of a multi-leveled and differential struggle over meaning and subjectivity since slavery involves a re-invention of tradition and of dominant language tropes” (Khayati 2006: 313). Among the numerous narrative strategies in this novel, several are explored in this essay, starting with multivocal rhetorical structures and multivalent perspectives.

MULTIPLE NARRATIVE PERSPECTIVES

The complexity of narrative structures in *A Mercy* derives partly from the novel's emphasis on multiple voices, a distinctive strategy that Morrison had already used in previous works, to create a fictional world in which both major and minor characters are given narrative leverage. In a formal sense, the novel is divided into eleven sections or chapters, each introducing and presenting a character's perspective and focusing on their respective backgrounds, with the help of heterodiegetic and homodiegetic narration. In the words of Valerie Babb, “the novel's narrative structure privileges no one voice over another” (Babb 2011: 149). The main narrator, however, is Florens, whose first-person point of view dominates in six chapters of the novel – chapters one, two, five, seven, nine and eleven. Such a narrative approach ensures an elaborate yet functional complementation of depth and intensity in terms of themes and narration: “Although the sections told from Florens's point of view might be said to tie the disparate perspectives together, the other narrators illuminate the details as well as the context of Florens's story” (Smith 2012: 121). Thus, for example, Florens refers to her mother as “minha mãe”, while Jacob's description upon first meeting Florens's mother is “the clovesmelling woman who brought the food” (Morrison 2008: 20). The alternation between Florens's perspective and those of other protagonists are marked by a different tense and different perspective, as Florens's chapters are recounted in the first-person and present tense, while the other sections are narrated in third-person free indirect discourse in the past tense. Florens's alternating sections also contain swift transitions in topic and time, which are representative of her distress and suffering. They stem from

her trauma and contribute to the fragmented narration imbued with her stream of consciousness. In addition to the point of view and choice of tense, an important means of portraying Florens's anguish and conflicting identity is dialect, exemplified in the following passages:

Both times are full of danger and I am expel. . . . With you my body is pleasure is safe is belonging. I can never not have you have me. . . . I dream a dream that dreams back at me. ...

Which is the true reading? Porridge drips from the table. The stool is on its side. Seeing me the boy returns to screaming and that is when I clutch him. I am trying to stop him not hurt him. That is why I pull his arm. To make him stop. Stop it. (Morrison 2008: 136, 139)

John Updike described Morrison's invention of Florens's language "a compressed, anti-grammatical diction unlike any recorded patois" (Updike 2008: 113). A similar voice is presented in the last lines of her narrative, following another instance of abandonment and loss of love, and leading to an utterly dejected and disoriented state of mind. This is reflected in her fragmented account, and demonstrated in a linguistically unconventional style with short, disjointed sentences: "See? You are correct. A minha mãe too. I am become wilderness but I am also Florens. In full. Unforgiven. Unforgiving. No ruth, my love. None. Hear me? Slave. Free. I last." (Morrison 2008: 161)

As with many of Morrison's novels, the opening section of her narration – in addition to taking the reader straight to the middle of the story – includes references to its historical setting, main plot, themes and motifs, of which we do not gain a full understanding until the novel's conclusion. Consequently, with its layered and knotty storytelling, such a narrative strategy encourages participatory reading and rereading. Towards the end of the novel, the reader is given clues that Florens has been the key narrator throughout. This can be seen in the following passage:

I will keep one sadness. That all this time I cannot know what my mother is telling me. Nor can she know what I am wanting to tell her. Mãe, you can have pleasure now because the soles of my feet are hard as cypress. (Morrison 2008: 161)

In this manner, an extradiegetic narrative level is added, since Florens arguably appears to be "above" or superior to the story she narrates (cf. Rimmon-Kenan 2007: 95). Such an approach leads to an inevitable discussion of the importance of the child narrator, a frequent device in Morrison's works.

THE USE OF A FEMALE SLAVE CHILD NARRATOR

Despite the different time setting, there are unmistakable similarities between *A Mercy* and several of Morrison's other novels. These include non-linear narration, the aspect of tragic loss, and an almost inconceivable sacrifice, triggered by selfless love in the context of slavery. In her analysis of *A Mercy*, Valerie Smith contends that "[w]ith its focus on the consequences of a slave mother's sacrifice, it invites comparison with *Be-loved*. ...Florens's mother gives her away as an act of love" (Smith 2012: 117). Morrison's textual practice aims at making narrative space for voices that have been muted or silenced by the historical record. Among the most neglected or excluded voices in the canon of American novels prior to the 1970s are those of children, especially enslaved girls. It has long been acknowledged that "slavery is terrible for men; but it is more terrible for women. Superadded to the burden common to all, they have wrongs, and sufferings, and mortifications peculiarly their own", as Harriet Jacobs maintains in her 1861 slave narrative *Incidents in the Life of a Slave Girl* (2001 [1861]: 64). Intent on depicting the devastating ramifications of slavery – above all, those of sexual exploitation and emotional anguish – Morrison exposes the previously underexplored intricacy and trauma of slave life through the use of a child narrator.

Starting with her first novel *The Bluest Eye* (1970), Toni Morrison utilizes the perspective of children as protagonists, victims, mediators and narrators of individual and collective suffering of African Americans, displaying "a remarkable insightfulness into the minds of children, especially the minds of young African American girls" (Smith 2012: 99). From the opening words of *A Mercy*, Florens offers the reader a conspiratorial attitude, while actually addressing her lost lover. Her narration captures the intricate nature of children's storytelling, their insight, helplessness, inexperience, but also their budding sexuality and astounding resourcefulness. Some of these aspects are presented in the following excerpts, illustrating the complexity and depth of Florens's point of view:

Lina says from the state of my teeth I am maybe seven or eight when I am brought here. We boil wild plums for jam and cake eight times since then, so I must be sixteen. (Morrison 2008: 5)

Reverend Father is the only kind man I ever see. When I arrive here I believe it is the place he warns against. The freezing in hell that comes before the everlasting fire where sinners bubble and singe forever. (Morrison 2008: 8)

The first time I see it you are shaping fire with bellows. The shine of water runs down your spine and I have shock at myself for wanting to lick there. I run away into the cowshed to stop this thing from happening inside me. Nothing stops it. (Morrison 2008: 37)

The wind is chill and smells of snow. At last the wagon is here. I climb up. The driver helps me, stays his hand hard and long on my back parts. I feel shame. (Morrison 2008: 38-39)

These thoughts are sad in me, so I make me think of you instead. How you say your work in the world is strong and beautiful. I think you are also. No holy spirits are my need. No communion or prayer. You are my protection. Only you. You can be it because you say you are a free man from New Amsterdam and always are that. Not like Will or Scully but like Sir. I don't know the feeling of or what it means, free and not free. But I have a memory. (Morrison 2008: 69)

Morrison's strategy of child narration supports the claim that "[t]he lives of children in her novels provide a window into the pathologies of the adult world" (Smith 2012: 99). An important part of growing up and maturing is the ability to interpret our surroundings and assert our own individual voice. In Florens's case, the opening chapter of the novel also emphasizes the decoding of the world of domination around her, and its centrality to the narrative. Thanks to her ability to read and write (skills strictly forbidden by law to be acquired by or passed on to slaves), Florens is better equipped to make sense of her existence and affirm the meaning of survival. Her reading of signs and codes reaches into the sphere of the natural world ("when a dog's profile plays in the steam of a kettle", Morrison 2008: 3), and also into economic conditions, social relations, racial aspects, religious practices, and even mystical elements. In one of the most compelling sections in support of this strategy, Florens's reasoning and conclusion regarding her position at the Vaark farm is described. Upon her arrival she considers Lina to be trustworthy, and uses Lina's opinion of their master to corroborate her own recollection of him:

Lina says Sir has a clever way of getting without giving. I know it is true because I see it forever and ever. Me watching, my mother listening, her baby boy on her hip. Senhor is not paying the whole amount he owes to Sir. Sir saying he will take instead the woman and the girl, not the baby boy and the debt is gone. A minha mãe begs no. Her baby boy is still at her breast. Take the girl, she says, my daughter, she says. Me. Me.

Sir agrees and changes the balance due. (Morrison 2008: 7)

It has already been noted that Florens has a distinct position in the storytelling process because her narration takes place in the present

tense, as exemplified in the previous quotation. In this passage, she depicts the scene of her mother imploring the new master to take Florens instead of her baby brother. Florens's statement about seeing it "forever and ever" indicates that her memory is infinitely caught in "the traumatic moment that lives perpetually in her consciousness. The repetition of the word 'Me' also bespeaks her incredulity that her mother would renounce her. This pivotal event becomes constitutive of who she is" (Smith 2012: 121). Thus Florens's narration captures her distress and the devastating echoes of an incident she factually acknowledges yet innately rejects, because of the incurred shock and pain of abandonment. This account also represents the beginning of her quest for a new identity, shaped by a new language in the process of gaining her own voice. In that progression she not only recounts her story to the reader, but also writes it on the walls of a room that she has been banned from entering, in her dead master's house. More precisely, Florens uses a nail to carve the letters of her story into the walls of her master's grand but unfinished project – his third house, a mansion built with money from the slave trade and labor in the Caribbean plantations, even though "[t]here was no need for a third. Yet at the very moment when there were no children to occupy or inherit it, he meant to build another, bigger, double-storied, fenced and gated. . . . [H]e decided to kill the trees and replace them with a profane monument to himself" (Morrison 2008: 43). By inscribing herself into the useless and abandoned space of her white master, Florens shows symbolic resistance to the monologic metanarrative of the Dead White Male.

For Florens, writing her life story becomes her comfort and necessity, as evidenced by her words: "Eyes dry, I stop telling only when the lamp burns down. Then I sleep among my words" (Morrison 2008: 158). Florens writes herself into being until "[t]here is no more room in this room. These words cover the floor. ...The walls make trouble because lamplight is too small to see by" (Morrison 2008: 160). She writes until the space in the room will not suffice, and cannot hold the intensity of her words. She recognizes that they transcend the man-made world of domination and hierarchy, as demonstrated below:

These careful words, closed up and wide open, will talk to themselves. Round and round, side to side, bottom to top, top to bottom all across the room. Or. Or perhaps no. Perhaps these words need the air that is out in the world. Need to fly up then fall, fall like ash over acres of primrose and mallow. Over a turquoise lake, beyond the eternal hemlocks, through clouds cut by rainbow and flavor the soil of the earth. (Morrison 2008: 161)

The use of a female slave child narrator supports the complex strategy Morrison applies to emphasize the use of language and deciphering of signs. These are processes Florens needs to complete in order to not only survive, but to claim her existence and selfhood as a grown woman in a world of multitudinous exploitations and dominations.

STRUCTURING THROUGH SYMBOLS AND TROPES

Another significant element in Morrison's narrative strategy is its meticulous structuring through symbols and tropes, such as those of journey and flight. These elements are, in turn, closely related to the search for redemptive escape, which is first articulated in songs and accounts of slavery, resulting in an intertextual relationship between the novel and original slave narratives. This is a long-established and recognized trait not only in Morrison's opus, but throughout African-American literature. In the novel *A Mercy*, the main incidents on which the storytelling focuses are episodes in Florens's journey to find her lover, the blacksmith, who can cure her gravely ill mistress. The remainder of the narrative fleshes out Florens's account of her journey or, in other words, the action in the story is structured by this journey, which is both literal and metaphorical. Moreover, Florens's journey, although depicted as literal in the narrative, is also deeply symbolic since it represents her quest and determination to relate all her memories, before meeting with the missing story: the missing element of her mother's tale.

The trope of journeying is introduced from the very opening of the novel, coupled with that of shoes and bare feet as central symbols of freedom and individualism. Florens's inclination to wear shoes – in opposition with the conditions of most African-Americans of that period – demonstrates her insistence upon an emancipatory practice that defies the dominant codes of dress, racial attitudes and social relations. The following passage indicates the anxiety Florens's mother expresses over her daughter's deviation from prescribed social standards, in which she intimates an act of disobedience that may result in the behavior of slaves being seen as haughty or even subversive:

The beginning begins with the shoes. When a child I am never able to abide being barefoot and always beg for shoes, anybody's shoes, even on the hottest days. My mother, a minha mãe, is frowning, is angry at what she says are my prettify ways. Only bad women wear high heels. I am dangerous, she says, and wild but she relents and lets me wear the throwaway shoes from Senhora's house, pointy-toe, one raised heel

broke, the other worn and a buckle on top. As a result, Lina says, my feet are useless, will always be too tender for life and never have the strong soles, tougher than leather, that life requires. (Morrison 2008: 4)

The feet, for the slave, are the definitive agents of flight that Morrison uses as a multiple signifier of captivity. They intimate the ties that bind Florens's life with the lives of her predecessors – which resulted in bondage through the Middle Passage – and of her successors, who fled the subordination of slavery. The organization of the narrative thus engages Florens's individual destiny and the collective fate of the black community, as well as the archive of the African-American experience as a whole. Such an approach is evident if considering other sections in the novel, such as the one in which her shoes were taken away while on board a boat with the Reverend, after her transfer from the Ortega household and en route to the Vaark estate:

Reverend Father excuses himself to go elsewhere on the boat and tells me to stay exact where I am. A woman comes to me and says stand up. I do and she takes my cloak from my shoulders. Then my wooden shoes. She walks away. Reverend Father turns a pale red color when he returns and learns what happens. He rushes all about asking where and who but can find no answer. Finally he takes rags, strips of sailcloth lying about and wraps my feet. (Morrison 2008: 7)

This scene depicts the Reverend's embarrassment and shame following the abuse of Florens who, it should be emphasized, is a mere child. It is probable that the woman, most certainly white, resents the ownership by a slave of even such an uncomfortable pair of shoes. Therefore the Reverend, a man of spiritual healing, literally and figuratively tries to soothe the upset caused in this incident by wrapping Florens's bare feet in rags, symbolic of bandages and connoting makeshift substitutes for a more appropriate remedy to the damaged relations. Structuring of the text through the complex trope of shoes is further exemplified when the women of Vaark's household prepare Florens for her long and dangerous trek, and supply her with the master's shoes to enable her to walk to the blacksmith on her important mission: "They'd stuffed her feet in good strong boots. Jacob's." (Morrison 2008: 97). This episode illuminates the symbolic takeover in the Vaark household after the death of the master as Morrison's refutation of the white master narrative. As Valerie Smith proposes, "Florens's journey to find the blacksmith, his rejection of her, and her return to the farm, compose the text's putative plot arc" (Smith 2007: 168). Florens's transformation is even more obvious if we remember that she was first described as having the "hands of a slave and the feet of a Portuguese lady" (Morrison 2008: 4). In the course of the trek

Florens undergoes a profound emotional, psychological and physical change as her heart is broken, her mind bewildered and her feet turned tough. She ultimately matures, and grows fully into her condition of slavery: "For Florens, the journey also entails a transition into a fully embodied slave state; she walks back without shoes, and her last words are '[T]he soles of my feet are hard as cypress' (161) (Smith 2007: 168). Consequently, the trope of journeying linked to the metaphor of mapping the alternative home is essential in reading *A Mercy*, since it is precisely the journey that is crucial to the understanding of Florens's re-invention, i.e. the re-inscription of the Africanist presence in American history and literature. As Morrison argues in her 1992 study, *Playing in the Dark*, "the process of organizing American coherence through a displacing Africanism became the operative mode of a new cultural hegemony" (Morrison 1992: 8), and "[t]he contemplation of this black presence is central to any understanding of our national literature and should not be permitted to hover at the margins of the literary imagination" (Morrison 1992: 5). Further exploration of this trope highlights its centrality in both narrative structure and the proposed restoration of Africanism. The voice of Florens's mother, her *minha mãe*, describes transiting the Middle Passage and the dehumanizing process involved:

We are put into the house that floats on the sea and we saw for the first time rats and it was hard to figure out how to die. Some of we tried; some of we did. Refusing to eat the oiled yam. Strangling we throat. Offering we bodies to the sharks that follow all the way night and day. I know it was their pleasure to freshen us with a lash but I also saw it was their pleasure to lash their own. Unreason rules here. Who lives who dies? Who could tell in that moaning and bellowing in the dark, in the awfulness? It is one matter to live in your own waste; it is another to live in another's. (Morrison 2008: 164)

This intimate and deeply personal story of the horrid voyage from Africa to the American continent – apart from the postmodernist characteristics of the narrative – links to Florens' journey through their shared experience of slavery, in writing which fundamentally represents the beginnings of America. Consequently, these traumatic evocations of the Middle Passage and the account of the next generation's potential for flight from bondage, both literally and metaphorically, offer a female revision of the myth of the "self-made man". The metanarrative of America's development based on the white, Anglo-Saxon, and Protestant roots of the American nation is thus rejected and new, previously marginalized or silenced protagonists (Africans, Native Americans and women) are given voice, and alternative visions of the (slave) past are crafted.

LITERATURA

1. Babb, Valerie. "E Pluribus Unum? The American Origins Narrative in Toni Morrison's *A Mercy*". *MELUS*, 2011, 36 (2): 147-164.
2. Carby, Hazel V. "Ideologies of Black Folk: the Historical Novel of Slavery." U: *Slavery and the Literary Imagination*. Ur. Deborah E. McDowell i Arnold Rampersad. Baltimore: Johns Hopkins University, 1989, 125-43.
3. Du Bois, W.E.B. *The Souls of Black Folk*. New York: Viking Penguin, 1989 [1903].
4. Hutcheon, Linda. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. London: Routledge, 1988.
5. Izgarjan, Aleksandra. "Beloved". U: *Multicultural America: A Multimedia Encyclopedia*. Ur. Carlos E. Cortés. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc., 2013, 335-336.
6. Jacobs, Harriet. *Incidents in the Life of a Slave Girl. Contexts. Criticism*. 1861. Ur. Nellie Y. McKay i Frances Smith Foster. New York: Norton, 2001.
7. Khayati, Abdellatif. "Representation, Race, and the 'Language' of the Ineffable in Toni Morrison's Narrative. *African American Review*, 1999. 22. 2. 313-324. Jstor.org (pristupljeno 1. 5. 2006).
8. Montgomery, Maxine Lavon. "Introduction." U: *Contested Boundaries: New Critical Essays on the Fiction of Toni Morrison*. Ur. Maxine L. Montgomery. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013, 1-11.
9. Morrison, Toni. *Beloved*. New York: Penguin, 1987.
10. Morrison, Toni. *Playing in the Dark: Whiteness and the Literary Imagination*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.
11. Morrison, Toni. *A Mercy*. Knopf, New York, 2008.
12. Rimmon-Kenan, Shlomith. "Narration: Levels and Voices." *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. London: Routledge, 2007, 87-106.
13. Smith, Valerie. *Neo-Slave Narratives. The Cambridge Companion to the African American Slave Narrative*. Ur. Audrey A. Fisch. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 168-185.
14. Smith, Valerie. *Toni Morrison: Writing the Moral Imagination*. Chichester, West Sussex and Malden, Mass.: Wiley-Blackwell, 2012.

PRIPOVJEDAČKE STRATEGIJE U ROMANU *NEKA VRSTA MILOSTI* TONI MORRISON

SAŽETAK

U svojem devetom po redu romanu *Neka vrsta milosti* (*A Mercy*), objavljenom 2008, afroamerička spisateljica Toni Morrison razmatra američku historiju i njezine utemeljiteljske mitove kako bi omogućila glasovima koji su zvaničnim zapisima bili utišani ili ušutkani da se ostvare u pripovjedačkom prostoru. Prilikom literarne obrade naslijeđa ropstva, značajnu ulogu u oživljavaju priče robova i novom pristupu ropstvu (i) kroz ženske glasove imaju odjeci ranijih tekstova, posebno crnačke usmene predaje i robovskih pripovijesti. Stoga se i u ovome romanu nedvojbeno ispoljava autoričina specifična uloga afroameričke spisateljice i njena snažna uključenost u savremenu američku kulturalnu politiku kroz dojmive reprezentacijske i tekstualne strategije kojima razotkriva užase ropstva i njegove duboke posljedice na šire društvene i kulturne prakse. Strategije kojima Morrison gradi svoj narativ od samoga se početka romana otkrivaju u svoj svojoj složenosti i osobenosti. Poput većine njezinih djela, uključujući i glasoviti roman *Voljena* (*Beloved* 1987), roman *Neka vrsta milosti* odlikuje se, između ostalog, višeglasjem i mnogostrukosti motrišta, tehnikom *in medias res*, odstupanjem od kronološkog jednolinijskog razvoja zapleta i višestruko isprekidanim naracijama s dugačkim dijelovima prisjećanja prošlosti. Iz ovih metoda izmjeničnih perspektiva i polidiskurzivnosti proizlazi istančano predočavanje alternativnih pogleda na prošlost i njezinih nesagledivih posljedica. Navedena obilježja ovih pripovjedačkih strategija koja obuhvaćaju i korištenje simbola i tropa, kao što su trop putovanja i bijega, oprimjeruju osobitu pažnju koju autorica pridaje slojevitosti narativa i pluralizmu jezika. Na ovaj način pomno razrađeni narativni postupci Toni Morrison osporavaju tradicionalne pristupe pisanju, uspostavljajući kritički odnos prema kolonijalnoj metapripovijesti američke historije i predstavljaju afroameričkog iskustva.

Ključne riječi: afro-američki roman, narativna višeslojnost, ropstvo, polidiskurzivnost, mnogostrukost motrišta, tropi

Mirza Mejdanija

PETRARČIN UNUTRAŠNJI RAZDOR

Sažetak: Ako je za Petrarca jedina realnost koja je važna ona unutrašnja, njegova poezija, više kao priča o ljubavnim događajima, može se čitati kao precizna analiza svijesti. Mučno ljubavno iskustvo postaje simbol jednog većeg osjećaja, emotivnog, intelektualnog i vjerskog u isto vrijeme. Ljubavna je tema za pjesnika tek prilika da oko jedne stabilne jezgre koncentrira upornu unutarnju potragu, ispit svojih varljivih i kontradiktornih osjećaja, i vlastitih moralnih i vjerskih briga, umora i težine tijela, stida zbog podložnosti željenju i robovanja grijehu, osujećenom čežnjom za pročišćenjem i pokornošću. Putovanje duše ne može biti zaključeno, a unutrašnji razdor ne pronalazi rješenje na kraju knjige.

Ključne riječi: podvojenost, kriza, slabost, grijeh, konflikt

UVOD

Jedna od najtipičnijih manifestacija konflikta u panorami književnosti jeste ona putem koje je izražena unutrašnja podvojenost, sukob tijela i duše. Radi se o karakteristici čovjeka koji je uhvaćen u mrežu tjelesnih strasti, a koji želi preći granice realnog da bi se uzdigao u stanje nadosjećajnog i nebeskog, mira i vedrine. Ambicija za ovakvom vrstom uzdizanja nastaje usljed neprilagođenosti čovjeka svijetu u kojem živi, a njegova se duša želi osloboditi svog svakodnevnog odijela, tijela, i uzdići ka mjestu koje joj je prikladnije, nebu. Ovaj konflikt i ova rascijepljenost između duše i tijela dešavaju se onim individuama koje su od vlastitog života napravile misiju za realizaciju vlastite svijesti, to jeste, buđenja onog božanskog koje živi u nama. A jedna od tih individua bio je i Francesco Petrarca.

SREDNJI VIJEK I HUMANIZAM

Srednjovjekovna koncepcija svijeta je bila teocentrična: Bog je bio smješten u centar univerzuma kao pokretač kompletne realnosti i kreator historije, koja je bila viđena kao rezultat njegovog plana providenja. Humanizam, međutim, predlaže antropocentričnu viziju svijeta, u kojoj čovjek postaje centar stvarnosti, kao protagonista i autor vlastite historije, koja ima svoje unutarnje zakone. On postaje siguran u sebe i snažan, sposoban da se bori sa kapricioznim igrama sudbine vlastitom energijom i inteligencijom, kadar da gradi vlastitu sudbinu uz veliki izbor među mnogobrojnim mogućnostima. Ovo udaljavanje asketske vizije i afirmacija laičke koncepcije svijeta ne podrazumijevaju nijekanje kršćanskog religioznog osjećaja, ateizam, niti nepoštivanje. Štaviše, nasuprot tome, humanizam je duboko religiozan period koji teži povratku iskonskoj čistoći kršćanske poruke: nadzemaljski cilj života ne biva negiran, već se, sasvim jednostavno, dokazuje autonomna vrijednost ovozemaljske realnosti. Čovjek se realizuje kroz ovozemaljski život, prije nego kroz nebeski, društvenim životom koji gradi sa drugim ljudima, uz udobnosti, bogatstva i umjetničke ljepote koje stvara svojim umom i marljivošću, i koje zbog toga moraju biti slavljene, a ne osuđivane.

Ali koja je hronološka granica između srednjeg vijeka i humanizma u Italiji? Storiografi smatraju da humanizam počinje u četrnaestom stoljeću, kada se manifestuju najznačajnije promjene u književnom preporodu, što ne mora neosporno značiti da promjene nisu počele i ranije. A ako veliki periodi moraju biti definisani u okviru svojih najznačajnijih manifestacija, praskozorje italijanskog humanizma označavaju definitivno Boccaccio, Petrarca i Dante. I dok su Danteove vizije najvećim dijelom iskustva srednjovjekovnog čovjeka, Boccaccio u većoj mjeri prikazuje individuu humanizma. Petrarca, sa svoje strane, svojim unutrašnjim nemirima, i svojim oštrim i neumoljivim bolom, svjedoči o dubokom razdvajanju koje nastaje između srednjovjekovne tradicije i nove kulture.

“Novi čovjek se rađa kada se Petrarca pobuni protiv okrutnog materijalizma averroista, padovanskih liječnika, i kada, u ime Platona, želi ponovo uspostaviti kraljevstvo duha, kada se postavlja problem čovjekove prirode i kada se počnemo pitati zašto smo rođeni, odakle dolazimo i kamo idemo.” (Siciliano 1936: 133)

Petrarca je, horizontom svojih ideala, prirodom svojih orijentacija i vrednovanja, van srednjeg vijeka, i zaista je prvi moderni čovjek u italijanskoj kulturi, označavajući trenutak procesa laicizacije kulture.

ŽIVOTNE PODVOJENOSTI

Još su u ranim godinama kod Petrarce vidljive dvije suštinske tendencije koje će biti baza njegove kulture, a to su jaka kršćanska duhovnost i želja za uživanjem u ovozemaljskim stvarima. Napustivši studije u Bolonji, Petrarca se vraća u Avinjon gdje živi neozbiljnim i razuzdanim životom, ali se u isto vrijeme posvećuje izučavanju pisaca klasicizma, noseći uvijek sa sobom jednu malu knjigu, *Ispovijesti svetog Agostina*. Ali njegov život nije bio ispunjen samo druženjima, učenjem, ljubavlju i poezijom. Nепrestano je osjećao i jaku potrebu za materijalnom sigurnosti, zbog čega je primio niže crkvene redove koji mu nisu nalagali brigu za duše drugih, a omogućavali su mu da ugodno živi, uz uslov celibata i čednosti. Ipak, 1337. godine dobija sina sa ženom za koju nije bio vjenčan, a šest godina kasnije i kćerku sa ženom koju očigledno nije mogao oženiti. A potrebi za materijalnom stabilnošću i mirom suprotstavljao se kontinuirani nemir, neprekidna znatiželja za spoznavanjem, koja ga je navodila da stalno putuje i upoznaje nova mjesta i običaje, da istražuje biblioteke manastira, opatija i biskupija, otkrivajući već zaboravljene tekstove klasičnog latiniteta i sklappajući prijateljstva sa raznim evropskim književnicima. Ipak, ovaj nemir koji ga je tjerao da istražuje svijet vrlo često bivao je zamijenjen drugačijom tendencijom: potrebom zatvaranja u sebe i boljim spoznavanjem vlastite unutrašnjosti, koja se konkretizovala čestim pjesnikovim povlačenjima u Valchiusu u blizini Avignona, gdje bi bježao od užurbanosti gradskog života i svakodnevnih briga, posvećujući se čitanju, pisanju i meditaciji.

Ali, za Petrarca književna aktivnost ne predstavlja samo duhovno uzdizanje i pročišćavanje, već i prepotentnu želju za slavom, priznanjima i časti. Ta želja mu je ispunjena poetskim krunisanjem koje se desilo u Rimu na Campidogliu 1341. godine uz svečanu ceremoniju. Nakon zadovoljenja ove zemaljske taštine pjesnik doživljava vrhunac vjerske krize, što rezultira povlačenjem u manastir njegovog voljenog brata Gherarda. Piščevo stanje pretvorilo se u unutrašnju krizu potrebe za pročišćenjem i u nemir, hranjen sitnim preispitivanjima svijesti koja su mu pokazivala njegovu ljudsku slabost, uz neprestano javljanje ovozemaljskih, književnih i političkih ambicija. I upravo se tada naglašava taj suštinski razdor njegove ličnosti, neprestano variranje želja, koje nikad ne uspijeva da smiri ka jednom definitivnom cilju.

Razlozi Petrarčinog unutrašnjeg razdora definitivno su svojstveni njegovoj ličnosti, mada je bilo i nekih događaja u njegovom životu koji su ga poticali na osamljivanje i razmišljanje. Duboka kriza, koja se manifestuje u njegovom djelu *Secretum*, započinje 1343. godine, iako se njene prve na-

znake mogu naći i nekoliko godina ranije. Naime, 1333. godine, nalazeći se na putovanju u Pariz i osjećajući u duši buđenje asketizma koji je dotada bio uspavan željama za slavom i ovozemaljskim užicima, ispovijeda se ocu Dionigiju iz San Sepolcra, kojeg je upoznao tom prilikom, i kazuje da voli tuđu ženu. Dionigi mu poklanja knjigu *Ispovijesti svetog Agostina*, koja će imati veliki uticaj na njegov duh, iako će nastaviti živjeti bezbrižno, sav zaokupljen mislima o slavi i ljubavi. 1336. godine zasigurno je osjetio tugu života i povukao se u sebe, zbog mučnog unutrašnjeg preispitivanja koje će ga pratiti do kraja života. U pismu ocu Dionigiju, objašnjava da, zbog ljubavi prema Bogu, želi razmišljati o greškama koje je počinio u prošlosti, te o putenim grijesima, zbog kojih je te godine počeo duboko razmišljati o prolaznosti života. Vođen željom da posjeti jednu visoku planinu, 1336. godine penje se na planinu Ventoux u pratnji svog brata, i tu ga, na vrhu brda napadaju misli o prolaznosti ovozemaljskih stvari. Otvarajući nasumice knjigu *Ispovijesti svetog Agostina*, čita kako se ljudi vrlo često dive planinskim vrhovima, morskim valovima, riječnim tokovima, veličini okeana, ljepoti zvijezda, a o sebi samima se ne brinu. Ovaj tekst ga navodi da počne razmišljati o svom životu, koji je tako dalek od kršćanskog savršenstva, i počinje osjećati grižu savjesti zbog svojih grijehova. A zasigurno je te godine imao dovoljno razloga da se osjeti ozlojeđen, jer su se počeli manifestovati plodovi njegovih ljubavnih razuzdanosti. To je godina kada saznaje da će dobiti sina, koji će se roditi sljedeće godine i biti nazvan Giovanni. Prestrašeni i zbunjeni pjesnik odlučuje pobjeći u Avignon da bi pobjegao od svoje ljubavnice, „zacrvenivši se svaki put pri pomenu njenog imena“ (Castelli 1937: 39). Poezije koje piše početkom te godine one su u kojima je sretno zaljubljen, dok malo kasnije one pokazuju bol i melanholiiju njegove ljubavne strasti. 1338. godine piše sonet *Nebeski oče, nakon dana koje stratih* (Petrarca 1974: 175), dok je, vjerovatno iz 1343. godine *Tako sam trudan staro breme vukuć tih grijeha svojih i te klete strasti* (Petrarca 1974: 235) te sekstina *Tko odlučan je voditi svoj život preko valova varljivih i hridi* (Petrarca 1974: 231).

U periodu između 1341. i 1343. godine umire mu dobar prijatelj sa kojim je studirao, Tommaso Caloria da Messina, te Giovanni Colonna, biskup od Lombeza. 1342. godine u Napoliju umire Dionigi, čiju smrt duboko oplakuje. Usljed ovih bolnih novosti pjesnik drhti pri svakom novom pismu koje primi. 1343. godine umire Roberto, učeni kralj Napolija, koji je bio njegov profesor na maturi, a iste se godine rađa plod njegovog drugog poraza: kćerka Francesca. I dolazi do kulminirajuće tačke njegove unutrašnje krize: shvata da sve prolazi, mladost, prijateljstvo, slava, ljubav, i vidi da sve nadmašuje smrt, kojoj se ne može pobjeći. I upravo tada piše

Secretum, ali i stihove „Mislim, a usred razmišljanja toga sućut tolika spram sebe me zgodi“ (Petrarca 1974: 667), iz kojih se jasno vidi stanje njegove duše. Dva kulminirajuća trenutka Petrarcline unutrašnje krize poistovjećuju se sa njegove dvije greške koje su ga učinile ocem, a koje su, u jednom tako religioznom duhu kao što je bio njegov, morale ostaviti jak biljeg.

SECRETUM

U njegovim djelima napisanim na latinskom jeziku vidimo ubjeđenje da stvarnost ne može biti dominirana rigoroznim konceptualnim šemama, usljed čega pjesnik odbija suočavanje sa konkretnošću i raznolikošću vanjskog svijeta i izričito se zatvara u posmatranje svoje unutrašnjosti i analiziranje vlastitih nemira i kontradikcija. Ovo neprekidno preispitivanje vlastite svijesti prvenstveno je prikazano u djelima koja odišu religioznim i moralnim razmišljanjima, među kojima je najvažnije *Secretum*, osmišljeno, po svim prilikama, između 1342. i 1343. godine, u periodu kulminacije pjesnikove religiozne krize, a koje je prerađeno i nastavljeno vjerovatno 1353. godine. Djelo se sastoji od tri knjige i napisano je u obliku dijaloga samog Francesca i Agostina, sveca i filozofa kojeg je pjesnik smatrao svojim duhovnim vođom. Dijalog se odvija u periodu od tri dana, u prisustvu prelijepe žene koja je alegorijsko predstavljanje istine, i koja nikada ne progovara. Tokom dijaloga autor se rascijepi na dva lika koji su oba projekcije njegove nemirne i rastrzane intime: Agostino predstavlja uzvišenu tačku svijesti koja istražuje Francescovu unutrašnjost i neumoljivo demantira njegova varljiva opravdanja i moralne alibije da bi pokazao pravu istinu, koja je često neprijatna. Francesco predstavlja krhkost grješnika, koji je spreman da uči, ali u isto vrijeme i nesklon uzmicanju pred ovozemaljskim laskanjima i bogatstvima koja su mu draga. U prvoj knjizi Agostino kritikuje Francesca zbog slabosti volje koja mu onemogućava realizaciju njegove hirovite aspiracije za čistim i čestitim životom. U drugoj nabraja sedam glavnih grijehova, zaustavljajući se na onom koji najviše žalosti Francesca, ravnodušnosti, nekoj vrsti moralne inertnosti i slabosti volje, koja onemogućava svaku mogućnost izbora i akcije i koja baca dušu u trajnu tugu. Dva najveća grijeha razmatrana su u trećoj knjizi: želja za ovozemaljskom slavom koja odvraća misli o vječitim stvarima i ljubav prema Lauri. Francesco smatra da su to bezazlene sklonosti, dok ih Agostino vidi kao najniže slabosti: prvi se vara smatrajući ljubav prema ženi izvorom duhovnosti i vrlina, ali mu ovaj drugi pokazuje da je usljed te

ljubavi nastupila njegova moralna degradacija. Postigao je željenu slavu, i kada se nauživao u častima i zadovoljstvima, shvatio je da je sve to ništavno. Agostino mu spočitava da ga ova strast udaljava od Boga, a pjesnik, razmišljajući o smrti, preplašen, shvata da su mu njegova djela pružila malo zasluge kod Boga, što predstavlja još jedan motiv njegove ogorčenosti. Ali on ne zna odustati od ovog zadovoljstva: osjeća prikovanost za vlastite snove i vlastiti posao i obećava Agostinu da će se u potpunosti posvetiti Bogu, ali tek kada dovrši svoja započeta djela.

Dijalogom se želi postići, posredstvom jasnog preispitivanja svijesti, unutrašnji mir, mada Francescove kontradikcije na kraju ostaju neriješene: on ne uspijeva steći čvrstu volju da promijeni život, jer iako bi to strasno želio, nije mu moguće pobijediti svoju narav. Iz njegove su perspektive isključena definitivna rješenja, čvrste i utješiteljske sigurnosti: on je apsolutno čovjek krize koja ne predstavlja samo individualni biografski podatak, već ima jedno šire historijsko značenje. Razdor između želje za isposništvom i privlačenja ovozemaljske realnosti, nostalgija za totalnom posvećenošću Bogu koja sada izgleda nemogućom, a sa druge strane, nemogućnost uživanja u ovozemaljskim dobrima bez grižnje savjesti, čine od Petrarce značajnog predstavnika jednog prelaznog perioda u kojem nestaje srednjovjekovna spiritualnost, ali koji je još uvijek daleko od humanističkog hedonizma.

Sva pjesnikova djela odišu melanhonijom, ali samo *Secretum* i *Canzonijer* jasno pokazuju stanje njegove unutrašnjosti, sa svojim svjetlostima i sjenkama, i sa potpunom iskrenošću jedne duše. U *Secretumu* pokazuje sve borbe svog duha, priznaje svoje strasti, ovozemaljsku ljubav, želju za slavom, oholost, požudu, ravnodušnost, privrženost antičkom klasicizmu koju možemo vidjeti iz brojnih citata autora antičkog klasicizma, te izražava nemoć svoje volje da zanemari ovozemaljska dobra. Sam *Secretum* bio bi dovoljan da pokaže razloge autorovog unutrašnjeg razdora: kao što sam kaže, djelo je napisano 1343. godine, sa namjerom da bude njegova tajna, i upravo je zbog toga neosporno iskreno. Duša mu je bila puna tuge i tragično opterećena težinom grijeha i osjećao je neodoljivu potrebu da izrazi vlastitu bol, da je analizira, da prizna vlastite greške, da zapiše na papiru moralne i vjerske sumnje koje su ga potajno obuzimale, nadajući se da će ih se moći otarasiti nakon ovakve vrste analize. Ali, knjiga nije postigla željeni cilj, i pjesnik na kraju trećeg dijaloga obećava Agostinu da će učiniti sve da bi se borio sa ovozemaljskim strastima, iako ga ne može uvjeriti u ishod te borbe: uzda se u božansku pomoć, jer osjeća da mu nedostaje odvažni i pobjedonosni karakter.

Ove stranice odišu kršćanskim pesimizmom i, protiv pjesnikove volje, postaju neka vrsta „himne veseloj snazi života“ (Castelli 1937: 43), dok grješnik, sav ispunjen srednjovjekovnim užasavanjem pred nekršćanskom smrću, priznaje nesavladive tjelesne potrebe. Shvata prolaznost svakog ovozemaljskog dobra, sujetu svakog užitka, snagu strasti koja je slična bijesnoj oluji koja vuče čovjeka sa sobom, i jasno izjavljuje da je nemoguće pobijediti želju za ovozemaljskim stvarima bez Božje milosti. I zaista se u *Secretumu* autorov unutrašnji razdor čini nepopravljivim i oporim, nakon pregledanja vlastitih grijeha i dugih rasprava o neophodnosti da čovjek ne samo da se treba boriti protiv strasti, već mora gorko želiti oslobođanje od njih inspirišući se mislima o smrti, po kršćanskom konceptu straha od vječnog prokletstva. Poslije preispitivanja uzaludnosti vlastite slave, nadugo govori o svojim grijehovima, a Agostino mu savjetuje da se inspiriše poukama pisaca klasicizma. *Secretum* uostalom objašnjava *Canzonijer* i predstavlja najbolji komentar za shvatanje Petrarčinog remek-djela.

CANZONIJER

Slijedeći primjer pjesnika ljubavi, stilnovista i Dantea, želio je grupisati sve motive svojih poezija oko jednog jedinog ženskog lika, kojeg je nazvao Laura i koji je pun simboličkih rezonanci, budući da ime podsjeća na lovor (it. lauro), biljku svetu Apollonu, bogu poezije. Među književnim kritičarima nastale su mnoge diskusije o realnom postojanju Laure i o istinitosti ljubavi prema njoj, a danas su svi saglasni da se u osnovi lirike *Canzonijera* nalazi ipak jedno stvarno iskustvo, mada je vjerovatno u praktičnom životu Petrarce ova ljubav bila prolaznog karaktera, ali je u njegovoj poeziji stekla vrijednost simbola oko kojeg je on grupisao sve elemente svog izmučenog unutrašnjeg života, svoje kontradiktorne aspiracije, slabosti, greške, uzmicanja i poraze.

Pjesnik nije očaran samo nestalnom Laurinom ljepotom, ne žali samo za njenim neizbježnim nestankom: pjeva o njoj i kada je blizu, nedostižna i nemilosrdna, pokazujući suprotnost između uvijek žive želje i nade da se ona ugasila, iako se ona ponovo rađa usljed tih razmišljanja; u suštini prepričava neprestano događanje iluzija i razočarenja. I nije zadovoljan ni njenom slikom kada je blaga i ljubazna, niti osvajanjem žene koje je očekivao dolaskom starosti, a doživljava ga tek nakon njene smrti. I spram lika nebeske žene, sada osvojene, rađa se slika one izgubljene, zemaljske. Uvijek mu nešto nedostaje, uvijek je tu nezadovoljstvo: ako nešto ne po-

sjeduje, žali što to nema, a ako nešto pak posjeduje, boji se da će ga izgubiti. Ako se ne boji toga, žali jer ima samo jedan dio, ili shvata da realnost ne može ostvariti ispunjenost jednog sna.

Što se tiče ljubavi, u živoj Lauri mistik je vidio grijeh i prokletstvo, restaurator klasicizma opasnu smetnju svojoj slavi, a patriota prepreku svom stalnom povratku u Italiju. Ljubav, onakva kakvom ju je osjećao, morala mu je uzvratiti tugom i boli, ne samo zato što predmet te ljubavi i životne prilike datog trenutka nisu zadovoljavale njegove senzualne želje, već zbog činjenice što je sama ta želja bila suprotna kršćanskoj etici. Ljubavna strast zauzima jedan jasan i precizan period Petrarčinog života, dok je njegov unutarnji razdor priča cijelog njegovog bivstvovanja. Osim toga, senzualna strast ne može uvijek biti istog intenziteta: ona, kao i more, poznaje plime i oseke, smiraje i bure. I, ako je vjerovati Petrarci kada priznaje svoju senzualnost, mora mu se vjerovati i kada nas ubjeđuje da je ova ljubav bila za njega i motiv platonskog uzdignuća.

Budući da je za Petrarca jedina stvarnost koja je važna – ona unutrašnja, ovu poeziju, prije nego kao neku priču o ljubavi, možemo čitati kao jasnu analizu svijesti. Njegovo izmučeno ljubavno iskustvo postaje simbol jednog, u intelektualnom, osjećajnom i religioznom smislu, šireg iskustva: tema ljubavi je samo prilika za predstavljanje vlastite unutrašnje potrage, preispitivanje vlastitih kontradiktornih osjećaja, moralnih i religioznih briga, sramote zbog slabosti volje, ropstva grijehu, te čežnje za pročišćenjem. I *Canzonijer* predstavlja onaj duboki unutarnji razdor opisan u *Secretumu*: Petrarčina duhovnost okarakterisana je potragom za apsolutnim i vječnim te za stabilnošću u kojoj bi duša pronašla perfektni mir. U suprotnosti sa ovim osnovnim težnjama osjeća se želja za ovozemaljskim stvarima: posljednji stih prvog soneta svjedoči o ovoj svijesti da „kratak je san na svijetu htijenje svako“ (Petrarca 1974: 9). Sve radosti i zadovoljstva koje ljudi uporno priželjkuju, trošeći svoje vrijeme i snagu jesu prolazne iluzije, koje će se raspršiti dolaskom definitivne i posljednje realnosti, smrti. I slava i ljubav kojima pjesnik teži beznačajne su stvari koje ga ne zadovoljavaju niti ispunjavaju. Laurine oči koje su „luči od sunca sjajnije sto puta“ (Petrarca 1974: 783) nakon njene smrti postaju „zemlja prosta“ (Petrarca 1974: 783), što nam pokazuje „da sreće nema sred zemaljskog puta“ (Petrarca 1974: 783). I zaista često u ovoj poeziji vidimo srednjovjekovni osjećaj prezira svijeta, a iz ovog razočarenja se u pjesniku rađa stalni nemir i konstantni osjećaj nezadovoljstva. Razočaran ovozemaljskim životom, umoran od vlastitog grijeha, želi se u potpunosti obratiti nebu, napustiti sve taštine i voditi potpuno čist i neokaljan život. Usljed toga *Canzonijer* je

prikazan kao dogodovština jedne duše koja se oslobađa ljudskih nečistoća i uzdiže se do Boga, pronalazeći mir i spas. Ovaj je plan očit u unutrašnjem uređenju djela koje, nakon što je opisalo tok „straćenih dana“ (Petrarca 1974: 175) i „noći punih tlapnja ludih“ (Petrarca 1974: 175), kao što to naznačuje uvodni sonet, završava molitvom Djevici i zazivanjem mira.

U *Canzonijeru* nailazimo na sve osjećaje koji proizlaze iz strasti u koje je autor zapleten. Objašnjavajući kroz poeziju historiju svoje ljubavi, dozvoljava sebi opisivanje svih stanja duše, postižući originalnost koja mu je nedostajala u drugim djelima, jer je njegova borba bila nova i, s obzirom na promijenjene društvene norme i običaje, novo je bilo predstavljanje njegove ljubavi i žene, jer su provansalski pjesnici i oni *dolce stil nova* opjevali ženu na drugi način, idealizirajući je. *Canzonijer* je istinski psihološki dokument pjesnikove duše, naročito ako se uzme u obzir duboka povezanost njegovih sastavaka, van hronološkog i formalnog reda. Ljubav je za vrijeme Laurinog života ljudska i senzualna, ali i platonska usljed dualizma pjesnikove religiozne svijesti, dok je nakon njene smrti puna sjete i pročišćena, kada više tjelesna ljepota voljene žene ne može iskušavati pjesnika. Budući da u djelu Petrarca gotovo isključivo govori o Lauri i svojoj ljubavi, bolna prizivanja prvenstveno se odnose na gorki nemir i na nezadovoljavanje njegove strasti: ali oni su, ustvari, pokazatelj pjesnikovog općeg stanja duše, i pokazuju da ni religija, niti ijedan drugi ideal, ne mogu biti dostatni ne samo da daju mir njegovoj duši, već mu ne mogu ni pomoći da prevaziđe svoje ljubavne jade. Pjesnik se često žali na muke cijelog svog života:

*Sva moja cvjetna i zelena ljeta
prolažahu, i ćutjeh plam da vene
što užga srce, i osjećah trene
kad slazi život na kraj svoga leta.* (Petrarca 1974: 791)

Ovo su jecaji novog Prometeja, čiju utrobu kao da izjedaju grabljivci, a osjećaji postaju mračniji, sve dok ne pređu u okrutno zazivanje smrti. U svakom dijelu *Canzonijera* prikazuje se bolna melanholija duha utučenog borbama, bez ikakve utjehe, mučenog mišlju na uzalud utrošene dane zadovoljavanjem ovozemaljske ljubavi koja mu je uvijek bježala, i nikada je nije uspio u potpunosti posjedovati. Razočaran, nakon tolike raskoši svog života, počinje se samosažalijevati i uzvikuje:

*Mislím, a usred razmišljanja toga
sućut tolika spram sebe me zgodi,
da počesto me vodi
drukčijem plaču neg' što bješe prije.* (Petrarca 1974: 667)

U jednom sonetu iz 1353. godine, priznajući da je volio smrtnu ženu, zaziva Božiju milost:

*Ja svoje prošle oplakujem dane
koje sam, ljubeć, smrtnu biću dao,
imađah krila, letjet nisam znao,
da dobar primjer od mene ostane.* (Petrarca 1974: 927)

Nakon jedanaeste godišnjice svog zaljublivanja, manifestuje svoje ljubavne jade i moli Boga da ga oslobodi od njih:

*Nebeski oče, nakon dana koje
stratih i noći punih tlapnja ludih (...)
daj nek me odsad tvoja svjetlost puti
na ljepša djela i življenje drugo.* (Petrarca 1974: 175)

Ali ga obuhvata nepovjerenje i piše:

*Što sam bliži zadnjem danu, kada
ljudska se bijeda kratkotrajnom čini,
sve više vrijeme leti u brzini,
a s njime lažna i pusta mi nada.* (Petrarca 1974: 97)

I gorko i očajno zaključuje:

*Tako sam trudan staro breme vukuć
tih grijeha svojih i te klete strasti
te sve se bojim da ću putom pasti,
i dušmaninu svome doć u ruku.* (Petrarca 1974: 235)

S obzirom na Petrarčin karakter i njegovu pobožnost, očito je da je misao o smrti morala biti dominantna u njemu. Ali putovanje duše nije okončano na kraju djela i unutrašnji razdor ne pronalazi svoje rješenje, budući da Petrarca sastavlja *Canzonijer* u trenutku kada sve to i proživljava, i ispred sebe vidi samo oluju, čak i u onom što bi trebalo biti luka, odnosno smrt: „plovidbom mojom divlji vjetar hući/ bura u luci, lađar posustaje“ (Petrarca 1974: 705). Budući da pjesnik nije zadovoljan tokom života, čak ni u smrti ne može pronaći zadovoljenje, ostajući duboko vezan za svijet i njegova dobra. Do toga dolazi usljed činjenice da njegov ideal nije jednostavno odbijanje svijeta, već izmirenje božanskog i ljudskog: obezbijediti ovozemaljskim stvarima stabilnost nebeskih, koja bi ih sačuvala od korozije vremena i oduzela im njihov karakter grješnosti, dajući im puni i apsolutni dignitet. A pjesnikov nemir nastaje usljed svijesti o nemogućnosti realizacije ovog sna.

Djelo je napisano većim dijelom u sonetima, a sonet, ustvari, svojom strukturom podsjeća na dihotomijsko stanje čovjeka. Individua, koja je podijeljena između bijede tijela i božanskih težnji, nalazi se zamršena u predodređenoj strukturi kao što je to struktura soneta koja je podređena preciznim metrijskim i silabičkim zakonima, i stalno osjeća želju za božanskim elanom do kojeg dolazi upotrebom tečnih i nazalnih konsonata koji duši dodjeljuju onaj mistični zanos kojim se ona hrani. Kvartina vraća pjesnika u zemaljsko stanje dok mu tercina, koja je više nebeska, daje dinamizam i snagu.

ZAKLJUČAK

Petrarcin unutarnji razdor ne nastaje toliko između tijela i duha, ljudskog i božanskog, koliko između asketske vizije svijeta koja podrazumijeva totalno odricanje pred svijetom, i nemogućeg sna o izmirenju neba i zemlje, koje bi ljudskim stvarima dalo njihovu punu vrijednost. I *Canzonijer*, kao i *Secretum*, odražavaju ne samo individualnu krizu, već epohalnu: za srednjovjekovnu viziju bio je karakterističan konflikt između neba i zemlje, dok je veliki filozofski san humanizma i renesanse upravo izmirenje ove dvije krajnosti.

IZVORI

1. Petrarca, Francesco. *Kanconijer*. Zagreb-Dubrovnik: Liber, 1974.
2. Petrarca, Francesco. *Antologia Petrarchesca: Canzoniere, Trionfi, Secretum, epistole famigliari e senili, Africa, egloghe, epistole metriche*. Priredio Giuseppe Morpugno, Albirighi, Segati & C., Milano, 1925.

LITERATURA

1. Bertolani, Maria Cecilia. *Petrarca e la visione dell'eterno*. Bologna: Il Mulino, 2005.
2. Castelli, Antonio. *Il dissidio interiore di Francesco Petrarca*. Roma: Angelo Signorelli, 1937.
3. Gianni, Romualdo. *L'amore nel Canzoniere di Francesco Petrarca*. Torino: Fratelli Bocca, 1917.

4. Foresti, Arnaldo. *Aneddoti della vita di Francesco Petrarca*. Padova: Antenore, 1977.
5. Marcozzi, Luca. *Bibliografia Petrarchesca*. Firenze: Olschki, 2005.
6. Siciliano, Italo. *Medio Evo e Rinascimento*. Genova: Società Editrice Dante Alighieri, 1936.

PETRARCH'S INNER DISRUPTION

ABSTRACT

When read as an account of his amorous experiences, and in the light of his belief that the inner reality is the only important one, Petrarch's poetry can be interpreted as a precise analysis of consciousness. A painful experience of love becomes symbolic of a greater feeling, which is simultaneously emotional, intellectual and religious. The theme of love is merely an opportunity for the poet to create a stable nucleus around which he can center his persistent inner search. He questions his deceptive and contradictory feelings, moral and religious concerns, fatigue and bodily burden, the shame of succumbing to desire and becoming a slave to sin, as well as his thwarted yearning for purification and atonement. The voyage of the soul cannot be completed, as there is no solution to this inner disruption by the book's end.

Edina Nurikić

ODJEK MLADOTURSKOG POKRETA U ROMANU *POD DRUGIM SUNCEM* ABDUREZAKA HIFZIJA BJELEVCA

Sažetak: Abdurezak Hifzi Bjelevac, bošnjački pisac koji je živio i djelovao u prvoj polovici 20. stoljeća u burnom vremenu historijskih previranja u Bosni i Osmanskom carstvu, u romanu *Pod drugim suncem* donosi fragmente iz prošlosti ove dvije zemlje. Mladoturski pokret koji se javlja krajem 19. stoljeća kao početak političke i društvene modernizacije Osmanskoga carstva čini glavnu fabularnu mrežu romana, ali ujedno predstavlja i poprište ideja i historijskih događaja. Rad se fokusira na historijsko i ideološko čitanje slike mladoturskog pokreta u romanu, uz kontrastivnu analizu sa drugim nefikcionalnim, historijskim izvorima koji govore o ovome pokretu. Novohistoricistički književno-teorijski okvir kombiniran sa nizom drugih savremenih teorija omogućit će ovaj intertekstualni i interkulturalni dijalog i osvijetliti historijska pitanja relevantna i za bosansko-hercegovačku i za tursku sadašnjost.

Ključne riječi: Abdurezak Hifzi Bjelevac, historijski roman, mladoturski pokret, novi historicizam, ideologija, kulturno pamćenje

*Povratak prošleme ne fascinira zato što je ono tuđe i staro,
već zato što je vlastito.*

Jan Assman

I.

Od kritike nepravedno zanemareni bosansko-hercegovački pisac Abdurezak Hifzi Bjelevac živio je i djelovao u burnom razdoblju političkih i historijskih previranja. Posvjedočio je odlasku Osmanskoga carstva, dolasku Austro-Ugarske imperije i svemu onome što je ovaj civilizacijski i kulturni

šok donio na naše prostore. Posvjedočio je i modernizacijskim strujanjima na osmanskome prostoru, na prostoru Carstva na izmaku. Upravo ovo obilježje čini specifikum njegovog književnog opusa koje postaje književno-historijskim svjedočanstvom jednog vremena po mnogo čemu značajnom i za bosansko-hercegovačko i za tursko podneblje. Mladoturski pokret je jedan takav historijski momenat koga je Bjelevac vješto utkao u mrežu svog romana *Pod drugim suncem*.

Ovaj roman nastao je u burnom vremenu pred Prvi svjetski rat (1914). Slika je i poprište ideja i historijskih događaja svoga vremena. S jedne strane, on namjerava biti preslika socijalnih konflikata, nacionalnog i društvenog raslojavanja što su zadesile Bosnu po dolasku Austro-Ugarske. S druge strane, pak, on je teren na kome se odigrava borba za modernizaciju turskoga političkog i društvenog života što je za cilj imalo promjenu matičnoga (bosanskoga) poretka čiji je dio bio i sam Bjelevac. Simboličan naslov *Pod drugim suncem*, između ostaloga, projicira upravo ovu ambivalentnu sliku podijeljenosti između dva kulturalna toposa gdje ono *tude*, postaje vlastito i obratno. Naime, pored austro-ugarskog pitanja, problema iseljnika, problema uspostave novih feudalnih odnosa koja pripadaju sferi „domaćega“ (bosanskoga), historijska i društvena podloga romana prvotno je zasnovana na društvenim i političkim previranjima koja se odvijaju *pod drugim suncem* – u Carigradu. Naziv ovih modernizacijskih tendencija u turskoj političkoj i društvenoj sferi jeste *mladoturski pokret*.¹

Ma koliko se mladoturski pokret prevashodno ticao modernizacije osmanskog podneblja, on pod Bjelevčevim perom postaje modelom modernizacije matičnoga, te kako će ispravno primijetiti Muris Idrizović, njegova slika u romanu biva sredstvom osvjetljavanja bosansko-muslimanske stvarnosti (Idrizović 1978: 49). S druge strane, mimetički prikaz mladoturskog pokreta iz vizure drugoga, stranca, pruža jedinstveno svjedočanstvo i iz perspektive turkoloških istraživanja. Upravo ove dvije stvarnosti na koje roman referira kroz prizmu mladoturskog pokreta zavređuju jedan detaljniji historijsko-dokumentarni prikaz. Ova široka odrednica konkretnije podrazumijeva tumačenje novohistoricističkih „tekstualnih tragova“ o mladoturskom pokretu sačuvanih u romanu, otkrivanje razli-

---

¹ Termin *mladoturci* (*Jön Türkler*) u širem smislu koristi se kako bi se označile grupe koje se u organiziranom obliku pojavljuju kao oštri protivnici politike koju je sprovodio sultan Abdulhamid II. Mladoturke čine pojedinci mahom obrazovani u Evropi koji su zahtijevali okretanje ka evropskim društvenim i kulturnim vrijednostima. Inspirirani Francuskom buržoaskom revolucijom, cilj im je bio razbiti totalitarni režim Abdulhamida II, uspostaviti parlamentarnu vladavinu, te ideje društvenih i privatnih sloboda primijeniti i na kulturni život, naročito kroz književnost i druge oblike umjetnosti.

čitih diskurzivnih praksi prisutnih u tekstu, socio-historijsku analizu kroz sliku mladoturskog pokreta koja uključuje društvenu relevantnost istoga, otkrivanje kulturalnih kodova unutar teksta, kao i odstupanja od istih i brojna druga pitanja. Novi historicizam će biti teorijski i metodološki okvir koji će omogućiti ovakav historijski pristup Bjelevčevom romanu.

Važno je istaknuti da je jedna od ključnih značajki novog historicizma i zanimanje za „granično pismo“ to jeste za neknjiževne tekstove. Zdenko Lešić ovu naklonost ka neknjiževnim tekstualnim tragovima objašnjava pragmatičnom funkcijom svakog sačuvanog zapisa iz prošlosti koji nam u tom smislu pomaže „da shvatimo kako se pokreće i kako funkcionira taj narativ zvani ‘historija’“ (Lešić 2003: 67). S obzirom na činjenicu da idejni koncept novog historicizma i sama književna djela posmatra kao izraze „jedne osobene prošle kulture“, kako bismo detektirali i identificirali ove kulturalne kodove što učinkovitije, potrebno je u obzir uzeti što veći broj tekstova iz prošlosti koji će zajedno funkcionirati kao *kotekstovi* i isplesti jednu zasebnu mrežu tekstova. Na tragu ovih ideja, postaje razvidno da društvene, političke, diskurzivne i sve ostale dimenzije mladoturskog pokreta u romanu *Pod drugim suncem*, također, nije moguće objuniti isključivim referiranjem na književni tekst. Stoga, pri raslojavanju ovoga djela, kao *granični tekst* poslužit će radovi o mladoturskom pokretu na turskom jeziku pisani iz vizure historijske nauke. Ovaj liminalni prostor između književnoga i neknjiževnoga omogućit će uspostavu dijaloga između poetike i politike što predstavlja krajnji domet novohistoricističkih stremljenja. Cilj će, dakle, biti na kontekstualnoj podlozi mladoturskoga pokreta otkriti koherentnosti između književnog i neknjiževnog teksta, ali i odstupanja, ideološke ili diskurzivne *pukotine*, kako to ilustrativno označavaju novihistoricisti.

Dosljedno tvrdnji Sanjina Kodrića da „odnos novog historicizma prema teoriji uopće i dalje ostaje ambivalentan i vrlo arbitran, dinamičan, odnos nerijetko simultanog uključivanja i isključivanja, ili, pak, parcijalnog iskorištavanja već postojećih teorijskih koncepata“ (Kodrić 2010: 32), u kontekstima koji to budu zahtijevali teorijski okviri althusserovske marksističke kritike, kao i polazišta teorije kulturnog pamćenja poslužit će kao teorijski instrumenti za otkrivanje odgovora (ako je to uopće moguće) ili, mnogo preciznije, za postavljanje novih pitanja u skladu sa novihistoricističkim interpretativnim praksama.

U autoreferencijalnom maniru Bjelevac je u svom prvom romanu *Pod drugim suncem* oslikao uskomešano carigradsko političko i društveno ozračje u kome je i sam proveo jedan dio života. Premda je Muhsin Rizvić

ovaj upliv političkoga i društvenoga okarakterizirao kao spoljni i incidentalni, ova dimnezija romana je izrazito važna. Time više što je Bjelevac posredstvom lika Murisa Jahjapašića koji iz Bosne odlazi na školovanje na carigradski licej Galatasaraj, u roman unio vlastita iskustva, vlastiti bliski susret i doživljaj mladoturskog pokreta. S druge strane, dosljedno novohistoricističkoj vjeri u nemogućnost spoznaje apsolutne istine (koja proističe iz šire teorijske ravnj postrukturalizma), vrlo je važno naglasiti da realističan manir koji Bjelevac njeguje po uzoru na onovremenu evropsku književnost, zapravo, nikada nije u stanju da oslika *golu stvarnost*. S tim u vezi Zdenko Lešić primjećuje da: „istorijski događaj koji ostavlja svoj tekstualni trag najprije „prerađuje“ ideologija, svjetonazor, i diskurzivna praksa vremena kad je on „tekstualiziran“; zatim taj sačuvani dokument ponovo „prerađuje“ ideologija, svjetonazor i diskurzivna praksa vremena kad je on interpretiran; najzad, taj „tekstualni trag prošlosti“ biva prerađen distorcionim dejstvom samog jezika, koji, uvijek, više iskrivljuje nego što odražava stvarnost.“ (Lešić 2003: 26). Prema tome, ovo književno posvjedočenje jednom historijskom trenutku ne možemo i ne smijemo tretirati kao neposredno dato tekstualno svjedočanstvo. Nužno je, dakle, prilikom prečitavanja mladoturskog pokreta iz Bjelevčeve vizure, imati u vidu njegov položaj u društvu iz koga je crpio inspiraciju za konstruiranje društveno-političke pozadine romana, kao i njegov društveni i intelektualni angažman na sceni bosansko-hercegovačkih /bošnjačkih književnih i društvenih tokova.

Bjelevčeva već apostrofirana pozicija u turskom društvu svodila se na njegov studij na liceju Galatasaraj gdje je stupio u bliski dodir sa za to vrijeme liberalnim idejama o književnosti, kulturi i društvu općenito. Pragmatični motiv bavljenja temom mladoturskog pokreta treba potražiti, pak, u činjenici da je Bjelevac kao prevashodno bošnjački pisac čitalačkoj publici i široj javnosti na ovim prostorima koja je osjećala historijsku i sentimentalnu povezanost sa Osmanskim carstvom, želio ponuditi sliku društvenih i političkih mijena u središtu Carstva.² „Tema o mladoturcima bila je popularna i vrlo aktuelna, naročito u Bosni, koja je živo pratila događaje u dalekoj carevini“ konstatirati će Muris Idrizović. Idejni obrazac

---

² Abdurezak Hifzi Bjelevac, temom mladoturskog pokreta koju je načeo u romanu *Pod drugim suncem*, nastavio se baviti i u svom narednom romanu *Minka*. Temu mladoturske revolucije, ali i općenito težnju za prikazivanjem turske društveno-političke zbilje nastavlja i u svojim člancima koje je objavljivao u tada značajnim časopisima Behar, Gajret, Biser i Istok-Zapad. Naročito je spomena vrijedan njegov rad u časopisu Istok-Zapad (Doğu-Batı) koji je objavljivao na turskom jeziku i bio namijenjen muhadžirima iz Bosne. Osim toga, obavljao je dužnost atašea za štampu u Ankari.

koji je nudio mladoturski pokret trebao je biti primjenjiv i u bošnjačkom kontekstu. Angažman na ovome putu Bjelevcu je osigurao status pisca bosanskohercegovačkih-orijentalnih tema i društveno angažiranog bošnjačkog intelektualca. Nesumnjivo je da su ovo uloge koje su motivirane i ideološkim stigmama vremena i sredine u kojoj je Bjelevac djelovao o čemu će riječi biti u nastavku.

II.

Bjelevac društvenu sliku carigradske sredine iznosi posredstvom glavnog lika romana *Pod drugim suncem*, Murisa Jahjapašića. Muris je begovski sin iz Bosne koji dolazi u Carigrad kako bi pohađao ugledni lice Galatasaraj. Tu upoznaje veliki broj budućih prijatelja mahom iz plemićkih porodica. Predstavljajući Murisovo okruženje na Galatasaraju, roman poseže za eksplikacijom političke klime koja vlada u ovoj mondenskoj sredini:

„Ta mladost – ti poletarci, koji su se dosta slobodno odgajali u Galata-saraju, makar i u tuđem duhu, nijesu mogli gledati nesnosne prilike u Turskoj, nijesu mogli gledati kako se najzaslužniji muževi domovine protjeruju u pustu Arabiju, a drugi bježe u Evropu, dok i njih nije stigla sudbina onih koji bijahu već u Fizanu, Jemenu, Bagdadu.“ (Bjelevac 1998: 64)

Kako se vidi, historijski izvori bilježe veliki broj političkih disidenata protjeranih u daleke zemlje Istoka, među kojima su i poznati tanzimatski³ pjesnici i predvodnici mladoturaka, Ziya Paša i Namık Kemal. Naime, kako bi bio udaljen iz žiže zbivanja Ziya Paša će biti postavljen za namjesnika Sirije, a Namık Kemal nakon petomjesečnog zatvora biva prognan na ostrvo Lesbos. Roman ovom slikom ilustrira stanje u državi u kojoj vlada samovolja sultana, apsolutistički režim koji isključuje sve faktore koji prijetu autoritetu i svojini države. Althusserovski represivni državni aparati⁴ koji djelujući na principu nasilja služe očuvanju državnog autoriteta, ovdje

³ Tanzimatskom književnošću se smatra književni pokret koji nastaje u Osmanskom Carstvu nakon proglašenja tzv. Tanzimatskog fermama 1839. godine. Za zvanični početak ove književne prakse uzima se godina 1860., a kako i sama riječ *tanzimat* (ar. reforma, novina) upućuje, ovo je period reformi tradicionalnog koncepta divanske književnosti, kao i usvajanja novih ideja i formi iz evropske, prije svega, francuske književnosti.

⁴ Premda se Althusserovo razmatranje državnih aparata kao faktora reprodukcije državnog sistema odnosi prevashodno na kapitalistički sistem, njihova klasifikacija i način funkcioniranja koje im Althusser inputira, uz manja odstupanja primjenjivi su i na sisteme feudalnog načina proizvodnje što je slučaj sa Osmanskim carstvom.

se pojavljuju u vidu progona i protjerivanja kritičara vlasti. Shodno ovoj, problemi se pojavljuju i na nivou ideoloških državnih aparata koje čini, prije svega, školstvo kao proces mentalne dresure.⁵

„Pomanjkanje škola i nastave u čisto narodnom duhu, pomanjkanje sredstava za podizanje novih škola, pomanjkanje vlastitih sinova u upravi i javnom životu sprječavalo je normalan razvitak naroda. Državne trzavice, nemiri u unutrašnjosti, nesređene prilike, - apsolutizam, koji je kao mora gušio svijest naroda, raznosili i one ostatke prihoda koji su na papiru bili za škole određeni.“ (Bjelevac 1998: 67)

Premda ova kritika abdulhamidovske vlasti u althusserovskom smislu ne upućuje na škole kao ideološke aparate koji „utiskuju vještine uvijene u vladajuću ideologiju“ (Althusser 2009: 43), i samo odsustvo ili „pomanjkanje“ škola, odnosno nemaran odnos prema školama, moguće je shvatiti kao jedan vid ideološkog aparata koji stvaranjem neobrazovanih narodnih masa bez mogućnostikritičkog promišljanja, učvršćuje autoritet vladajuće strukture. O ovom problemu školstva koji je u romanu ovom usputnom opaskom istaknut kao jedno od prominentnih pitanja mladoturskog pokreta, turski izvori donose podijeljena mišljenja. Dok jedni tvrde da su „otvorene mnoge škole, a postojeće proširene“ i ovaj period karakteriziraju kao „period širenja i napretka“ (Gündüz 2008: 243), drugi, neumoljivi kritičari, oštro se obračunavaju sa obrazovnim sistemom Abdulhamidovog vremena tvrdeći da je obrazovanje u periodu Abdulhamida II bilo „tiranija koja se oslanja na neznanje i religiju“ (Gündüz 2008: 249), da je ovo vrijeme „slijepe skolastike“, odnosno da su obrazovnim institucijama zavladao „špijunaža, strah, lijenost i neznanje“ (Gündüz 2008: 247) te da se obrazovanje svelo na голу reprodukciju postojećeg znanja. Turski historičar Hasan Ali Yücel otvoreno izražava razloge za ovakav odnos prema školstvu: „Abdulhamid je svjesno i intencionalno slijedio nazadnjački mračni obrazac prema kojem je, s ciljem da ostane uspavana, tursku omladinu držao podalje od nauke i ideja koje bi je prosvijetlile“ (Gündüz 2008: 247). Očigledno da ova oštra razmimoilaženja imaju ideološku podlogu, jer, čini se da drukčije nije moguće objasniti ovaj ogromni jaz među turskim historičarima. S obzirom na diskurzivnu prirodu historijskog narativa o kojoj nam govore novi historicisti, a u koji svrstavamo i roman *Pod drugim suncem*, kao i na

---

⁵ Državni ideološki aparati koji funkcioniraju pretežno na ideološkom modusu, pojavljuju se u formi određenih i specijalizovanih institucija od kojih Luis Althusser razlikuje religijske, obrazovne, porodične, pravne, političke, sindikalne itd. Među njima značajno mjesto pripada obrazovnim državnim aparatima koje čine „sistemi raznih škola, javnih i privatnih“.

činjenicu da postoje vrlo različita stajališta o ovome pitanju i kod samih historičara, jasno je da kritika školstva u romanu nosi i ideološki prizvuk. To je i zato što glavni lik romana Muris Jahjapašić o ovome problemu govori iz vizure galatasarajskih, modernistički orijentiranih opozicionih intelektualaca koji su, stasavajući na zapadnim vrijednosnim vrelima, „skolastičku“, religijsku osnovu obrazovanja zamijenili za pozitivistički, antropocentrični sistem obrazovanja. U slučaju da se Bjelevac spletom okolnosti našao na nekoj od carigradskih medresa, da se kretao među konzervativcima privrženim sultanu, bilo bi moguće pretpostaviti da bi se teme njegovih romana kretale u potpuno drugom smjeru.

Pobuna protiv apsolutističke vlasti koja pri tome ne uspijeva da uspostavi stabilne i povoljne društvene, ekonomske i političke prilike, polazišna je ideja mladoturskoga pokreta. Premda se ovaj motiv provlači kroz cijeli roman, zapravo, konkretni razlozi ove pobune, neki ključni momenti manifestiranja apsolutističke vlasti u romanu izostaju. Pribjegava se vrlo plošnim, uopćenim konstatacijama kao npr. kada narator u romanu zaključuje da državu potresaju „nemiri u unutrašnjosti, nesređene prilike“ ili da vlast guši „svaki slobodniji pokret koji nosi biljeg novog duha“ (Bjelevac 1998: 67). Represija vlasti spram mladoturaka o kojoj se govori u romanu, zapravo, je tek posljedica njihove kritike i pobune protiv vlasti, a stvarni motivi, okolnosti koje su dovele do pobune, do kraja ostaju nerazjašnjeni. Razloge zbog kojih u romanu izostaje ova dimenzija mladoturskog pokreta koja bi uveliko rastumačila sam pojam mladoturaka, njihov nastanak, motive, opravdanost i relevantnost, te na taj način omogućila da se u čitaočevoj percepciji dubinski profiliraju likovi romana i njihovi postupci konstruirani na dinamičnoj podlozi mladoturskog pokreta moguće je potražiti u konstataciji Murisa Idrizovića koji tvrdi da „Bjelevac ne piše društvenu već ljubavnu dramu“ te u tome vidi razlog superficijelnog pristupa „tokovima društvenog procesa koji je u to vrijeme bio intenziviran.“ (Idrizović 1978: 55). I Bjelevčeva „vanjska“ perspektiva, dakle, perspektiva stranca, iz koje posmatra zbivanja „pod drugim suncem“ može se smatrati nedostatnom da zaroni u srž tada aktuelnih društvenih tokova. Bjelevac posredstvom lika Murisa Jahjapašića daje sliku mladoturskog pokreta u onoj mjeri u kojoj je ona relevantna za njega kao bosansko-hercegovačkog muslimana. Budući da ni sam Bjelevac kao ni fiktionalni lik Murisa Jahjapašića koji po mnogo čemu nosi autoreferencijalne crte, nisu matični pripadnici turskoga društva ovakva odsutnost detaljnijeg razumijevanja društvenih zbivanja donekle je očekivana. On, na koncu, i ne pretenduje da objasni generativne elemente pokreta, koliko insistira na potencijalnim konsekvencijama.

cama, potencijalnim misaonim i društvenim preokretima koje bi trebalo da isprovocira u osmanskom, a posredno u bošnjačkom društvu.

Na pitanje ko su bili učesnici mladoturskog pokreta u romanu se nazire odgovor iz sljedećeg navoda:

„Na tim sastancima ne bijahu samo Turci; Arapi i Perzijanci, doseljeni stranci, koji su se nalazili na naukama, svi skupa čutili su težinu ropstva i gvozdenu ruku apsolutizma, gdje narod nije imao riječi. Svi su se zanosili nekim novim životom, u kojem će se Turska preporoditi i dignuti, postati jaka i silna!...“ (Bjelevac 1998: 65).

Već je apostrofirano i u samom romanu da su u mladoturskom pokretu učestvovali intelektualci, studenti i đaci obrazovani po zapadnom modelu, ali i određeni krug diplomata i oficira koji su crpili inspiraciju iz Francuske buržoaske revolucije, kako to potvrđuje roman. Iz historijskih izvora saznajemo da je podršku mladoturskome pokretu koji je nastao u Istanbulu i koordinirao se iz ovog grada, davao i određeni krug prosvjetnih radnika iz Anadolije. Spomenuti dio romana, pak, svjedoči o tome da, ma koliko sam naziv *mladoturci* upućivao na to, ovaj pokret nije bio nacionalno obilježen. Budući da koncept nacije kao ključno obilježje identiteta koji se u Evropi javlja relativno kasno (19. stoljeće) još uvijek nije bio zahvatio Osmansko carstvo gdje je vladao imperijalistički princip osmanizma, takvo što se čini razumljivim⁶. Uzmemo li se u obzir olakšice koje bi ostvarenje mladoturskog cilja donijelo i za vjerske i etničke manjine unutar Carstva, ne čudi što ga je ovaj društveni sloj i podržao. Na prvi pogled čini se da poziciju mladog Bošnjaka Muris-bega Jahjapašića i njegovu podršku mladoturskome pokretu ne treba posmatrati u ovom kontekstu jer je Murisova Bosna tada već anektirana od strane Austro-Ugarske i više nije bila pod vlašću Osmanskoga Carstva. Njegovo zalaganje za ideje mladoturaka kao što je ranije istaknuto, tiče se ponajviše društvenog sloja u kome se našao i ličnih sukoba sa vlašću koja teži da uspostavi represivnu kontrolu nad pojedincima, što će na koncu izazvati dramski preokret i Murisove sudbine. Ipak, izdignemo li se iznad ovog sloja ličnoga, na nivo općega i javnoga, uvidjet ćemo da se društveni angažman koji je ostvario Bjelevac na prostoru Bosne promovirajući ideju modernizacije bošnjačkog društva može dovesti u blisku vezu sa idejama mladoturskog pokreta koje su dijelom iznesene u romanu *Pod drugim suncem*. U tom smislu, istinski motiv bavljenja temom mladotur-

---

⁶ Zanimljivo je istaći da je ovo ujedno prvi, ali i posljednji pokret koga su podržali i oko koga su se na jednom demokratskom i liberalnom planu angažirali i Turci i pripadnici drugih naroda.

skog pokreta, Bjelevca kao Bošnjaka, nije samo konstantna, nostalglična vezanost za sve što je osmansko, što u bošnjačkom kontekstu svakako nije isključeno. Ključna je činjenica, međutim, to da se Bjelevac ovim romanom obraća prevashodno bosanskome čitaocu sa jasnom pristranošću u odnosu prema mladoturskoj ideji. Sugestivni karakter romana u kontekstu mladoturskog pokreta, insistiranje Bjelevčevog Murisa na modernizaciji političkog i društvenog poretka kao glavnog lika romana nameću jedno čitanje kroz perspektivu „angažirane“ književnosti.

Jedno od borbenih polja mladoturaka bilo je i pridobijanje podrške širih narodnih masa. Pokret je krenuo iz uskog kruga intelektualaca, no, kako bi uspio bilo je potrebno pridobiti narod. O ovome pitanju u romanu promišlja i Muris-bey Jahjapašić. On smatra da je potrebno narodu objasniti idejna polazišta pokreta, i tako ga osvijestiti:

„Treba neko silniji i jači od svake sile – treba sam narod da oćuti težinu lanaca, koje o vratu nosi, treba da probuđena narodna svijest zbaci jaram sramnog ropstva sa sebe.(...) Narod ne bi razumio tu promjenu – ne bi imao povjerenja, jer nije svijestan da razumi njihove ideale. Zato treba najprije narod osvijestiti – najšire slojeve njegove, treba ga dignuti da on vlada“ (Bjelevac 1998: 66).

Uviđamo da Muris na ova nastojanja gleda vrlo skeptično. Ideali koje propagiraju mladoturci ne nalaze nikakav realan oslonac u općem raspoloženju i misaonim tokovima naroda. Razlog tome vidi u neobrazovanosti koju podstiče vlast nemarnim odnosom prema obrazovanju. Ovaj Murisov skepticizam na tragu je tvrdnje turskog historičara Durdua Mehmeta Buraka, prema kojem je jedna veća grupa mladoturaka bila mišljenja da u vlasti trebaju učestvovati samo pojedinci iz visokih krugova društva, „sve dok narod ne bude dovoljno obrazovan da i sam može preuzeti vlast“ (Burak 2010: 299). Ovakva nastojanja, iz današnje perspektive mogu se protumačiti kao krajnje elitistička, naročito imamo li u vidu daljnji razvoj pokreta. Baš kao i jakobinci u Francuskoj revoluciji, i mladoturci su (barem većina njih) prihvatili geslo „za narod uprkos narodu“. To je u teorijskom smislu značilo da visoki srednji stalež, koji je tada bio u začetku, treba da oslobodi vlast od monarhističkog apsolutizma kako bi narodu dao slobode koje mu pripadaju i uspostavio egalitarni uređenje. Međutim, danas kada možemo da sagledamo daleko-sežne posljedice mladoturskog pokreta ispostavlja se, baš kao i u slučaju Francuske revolucije, da se teorija i praksa nisu kretale u istom smjeru. Naime, jednom kada je obrazovani srednji stalež (tadašnji mladoturci) uspio prodrijeti u vladajuću strukturu Osmanskoga carstva, tu se, u

načelu, potpomognut vojskom, zadržao sve do danas. Nakon propasti Osmanskog carstva, novu sekularnu državu Republiku Tursku izgradit će upravo ovaj elitni sloj, nezvanično nazvan „Bijeli Turci“⁷, čija će vladavina gotovo ništa manje od monarhističke, produbljavati jaz između naroda i vlasti. U romanu se naziru tragovi ovakvog elitizma ponajviše u Murisovom odnosu prema pitanju pozicije naroda u mladoturskome pokretu, ali i posredno u njegovom bonvivanskom načinu života. Zapravo, on uživa u svim čarima visokoga društva, druži se sa sinovima plemića i moćnika, rado odlazi na prijeme i balove koje organiziraju konzuli i ambasadori stranih država, uživa pažnju djevojaka iz visokog društva (Fadila i Sabina), oblači skupocjena odijela, odsijeda u luksuznim kućama. Uživajući u ovoj ugodnoj svakodnevnici, on ne propituje vlastiti povlašteni položaj, ne stupa u kontakt sa ljudima iz nižih slojeva, niti izražava iskrenu zabrinutost nad stanjem u kome se nalazi puk. Čini se da se za narod zanima tek u kontekstu podrške mladoturskome pokretu, pa se, tako, kroz roman često provlače riječi žaljenja zbog nedovoljne podrške naroda. Skepticizam prema narodu, odnosno, nedostatak vjere u moć i sposobnost naroda da se bori protiv apsolutističkog režima vrlo su izraženi i kod ostalih učesnika mladoturskog pokreta. U romanu privlači pažnju razgovor između Murisovog prijatelja Nešet-beya i francuskog poslanika grofa de Chambinea u kojem se nazire ovakav elitistički pogled u odnosu na narod:

„Ja više aktivno ne sudjelujem u ostvarenju mladoturske ideje.

-Malaksali ste ili možda, nemate povjerenja u me.

-O molim! Nijesam mislio to! Sumnjam u mogućnost. Nemamo odziva u narodu.

-Onda prijatelju, ako to čekali, ostaćete vrlo daleko, jer narod ne može nikad pojmiti nešto veliko – njemu treba naturiti jednu ideju, a onda on je kadar da ju izvede” (Bjelevac 1998: 121-122)

Muhsin Rizvić tvrdi da „panorama mladoturske revolucije u pozadini drugog dijela predstavlja omiljeni Bjelevčev ambijent, na čijem planu se njegovi junaci životno aktiviraju, otkrivajući i drugu sferu svoje prirode i

---

⁷ Bijeli Turci – nezvaničan i često ironično upotrijebljen naziv koji se koristi za visoku buržoaziju Republike Turske. Termin *bijeli* nosi dvostruku simboliku. Naime, ovu skupinu su sačinjavali/sačinjavaju ljudi mahom iz Rumelije tj. s Balkana koji se fizičkim izgledom, svijetlijom puti razlikuju od anadolskih Turaka. Druga simboličnost leži u antitetičnosti bijele u odnosu sa crnom na planu Zapadnog modela rasizma. Prema ovome, „bijeli“ Turci su ekvivalent za Zapadnog bijelca kao gospodara, a „crni“ Turci koje čini narod, puk poistovjećuju se sa crnim čovjekom kao robom.

svoje psihike⁸, čime bi se moglo objasniti autorovo insistiranje da iznese pojedinosti koje su se ticale same organizacije unutar mladoturskog pokreta i priprema za ostvarenje konačnoga cilja. Premda je odnos Muris-bega prema ovome pokretu često neuvjerljiv, paradoksalan i nerijetko površan, stiče se dojam da upravo zbog funkcionalnosti fabularnog toka o kojoj govori Muhsin Rizvić, ne izostaju detalji u vezi sa unutrašnjom organizacijom pokreta. Primjetno je da se kao važan instrument za širenje mladoturskih ideja ističu knjige i novine „koje su izdavali prognati mladoturci po Francuskoj, Švicarskoj, Engleskoj, Njemačkoj i Misiru“ (Bjelevac 1998: 65). Muris će po prvi put privući pažnju dvora upravo zbog optužbe da je dijelio letke „Tajne Jildiza“ zbog čega će biti primoran da se na neko vrijeme povuče u internat na liceju Galatasaraj. Iz historije književnosti na turskome jeziku saznajemo da su književnici i njihova djela igrali važnu ulogu u idejnom konstruiranju pokreta, na šta se Bjelevac osvrće i u samom romanu kada doznajemo da su na Muris-beya „djelovala djela mladoturskih pisaca: Abdul-Haka Hamida, Zija-paše, Kemala i drugih“ (Bjelevac 1998: 65). Historičar turske književnosti Ramazan Korkmaz tvrdi da je upravo Namık Kemal bio jedan od predvodnika modernizma u Osmanskome carstvu. Posredstvom njegovih pjesama „u tursku književnost po prvi put dopiru pojmovi i simboli svojstveni Francuskoj revoluciji kao što su „sloboda“, „domovina“, „nacija“ i sl.“ (Halman 2007: 38). Bilježi se da je pored Namika Kemala i Zija-paša „naročito člankom pod naslovom „Poezija i Izgradnja“ uticao na modernizacijske tokove u Turskoj (Halman 2007: 38). Iako roman ne elaborira ova pitanja, Bjelevac će prikazati ovaj upliv autorskih i prevedenih knjiga, novina i sličnih pisanih izvora o mladoturskom pitanju, a kako bi uspostavio potpuniju sliku mladoturskog pokreta.

S obzirom na to da je veliki broj mladoturaka protjeran u strane zemlje, a da je one koji su ostali u Carigradu sultan držao pod svojom, fukoovski rečeno, panoptičkom kontrolom⁹, komunikacija između pripadnika mladoturaka odvijala se u strogoj tajnosti. Mladoturci se uglavnom sastaju na sastancima organiziranim izvan Osmanskog carstva, najčešće u Parizu gdje se nalazio egzekutivni odbor mladoturskog pokreta (Bjelevac 1998: 122), ali i u drugim gradovima Evrope kao što su Ženeva ili Bukurešt. Bjelevčev Muris će sudjelovati na jednom takvom

⁸ <http://www.scribd.com/doc/25388463/Abdulrezak-Hifzi-Bjelevac-Muhsin-Rizvic>

⁹ Michel Foucault uvodi pojam *panoptikona* kao prostora uspostave kontrole kroz stalni nadzor. Ovaj pojam označava hijerarhijski nadzor institucija moći nad individualnim i kolektivnim tijelima.

sastanku koji je organiziran u Bukureštu, pri čemu će zaključiti da je „stranka slabo orgranizirana i da se neke vođe dijametralno razilaze u vanjskoj politici“ (Bjelevac 1998: 166) te će se privremeno distancirati od ovog pokreta. Vrijedna studija Durdua Mehmeta Duraka svjedoči o tome da su ideje ovog pokreta naišle na snažan odjek i na teritoriji Balkana, u Solunu i Makedoniji, ali i u Egiptu, te da je centar pokreta bio Pariz odakle će se voditi i određivati daljnji koraci pokreta. Nejedinstvenost unutar mladoturskog pokreta koja je u Bjelevčevom romanu naznačena Murisovom kratkom opaskom o razilaženju u vanskoj politici, zapravo je poprimila mnogo ozbiljnije dimenzije nego što je u romanu istaknuto. Naime, u Ženevi, Egiptu, Londonu, Parizu i Solunu postojale su različite grupe mladoturaka čija su stajališta nerijetko bila oprečna. Jedna od tački razmomilaženja bilo je i pitanje vojne intervencije. Dok je jedna grupa smatrala da je u svrgavanju Abdulhamida sa vlasti potrebna podrška vojske i, po uzoru na Francusku revoluciju, vjerovala da se ovaj cilj ne može ostvariti bez nasilja, druga se grupa oštro protivila ovakvom načinu i bila na strani mirnih pregovora. Više su oprečni bili, pak, stavovi koji su se ticali vanjske politike. Mladoturci koje je predvodio Ahmet Riza Bey upozoravali su na imperijalističke tendencije Evrope i, uvidjevši tu opasnost, odbijali su bilo kakvu podršku i pomoć stranih zemalja. Grupa okupljena pod vodstvom Sabahattin Paše zalagala se za vojnu i vanjsku intervenciju, smatrajući da mladoturci nisu u mogućnosti da sami izvedu ovaj „državni udar“ (Burak 2010: 300). U romanu se Bjelevac ovog za mladoturski pokret sudbonosnog pitanja dotiče tek uzgrednom opaskom koja više služi da ilustrira Murisovo raspoloženje, nego što pruža uvid u ovo historijsko pitanje, ali jeste nesumnjiv odraz historijske zbilje. Izdiferencirani stavovi među mladoturcima odredit će daljnji tok zbivanja koja će na koncu dovesti do konačnog cilja i proglašenja II Ustava. U Osmanskom carstvu II Ustav je proglašen 1908. godine. Dakle, dok je pisao roman, Bjelevcu su bili dostupni podaci o kratkoročnim historijskim konsekvencama pokreta, te je sa određene (makar i kratke) vremenske distance imao priliku da sagleda preokret koji je bio posljedica nesuglasica među mladoturcima. Čini se da njegova nezainteresiranost da se upusti u dublja razmatranja ovog historijskog trenutka mladoturaka djelimično potvrđuje činjenica da je zbilja abdulhamidovske Turske tek sekundarna dimenzija romana, pri čemu Bjelevac ovo pitanje tretira s odstojanja pasivna posmatrača o čemu slično mišljenje iznosi Muris Idrizović (1998: 13). U romanu *Pod drugim suncem* tek mjestimice nailazimo na vrlo arbitrarno raspoređena oštra opažanja i pripovijednu vjernost.

Nezanemarivu, sušastvenu, elementarnu dimenziju mladoturskog pokretu romanu., bez sumnje, predstavlja odraz i odjek abdulhamidovskog „apsolutističkog“ režima. Ranije je istaknuto da u romanu nedostaju elementi koji bi konkretizirali i potkrijepili tvrdnje naratora o despotskoj, tiranskoj vladavini Abdulhamida II, i to u kontekstu problema koji su prethodili pokretu i bili generativna snaga pokreta. S druge strane, roman se dosta opširno bavi odnosom vlasti prema mladoturcima. Dakako, tome uveliko doprinosi ranije apostrofirana fabulativna i dramska funkcionalnost, no, ova činjenica ne umanjuje historijsko-faktografsku i arhivsku vrijednost ovih svojevrsnih fikcionalnih svjedočenja. Koloplet mladoturskog otpora i abdulhamidovskog napada (koji se u zavisnosti od perspektive iz koje se posmatra, može shvatiti i obrnuto, kao koloplet mladoturskog napada i abdulhamidovskog otpora) prikazan je u emfatičnom tonu, na primjeru brojnih protagonista romana.

Prvi susret sa strogim licem države Muris doživljava kada biva optužen za rasturanje brošure „Tajne Jildiza“¹⁰ „u kojoj su otkrivene sve nezakonitosti jildiske kamarile i zločinstva koje je vlada činila, bacajući u vodu nevinu djecu zatočenog sultana i njegovih žena“ (Bjelevac 1998: 68). Tada će sultanovi špijuni privesti Murisa i pretražiti njegov stan gdje neće naći dokaze za ono za šta je bio optužen. Na ovome mjestu upada u oči iskaz koji predočava neumoljivost državne sjevlasti:

„Nu i bez dokaza bio bi Muris uklonjen da ne bijaše Ferid-paše, Muris-paše i perzijskog poslanika koji su ga zaštitili.“ (Bjelevac 1998: 68)

Slučaj Murisovog prijatelja odvjetnika Sarijana je egzemplaran prikaz policijske države za koju se tvrdi da ju je uspostavio Abdulhamid II. Muris će zbog zalaganja za svoga prijatelja biti primoran da se na duže vrijeme povuče iz društvenih krugova. S druge strane, i Sarijan kao i Muris u slučaju optužbe za brošure, na intervenciju ljudi bliskih dvoru, na koncu, barem privremeno, biva oslobođen optužbi. Iako bi bilo odveć naivno ovakav ishod stvari interpretirati kao „pukotinu“ u ideološkoj praksi države (jer, ipak, voljom same države i bivaju oslobođeni)¹¹, iz ovog primjera je očevidno da apsolutizam o kakvom govori roman nije (a i ne može biti) moguć do kraja i u cjelosti kako se to čini na prvi pogled, te da država kao i svaki svjetovni sistem nije u stanju biti dosljedna načelima koja je sama postavila.

¹⁰ Dvorac Jildiz (Yıldız Sarayı) bio je dvorac sultana Abdulhamida odakle je upravljao Osmanskim Carstvom.

¹¹ I kazniti i oprostiti je odlika moći.

Progoni, rekli smo, bili su nerijedak državni instrumentarij, ili althusserovski rečeno državni represivni aparati koji su služili za neposredno uklanjanje prijetnji Abdulhamidovom državnom autoritetu. Pored direktnih progona kojima su bili izloženi mnogi vodeći intelektualci mladoturškog pokreta, a čega se u romanu dotiče i Bjelevac, vrlo česta posljedica represivnih mjera države jeste i „samoprogon“. Dramatičan prikaz ovoga jeste prinudni odlazak u Pariz svih Murisovih prijatelja sa Galatasaraja, uključujući i samoga Murisa.

„Tek poslije na ulici rekao mu Nešet uzrok za Isa Cihana i Zijauddina, i to prvi je pobjegao radi sakupljanja milodara za rusku revoluciju, a Zijauddin radi jedne pjesme Voltaire-u koja je izašla u Mešveretu. (...) Petnaest dana iza ovog slučaja ostaviše Carigrad, nakon dovršenih ispita: Sami-bey, Fuad-zade, Nadži Konstantin, Nešet-bey i Muris-bey Jahja-pašić“ (Bjelevac 1998: 74-75).

Da ovaj „samoprogon“ mladih đaka i studenata nije fikcionalna konstrukcija autora, već da je simptomatično stanje u kojem se našla većina studenata i đaka Abdulhamidovog vremena koji su obrazujući se u školama zapadnog modela usvojili ideje mladoturaka, potvrđuju riječi američkog historičara Ernesta Ramsaura:

„Aktivnosti u školama su se nastavljale, međutim, obilježeni đaci iz viših razreda vlastitu dobrobit su tražili van Turske. Na taj način, većina đaka i studenata koji su u periodu od 1894-1895. godine kontinuirano bježali u Evropu okupit će se u Parizu. Oni koji su bili u mogućnosti odlazili su van zbog dva cilja: kako bi pobjegli od zlovolje sultana i kako bi nastavili obrazovanje“ (Ramsaur 1972: 32).

Nakon odlaska u Parizu i boravka u ovom gradu, nakon tri godine Muris se vraća u Istanbul. Usljed zamršene mreže romantičnih odnosa u koju se upleo prilikom drugog boravka u Istanbulu, ovog puta mu prijete konačno progonstvo iz ovog grada. Špijunska lista osumnjičenih na koju je Muris dospio vjerodostojan je faktografski prikaz državnih represivnih aparata. Naređenje koje potom stiže od samoga Sultana ima funkciju da prikaže nepoštednost i surovost sultanove samovolje:

„... da se premještenje i unapređenje Jahja-paša-zade Muris-beya i Ferid-paša-zade Nešet-beya opozove, potonjem oduzme plemstvo koje je njegovu ocu za zasluge dato, i da se obojica pošalju također u Fizan gdje ih treba najdulje za dva mjeseca otrovati...“ (Bjelevac 1998: 188).

Ovim i sličnim primjerima, koji dakako imaju utemeljenje u političkoj stvarnosti toga vremena, Bjelevac emfatično ističe navodnu zlokobnost

Abdulhamidovog režima. Mnogi turski izvori potvrđuju ovakvu praksu obračunavanja sa kritičarima vlasti. Stoga, možemo reći da je slika progona i stradanja jedna od najšire obuhvaćenih dimenzija mladoturskog pokreta u romanu *Pod drugim suncem* Abdurezaka Hifzija Bjelevca.

III.

Ispjevši fabularnu mrežu historijskim nitima mladoturskoga pokreta, Abdurezak Hifzi Bjelevac je pred savremenu književno-historijsku kritičku misao postavio važan izazov. Rasplesti ovaj koloplet fiktivnoga i faktivnoga zahtijeva neprestani, kontinuirani dijalog prošloga i sadašnjega, književnoga i naučnoga, dijalog u kome će se zbaciti ideološki tereti prošlosti, osloboditi okovi uvijek prisutne sadašnjosti i u konačnici dijalog u kome će se ova dva bezrazložno odvojena dijela jedne te iste cjelosti spojiti u kontinuiranu cjelinu naše sveopće stvarnosti. Čitati sliku mladoturskoga pokreta u romanu *Pod drugim suncem*, dakle, značilo je pokušati uporediti Bjelevčevu sliku mladoturskog pokreta i faktografsku sliku historijskih, naučnih tekstova, pokušati ući u trag autorovim ideologijskim „omaškama“ u tekstu, te sa vremenske distance sadašnjosti pokušati prodrijeti u samu kontekstualnu pozadinu naslikanih dešavanja, kako bi se prepoznali njeni tragovi u našoj prisutnosti, odnosno sadašnjosti.

Ma kakve manjkavosti bile posrijedi, slika mladoturskoga pokreta u romanu Abdurezaka Hifzija Bjelevca nosi nedvojbenu historijsku i kulturalnu vrijednost. Roman *Pod drugim suncem* jeste, prije svega, „mjesto pamćenja“ i slika sjećanja koja postaje identitarnim simbolom jednog vremena, jednog prostora i jedne zajednice smještene u to vrijeme i u taj prostor, ali isto tako i savremene zajednice koja se sjeća i koja kroz sjećanje prepoznaje samu sebe. Slika mladoturaka koju smo zahvaljujući ovome romanu pohranili u naše „kulturalno pamćenje“ ostaje da svjedoči ne samo o zajednici na koju se neposredno odnosi (tj. o osmanskome društvu neposredno pred raspad Osmanskog carstva), već je ona dio i naše kulture, našeg pamćenja u kome prepoznajemo poveznice, niti koje nas vežu za drugoga tj. za osmansko društvo. I tek kada se sjećamo tih niti iz prošlosti, u stanju smo da ovaj dijalog kultura prepoznamo kao vlastitu posebnost, a da iz ove posebnosti kao jedne u nizu od posebnosti konstituiramo svijest o nama samima. Vrijednost ovog romana i tretiranoga pitanja leži upravo u ovome prepoznavanju.

ZAKLJUČAK

Iz analize prikazane u radu mogli smo uvidjeti da je mladoturski pokret u romanu *Pod drugim suncem* obuhvaćen fragmentarno, te da su opservacije koje iznosi Bjelevac o ovome pitanju mjestimično arbitrarne, nerijetko plošne. Pisac u romanu otvara mnoga važna pitanja mladoturskoga pokreta kao što su uzroci koji su doveli do ovakve vrste organiziranja, identitet ljudi koji su učestvovali u pokretu, ciljevi i zadaci, način unutrašnje organizacije, reakcije koje ovaj pokret izaziva na dvoru, poduzete mjere protiv pokreta, recepcija mladoturske ideje u narodu itd. Na neka od ovih pitanja, kao što je pitanje profila mladoturaka ili reakcija vlasti na mladoturske zahtjeve i poduhvate roman daje potpunije odgovore ili barem omogućava širi uvid u ovakvo što. S druge strane, pitanje društveno-historijskih uzroka, prihvaćenosti mladoturskih ideja među širim narodnim masama ili stvarnih ciljeva ovoga pokreta biva tek nagoviješteno. Uvid u historijske izvore omogućio je zapravo da detektiramo sve ono što je izostavljeno, zanemareno, a što je bilo bitno istaknuti zbog historijsko-arhivskog značaja samoga teksta.

Primjetno je da Abdurezak Hifzi Bjelevac mladoturski pokret posmatra iz vlastite ideološke vizure. Budući da nas novohistoricistička teorija, a koja što šta duguje Foucaultovom poimanju teksta kao diskurzivne prakse, uči da ne postoji „nevin“ diskurs, da se iza svakoga teksta krije njegov autor i cijeli društveno-historijski kontekst koji su ideološki markirani, ovakav ishod se čini prirodnim. Autorova lična bliskost sa idejama mladoturaka čini da ih u romanu predstavlja u jednom dominantno nekritičnom, izuzetno afirmativnome tonu. Pri tome, odnos prema drugome koji je u ovom slučaju sultan ili vlast kao direktni neprijatelj, oponent ovih ideja, do krajnje mjere je negativiziran; drugi je sotoniziran. Ovakvo negativno raspoloženje prema abdulhamidovoj vlasti, dakako, ima utemeljenje i u „tekstualnoj stvarnosti“ historijskih izvora, s tim da je potrebno je uzeti u obzir i širi politički i društveni kontekst vremena koji je izuzetno nepovoljan po Osmansko carstvo. Naime, u mnogim izvorima se tvrdi da je Abdulhamidova borba da uspostavi apsolutističku kontrolu u državi djelimično opravdana zbog unutrašnjih i vanjskih neprijatelja koji su na sve načine pokušavali destabilizirati već dovoljno krhku osmansku državu i na koncu je i srušiti. Iz ovih razloga može se zaključiti da Bjelevac mladoturski pokret prikazuje na prilično jednostran i monološki način.

Na koncu, možemo reći da je ovaj rad pokušao osvijetliti samo neke aspekte ili postaviti samo neka od niza mogućih pitanja o mladoturskome pokretu kao historijskome fenomenu u romanu *Pod drugim suncem*.

Budući da je, kako Vladimir Biti tvrdi, svaki historijski događaj jedinstven i poseban, mi nikada ne možemo doći do konačnih odgovora što nije, dakako, učinio niti ovaj rad. No, upravo ova nemogućnost konačnoga, otvara mogućnost beskonačnoga, otvara beskonačni broj pitanja koja strpljivo i tiho čekaju da budu postavljena.

BIBLIOGRAFIJA

1. Althusser, Luis. *Ideologija i državni ideološki aparati* (prev. Andrija Filipović), Beograd: Karpos, 2009.
2. Assmann, Jan. *Kulturno pamćenje: Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama* (prev. Vahidin Preljević). Zenica: Vrijeme, 2005.
3. Bjelevac, Abdurezak Hifzi. *Pod drugim suncem*. Sarajevo: BH Most, 1998.
4. Burak, Durdu Mehmet, Osmanlı Devleti'nde. *Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri*, Ankara: Dergiler, 2010.
5. Burzynska, Anna i Michal Pawel Markovsky. *Književne teorije XX. veka* (prevela Ivana Đokić). Beograd: Službeni glasnik, 2009.
6. Culler, Jonathan. *Književnateorija – vrlokratakuvod*. Zagreb: Agom, 2001.
7. Gündüz, Mustafa. *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar*. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, VI/12, 2008, 243-286.
8. Halman, SaitTalat. *Türk Edebiyatı Tarihi 3*, Ankara: TC Kültürve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007.
9. Idrizović, Muris, A. H. *Bjelevac – Život i književno djelo*. Sarajevo: Svjetlost, 1978.
10. Kodrić, Sanjin. *Književna prošlost i poetika kulture: teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2010.
11. Korkmaz, Ramazan, *Yeni Türk Edebiyatı 1839–2000*. Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2005.
12. Lešić, Zdenko. *Nova Čitanja – Poststrukturalistička čitanka*. Sarajevo: Buybook, 2003.
13. Lešić, Zdenko. *Novi istoricizam i kulturni materijalizam*. Sarajevo: Alfa, 2003.
14. Popović, Tanja. *Rečnik književnih termina*, 2. izdanje, Beograd: Logos Art/Edicija, 2010.

15. Ramsaur, Ernest. *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*. İstanbul: Sander Yayınları, 1972.
16. Reyhan, Cenk. *Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve*. Akademik Bakış, 1/2, 2008, 135-148.

ECHOES OF THE YOUNG TURK MOVEMENT IN THE NOVEL *UNDER A DIFFERENT SUN* BY ABDUREZAK HIFZI BJELEVAC

SUMMARY

Abdurezak Hifzi Bjelevac was a Bosniak writer who lived and wrote in the first half of the 20th century. This was a time of turbulence and turmoil in the history of Bosnia and the Ottoman Empire, and in his novel *Under a Different Sun*, Bjelevac introduces us to fragments of the two countries' pasts. Its plot structure is built around the Young Turks, a political movement founded in the late 19th century, which marked the beginning of the political and social modernization of the Ottoman Empire, and created a stage on which new ideas and historical events found common ground. This paper focuses on historical and ideological readings of representations of the Young Turk Movement in the novel, using contrastive analysis to compare them with the knowledge of this movement found in other non-fiction and historiographic sources. The theoretical framework of New Historicism is combined with other contemporary literary theories to promote this intertextual and intercultural dialogue, and to highlight historical issues relevant to present-day Bosnia and Herzegovina and Turkey.

Key words: Abdurezak Hifzi Bjelevac, historical novel, The Young Turk Movement, New Historicism, ideology, cultural memory

Ljubinka Petrović-Ziemer

ODNOS ŽANROVSKE POETIKE I RODNE POLITIKE NA PRIMJERU NJEMAČKE DRAME I TEATRA

Sažetak: Rad analizira suodnos između žanrovske poetike, rodne politike i kanonizacije na primjeru njemačke drame i teatra. Ispituje osim toga razloge zašto su mehanizmi isključenja spisateljica iz produkcije teatarskih tekstova bili rigidniji nego u slučaju književnog stvaralaštva žena u oblasti epike i lirike. Naposljetku se u članku razmatraju razne mogućnosti revizije odnosno proširenja tradicionalnih kanona, uvođenjem stvaralačkih dostignuća žena u opšte kulturne i akademske kanone, te u književnu istorijografiju.

Gljučne riječi: žanrovska poetika, rodna politika, kanonizacija, savremena, njemačka drama i teatar

DRAMA I RODNA POLITIKA

Informacija da se od 1990-ih godina dramska i teatarska produkcija među dramskim spisateljicama u Njemačkoj značajno povećala u odnosu na prethodna razdoblja sama po sebi nedovoljno dočarava istorijski novum koji stoji iza ovog epohalnog proboja u domenu drame i teatra.

Prva istraživanja o dramskim spisateljicama i njihovom stvaralaštvu nastalu su tek 1980-ih godina, da bi se istraživački napori intenzivirali od 1984. do 1988. godine. U prvoj fazi, fokus naučnog interesa bio je usmjeren na dramsku produkciju autorica 20. vijeka. Književne teoretičarke Renate Neumann i Sonia Nowoselsky još za 50-e i 60-e godine prošlog vijeka konstatuju da su na pozorišnom repertoaru njemačkog govornog područja uglavnom bili izvedeni teatarski tekstovi dramskih pisaca.¹ Često navedeni izuzetak bila je dramatičarka Gerlinde Reinshagen.

¹ Vidi o tome Renate Neumann & Sonia Nowoselsky: Vorwort [Uvod], u: Fürs Theater schreiben. Über zeitgenössische deutschsprachige Theaterautorinnen (= Schreiben. Frauen – Literatur -Forum, 9. Jg., Nr. 29/30), Bremen 1986, str. 7-12.

Teza da su autorice dramskih tekstova tek u 20. vijeku počele da postaju vidljive i uključene u književnu i teatarsku javnost preovladava sve do 1989. godine. Nakon te godine uslijedila je značajna mijena u recepciji o postignućima umjetnica na polju dramske produkcije i teatarskog života.

Dagmar von Hoff i Karin A. Wurst osvjetljavaju u svojim naučnim radovima dramsko stvaralaštvo autorica iz 17. i 18. vijeka², dok germanistica Susanne Kord svojim opsežnim studijama postavlja temelje za izučavanja o dramskoj produkciji spisateljica na njemačkom govornom području. Kord je nakon mukotrpnih i višegodišnjih istraživanja uspjela da identificira 315 dramskih spisateljica koje su djelovale u 18. i 19. vijeku i spasi 2.000 drama, koje su u tom periodu nastale, od propadanja.³ Nakon objavljivanja ovih značajnih istraživačkih rezultata, teza o tome da dramsko stvaralaštvo spisateljica počinje tek u 20. vijeku postaje neodrživom.⁴

Potruga za autoricama dramskih tekstova i njihovim biografskim podacima otežana je u prvom redu sistematičnim isključenjem dramskih spisateljica i njihovog opusa iz teatarske javnosti, književne istorijografije, kritike i kanonizacije sve do druge polovice 20. vijeka. Mehanizmi isključivanja mnogo rigoroznije su primijenjeni na polju dramske i teatarske produkcije nego u odnosu na druge književne žanrove.

Detaljno analizirajući normativne diskurse o rodnim politikama i društvenim, rodno determiniranim ulogama kao i književne teorije i estetske spise od 17. do početka 20. vijeka koje se dotiču odnosa između rodnog identiteta i umjetničkog stvaralaštva, naučnice jasno razabiru stav prema kojem se književnicama spočitava kompetencija da zadovolje visoke estetske standarde koje nalaže ozbiljni žanr kao što je to drama. Navodno prenaplašen subjektivni doživljaj i zapažanje, osobe ženskog roda sprečava da ostvare princip objektivnosti i visok stupanj apstrakcije, neophodne za koncipiranje dramskog teksta. Osim toga nije ni zanemariva činjenica da dramski tekst tek pozorišnom izvedbom razvija svoj potpuni potencijal. Upravo taj iskorak književnica u javnost smatrao se nedopu-

---

² Usporedi Dagmar von Hoff. *Dramen des Weiblichen. Deutsche Dramatikerinnen um 1800.* Opladen 1889. Karin Wurst (Hg.). *Frauen und Drama im 18. Jahrhundert.* Köln/Wien 1991.

³ Usporedi Susanne Kord. *Ein Blick hinter die Kulissen. Deutschsprachige Dramatikerinnen im 18. und 19. Jahrhundert.* Stuttgart 1992; Susanne Kord: *Sich einen Namen machen. Anonymität und weibliche Autorschaft 1700–1900.* Stuttgart 1996.

⁴ Ovu tezu su prije svega zastupale teatarske naučnice i kritičarke Anke Roeder, Erika Fischer-Lichte i Ruth Dawson. Usporedi Anke Roeder. *Der doppelte Blick. Theater-Autorinnen heute,* u: Scheel (Red.). *Die Sprache des Theaters und die Frauen.* Berlin 1992, str. 143-159; Erika Fischer-Lichte. *Die Frauen erobern das Theater.* München 1988, str. 380; Ruth Dawson. *Frauen und Theater. Vom Stegreifspiel zum Rührstück,* u: Gisela Brinker-Gabler (Hg.). *Deutsche Literatur von Frauen, Bd. 1,* München 1988, str. 421-434.

stivim, s obzirom na vladajuće socio-kulturne preskripte i rodne politike koje privatnu i javnu sferu dijele na dominantno mušku i žensku domenu. Prisutnost umjetnica u teatarskoj javnosti redukovana je sve do druge polovice 20. vijeka uglavnom na loše honorirani glumački angažman. Isključenju iz procesa kanonizacije pogodovala su takođe negativne kritike i recenzije o teatarskim tekstovima koje potpisuju književnice i o njihovim izvedbama. U tim javnim ocjenama se insistiralo na povezivanju navodno lošeg kvaliteta teksta sa spolnom pripadnošću autorice. U većini studija ističe se da se negativne ocjene kritičara, međutim, ne podudaraju s omiljenošću koju su dramske spisateljice uživale među publikom. Važno je napomenuti da su mnoge spisateljice uspjele da se njihove drame insceniraju u pozorištu tek nakon što su pristale da koriste muške pseudonime.⁵

Negativan odnos prema dramskim spisateljicama se mijenja tek 1980-ih, kada njihova prisutnost u javnom prostoru postaje sve vidljivija.

PRVI POČECI STUDIJA O DRAMSKOM STVARALAŠTVU I POETICI MEĐU KNJIŽEVNICAMA

Prva istraživačka faza bila je posvećena traganju, arhiviranju i sistematizovanju dramskog materijala i bazičnih podataka o autoricama kako bi se osigurala i očuvala građa i popunio informacijski deficit o dramskoj produkciji spisateljica do Drugog svjetskog rata. Prve publikacije su dakle

⁵ Za detaljnije informacije usporedi Ursula Roumois-Hasler: *Dramatischer Dialog und Alltagsdialog im wissenschaftlichen Vergleich. Die Struktur der dialogischen Rede bei den Dramatikerinnen Marieluise Fleißer („Fegefeuer in Ingolstadt“) und Else Lasker-Schüler („Die Wupper“)*, Bern u.a. 1982. Prva razmišljanja o feminističkoj estetici potiču od Yvonne Spielmann: *Yvonne Spielmann. Überlegungen zu feministischer Theaterästhetik*, u: *TheaterZeitSchrift* 9/1984, str. 78–85; Ruth Dawson. *Frauen und Theater. Vom Stegreifspiel zum Rührstück*, u: Gisela Brinker-Gabler (Hg.). *Deutsche Literatur von Frauen*, Bd. 2, München 1988, str. 421–434; Michaela Giesing. *Verhältnisse und Verhinderungen – deutschsprachige Dramatikerinnen um die Jahrhundertwende*, u: Hiltrud Gnüg und Renate Möhrmann (Hg.). *FrauenLiteraturGeschichte. Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Frankfurt a. M. 2003, str. 261-278; Erika Fischer-Lichte. *Frauen erobern die Bühne. Dramatikerinnen im 20. Jahrhundert*, u: Brinker-Gabler (Hg.). *Deutsche Literatur von Frauen*, str. 379-393; Heike Kalpdor-Kops. *Dramatikerinnen auf deutschen Bühnen. Notwendige Fortsetzung einer im Jahr 1933 unterbrochenen Reflexion*, u: Barbara Scheel (Red.): *Die Sprache des Theaters und die Frauen. Dokumentation-Documentation*, Berlin 1992, str. 20-27; Anke Roeder. *Autorinnen. Herausforderung an das Theater*, Frankfurt a. M. 1989. Opširan pregled o recepciji drama, spisateljskoj praksi i teatarskoj estetici austrijskih dramatičarki između 1960. i 1985. sastavila je Hilde Haider-Pregler. *Usporedi Hilde Haider-Pregler: Zur Bühnenrezeption österreichischer Theaterautorinnen – eine fragmentarische Bilanz*, u: *Fürs Theater schreiben. Über zeitgenössische deutschsprachige Theaterautorinnen*. Bremen 1986, str. 173-181.

imale uvodni i antološki karakter, jer stvaralaštvo dramskih spisateljica do tada nije bilo integrisano u obrazovni kanon, te i nije memorisano kao kulturno blago niti u svijesti obrazovanog građanstva, niti stručnih krugova. U drugoj fazi se zatim pristupa proučavanju društveno-političkog i kulturnog konteksta u kojem su nastale drame. Ta šira kontekstualizacija je dopunjena analizom o dramskim poetikama, što naučnicama predstavlja poseban izazov. Isključene iz institucionalizovanog obrazovnog sistema i stručnih rasprava o književnim i estetskim tokovima, dramkne spisateljice nisu slijedile normativne programatike i uvriježene formalno-estetske okvire, što implicira da je njihova poetika u odnosu na vladajuće koncepte devijantna, te zahtijeva drugačiji, diferenciraniji analitički instrumentariji. Budući da dramske poetike nisu vođene jednim zajedničkim, jedinstvenim konceptom dramskog stvaralaštva, naučnice su se odlučile da se drame pojedinih spisateljica ne subsumiraju pod jednu jedinstvenu „žensku“ dramsku poetiku, jer su one prije svega rezultat ličnog talenta i sporadičnog, autodidaktičnog bavljenja dramskim i književnim teorijama. Naučnice koje su izučavale drame iz više epoha su takođe sistematizovale razlike u dramskim poetikama uslovljene kulturnim i političkim kontekstom date epohe.⁶

Pored razvijanja instrumentarija prikladnog za interpretaciju subverzivnih poetika, diskutovalo se i o pitanju kanonizacije u feministički orijentisanim književnim znanostima. Još u ranim debatama, dakle 1980-

⁶ O tome vidi Dagmar von Hoff. *Dramen des Weiblichen*. Opladen 1989; Karin A. Wurst. *Frauen und Drama im 18. Jahrhundert*, Köln/Wien 1991; Susanne Kord. *Ein Blick hinter die Kulissen*. Stuttgart 1992; Anne Stürzer. *Dramatikerinnen und Zeitstücke. Ein vergessenes Kapitel der Theatergeschichte von der Weimarer Republik bis zur Nachkriegszeit*. Stuttgart 1993; Katrin Sieg. *Exiles, Eccentrics, Activists. Women in Contemporary German Theater*. Ann Arbor 1994; Susan L. Cocalis and Ferrel Rose (Eds.). *Thalia's Daughters. German Women Dramatists from the Eighteenth Century to the Present*. Tübingen/Basel 1996; Helga Kraft. *Ein Haus aus Sprache*. Stuttgart 1996; Britta Kallin. *The presentation of racism in contemporary German and Austrian theater. Six women playwrights*. Lewiston (NY) u.a. 2007; Gudrun Loster-Schneider und Gaby Pailer (Hg.). *Lexikon deutschsprachiger Epik und Dramatik von Autorinnen (1730–1900)*. Tübingen 2006; Sarah Colvin. *Women and German drama*. Rochester (NY) 2003; Ingeborg Gleichauf. *Was für ein Schauspiel! Deutschsprachige Dramatikerinnen des 20. Jahrhunderts und der Gegenwart*. Berlin 2003; Udo Borgert (Hg.). *Women's words, women's works. An anthology of contemporary austrian plays by women*. Riverside (CA) 2001; Heike Schmidt. „Gefallene Engel“. *Deutschsprachige Dramatikerinnen im ausgehenden 19. Jahrhundert*. St. Ingbert 2000; Anne Fleig. *Handlungsspielräume. Dramen von Autorinnen im Theater des ausgehenden 18. Jahrhunderts*. Würzburg 1999; Andrea Maurer-Haas. *Women role models in plays of Austrian women dramatists from the French Revolution to the First World War*. Diss., University of Connecticut 1998; Sigrid Scholtz-Novak. *Images of Womanhood in the Works of German Female Dramatists 1892–1918*. Diss. masch. Johns Hopkins University 1971; Elisabeth Friedrichs. *Die deutschsprachigen Schriftstellerinnen des 18. und 19. Jahrhunderts. Ein Lexikon*. Stuttgart 1981.

ih godina, oko kanoniziranja tzv. ženske književnosti primjetna su tri dominantna stava: stvaranje protu-kanona; revizija tradicionalnih kanona i njihova dopuna, izmjena odnosno pluraliziranje, i naposljetku odustajanje od koncepta kanonizacije. Glavni argument za uvođenje protu-kanona je da upisivanje „ženskih“ književnosti u tradicionalni kanon zahtjeva da se djela autorica podvrgnu androcentričnom principu vrednovanja i autorizaciji književnih tekstova, što bi imalo za posljedicu da se uvrste samo djela onih autorica koje ne odstupaju od dominantnih poetika. Obrazloženje za pluralizaciju i izmjenu postojećih kanona polazi od premise da stvaranje odvojenih kanona samo još produbljuje već izvršene podjele i učvršćuje kanonsku hijerarhiju koja dijeli književni kanon na tekstove visokih (muških) i nižih (ženskih) estetski vrijednosti. Potpuno odustajanje od kanonizacije vodi se tezom da svaki postupak kanonizacije bazira na principu selekcije i isključenja. U trenutnim debatama, koje su razvojem rodnih studija ublažile radikalno feminističke pozicije, i dalje se raspravlja o istim pitanjima, te se zamjećuje i daljnje supostojanje više različitih preferenci.⁷

ISTRAŽIVANJE O DRAMSKOJ PRODUKCIJI MEĐU SPISATELJICAMA U PERIODU NAKON 1945. GODINE

Bitna razlika u proučavanju dramske produkcije do Drugog svjetskog rata i nakon tog rata svjetskih razmjera obilježena je jednim od plodova ženskog pokreta s kraja 19. vijeka, a to je izdejstvovana dozvola da žene pristupe univerzitetkom obrazovanju početkom 20. vijeka. Uslovi za imatrikulaciju na univerzitetu se znatno poboljšavaju za žensku populaciju nakon restaurativne, postratne faze 1950-ih godina u Njemačkoj, ako se situacija uspoređi s prvim pionirskim iskoracima s početka 20. vijeka. Sistematičan pristup znanju, mogućnost uključivanja u javne kulturne i političke diskurse umnogome je uticalo i na razvoj jedne visoko reflektovane, samoreferencijalne i složene dramske strukture i poetike spisateljica nego što je to bio slučaj do izbijanja Drugog svjetskog rata. Pogotovu teatarski tekstovi, nastali 1980-ih godina, nose pečat intenzivne recepcije poststrukturalističkih teorija koja 80-ih godina doživljava svoj vrhunac. Autorice koje su 80-ih godina najčešće spominjane u javnosti su Elfriede Jelinek, Gisela von Wysocki, Ginka Steinwachs, Gundie Ellert, Ria Enders i Elfriede Müller.

⁷ Uspoređi Fleig. *HandlungsSpielRäume*, str. 83; Renate von Heydebrand (Hg.). *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildung*. Stuttgart/Weimar 1998; Sylvester-Habenicht. *Kanon und Geschlecht*. Sulzbach/Taunus 2009.

Ovi teatarski tekstovi mogu se prije svega klasifikovati kao poetizirano teorijsko znanje. Primjetno je da analitički postupak za teatarske tekstove tih autorica kombinira feministički i poststrukturalistički orijentisane teorije. S jedne strane naučnice podvlače da su artificijelnost, inovativnosti i dekonstruktivistički odnos prema tekstu glavne formalno-estetske odlike tih tekstova. S druge strane sižeji tih scenskih predložaka suštinski su inspirisani pitanjima i temama koje su u javni prostor uvele predstavnice drugog ženskog pokreta: preispitivanje rodnih uloga i orođene imagologije, skiciranje “ženskih” utopijskih koncepata usljed emancipatorskih napora i povećanja ženske populacije u svijetu rada i obrazovnih institucija. Što se tiče svrstavanja dramskog stvaralaštva autorica u rubriku “ženska književnost”, pada u oči da se veliki dio spisateljica odupire takvim klasifikacijama, jer se “ženska književnost” još uvijek koristi kao sinonim za estetsku nedostatnost i trivijalnost. Samo problematiziranje diskriminatorских odnosa prema individuama ženskog roda i patrijarhalnog sistema i habitusa, prema mnogima književnicama nije dovoljno da se nečije stvaralaštvo odredi kao feminističko. Takođe se ističe da veliki broj književnica pokušava da opis specifičnog društvenog statusa žena ukrsti s drugim vidovima marginalizacije i diskriminacije, i da kritiku patrijarhata dopune kritikom kapitalizma. Mali je krug onih spisateljica koje otvoreno priznaju da pišu s feminističke pozicije, npr. Elfriede Jelinek, Marlene Streeruwitz i Kathrin Röggla kao predstavnica nove generacije dramskih spisateljica.⁸

PROBOJ TEATARSKIH AUTORICA 1990-IH GODINA

Devedesete godine prošlog vijeka bitno su promijenile mapu teatarskog život u Njemačkoj. Tih godina nastupa na scenu jedna nova generacija dramskih spisateljica, i u brojčanom pogledu skoro je izjednačeno zastu-

---

⁸ Za radove o savremenoj drami teatarskih spisateljica usporedi Ursula Schregel und Michael Erdmann. *Das Theater als letzte Bastion des Feudalismus?*, u: *Theater heute*, 8/1985, str. 28-38; Sonja Augustin (Hg.). *Damendramen. Dramendamen. Dramatikerinnen der Schweiz*. Zürich 1994; Karin Uecker (Hg.). *Frauen im europäischen Theater heute*. Hamburg 1998; Christine Künzel, *Radikal weiblich? Theaterautorinnen heute. Eine Einleitung*, u: Christine Künzel (Hg.). *Radikal weiblich?* Berlin 2010, str. 8; Kallin, *The presentation of racism in contemporary German and Austrian theater*; Ljubinka Petrović-Zierner. *Deutschsprachige Gegenwartsdramatik. Ohne Fräulein? Ohne Wunder?*, u: Ilse Nagelschmidt, Lea Müller-Dannhausen und Sandy Feldbacher (Hg.). *Zwischen Inszenierung und Botschaft. Zur Literatur deutschsprachiger Autorinnen des 20. Jahrhunderts*. Berlin 2006, str. 215-228; Gleichauf. *Was für ein Schauspiel! Deutschsprachige Dramatikerinnen des 20. Jahrhunderts und der Gegenwart*. Berlin 2003.

pljena kao i pisci muškog spola. Prvi put se u istoriji njemačke drame i teatra tekstovi dramskih spisateljica objavljuju (i bez korištenja muških pseudonima), izvode u teatarskim kućama, recipiraju od strane književne i teatarske kritike te naučnih krugova. U usporedbi s drugim evropskim zemljama, može se konstatovati da je ovaj proboj dramskih spisateljica u javnu kulturnu sferu singularan za Njemačku.

Teatarska kritičarka, Christine Künzel, 2010. predstavlja rezultate jednog opsežnog istraživanje kojim je namjeravala utvrditi do koje mjere brojčani porast dramskih spisateljica od 1990-ih godina može da posluži kao indikator da se uistinu postigao ravnopravan tretman autora i autorica. Intervjuisane spisateljice poboljšanje vlastite pozicije u teatarskom radnom okruženju tumače kao direktan ishod mukotrpane borbe za emancipaciju i ravnopravnost žena, koja je započela još u 19. vijeku. Otrežnjavajući podaci iz Künzelove studije svjedoče o još uvijek neprevaziđenom jazu kada je u pitanju honoriranje muškog i ženskog osoblja u teatrima, zastupljenost žena na vodećim pozicijama kao što su intendantska mjesta, zatim izvedbe dramskih tekstova u renomiranim pozorištima i scenska obrada od strane etabliranih režisera, sporiji proboj režiserki u priznata pozorišta i teatarske institucije, nepostojanje zadovoljavajućih institucijskih rješenja da se lakše usklade radne i porodične obaveze. U mnogim njemačkim teatrima na određenim pozicijama osoblje muškog roda prima veći honorar od kolegica. Na intendantskim mjestima su žene, kao i u drugim oblastima društva, manje zastupljene od muškaraca. Dramski tekstovi spisateljica teže uspijevaju da budu izvedene u renomiranim teatrima i od priznatih i uvažениh režisera. Künzel takođe navodi da režiserkama nije uspio proboj u svijet teatra istim intenzitetom kao i dramskim spisateljicama. Kod dodjeljivanja angažmana prednost imaju uglavnom osobe ženskog roda koje su mlađe i neudate, jer se pretpostavlja da ne moraju balansirati između porodičnih i radnih obaveza, te je vjerovatnoća veća da se radno vrijeme može i produžiti.⁹

Što se tiče odnosa spisateljica prema rodnoj tematici one se, kao i ranije generacije, izričito brane od tendencija da njihovi tekstovi budu svrstani u tzv. "žensku književnost" i da se u njihovim dramama prepoznaje žensko pismo ili feministička pozicija. Rodna problematika i dalje ostaje jedna od relevantnijih tema, ali i u ovoj generaciji one se spominju u interrelaciji s drugim socijalno angažovanim toposima kao što su

---

⁹ Više o položaju dramatičarki u teatru usporedi Christine Künzel, *Radikal weiblich? Theaterautorinnen heute*. Berlin 2010.

kapitalističke forme izrabljivanja u radnom ambijentu, neo-imperijalističke politike prema nerazvijenim i kriznim regionima, sistemi nadzora i kontrole, moć medija i novih tehnologija. U teatarskom, dramskom i književnom obrađivanju tih sižeja nije primjetna razlika u pristupima ženskih i muških autora. Rad kritičarke Künzel potvrđuje opservacije i drugih znanstvenica i znanstvenika da se među autorima profilirao znatan broj književnika koji pomno u svojim tekstovima analiziraju rodne odnose, kako unutar tako i mimo heteroseksualne matrice. Drame autora poput Falka Richtera, Mariusa von Mayenburga, Lukasa Bärfussa, Thomasa Jonigka i Renéa Pollescha ukazuju u poetološkom i tematskom smislu na veći stepen srodnosti s autoricama poput Dea Loher, Gesine Danckwart, Theresia Walser, Anje Hilling, Meike Hauck nego s eksplicitno feminističkim autoricama kao što su Elfriede Jelinek i Marlene Streeruwitz. Činjenica da su mlađe generacije dramskih pisaca i spisateljica apsolvirale isti ili sličan studij humanističkih nauka i iste škole dramskog pisanja (npr. Berliner Schule) njihove poetike ne slijede podjelu iz ranijih epoha na dominante i devijantne stilove.

Međutim, usporedba antologija je pokazala da se visoka brojčana prisutnost i djelovanje dramskih spisateljica u javnosti ne reflektuje srazmjerno u izboru autora i autorica u antologijama dramatičara i dramtičarki.

Primjera radi, antologija ranijeg datuma, koja uvodi u djelo i život dramskih pisaca i spisateljica 20. vijeka, navodi ukupno 51 autora/autoricu, među kojima je spomenuto samo 6 dramatičarki (Laske-Schüler, Fleißer, von Wysocki, Jelinek, Roth i Streeruwitz).¹⁰ U antologiji koju su 1994. godine izdali von der Boor i Newald izdvajaju se samo dvije dramske autorice, Jelinek i Roth.¹¹ Književna teoretičarka Christine Rigler, međutim, napominje da u istorijografskoj reprezentaciji autorice koje pišu u drugim žanrovima doživljavaju sličan tretman.¹² Kao zoran primjer ističe publikaciju o njemačkoj pop-književnosti germaniste Moritza Baßlera¹³, u kojoj se ne spominje niti jedna jedina autorica.

Zapažajući tu diskrepancu između prisutnosti i angažmana dramatičarki u javnom kulturnom prostoru i neadekvatnoj reprezentaciji u antologijama i književnoj istorijografiji, kritičarka Petra Kohse lapidarno konstatuje da još uvijek vlada konsenzus da su tekstovi muš-

¹⁰ Alo Allkemper und Norbert O. Eke (Hg.). *Deutsche Dramatiker des 20. Jahrhunderts*. Berlin 2000.

¹¹ Helmut de Boor und Richard Newald (Hg.). *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München 1994, Bd. 12, str. 860-872.

¹² Christine Rigler. *Ich und die Medien*. Neue Literatur von Frauen. Innsbruck 2005.

¹³ Moritz Baßler. *Der deutsche Pop-Roman*. Die neuen Archivisten. München 2002.

kih autora još uvijek univerzalno reprezentativni, bez obzira što je od 1990-ih godina broj dramatičarki u porastu.¹⁴

Novonastala situacije na teatarskoj sceni u Njemačkoj je dobar povod da se preispita odnos opšteg / univerzalnog i posebnog, kako i povlašteni status reprezentativnog u kulturnom kanonu. Kulturna i znanstvena postignuća žena su kroz istoriju zaboravljena, marginalizovana, prepuštena propadanju, i velika je zasluga ženskih i rodni studija što su mehanizme isključenja detaljno analizirale i djelimično vratile u opšti kulturni kanon stvaralaštvo jedne marginalizovane društvene grupacije. Arheološko tražanje za zaboravljenim doprinosima kulturi i znanosti bilo je izvedeno u posebnim odjelima i programima. Međutim, nova saznanja nisu konzekventno i sistematično integrisana u kolektivne, zvanične i akademske kanone. Umjetnička dostignuća žena zbog tog propusta i dalje reprezentuju podređeno, posebno i egzotično u kulturni, ali ne i opšte prihvaćeno i mjerodavno. Za reprezentaciju univerzalnog još uvijek su privilegovani pripadnici muškog roda. U budućim naporima revizije kulturnih i obrazovnih kanona morat će se pokušati sustavnije uvrstiti dostignuća marginalizovanih grupa u opšti kanon. Pored toga trebalo bi odvažnije zastupati tezu da korpus književnih tekstova i umjetničkih djela isključivo osoba ženskog roda može da reprezentuje opšte tendencije u kulturi. Ovdje se zauzima stav da takve isključive forme reprezentacije ne treba da budu vodeći obrazac, samo jedan od mogućih pristupa u procesima javnog predstavljanja i kanonizacije. Takav eksperiment izvela je autorica ovoga teksta u svojoj knjizi o konceptima tjelesnosti u savremenoj njemačkoj drami i teatru. Polazeći od ohrabrujuće mijenje nakon koje su dramatičarke u Njemačkoj prisutnije nego u ranijim razdobljima, u toj knjizi se zastupala i uspjela odbraniti teza da se i iz korpusa koji je sačinjen od teatarskih tekstova koje su sastavile isključivo dramatičarke mogu isčitati opšte tematske i formalno-estetske tendencije, primjetne u savremenoj njemačkoj drami i teatru.¹⁵ Drugi korak da se korpus sa dramama isključivo iz pera osoba ženskog roda ne svrsta u separatnu rubriku "ženske" književnost, autorica te studije vodila je računa o tome da se manuskript objavi u izdavačkoj kući koja će ga svjesno smjestiti u opštu rubriku "teatar i drama", i time je barem punktualno iznevjerena uobičajena i još uvijek dosta djelotvorna receptivna matrica da tekstovi i umjetnička djela žena ne mogu biti reprezentativna za cijeli ljudski rod.

¹⁴ Neue deutsche Stücke. Mit einem Vorwort von Petra Kohse. Gifkendorf 2001.

¹⁵ Usporedi Ljubinka Petrović-Ziemer. Mit Leib und Körper. Zur Korporalität in der deutschsprachigen Gegenwartsdramatik. Bielefeld 2011.

LITERATURA

1. Allkemper, Alo und Eke, Norbert O. (Hg.). Deutsche Dramatiker des 20. Jahrhunderts. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2000.
2. Augustin, Sonja (Hg.). Damendramen. Dramendamen. Dramatikerinnen der Schweiz. Zürich: FiT, 1994.
3. Baßler, Moritz: Der deutsche Pop-Roman. Die neuen Archivisten. München: C.H.Beck Verlag, 2002.
4. Boor, Helmut de und Newald, Richard (Hg.). Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart, Bd.12. München: C.H.Beck Verlag, 1994.
5. Cocalis, Susan L. and Rose, Ferrel (Eds.). Thalia's Daughters. German Women Dramatists from the Eighteenth Century to the Present. Tübingen/Basel: Francke, 1996.
6. Colvin, Sarah. Women and German drama. Rochester (NY): Camden House, 2003.
7. Dawson, Ruth. Frauen und Theater. Vom Stegreifspiel zum Rührstück, u: Gisela Brinker-Gabler (Hg.). Deutsche Literatur von Frauen, Bd. 2. München: C.H.Beck Verlag, 1988, str. 421-434.
8. Fischer-Lichte, Erika. Frauen erobern die Bühne. Dramatikerinnen im 20. Jahrhundert, u: Gisela Brinker-Gabler (Hg.). Deutsche Literatur von Frauen. Bd. 2. München: C.H.Beck Verlag, 1988, str. 379-393.
9. Fleig, Anne. HandlungsSpielRäume. Dramen von Autorinnen im Theater des ausgehenden 18. Jahrhunderts. Würzburg: Königshausen & Neumann, 1999.
10. Fürs Theater schreiben. Über zeitgenössische deutschsprachige Theaterautorinnen. Bremen: Zeichen und Spuren, 1986.
11. Giesing, Michaela. Verhältnisse und Verhinderungen. Deutschsprachige Dramatikerinnen um die Jahrhundertwende, u: Hiltrud Gnüg und Renate Möhrmann (Hg.). Frauen Literatur Geschichte. Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2003, str. 261-278.
12. Gleichauf, Ingeborg. Was für ein Schauspiel! Deutschsprachige Dramatikerinnen des 20. Jahrhunderts und der Gegenwart. Berlin: Aviva, 2003.
13. Haider-Pregler, Hilde. Zur Bühnenrezeption österreichischer Theaterautorinnen - eine fragmentarische Bilanz, u: Fürs Theater schreiben. Über zeitgenössische deutschsprachige Theaterautorinnen. Bremen: Zeichen und Spuren, 1986, str. 173-181.

14. Heydebrand, Renate von (Hg.). *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildung*. Stuttgart/Weimar: Metzler, 1998.
15. Hoff, Dagmar von. *Dramen des Weiblichen. Deutsche Dramatikerinnen um 1800*. Opladen: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1989.
16. Kallin, Britta. *The presentation of racism in contemporary German and Austrian theater. Six women playwrights*. Lewiston (NY): Edwin Mellen Press, 2007.
17. Kord, Susanne. *Ein Blick hinter die Kulissen. Deutschsprachige Dramatikerinnen im 18. und 19. Jahrhundert*. Stuttgart: Metzler, 1992.
18. Kraft, Helga. *Ein Haus aus Sprache. Dramatikerinnen und das andere Theater*. Stuttgart: Metzler, 1996.
19. Künzel, Christine (Hg.). *Radikal weiblich? Theaterautorinnen heute, Theater der Zeit. Recherchen 72*. Berlin: Theater der Zeit, 2010.
20. Loster-Schneider, Gudrun und Pailer, Gaby (Hg.). *Lexikon deutschsprachiger Epik und Dramatik von Autorinnen (1730–1900)*. Tübingen: Francke, 2006.
21. Maurer-Haas, Andrea. *Women role models in plays of Austrian women dramatists from the French Revolution to the First World War*. Diss., University of Connecticut 1998.
22. Petrović-Ziemer, Ljubinka. *Deutschsprachige Gegenwartsdramatik. Ohne Fräulein? Ohne Wunder?*, u: Ilse Nagelschmidt, Lea Müller-Dannhausen und Sandy Feldbacher (Hg.). *Zwischen Inszenierung und Botschaft. Zur Literatur deutschsprachiger Autorinnen des 20. Jahrhunderts*. Berlin: Franke & Timme 2006, S. 215-228.
23. Petrović-Ziemer, Ljubinka. *Mit Leib und Körper. Zur Korporalität in der deutschsprachigen Gegenwartsdramatik*. Bielefeld: transcript, 2011.
24. Rigler, Christine: *Ich und die Medien. Neue Literatur von Frauen*. Innsbruck: Studienverlag, 2005.
25. Roeder, Anke. *Autorinnen. Herausforderung an das Theater*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1989.
26. Roeder, Anke. *Der doppelte Blick. Theater-Autorinnen heute*, u: Barbara Scheel (Red.). *Die Sprache des Theaters und die Frauen. Dokumentation-Documentation*. Berlin: ITI, 1992, str. 143-159.
27. Roumois-Hasler, Ursula. *Dramatischer Dialog und Alltagsdialog im wissenschaftlichen Vergleich. Die Struktur der dialogischen Rede bei den Dramatikerinnen Marieluise Fleisser („Fegefeuer in Ingolstadt“) und Else Lasker-Schüler („Die Wupper“)*. Bern u.a.: Lang, 1982.

28. Scheel, Barbara (Red.). Die Sprache des Theaters und die Frauen. Dokumentation-Documentation. Berlin: ITI, 1992.
29. Schmidt, Heike: „Gefallene Engel“. Deutschsprachige Dramatikerinnen im ausgehenden 19. Jahrhundert. St. Ingbert: Röhrig, 2000.
30. Scholtz-Novak, Sigrid. Images of Womanhood in the Works of German Female Dramatists 1892-1918. Diss. masch. John Hopkins University 1971.
31. Schregel, Ursula und Erdmann, Michael: Das Theater als letzte Bastion des Feudalismus?, u: Theater heute, 8/1985, str. 28-38.
32. Sieg, Katrin. Exiles, Eccentrics, Activists. Women in Contemporary German Theater. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994.
33. Stürzer, Anne. Dramatikerinnen und Zeitstücke. Ein vergessenes Kapitel der Theatergeschichte von der Weimarer Republik bis zur Nachkriegszeit. Stuttgart: Metzler, 1993.
34. Sylvester-Habenicht, Erdmute. Kanon und Geschlecht. Eine Re-Inspektion aktueller Literaturgeschichtsschreibung aus feministischer-genderorientierter Sicht. Sulzbach/Taunus: Ulrike Helmer Verlag, 2009.
35. Wurst, Karin A. Frauen und Drama im 18. Jahrhundert. Köln/Wien: Böhlau, 1991.

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE POETICS OF GENRE AND GENDER POLITICS IN GERMAN DRAMA AND THEATER

SUMMARY

This paper explores the interrelation between the poetics of genre, gender politics, and canonization. Furthermore, it examines why the mechanisms of exclusion of female writers from drama and theater production have been even more rigorously applied than in the other major genres – novel and poetry writing. Finally, this article looks at various options of revising and expanding traditional canons by introducing the artistic achievements of women into general cultural and academic canons, as well as literary historiography.

Ivan Radeljković

**LA «REVOLUTION ESTHETIQUE»
ET LA TEMPORALITE DANS LA POESIE
D'APOLLINAIRE, CENDRARS ET REVERDY¹**

Sažetak: Glavni cilj ovog rada bi bio da se utvrdi kakva veza postoji između „estetske revolucije“ francuskih pjesničkih avangardi 1910-ih godina i novog odnosa u poeziji prema vremenu, te tematiziranju vremena, osobito prezenta sa svim svojim fenomenološkim paradoksima. U prvom redu se ovdje uzima za primjer poezija Apollinairea, Cendrarsa i Reverdyja, kao značajnih individua koje su centralne figure u poeziji tog vremena, te se među prvima bave sličnim pojavama u svojim djelima. Koji je odnos njihovog „prezentizma“ prema Bergsonovom pojmu trajanja (*durée*), prema različitim simultanizmima koji su u srcu avangardnih težnji i preokupacija, te napose koje su implikacije rečenog prezentizma u razvoju moderne poezije? Fenomenološki pristup vremenu (Merleau-Ponty) osobito pokazuje na koji način se poetsko iskustvo uz pomoć rečenog prezentizma sve više fokusira na čitaoca i čin čitanja.

Ključne riječi: moderna poezija, vrijeme, Apollinaire, Cendrars, Reverdy, estetika, fenomenologija, prezent

LE BOULEVERSEMENT ESTHETIQUE DES ANNEES 1910.

Après l'abandon révolutionnaire de la perspective par les cubistes vers 1908 (Fauchereau 2012: 39), parallèlement aux déclarations de T. F. Marinetti dans *Le Manifeste technique de la littérature futuriste* de 1912 (Lista 1973: 43) et à d'autres manifestes avant-gardistes qui se faisaient de plus

---

¹ Ovaj članak dio je istraživanja doktorske disertacije koja je prijavljena na Univerzitetu Pariz 8, a u skraćenoj formi predstavljen je usmeno na konferenciji « Time and Temporality » u septembru 2013. godine na Katoličkom univerzitetu Leuven u Belgiji.

en plus radicaux entre 1912 et 1915, toute une « révolution esthétique » se fait chemin dans la poétique de Guillaume Apollinaire, Blaise Cendrars et Pierre Reverdy, entre autres. Ceci est manifeste dans la suppression de la ponctuation dans le poème « Zone » d'Apollinaire (1912), dans le « Premier livre simultané » *La Prose du transsibérien et de la petite Jehanne de France* de Cendrars et Sonia Delaunay (1913), dans les dispositions typographiques « libres » de Reverdy et dans les « idéogrammes lyriques » du recueil *Calligrammes*. Une certaine *fracture* des formes poétiques et langagières y est inséparable de la problématique de la réalité dans leurs œuvres poétiques de l'époque, avec l'objectif de réinventer tous les moyens artistiques et littéraires de représentation, d'abord par le refus de l'idée de la *mimésis* en tant qu'*imitation de la réalité*. C'est d'abord Apollinaire qui remarque à propos du cubisme:

« Ce qui différencie le cubisme de l'ancienne peinture, c'est qu'il n'est pas un art d'imitation, mais un art de conception qui tend à s'élever jusqu'à la création » (1991: 16).

Le confirme quelques années plus tard Reverdy aussi, en parlant de l'Art, c'est-à-dire de tous les arts, implicitement surtout de la poésie :

« Nous sommes à une époque de création artistique où l'on ne raconte plus des histoires plus ou moins agréablement, mais où l'on crée des œuvres qui, en se détachant de la vie, y entrent parce qu'elles ont une existence propre en dehors de l'évocation ou de la reproduction des choses de la vie. Par là, l'Art d'aujourd'hui est un art de grande réalité. Mais il faut entendre réalité artistique et non réalisme; c'est le genre qui nous est le plus opposé » (2010: 460, t. I).

Cependant, on a quelquefois entretenu le malentendu qui consiste à classer Apollinaire, Reverdy et Cendrars dans la « poésie cubiste », dans une perspective de l'histoire de l'art ou de la peinture, où l'on ne voit souvent dans ces trois poètes que des amis des peintres et où l'on néglige alors totalement le point de vue de la poésie ou de la littérature sur ces écrivains. D'autres poètes se sont réclamés de cette appellation de « cubistes », tels que Max Jacob, André Salmon, Gertrude Stein, Wallace Stevens et Paul Van Ostaïjen, et il ne faudrait pas songer à la leur nier. Quant à Apollinaire, Cendrars et Reverdy, ils se sont toujours refusés à ce qu'ils ressentaient comme une réduction. Reverdy soutenait fermement que « La poésie cubiste n'existe pas » (2010: 548, t. I), et expliquait que la « modernité » du XXe siècle provient aussi des recherches poétiques, et non seulement de la peinture:

« On oublie cependant à quelle heure Rimbaud ou Mallarmé bouleversèrent l'esthétique littéraire. Ce n'est pourtant pas remonter bien loin en arrière, et au moment où Picasso montra ses premières audaces, leurs œuvres, leur esprit était la préoccupation de tous.

On commençait à en sentir toute l'importance profonde. C'est le moment où on tire parti sans imiter. Il y avait surtout le cas Rimbaud. Il était tentant pour un esprit audacieux, avide de noble singularisation, de renouveler dans le domaine de l'art plastique. Picasso osa. Depuis, une fois la prépondérance de l'esprit bien affirmé, la plastique reprit ses droits. Mais l'influence de la poésie était formidable. A ce point qu'elle créait une nouvelle branche – la poésie plastique – c'est ce qu'on appela le cubisme.

[...]

Ce sont les poètes qui ont créé d'abord un art non descriptif, ensuite les peintres en créèrent un non imitatif » (Reverdy 2010: 547).

Il faut comprendre que cette « révolution esthétique » des années 1910. a été une affaire de l'Art – c'est-à-dire encore une fois - de tous les arts. Par conséquent, toutes les polémiques sur la préséance ou sur l'originalité, lesquelles n'existaient pas entre les peintres (cubistes) et les poètes (dont il est question), soit dit en passant, négligent le fait que cette « révolution » se préparait depuis longtemps et ne pouvait pas être l'œuvre d'un seul « génie », soit-il Picasso.

DUREE ET SIMULTANEITE

Un trait très original de la poésie d'Apollinaire, Cendrars et Reverdy accompagne toujours cette problématique et se manifeste presque toujours dans ce que Reverdy a appelé « éléments de réalité » (Reverdy 2010: 477), à savoir une temporalité fragmentée très particulière et parfois complexe qui fait l'atmosphère intense de cette poésie. Cette temporalité semble annoncer le « présentisme » radical de la poésie française moderne qui commence justement à cette époque, pour se poursuivre dans le surréalisme, de manière saisissante chez un René Char, par exemple, chez Michaux, Ponge, Jaccottet, et même chez certains poètes contemporains, tels qu'André du Bouchet et Yves Bonnefoy.

On dirait que la volonté de réinventer la représentation littéraire a amené aussi nécessairement et naturellement un grand changement dans les temporalités littéraires au début du XXe siècle. C'est ainsi qu'entre 1900 et 1910, le présent devient de plus en plus le temps verbal préféré

de la poésie. Le passage entre la littérature du XIXe siècle (naturalisme, symbolisme) et celle du XXe, se manifeste-t-il au niveau de la temporalité. Comme le notait Georges Poulet:

« A cette époque, aux yeux d'une littérature qui se veut nouvelle, naturalisme, symbolisme, même bergsonisme, sont des formes littéraires dépassées, épuisées, et dont se trouve par conséquent périmée, en même temps que le principe, la notion de durée que ces doctrines peuvent offrir. D'où, un peu partout, dans la période qui va de 1890 à 1914, le besoin de retrouver un contact nouveau et authentique avec l'existence et avec le temps » (Poulet 1964: 7).²

Au lieu de la durée, on privilégie l'instant, « qui reprend un contact direct et sensuel avec le monde extérieur, et qui fait de la littérature l'organe de cette intimité frémissante » (Poulet 1964 : 8). Pour Poulet, les écrivains chez lesquels se manifeste cette nouvelle « orientation temporelle » sont Gide, Valéry et Claudel, qui notait dans *L'Art poétique*, que « c'est le présent même qu'un dieu nous presse à déchiffrer » (1984: 36). Et pourtant, cette évolution littéraire ne s'est pas faite d'un trait, et le présent instantané radical ne se manifeste-t-il que dans les œuvres de la génération suivante des poètes. Chez Apollinaire, Cendrars et Reverdy, cette temporalité radicale devient un enjeu de la révolution esthétique de la représentation littéraire, qui ne veut plus « imiter » la « réalité ». Il s'agit surtout de trouver des innovations dans la représentation du temps, désormais fortement orientée vers l'expérience du lecteur (et non plus une expérience passée vécue dans la vie de l'auteur), vers ce que Paul Ricœur a défini comme *Mimésis III* (Ricœur 1983: 136). Il ne s'agit donc plus (seulement) de raconter une expérience, mais surtout de la créer, de la produire. Autrement dit, une œuvre d'art – ici, un poème, ne produit plus une représentation de quelque chose qui existe déjà, ce qui impliquerait nécessairement une évocation du passé, mais se présente comme une nouvelle temporalité, une expérience présente – une perception, en tant que déploiement du temps (Merleau-Ponty 1945: 277).

En 1912, Cendrars, dans « Les Pâques à New York », crée une atmosphère particulière de l'ambulation nocturne dans un présent « de point de vue », en le distinguant d'une manière forte comme le temps central du poème, auquel sont alors comparés et/ou confrontés tous les autres temps. Cette situation temporelle et cette insistance sur le présent sont reprises par Apollinaire dans « Zone », de même que l'ambulation nocturne, et aussi l'évocation des souvenirs. Tout se passe dans les fragments

---

² Konsultovano 27. juna 2013, na : <http://chimera.roma1.infn.it/GIORGIO/futurismo/parole.html>

qui surgissent et se présentent chaque fois comme *le* présent. Ils sont en quelque sorte tous contemporains au temps du poème. La confrontation entre les moments juxtaposés sans ordre chronologique fait que le contraste se trouve encore renforcé, jusqu'à créer une paradoxale unité dans la fragmentation, ce qui représente sans doute un des points les plus originaux de la poétique d'Apollinaire. Cendrars reprendra la remémoration des époques différentes de *sa vie* dans «*Prose du Transsibérien*», mais sans donner les souvenirs au présent. Chez Reverdy, la rareté des temps verbaux passés et la quasi-totale absence du futur produisent une temporalité de «*présent éternel*» encore plus accentuée et extrême, quoique complexe. Nous parlons ici de la poésie à partir de l'année 1912³, où «*Pâques à New York*», «*Le Pont Mirabeau*» et «*Zone*» sont composées, parce que c'est justement à partir de ces poèmes que la problématique de représentation de la réalité et cette temporalité si singulière de «*présent condensé*», semblent devenir de plus en plus les enjeux principaux d'Apollinaire et de Cendrars, et, un peu plus tard, ceux de Reverdy aussi, son premier recueil publié, *Poèmes en prose*, datant de 1915. Dans ce présent «*éternel*», le temps semble parfois arrêté, et curieusement parfois d'autres moments du temps sont *présents*, dans des espèces de mosaïques ou des collages temporels. Comment donc se fait-il que cette poétique du temps prétend rapprocher la poésie de la vie, vu que l'éternité n'est pas pour les vivants ? Merleau-Ponty, en parlant de la perception et de la synthèse du temps, résout pour nous cette contradiction apparente:

«*Chaque présent qui se produit s'enfoncé dans le temps comme un coin et prétend à l'éternité. L'éternité n'est pas un autre ordre au-delà du temps, c'est l'atmosphère du temps*» (1945: 450-451).

«*Si nous devons rencontrer une sorte d'éternité, ce sera au cœur de notre expérience du temps, et non pas dans un sujet intemporel*» (1945: 475).

Notons en passant à quel point cette formule rappelle la formule analogue de René Char déjà citée, sauf que Char situe inversement cet «*éclair*» que nous habitons, au «*cœur d'éternité*» (1983: 255). Même si cette formule est inverse, le rapprochement entre l'instantané et l'éternité montre surtout à quel point la poésie moderne, tout au long du XXe siècle, reste attachée à l'exploration du présent et de ses secrets.

---

³ Il est curieux de noter qu'en avril de cette année, commence à paraître la revue au titre très significatif de *Maintenant*, dirigée par Arthur Cravan, précurseur du Dada, ex-champion de France de boxe et poète. C'était un personnage mythique des avant-gardes, disparu en 1919, qui fascinait Cendrars dans «*La Tour Eiffel Sidérale*».

« *SIMULTANE* » ET « *SIMULTANEITA* »

Un terme très proche de cette problématique du présent à l'époque était celui de *simultanéité* ou *simultané*, ou encore *simultanéisme*. Apollinaire et Cendrars parlaient volontiers de « simultanéité » ou plutôt de « simultané », ayant repris ce dernier terme de leur ami le peintre Roger Delaunay, qui parlait à son tour du *contraste simultané des couleurs*, d'après la théorie du savant du XIXe siècle Eugène Chevreul, mais le terme appartient aussi au futurisme italien, employé par Marinetti également, pour parler du temps et de l'espace et non pas des couleurs, et sera disputé entre celui-ci, Apollinaire et le poète Barzun, l'inventeur du « dramatisme ». Il me semble assez vain de discuter ici qui a « inventé » ce terme, vu que la problématique de la simultanéité était très présente dans toute l'époque, dans la théorie de la relativité d'Einstein, avec l'invention de la T.S.F. et du téléphone, pour la première fois on a une communication instantanée et simultanée à distance, et que finalement chacun s'appropriait du mot et se faisait son idée particulière sur cette notion. Et encore il faut remarquer que celle-ci ne porte pas toujours sur le temps, et qu'elle varie selon l'occasion, surtout chez Apollinaire. On doit donc considérer cette notion avec circonspection, vu qu'elle renvoie souvent aussi à la notion de contraste comme moyen poétique et pictural, surtout chez Cendrars. Cependant, ce mot appartient au vocabulaire temporel, et chez Apollinaire par exemple, il garde souvent sa dimension temporelle. Dans sa querelle avec H.-M. Barzun, il ne définit « simultanité » (*sic !*), qu'en l'opposant à plusieurs reprises à *succession*, et c'est une distinction capitale en ce qui concerne la nouvelle poétique du présent en rupture. Si un présent instantané existe, il se définit uniquement par rapport à une simultanéité, comme nous verrons tout à l'heure. Le mot lui-même, qu'Apollinaire soutient tenir de Robert Delaunay, est-il employé pour la première fois, en ce qui concerne les arts et la littérature, chez Mallarmé, en tant que « vision simultanée de la Page », dans sa Préface à *Un coup de dés n'abolira jamais le hasard* (Mallarmé 1914). Ensuite le mot réapparaît dans certains manifestes futuristes, comme *Prefazione al Catalogo delle Esposizioni di Parigi, Londra, Berlino, Bruxelles, Monaco, Amburgo, Vienna, ecc.*⁴ (Février 1912), de Boccioni, Carra, Balla, Severini et autres, et dans la manifeste *Imaginazione senza fili – Parole in libertà* (1913)

---

⁴ Konsultovano 27. juna 2013, na : <http://scrittura.pccademy.it/wp-content/uploads/2012/07/iman.pdf>

de Marinetti. Cependant, les conceptions des futuristes italiens diffèrent par rapport à la poétique du présent d'Apollinaire. Les futuristes parlent de plusieurs consciences simultanées (« *La simultaneità degli stati d'animo nell'opera d'arte: ecco la mèta inebbrante della nostra arte. »*), ou encore associent très souvent la simultanéité à la *continuité*. Boccioni dit dans le même texte: « *Lo spettatore deve costruire idealmente una continuità (simultaneità) che gli viene suggerita dalle forme forze, equivalenti della potenza espansiva dei corpi »*. Les peintres futuristes utilisent la même fragmentation que les peintres cubistes, sauf que c'est dans l'objectif de représenter le dynamisme de la dimension temporelle, et c'est dire qu'ils restent dans la succession, ce qui est clairement visible dans les œuvres de Boccioni, que ce soit dans ses tableaux ou dans sa sculpture la mieux connue, *Les formes uniques de la continuité dans l'espace*, de 1913. Selon le même Boccioni:

« *La simultaneità è per noi l'esaltazione lirica, la plastica manifestazione di un nuovo assoluto: la velocità; di un nuovo e meraviglioso spettacolo: la vita moderna; di una nuova febbre: la scoperta scientifica. [...] Simultaneità è la condizione nella quale appaiono i diversi elementi che costituiscono il dinamismo. »*⁵

On voit que le mot clé est ici le dynamisme, que s'il y a un enjeu de temporalité c'est la violence de la vitesse, et finalement qu'il ne s'agit pas du tout d'une rupture temporelle. D'autre part, ce n'est pas pour dire que la dimension du devenir soit exclue du tout de la poésie d'Apollinaire, puisque entre autre, un poème, en tant que texte, reste toujours successif, mais l'ordre chronologique de la succession est quelquefois bouleversé au profit de l'instantané, et nous verrons plus loin que le devenir chez lui n'est pas seulement mouvement, mais surtout transformation. Une certaine influence des futuristes italiens est discernable chez lui, mais il est très important de souligner l'originalité de la temporalité particulière de la poésie d'Apollinaire, et de celle de Cendrars et de Reverdy, ainsi que l'influence qu'ils ont exercée sur le surréalisme et au-delà. Je propose donc de considérer cette poétique du l'instantané comme un certain « *présentisme* », vu que la « *simultanéité* », dans le contexte d'Apollinaire et de Cendrars, ne se rapporte pas uniquement au temps, et que cette notion semble avoir été pour tous deux (et pour d'autres) surtout un moyen de réfléchir sur les questions les plus variées de l'esthétique.

---

⁵ Konsultovano 27. juna 2013, na : <http://chimera.roma1.infn.it/GIORGIO/futurismo/parole.html>

SUCCESSION DU TEMPS *VECU* ET RUPTURE DU PRESENT *VIVANT*

Cette insistance sur le présent est une manière pour les poètes de vouloir être modernes. C'est une affirmation de leur temps, contre ce qu'ils concevaient souvent comme des passésismes du siècle précédent et généralement contre tous les académismes, bien évidemment, mais c'est aussi et surtout un moyen de rendre la poésie plus vécue, ou plutôt plus vivante, de rapprocher l'art de la vie, et cela était une des ambitions les plus importantes de la révolution esthétique à laquelle ils ont participé. Le temps du poème n'est plus celui du rêve, ou encore celui de la légende, mais se veut comme une expérience vécue. Temps vécu, surtout dans le contexte de l'époque, renvoie directement à la notion de durée de Bergson. Or, c'est un paradoxe, puisque la durée bergsonienne est une ligne de succession, et dans « Zone » par exemple, les éléments de réalité ou des souvenirs se produisent dans des surgissements qui sont chaque fois des instantanés. D'une manière générale, Bergson ne reconnaissait pas l'existence réelle des moments, les considérant comme artificiellement découpés dans la continuité du temps. Pour lui, le temps est succession, sans distinction des moments (Bergson 2009 : 66). Il définit la simultanéité comme « la possibilité pour deux ou plusieurs événements d'entrer dans une perception unique et instantanée » (Bergson 2009 : 43), mais pour lui, « simultanés sont des instantanéités ; elles ne participent pas à la nature du temps réel ; elles ne durent pas. » (Bergson, 2009: 60). On voit, dans cette dernière remarque, à quel point le souci de Bergson était d'envisager temps uniquement comme durée. Merleau-Ponty remarquait que,

« Bergson avait tort d'expliquer l'unité du temps par sa continuité, car cela revient à confondre passé, présent et avenir, sous prétexte que l'on va de l'un à l'autre par transitions insensibles, et enfin à nier le temps. Mais il avait raison de s'attacher à la continuité du temps comme à un phénomène essentiel » (Merleau-Ponty 1945: 481).

Nous pouvons ajouter que la conception du temps de Bergson comme succession pure correspond exactement avec son souci de diviser la perception du temps de celle de l'espace. Mais justement, la synthèse du temps et celle de l'espace appartiennent toutes deux à la même perception. Merleau-Ponty a montré comment la synthèse du temps comme celle de l'espace sont toujours à recommencer (1945: 164), et comment,

« C'est justement en bouleversant les données que l'acte d'attention se relie aux actes antérieurs et l'unité de la conscience se construit ainsi de proche en proche par une «*synthèse de transition*». Le miracle de la conscience est de faire apparaître par l'attention des phénomènes qui rétablissent l'unité de l'objet dans une dimension nouvelle au moment où ils la brisent » (1945: 39).

Le temps est en quelque sorte double: flux et continuité, il est aussi une *discontinuité* qui fait qu'il y ait de la succession. Déjà Aristote notait que «*le temps est continu par le 'maintenant', et il se divise selon le 'maintenant'*» (Gonord 2001: 111). Paradoxalement, continuité et rupture sont les deux mouvements du temps, «*l'ordre des coexistences aussi bien que l'ordre des successions*», comme dit Merleau-Ponty (1945: 383), ou ses deux aspects différents pour ainsi dire, qui semblent s'exclure mutuellement, puisque si l'on observe l'un, l'autre nous échappe.

A l'opposé de Bergson, Gaston Bachelard affirmait : «*Le temps n'a qu'une réalité, celle de l'instant*» (1966: 13). Pour lui, le présent et le réel ne font qu'un. Le présent est toujours recommencé. Cela veut dire qu'il est toujours *neuf*, et c'est ce qui lui donne une dimension spéciale dans le contexte de la modernité, comme le constate encore Bachelard, en affirmant que «*la nouveauté est évidemment toujours instantanée*» (1966: 37). Ainsi la discontinuité du moment présent est foncièrement créatrice et novatrice, en un mot, elle est moderne.

Selon la théorie de Bachelard, l'instant poétique serait ce qu'il appelle le temps vertical, ce qui le distingue alors du temps enchaîné et horizontal du devenir du monde (1966: 105-106). Le poète noue des simultanités et des moments différents dans cet instant, et on serait tenté de se demander si cela est toujours du temps, mais Bachelard assure son lecteur que si parce que ces simultanités gardent leur «*ordre*», c'est-à-dire leurs horizons temporels, même vagues et non entièrement perceptibles. Le problème de cette conception de la temporalité proprement poétique appliquée au présent moderniste dans la poésie d'Apollinaire, Cendrars et Reverdy est que le temps vertical «*bouleverse le temps même de la vie*», comme dit Bachelard, c'est un «*instant métaphysique*» et nous avons vu que l'ambition de ces poètes était de rapprocher la poésie de la vie. La conclusion qui s'impose alors est que cette «*simultanité poétique*» est elle-même un mode très particulier de la temporalité poétique, qui aurait certains aspects de la durée bergsonienne en tant que temps qui se voudrait vécu autant que possible, et *à la fois* certaines qualités du temps vertical de Bachelard, notamment la rupture. Il faut ici ajouter que le boule-

versement de la succession et la discontinuité de l'expérience deviennent souvent l'expérience du temps dans la modernité, la vitesse des communications et la quasi-instantanéité de télécommunications ayant profondément modifié la perception du temps depuis le début du XXe siècle (Virilio 1995: 163). C'est un peu comme si le modernisme littéraire mettait en question le temps vécu uniquement comme succession régulière, en même temps que la notion même de la « représentation de la réalité » en littérature. Cette temporalité nouvelle consiste en la configuration et la ré-figuration du temps (Ricœur 1983: 136), et donc de l'expérience aussi. Mon hypothèse sera qu'il ne s'agit pas d'un « instant métaphysique », mais d'un « temps phénoménologique ». Il faut interroger cette temporalité originale au moment de son éclosion, et il me semble que les réflexions poétiques sur la nature du temps dans les poèmes mêmes commencent avec « Le Pont Mirabeau ».

SIMULTANEITE PARADOXALE DANS « LE PONT MIRABEAU »

Revenons un instant sur une autre illustration de la simultanéité de Bergson, qui fait immédiatement penser à la situation de « Le Pont Mirabeau »:

« Quand nous sommes assis au bord d'une rivière, l'écoulement de l'eau, le glissement d'un bateau ou le vol d'un oiseau, le murmure ininterrompu de notre vie profonde sont pour nous trois choses différentes ou une seule, à volonté. Nous pouvons intérioriser le tout, avoir affaire à une perception unique qui entraîne, confondus, les trois flux dans son cours ; ou nous pouvons laisser extérieurs les deux premières et partager alors notre attention entre le dedans et le dehors ; ou, mieux encore, nous pouvons faire l'un et l'autre à la fois, notre attention reliant et pourtant séparant les trois écoulements, grâce au singulier privilège qu'elle possède d'être une et plusieurs. Telle est notre première idée de la simultanéité » (Bergson 2009: 51-52).

Le moment ne peut alors être défini que par la simultanéité de l'événement avec la perception de ce même événement. Dans ce passage cité de Bergson, et dans « Le Pont Mirabeau », il s'agit effectivement de deux temps – l'un est intérieur et l'autre extérieur : c'est un peu comme si le philosophe décrivait ici la situation du sujet de ce célèbre poème. Seulement, dans celui-ci, malgré la contemporanéité de ces temps différents, et au lieu de souligner leur concordance, Apollinaire les confronte. Les deux

temps qu'il perçoit ne sont pas parallèles. Le temps du monde s'en va, passe dans le fleuve qui coule, et également les époques différentes de la vie (les souvenirs), qui s'en vont avec les amours dans l'eau qui coule – et de l'autre côté le poète « demeure » dans le temps, c'est-à-dire qu'il reste dans le présent. Le sujet y *demeure*¹, tout le reste s'en va, s'écoule, et ce sont comme deux temporalités simultanées, et si l'on peut dire, contrastées. Comment comprendre le paradoxe de cette durée, elle-même transitoire et passagère, ponctuée par un instant ancré en son milieu, en sachant que durée et instant, par leur nature même, devraient s'exclure ?

Notons donc que « Le Pont Mirabeau » n'est pas uniquement un poème d'amour, comme le laisserait penser une lecture qui ne reposerait que sur le lexique, ni, ce que pourrait suggérer son ton de lamentation, un simple regret de la jeunesse perdue. Il faut admettre que des éléments de ces deux sentiments sont dominants dans le poème, surtout en considérant qu'il s'agit du Pont Mirabeau justement, et non pas d'un autre pont, à cause de Marie Laurencin, et d'Auteuil, où Apollinaire habitait pour être plus près d'elle. Mais il me semble qu'un des thèmes les plus importants, quoiqu'implicites, est le temps, ou plus précisément, le rapport ambigu qu'entretient Apollinaire avec le monde « objectif » à travers sa manière de vivre et d'observer le temps. Ce qui plus est : n'est-il pas possible que le pressentiment de sa rupture prochaine avec Marie Laurencin et la tristesse aient provoqué cette réflexion sur le temps et sur l'amour² ?

Je ne voudrais pas non plus négliger l'aspect cyclique du temps dans « Le pont Mirabeau », souvent remarqué et commenté. Il se manifeste dans la répétition du refrain, et ce ton un peu élégiaque se retrouve également dans le premier et deuxième poèmes de *Vitam impendere amori*, « L'amour est mort entre tes bras... » et « Dans le crépuscule fané/Où plusieurs amours se bousculent... ». C'est clairement dans ce recueil-là, on dit quelquefois le plus pur et le plus lyrique d'Apollinaire, que celui-ci reprend cette veine de son lyrisme des regrets de l'amour et de la jeunesse perdue qui n'est pas quelquefois sans rappeler Ronsard. Il semble donc qu'ici aussi, le caractère cyclique du temps se manifeste surtout dans la répétition du refrain, et se limite au thème des amours qui se succèdent presque pareils, comme dans *Vitam impendere amori*. Mais dans « Le Pont Mirabeau », on dit explicitement que « Ni temps passé/Ni les amours reviennent », et cela implique l'irréversibilité du temps, non pas la répétition.

---

¹ Dans l'enregistrement qu'Apollinaire a fait de ce poème, il accentue perceptiblement ce mot.

² « Le Pont Mirabeau » est publié pour la première fois dans le premier numéro des *Soirées de Paris*, en février 1912, et la rupture avec Marie Laurencin survient à juin.

Le poème est construit en une série d'oppositions (Le Pont Mirabeau – La Seine; la Seine – nos amours; joie – peine ; nuit – jours), qui semblent simplement souligner le calme harmonieux de ce passage, de cette coulée, mais qui à la vérité formulent une prise de conscience de la démesure entre le monde comme il *va* et le « je » qui demeure dans une espèce de vertige immobile. Les amours s'en vont avec l'eau du fleuve – la vie est entraînée par le flux impitoyable du temps objectif – et malgré tout, le « je demeure » immobile à observer, malgré tout, en lançant un défi aux éléments: « Vienne la nuit sonne l'heure ». Il demeure donc à observer le temps qui passe, immobile témoin, comme le pont qui « regarde » la Seine qui coule. La sonorité de ces subjonctifs (« *vienn*e », « *sonn*e ») suggère les cloches qui marquent le temps, et celle de la fin du refrain (« je *demeure* ») s'y oppose nettement. Autant qu'il y a dans le poème d'une manière générale un certain émerveillement d'observer ces deux mouvements opposés du temps, la volonté de perdurer se fait sentir dans cette fin de refrain. Mais encore, ce parti pris d'Apollinaire de *durer* ne le situe que dans l'*instant*, et il perçoit paradoxalement les deux mouvements du temps simultanément, comme Bergson a remarqué que c'était possible. De nombreux chercheurs ont remarqué chez Apollinaire un certain désir d'échapper au temps, mais il y a encore autre chose dans cette prise de position du sujet, comme nous verrons tout à l'heure. Ici il faut remarquer une temporalité toute particulière et une réflexion sur le temps et ses paradoxes: « l'amour s'en va » (impitoyable continuité – jeunesse qui fuit trop vite), mais au même moment « la vie est lente » (la durée du présent), et « l'Espérance est violente » (l'inquiétude de l'avenir).

Le « je » qui demeure et observe, reste ainsi dans une espèce de présent éternel, ou de durée intenable. Dans le ton de « Le Pont Mirabeau », on note un émerveillement calme et intense en même temps, et une espèce de réalisation triste et calme, elle aussi. C'est l'émerveillement d'une conscience poétique qui observe le temps et la réalisation qu'elle est ancrée dans le présent et qu'il reste toujours quelque chose qui lui échappe. Ce « quelque chose » qui échappe (l'insaisissable ou l'indicible) se confonde-t-il avec le temps, insaisissable lui aussi. Ici, la réalité qu'on cherche à saisir est toute temporelle – elle n'est pas dans les choses, mais dans « ce qui s'en va », comme dira Reverdy (1989: 196). La conscience poétique, ancrée dans le présent, peut-elle jamais atteindre l'insaisissable du temps et des choses ? Dans la poésie de Reverdy, cette question reste toujours ouverte, elle s'exprime à travers l'énigme des éléments de la réalité, et produit une forte tension poétique, comme nous verrons plus loin. Il a articulé ce problème théoriquement dans un passage qui rappelle immédiatement cette temporalité paradoxale que nous avons observé dans le poème d'Apollinaire :

« Entre le temps qui passe et le temps qu'il fait, il y a toute l'étendue qui sépare la vie immédiate des sens et la spéculation subtile et hasardeuse de l'esprit » (2010: 1162, t. II).

Merleau-Ponty dit au contraire qu' « être un esprit c'est dominer l'écoulement du temps, [et] avoir un corps, c'est avoir un présent » (1945: 93), mais ici Reverdy parle de la temporalité du poème, de sorte que la configuration de celle-ci requiert l'un comme l'autre, et les deux perceptions sont simultanément présentes dans « Le Pont Mirabeau ».

Apollinaire use d'un ton quasiment élégiaque, et en même temps il a une « conscience simultanée partagée mais non divisée », comme dit Bergson (1966: 49-51), entre la perspective du temps qui s'en va et celle du moment présent, où le temps « arrive », dans tous les sens du mot. Dans cette espèce de dialectique temporelle, les contraires se rejoignent dans une expérience complexe.

Le thème de l'amour et celui du temps sont inextricablement liés, mais le paradoxe fondamental de la posture du poète se trouve dans l'opposition entre le temps qui passe, irréversible, et la conscience poétique qui reste observatrice immobile dans ce flux. Il ne s'agit pas d'un moment, d'une situation qui reviendrait, mais, encore paradoxalement, d'une persistance dans le momentané qui tient compte de la durée. Malgré le ton élégiaque, qui est d'ailleurs souvent propre à Apollinaire, surtout celui de *Alcools*, « Le pont Mirabeau » reste résolument moderne. Les thèmes des « amours fanés », pour reprendre une belle expression d'Apollinaire lui-même, et de la jeunesse perdue, sont-t-il des thèmes éternels de la poésie, mais ce qui distingue « Le Pont Mirabeau », ce qui fait son originalité, c'est cette posture du poète entre passage du temps et le moment, *et* entre le passé et l'avenir : le sujet est ancré dans le présent et en même temps conscient du passage du temps. L'ambiguïté essentielle du ton, accentuée par la suppression de la ponctuation et par la cassure du vers, exprime cette tension entre temps qui passe et le présent qui ne passe pas (*temps* ne fait que passer *et* ne bouge pas). Il faut comprendre que c'est la posture même d'Apollinaire : il reste profondément dans le présent, et celui-ci se situe au carrefour *entre* le passé et l'avenir, comme il le constatera lui-même vers la fin de sa vie dans « La Jolie rousse ». Pour ce qui concerne cette idée de la modernité comme coprésence ou juxtaposition de l'ancien et du nouveau, je renvoie à l'article de Jean Starobinski sur le paysage urbain chez Baudelaire (Starobinski 1990: 26).

Dans le ton du refrain il y a même une espèce de fierté, toujours mêlée à la mélancolie. Cette espèce de dignité qu'assume le poète à résister

au temps, sa fierté d'être constant de rester dans le présent, fierté de durer en quelque sorte contre ce qui s'en va dans le passé, orienté parfois vers les visions d'avenir même, semble affirmer sa position ou mieux sa posture fondamentale entre la tradition et les tendances nouvelles. Il demeure toujours-là, toujours actuel en quelque sorte, mais sa posture moderniste comporte cette ambiguïté fondamentale par rapport au temps. S'il prend le parti de la modernité, tout en se plaignant que « Ici même les automobiles ont l'air d'être anciennes » (1965 : 39), c'est qu'il est lui-même « Hamac », comme le qualifie Cendrars dans ses *Dix-neuf poèmes élastiques*, qui « Avance, retarde, s'arrête parfois » (2006: 103). Malgré ce jugement un peu sévère, c'était peut-être là sa manière d'être moderne, entre le passé et l'avenir – situé au cœur du présent.

Or, le présent est un moment différent de tous les autres puisqu'il est toujours en transition, « un point de fuite (...) foyer de convergence des perspectives temporelles, mais aussi échappée hors de l'ordre du temps » (Collot 1989: 52). Il ne saurait être immobile comme semble par exemple un instant qui appartient au passé. Le présent est ici défini par l'horizon, qui est la Seine même : fleuve qui toujours coule et toujours reste le même. Les eaux du fleuve s'en vont vers ce qui, pour elles est avenir, mais pour l'observateur placé à la rive, elles s'en vont dans le passé. L'observateur est dans le présent, qui est ce par où la durée dure, mais il se situe comme en dehors d'elle puisqu'il veut vivre dans le moment. Comme le note Michel Collot, « cette ambiguïté du présent qui relie les moments en s'abstrayant de toute chronologie, est comparable à celle de l'horizon, qui rassemble les lieux mais se dérobe à toute localisation » (Collot 1989: 53). Ce qui est simultanément dans « Le Pont Mirabeau », c'est la perception parallèle du moment et de la coulée du temps, dans une espèce d'horizon du temps. Le présent cesse alors de paraître comme un simple moment de présence et de perception: il se révèle dans sa complexité comme la source même de l'insaisissable du temps et de l'être, et cela veut dire d'une certaine façon, la source de la nouveauté. C'est dire que la conscience de ce paradoxe temporel est surtout constatation que la durée, en tant que manière de concevoir le temps répandue à l'époque, semble-t-elle toujours orientée plutôt vers le passé. La définition même de la durée pure de Bergson confirme ce lien avec le passé : « La durée toute pure est la forme que prend la succession de nos états de conscience quand notre moi se laisse vivre, quand il s'abstient d'établir une séparation entre l'état présent et les états antérieurs » (Bergson 2013: 74).

Si « Le Pont Mirabeau » ne donne pas encore un présent instantané en rupture, et ne proclame pas encore une « poétique de l'instant pré-

sent », ce poème fait expérience de celui-ci en tant qu'horizon du temps. Cette vue implique que la durée ne suffit plus pour rendre compte de l'expérience du temps (présent), qui se révèle comme à la fois beaucoup plus complexe et plus riche qu'on ne se doutait.

SIMULTANEITE ET INSTANTANE

L'instant présent deviendra ainsi le temps d'expérimentations poétiques et un champ vaste pour l'exploration de toute sorte de nouveautés. Mais pour se libérer de la succession et de son uniformité qui l'enchaîne et l'oriente toujours vers le passé, il aura besoin de rupture pour se manifester, comme dans « Zone » et « La Prose du Transsibérien », œuvres poétiques capitales qui font l'époque. Il faut remarquer que celle-ci substituera de plus en plus, et d'une manière générale, la fracture à la continuité, et cette situation est très perceptible notamment dans la nouvelle temporalité qui se manifeste dans la poésie.

Le temps poétique par excellence devient ainsi le présent instantané, et cette expérience particulière du temps se révèle comme celle de la nouveauté même. Comme note encore Michel Collot : « [...] dans ce présent intenable, comme moment ek-sistant, [...] réside pour les poètes modernes la dimension même de l'extase, comme sortie du lieu et *effraction du temps* » (Collot 1989: 52). L'exploration poétique deviendra de plus en plus une révélation de fracture à l'intérieur même du temps, et c'est exactement ce qui permet aux poètes de chercher, et d'essayer de cueillir la nouveauté à sa source. L'aspect du temps qui intéressera de plus en plus les poètes modernes ne sera plus le passage et le vieillissement – qui correspond aux thèmes pérennes de la poésie de toutes les époques – mais son autre aspect qui est la nouveauté comme source de l'être. Celle-ci donne le *ton* à l'époque, de Claudel et Gide, Apollinaire et Marinetti, jusqu'au Dada.

Nous savons pourtant que chez Apollinaire, par exemple, la discontinuité n'est pas uniquement temporelle, mais qu'elle fait plutôt partie d'une fragmentation qui a alors en contrepartie une unité plus profonde de sa poésie (Durry 1964: 140-141). Cette discontinuité qu'on peut peut-être appeler « notionnelle » semble précéder et ainsi ouvrir les questions de la temporalité, et c'est l'unité profonde du recueil *Alcools*, dont « Zone » est l'aboutissement. Comment se manifestent alors les surgissements de l'instant poétique et la simultanéité poétique, et quels sont les enjeux temporeux du nouveau « lyrisme de la réalité » ?

Les premiers trois poèmes où s'accomplit pleinement une poétique du simultané ou de la simultanéité, et, à la fois, cette rupture de l'instant qui en fait partie, sont chronologiquement « Les Pâques à New York », « Zone » et « Prose du Transsibérien ». Plutôt que de nous perdre dans la vaste polémique sur l'originalité, il nous suffit de suivre certains motifs et éléments poétiques qui évoluent à travers ces trois poèmes, car, s'il est vrai qu'il y a de déconcertantes analogies entre « Pâques » et « Zone », la même chose peut être dite de « Zone » et de « Prose », comme si une espèce de dialogue se poursuivait de cette manière. Les questions et les enjeux principaux qui se profilent à travers ce « dialogue » sont ceux de la modernité et ceux des souvenirs, ou autrement dit, problématiques de la temporalité et de la constitution du sujet, car il s'agit surtout d'un questionnement du temps, en tant que passé, présent et avenir, et encore, en tant que *temps modernes*, et ce questionnement passe par une réflexion sur le sujet et sur le monde.

Il me semble d'abord que la temporalité de l'instantané apparaît dans ces poèmes, non pas seulement comme une volonté de dépasser la notion de durée, mais surtout dans une espèce d'antagonisme entre l'ancien et le nouveau, entre le passé et l'avenir. C'est d'abord dans ce sens-là que va le « présent continu » dans « Les Pâques », où Cendrars se compare au « bon moine ». Cependant leurs situations – et leurs temps – sont très différents. Le temps de Cendrars est celui de « ce soir », le temps dominant dans le poème, comme c'est le cas avec « Zone », « Prose » et de nombreux poèmes de Reverdy. Ce présent éternel de « Je descends à grands pas vers le bas de la ville » est le temps dominant du poème. Le temps du « bon moine » reste, quant à lui, un temps réglé par les cycles des prières et surtout par un ordre divin. Nous verrons tout à l'heure quelle est l'importance de ce geste du poète qui confronte le temps ancien avec le *sien*.

Cette *juxtaposition* des choses considérées comme anciennes ou nouvelles est explorée à fond dans « Zone ». Ce serait trop peu que de dire que c'est son *leitmotiv*, c'est un principe très important de sa composition, de même que dans « Les Pâques ». Dès le premier vers, aucun lecteur ne peut s'empêcher de noter la manière brusque et inattendue dont le poète l'introduit dans l'argument, et ce choc ne fait que s'agrandir ensuite par des changements de registre et de ton (voire de mondes, anciens et nouveaux, grands et petits) tout aussi brusques et implacables pour l'attention démunie du lecteur. Ce « contrepoint » des trois premiers vers s'opère donc par des contrastes et des contraires, dont les principaux sont l'ancien et le nouveau. Les tons différents articulent les contrastes: après un début

élégiaque, on passe logiquement à la bergerie (pastorale), et au milieu de cette fantaisie, « poétiquement » nostalgique, on introduit le « personnage principal » de cette vignette, qui n'est rien moins que la Tour Eiffel, le « monstre » élégant en dentelle de poutres d'acier, avec ses antennes de la TSF au sommet, lui-même à la fois emblème de la modernité et identifié à une *bergère*, pour passer ensuite à nouveau dans l'ancien avec « l'antiquité grecque et romaine ». Les soudures sont discrètement brutales, et malgré le fait que la logique est bouleversée et que des réalités distantes ou même disparates sont mises ensemble, leur rapports sont singulièrement *lointains et justes*, comme dira Reverdy dans sa définition de l'image poétique. La singulière réussite de cette image est due aussi au fait que ce mélange de l'ancien et du nouveau passe par une transformation des dimensions, et aussi par la manière dont elle introduit les grands thèmes du poème. De ce contraste simultané entre la bergerie et des éléments des réalités tout à fait modernes, surgit, d'une manière inattendue, le thème de la religion. Cependant, les thèses seront renversées: d'un côté, « tu es las de ce monde ancien », « même les automobiles ont l'air d'être anciennes », et de l'autre côté « la religion seule est resté neuve » et « simple comme les hangars de Port-Aviation », « L'Européen le plus moderne c'est vous Pape Pie X ». Dans « Zone », les questions du religieux et du sacré, qui se jouent dans le partage et dans la différence entre les deux, continuent incessamment de hanter le poème dans son ensemble, jusqu'à sa fin, encore une fois, comme dans « Les Pâques ». Il nous suffit peut-être ici de noter que ceux-ci font partie des choses qui, au début de « Zone » sont présentées comme anciennes et nouvelles *en même temps*.

D'où vient ce paradoxe du nouveau/ancien et ces renversements des perspectives temporelles ? Ne serait-ce là qu'une manière de faire face à cet antagonisme qui à l'époque devient de plus en plus écrasant entre l'ancien et le nouveau, entre le passé et l'avenir ? Et n'est-ce pas alors une image – peut-être un peu cocasse – par laquelle le poète cherche à dire son *temps*, conscient peut-être qu'il s'agit d'une époque charnière ? Finalement, nous avons vu qu'il s'agit aussi d'un enjeu esthétique : créer une expérience au lieu de la ré-produire – mais cet enjeu est éthique aussi, puisqu'il s'agit d'une nouvelle conception de l'art (de la littérature) rapprochée de la vie – c'est-à-dire, d'une expérience à la fois plus factice et plus authentique de l'Art.

LITERATURA

1. Apollinaire, Guillaume. « Le Pont Mirabeau » in *Soirées de Paris*, februar 1912.
2. Apollinaire, Guillaume. *Œuvres en proses complètes II*. Pariz: Pléiade, Gallimard, 1991.
3. Apollinaire, Guillaume. *Œuvres poétiques*. Pariz: Pléiade, Gallimard, 1965.
4. Bachelard, Gaston. *L'Intuition de l'instant suivi de L'Instant poétique*. Pariz: Stock, 1966.
5. Bergson, Henri. *Durée et simultanéité*. Pariz: PUF, 2009.
6. Bergson, Henri. *Essai sur les données immédiates de la conscience*. Pariz: PUF-Quadrige, 2013.
7. Cendrars, Blaise. *Du monde entier au cœur du monde. Poésies complètes*, Pariz: *Poésie/* Gallimard, 2006.
8. Char, René. *Œuvres complètes*. Pariz: Pléiade, NRF, Gallimard, 1983.
9. Claudel, Paul. *Art poétique*. Pariz: NRF/poésie, Gallimard, 1984.
10. Collet, Michel. *La poésie moderne et la structure d'horizon*. Pariz: PUF, 1989.
11. Durry, Marie-Jeanne. *Alcools*, t. III, Pariz: SEDES, 1964.
12. Fauchereau, Serge. *Le cubisme: une révolution esthétique*, Pariz: Flammarion, 2012.
13. *Le temps*, textes choisis et présentés par Alban Gonord. Pariz: Flammarion, 2001.
14. Lista, Giovanni. *Futuristie: Manifestes, documents, proclamations*. Ženeva: l'Age d'homme, 1973.
15. Mallarmé, Stéphane. *Un Coup de dés n'abolira jamais le hasard*. Pariz: Gallimard, 1914, le Préface est écrit pour l'EO, dans la revue *Cosmopolis*, en 1897.
16. Merleau-Ponty, Maurice, *Phénoménologie de la perception*. Pariz: Gallimard, 1945.
17. Poulet, Georges. *Etudes sur le temps humain 3. Le point de départ*. Pariz: Librairie Plon (Agora Pocket), 1964.
18. Reverdy, Pierre. *La plupart du temps*, Pariz : *Poésie/*Gallimard, Paris, 1989.
19. Reverdy, Pierre. *Œuvres Complètes I i II*. Pariz: Flammarion, 2010.
20. Ricœur, Paul. *Temps et récit I*. Pariz: Seuil, 1983.
21. Starobinski, Jean. « Les cheminées et les clochers », *Magazine littéraire* n° 280, septembar 1990.
22. Virilio, Paul. *La Vitesse de libération*. Pariz: Galilée, 1995.

THE « ESTHETIC REVOLUTION » AND TEMPORALITY IN THE POETRY OF APOLLINAIRE, CENDRARS AND REVERDY

SUMMARY

The main purpose of this paper is to try to determine what connection there may be between the “esthetic revolution” of the French poetic avant-gardes of the 1910’s and the new attitudes in poetry towards time and the fairly new theme of time in poetry, especially the present, with all its phenomenological paradoxes. We study here mainly the poetry of Apollinaire, Cendrars and Reverdy, as central figures of the poetry of that time, who, among the first, approached these phenomena in their works. What is the relation between their “presentism” and Bergson’s notion of the *duration (durée)*, the different “simultanisms” in the focus of the avant-garde tendencies and preoccupations, and finally, what are the implications of that “presentism” in the history of modern poetry in general? The phenomenological approach to time (Merleau-Ponty), shows in what way the poetic experience, by the means of “presentism”, focuses more and more on the reader and the act of reading.

Key words: modern poetry, time/temporality, Apollinaire, Cendrars, Reverdy, esthetics, phenomenology, the present

LA « REVOLUTION ESTHETIQUE » ET LA TEMPORALITE DANS LA POESIE D'APOLLINAIRE, CENDRARS ET REVERDY

RÉSUMÉ

L’objectif principal de cet article serait d’essayer de déterminer quelle relation existe entre la « révolution esthétique » des avant-gardes poétiques des années 1910 et les nouvelles temporalités dans la poésie de cette époque, des réflexions poétiques nouvelles sur le temps, particulièrement sur le présent, avec tous ses paradoxes. Nous étudions ici avant tout la poésie d’Apollinaire, Cendrars et Reverdy, en tant que figures centrales dans la poésie de cette époque, qui, parmi les premiers, abordent ces phénomènes et ces thèmes dans leurs œuvres. Quelle relation existe entre leur « présentisme » et la notion de durée chez Berg-

son, des « simultanés » différents qui se trouvent au cœur des tendances et préoccupations des avant-gardes, et finalement quelles sont les implications de ce « présentisme » dans le contexte général de la modernité poétique? Une approche phénoménologique de temps et temporalités (Merleau-Ponty) montre comment « l'expérience poétique », par le moyen dudit « présentisme » s'oriente de plus en plus vers le lecteur et l'acte même de la lecture.

Mots-clés: poésie moderne, temps/temporalité, Apollinaire, Cendrars, Reverdy, esthétique, phénoménologie, le présent.

III.

Halid Bulić

ODNOS VEZNIKA I UZVIKA U BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak: Iako se veznici i uzvici po sintaksičkom ponašanju veoma razlikuju, te su dvije vrste riječi u lingvističkoj literaturi dovođene u vezu. Jedna od tih veza jesu “uzvični veznici”. Oni se spominju u nekim starijim gramatikama. Drugu vezu predstavljaju veznici i uzvici koji su homonimni. U ovome su radu predstavljene te veze i pokazano je kada su razmatrane riječi veznici, a kada nisu.

Ključne riječi: veznici, junktori, uzvici, “uzvični veznici”, riječce, bosanski jezik

1. Veznici i uzvici vrste su riječi koje se po funkcijama što ih u jeziku vrše, odnosima u koje stupaju ili ne stupaju s drugim riječima, akcentu i drugim osobinama međusobno veoma razlikuju. Na prvi ih je pogled teško uopće dovesti u kakvu vezu. Rijetki su i primjeri parova homonima od kojih bi jedan bio uzvik, a drugi veznik koji bi mogli stvarati zabunu u vezi s pripadnošću svakog od njih jednoj ili drugoj vrsti riječi. Ipak, u gramatičkoj su literaturi veznici i uzvici dovođeni u vezu, i to na način koji ne smatramo prihvatljivim.

1.1. Veznici se tradicionalno definiraju kao “nepromjenljive riječi kojima se povezuju riječi u rečenici i klauze u složenoj rečenici” (Jahić – Halić – Palić 2000: 300). Međutim, u literaturi se obično i mnoge promjenljive riječi koje vrše funkciju povezivanja proglašavaju veznicima. Takve su, naprimjer, odnosne zamjenice (*ko, što, koji, čiji, kakav, koliki*). Također se često veznicima smatraju i jezičke jedinice sastavljene od više riječi koje vrše funkciju povezivanja. Takve su, naprimjer, konstrukcije *budući da, osim što, ne samo ... nego* i sl. Zbog dvoznačnosti naziva *veznik* veoma je korisno uvesti u teoriju različite termine od kojih bi se jedan odnosio na veznike

kao vrstu riječi, a drugi na riječi i konstrukcije koje u rečenici vrše funkciju povezivanja. Zato ćemo za vezna sredstva na nivou rečenice koristiti naziv *junktor*, a naziv *veznik* koristit ćemo za vrstu riječi. Junktore ćemo definirati kao *riječi ili funkcionalno objedinjene grupe riječi koje povezuju homofunkcionalne jedinice u prosto ili složenoj rečenici ili koje uvode zavisnu klauzu u sastav složene rečenice*. U skladu s tim, veznicima ćemo smatrati *nepromjenljive riječi koje u rečenici uvijek vrše ulogu junktora i ne vrše pritom funkciju nijednog od šest temeljnih rečeničnih dijelova (subjekt, predikat, objekt, adverbijal, atribut, apozicija)* (više o tome v.: Bulić 2014: 31).

1.2. Uzvici se definiraju kao “riječi kojima se obilježavaju emocionalna stanja govornika, glasovni sadržaj zvukova iz prirode, a služe i kao podsticajni znaci, uglavnom za tjeranje i mamljenje životinja” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 303). Svrstavaju se u nepunoznačne riječi i obično se smatra da ne mogu vršiti funkciju nijednog rečeničnog člana. Međutim, “ponekad zamjenjujemo uzvicima **glagole**: *Onda se Brko zalèti i hop! preko vode na drugu stranu*” (Brabec – Hraste – Živković 1966: 157), “*A on njega cap-ca-rap*” (Pranjeković 1993: 13), a nekad i imenice: “*Ide vau-vau*”, “*Dosta mi je tvoga aha*” (Pranjeković 1993: 13), “*Vidio sam mu-mu*” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 333). Kad se koriste umjesto imenica, uzvici se supstantiviziraju i dobijaju značenje i funkciju kakvu imaju imenice ili imeničke sintagme. Tako, naprimjer, *vau-vau* ili *mu-mu* u prethodnim primjerima ne znači ‘oglašavanje životinje’, već znači baš samu ‘životinju koja se tako (ili slično) oglašava’. Isto je i s glagolima. *Hop* u navedenom primjeru ne znači ništa od onog što se navodi u definiciji uzvika niti sam niz glasova *h-o-p* koji prati vršenje neke radnje, već označava samu radnju za koju se u svijesti govornika vezuje izgovaranje tog niza glasova – a ta je radnja u ovom slučaju *skakanje*. Na takav se način uzvici nikad ne koriste umjesto veznika, odnosno u junktorskoj službi. Veznici su riječi s dominantno gramatičkom funkcijom, dok je funkcija uzvika dominantno pragmatička.

2. Jedna od veza između uzvika i veznika koja se spominje u literaturi jesu tzv. *uzvični veznici*. Maretić ih je u svojoj *Gramatici* eksplicitno izdvojio kao posebnu vrstu veznika, ali ih nije definirao:

U z v i č n i su veznici: *a, alà* (sic!) (taj je uzet iz grčkog jezika), *da, e, li, nu*. Primjeri: *a* za boga, pobratime dragi! čija biza od planine dođe? (...), kolovođa sestra Stojanova, *a* kakva je da od boga nađe! (...), *ala* imaš brza konja, gde ga dobi? (...), *ala* ženo, lijepo ti je ova livada pokošena! (...), *da* kakva je Roksanda девојка! (...), braminska kći *da* bude milosnica podloga čifte! (...), *e* lijo, sad si dolijala! (...), pošto se pobratimiše, reče mu starac: *e* pobratime, sad da se darujemo! (...), žestok *li* je ludani

Jovane! (...), čudno *li* si svate prevario! (...), *nu* vidite, moja braćo draga! (...), *nu* otiđi na bijelu kulu! (...). (Maretić 1963: 554)

Uzvični veznici uzgredno se spominju i u Brabec – Hraste – Živkovićevoj *Gramatici*: “*Ala* ide u uzvične veznike: *Ala si dobar!* Ovamo spadaju: *a, ala, da, e, li, nu*” (Brabec – Hraste – Živković 1966: 157).

2.1. Međutim, treba imati na umu da je Maretić u svojoj *Gramatici* veznike podijelio na *usporedne* (*I red*), “koji služe za usporedno vezanje rečenica (...), a mogu vezati i riječi”, *zavisne* (*II red*), “koji služe za zavisno vezanje rečenica”, i *III red veznika*, gdje pripadaju “veznici koji ne vežu ni rečenica ni riječi, već samo jače ističu značenje koje rečenice ili riječi” (Maretić 1963: 532). *Uzvične veznike* svrstao je upravo u *veznike koji ništa ne vežu*, odnosno u tzv. *treći red veznika*. Tako su isto s *uzvičnim veznici* postupili i Brabec – Hraste – Živković u svojoj *Gramatici*. Čak je i popis *uzvičnih veznika* u tim dvjema gramatikama identičan. Svi navedeni primjeri pokazuju da istaknute riječi u njima ne služe za povezivanje riječi ili klauza. Zato ih i nećemo smatrati veznici niti junktorima.

2.2. Nameće se pitanje u koju vrstu riječi treba ubrojati riječi koje su Maretić i Brabec – Hraste – Živković proglasili “uzvičnim veznici”. Primjeri pokazuju da sve navedene riječi u iskazima pokazuju određeni emocionalni angažman onoga ko govori. A za to u jeziku najbolje služe *uzvici* i *riječce*. Dvije navedene gramatike *uzvike* izdvajaju kao posebnu vrstu riječi, a *riječce* ne izdvajaju. “**Riječce** (*čestice, partikule*) čine posebnu vrstu riječi kojima se iskazuje stav govornika prema onome o čemu govori. Služe za oblikovanje ili preoblikovanje iskaza, za davanje drugačijeg značenja dijelovima rečenice te za isticanje pojedinih riječi.” Također, “one u iskaz unose emotivnu obojenost” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 302). Ustanovljenje *riječca* kao vrste riječi za gramatičke je opise veoma korisno jer “the class ‘particle’ is really only a wastebasket category: function words that do not fit into any of the other classes are usually called particles” (Haspelmath 2001: 16539). Budući da *riječce* nisu izdvojili kao zasebnu vrstu riječi, Maretić i Brabec – Hraste – Živković mnoge su riječi koje se danas smatraju *riječcama* svrstali u veznike. Mi se ovdje nećemo detaljno baviti razmatranjem činjenica u vezi s pripadnošću riječi *a, ala, da, e, li, nu* *riječcama* ili *uzvicima*, jer se to ne tiče veznika. Najbitnije je ustvrditi da te riječi, onako kako su upotrijebljene u navedenim primjerima iz dviju gramatika, *nisu veznici*.

2.3. Mi ćemo se ovdje za primjer pozabaviti samo riječju *ala*. U *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 12) proglašena je *česticom* i pripisana joj je funkcija da ‘ističe sadržaj rečenice na čijem

se početku nalazi'. M. Stevanović (1974: 812), pak, u vezi s veznikom *ali* napominje da se taj veznik može koristiti i u obliku *al'* i da "s ovim veznikom u tome obliku ne treba mešati isto takav oblik *uzvika* (isticanje H. B.) za izražavanje divljenja, želje, podsticanja i sl. (...) U tome se značenju upotrebljavaju i puni oblici *uzvika ala* (...) i *ali* (...)."

3. Jedna od dodirnih tačaka između veznika i uzvika jeste i riječ *ha*. Ona može služiti i kao veznik i kao uzvik. U tekstu "Uzvik HA" A. Kasumović i A. Turbić-Hadžagić (2005: 66) govore o toj riječi samo kao o uzviku, ističući, doduše, da taj uzvik može poslužiti i kao "alternativna riječ" (?). Među primjerima koji se navode da ilustriraju upotrebu "uzvika *ha* kao alternativne riječi" jesu i primjeri: *Udri ga ha po rukama, ha po nogama* i *Ha dođete kući, javite se* (usp. Kasumović – Turbić-Hadžagić 2005: 66–67). Riječ *ha* u navedenim je primjerima nesumnjivo veznik. U prvom navedenom primjeru pripisano joj je značenje 'ili'. *Ha* je u tom slučaju zbilja zamjenljivo sa *ili* i služi kao disjunkcijski veznik, odnosno junktor. U drugom su primjeru riječi *ha* pripisana značenja 'čim, tek, kad, pošto'. S tim se konstatacijama ne možemo složiti u potpunosti, budući da veznik *ha* ima značenje kakvo ima veznik *čim*, a ne i kao sve ostale navedene riječi. Ovakav veznik *ha* može biti i vremenski veznik, kao u primjeru *Ha dođete kući, javite se*, i uzročni veznik (poput *čim*), kao u primjeru *Ha se ne javlja ju, nešto im se desilo*. Veznik *ha* odlika je razgovornog stila bosanskog jezika, a bilježe ga i rječnici (usp. Halilović – Palić – Šehović 2010: 350). Prilikom govora o riječi *ha* potrebno je podsjetiti na činjenicu da uzvici nikad ne stoje umjesto veznika, odnosno ne vrše junktorsku funkciju. To znači da veznik *ha* i uzvik *ha* u bosanskom jeziku koegzistiraju kao homonimi.

4. M. Stevanović (1969: 94) u vezu s uzvicima dovodi veznik *a*:

Ne može se dati objašnjenje i za upotrebu suprotnog veznika *a* u funkciji znaka veze vremenskih rečenica s upravnim, kakav imamo u primerima kao što je: *A pade na uzna k, seljaci ga prihvatiše* (...), jer ovde očevidno nikakve nijanse suprotnosti nema. Ali *a* ovde i nije isti znak veze, pa nije ni veznik uopšte, već je još uvek partikula, ili će pre biti – upravo uzvik.

Naravno, sam položaj riječi *a* u navedenom primjeru jasno pokazuje da to ne može biti isti onaj adverbzativni koordinacijski veznik *a*, kakav je u primjeru *Veoma je hladno, a oni su neobučeni*. Taj veznik *a* ima distribucijsko ograničenje da ne može biti ispred prve klauze: **A veoma je hladno, oni su neobučeni*. Mora, dakle, u Stevanovićevu primjeru *A pade nauznak...* biti u pitanju nešto drugo. I sam Stevanović (1969: 94) dodaje na istom

mjestu da se “ovo (...) *a* i inače razlikuje od suprotnog veznika, ono je za razliku od ovog uvek naglašeno, pod akcentom je”.

4.1. Spomenuti naglašeni veznik *a* može biti i disjunksijski veznik. Stevanović ističe da takav veznik *a* nije “znak suprotnosti ni u disjunktivnih rečenica kakve su: *Vulu je svejedno: à nosio džak na meljavu, à kopao kukuruze* (...) iako su disjunktivne jednom svojom stranom adversativne” (Stevanović 1969: 94). Disjunksijski konjunktori *a*, odnosno *a ... a* spominju se i u *Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance* (Mrazović – Vukadinović 1990: 368), ali se ne dovode u vezu s riječcama niti s uzvicima.

4.2. U vezi s razmatranim slučajevima riječi *a* kao vremenskog i disjunksijskog veznika može se uočiti da je ta riječ sa gledišta sinhronije apsolutno zamjenljiva veznikom *ha*:

A pade na oznak, seljaci ga prihvatiše (Stevanović 1969: 94) >
Hà pade nauznak, seljaci ga prihvatiše.

Vulu je svejedno: à nosio džak na meljavu, à kopao kukuruze (...) (Stevanović 1969: 94) > *Vulu je svejedno: hà nosio džak na meljavu, hà kopao kukuruze.*

Riječ *a* ni u jednom od ta dva značenja (disjunksijskom i vremenskom) nije uzvik. Također je ne treba ni dovoditi u vezu s adverbzativnim veznikom *a*, kao što čini Stevanović. Za razliku od veznika *a* s disjunksijskim i vremenskim značenjima, adverbzativni veznik *a* nikad nije zamjenljiv veznikom *ha*. Veznik *a* u slučajevima kad nije adverbzativni veznik ima isto značenje i funkciju kao i veznik *ha*, a njihova formalna sličnost upućuje na razmišljanje po kome su oni istog porijekla, ili da su nastali jedan od drugog, a da su različite “varijante” uvjetovane historijskim razvojem glasa *h* u određenim govorima.

5. Na osnovu prethodnih razmatranja možemo zaključiti da u savremenom jeziku nema situacija u kojima bi moglo doći do zabune je li neka riječ veznik ili uzvik. Sintaksičko ponašanje riječi *ha* i *a*, koje mogu pripadati i veznicima i uzvicima, uvijek je jasno. Zna se kad pripadaju veznicima, a kad uzvicima i nema potrebe za proglašavanje veznika uzvikom ili uzvika veznikom, kako se nekad dešava u literaturi. Također se pokazuje da nema potrebe za izdvajanjem kategorije “uzvičnih veznika”. U skladu s definicijama koje se navode u savremenim gramatikama bosanskog jezika, riječi koje su se u nekim starijim gramatikama smatrale “uzvičnim veznicima” mogu se proglasiti riječcama.

LITERATURA

1. Brabec, Ivan, Mate Hraste, Sreten Živković. Gramatika hrvatskosrpskoga jezika. Zagreb: Školska knjiga, 1966.
2. Bulić, Halid. Veznici u savremenom bosanskom jeziku: doktorska disertacija u rukopisu. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013, 358.
3. Bulić, Halid. "Veznici i junktori u bosanskom jeziku – teorijsko i terminološko razgraničenje". *Bosnistika plus I/1*. Tuzla: Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, 2014, 31-47.
4. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović. Rječnik bosanskoga jezika. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2010.
5. Haspelmath, Martin. "Word Classes and Parts of Speech", u: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Elsevier Science Ltd., 2001, 16538-16545. <http://www.eva.mpg.de/lingua/staff/haspelmath/pdf/2001wcl.pdf> (preuzeto 7. 10. 2010)
6. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić. Gramatika bosanskoga jezika. Zenica: Dom štampe, 2000.
7. Kasumović, Ahmet, Amira Turbić-Hadžagić. "Uzvik HA". *Bosanski jezik 4*. Tuzla: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Odsjek za bosanski jezik i književnost, 2005, 63-71.
8. Maretić, Tomo. "Veznici u slovenskijem jezicima" (1. dio). Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti: Razredi filologijsko-historijski i filozofijsko-juridički LXXXVI, 1887, 76-150.
9. Maretić, Tomo. "Veznici u slovenskijem jezicima" (2. dio). Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti: Razredi filologijsko-historijski i filozofijsko-juridički LXXXIX, 1888a, 61-128.
10. Maretić, Tomo. "Veznici u slovenskijem jezicima" (3. dio). Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti: Razredi filologijsko-historijski i filozofijsko-juridički XCI, 1888b, 1-80.
11. Maretić, Tomo. "Veznici u slovenskijem jezicima" (4. dio). Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti: Razredi filologijsko-historijski i filozofijsko-juridički XCIII, 1888c, 1-77.
12. Maretić, Tomo. Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. Treće, nepromijenjeno izdanje. Zagreb: Matica hrvatska, 1963.
13. Mrazović, Pavica, Zora Vukadinović. Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance. Novi Sad: Dobra vest, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1990.

14. Pranjković, Ivo. Hrvatska skladnja: Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1993.
15. Stevanović, Mihailo. "Karakter značenja veznika kao spoljnih značaka unutarnje veze među rečenicama". Južnoslovenski filolog XXVI-II/1-2, Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1969, 75-105.
16. Stevanović, Mihailo. Savremeni srpskohrvatski jezik II. Drugo izdanje. Beograd: Naučna knjiga, 1974.

RELATION BETWEEN CONJUNCTIONS AND INTERJECTIONS IN BOSNIAN LANGUAGE

SUMMARY

Although conjunctions and interjections are very different by syntactic behaviour, these two parts of speech were related in the grammatical literature. One of these relations are "interjectional conjunctions". They were mentioned in few older grammars. The other relations are homonyme pairs of conjunction and interjection, like interjection and conjunction *ha*. In this paper such cases are presented and it is shown when such words are conjunctions and when they are not.

Elma Durmišević-Cernica

BOJA KAO PRAGMALINGVISTIČKA VRIJEDNOST

Sažetak: Cilj rada je ponuditi pragmalingvistički opis boja izdvojenih iz putopisa Zuke Džumhura¹. Odlučili smo se za putopisnu zbirku *Nekrolog jednoj čaršiji*² u kojoj je zastupljen veliki broj pragmea u kojima je *boja* sastavni element, da li kao samostalna leksema, sintagma ili frazem. Zato govorimo o pragmemima i pragmafrazemima boja. S obzirom da je pragmalingvistika interdisciplinarna u svom proučavanju, tako će se u ovom radi naći semantičkih, sociolingvističkih te lingvostilističkih pristupa i analiza. Pokušat ćemo dokazati da boja na pragmalingvističkom nivou može funkcionirati kao pragmea koja može iznijansirati značenja unutar teksta, ali ponuditi i neočekivane značajske vrijednosti.

Ključne riječi: pragmalingvistika, boja, leksema, frazema, pragmea i pragmafrazema boja, stilske figure

UVOD

Boje ima gdje god ima svjetla jer „boja nije ništa drugo nego dojam što ga na oko ostavljaju različita zračenja od kojih se sastoji svjetlost“ (Škara 1995: 455). Boja je znak, boja je simbol, boja je signal.³ U različitim kul-

¹ Zuko Džumhur rođen je 1920. godine. Karikaturist, pisac, kazališni scenograf, neponovljivi televizijski kazivač-putopisac. Završio beogradsku likovnu akademiju. Džumhurova svestrana darovitost i duhovnost sjajno se izražavala u mnogim medijima, ali najsublimnije u crtežu, karikaturi i putopisu. Njegove karikature bile su rječitije od najboljeg političkog komentara. Džumhurove serije televizijskih putopisa pod nazivom *Hodoljublja* pamte se kao prvorazredna autorska kreacija. Umro je 1989. godine.

² Putopis *Nekrolog jednoj čaršiji* sjajna je zbirka putopisa izašla s Andrićevim predgovorom. Sastoji se od četrnaest putopisa, stilski jezgrovito napisanih i praćenih karikaturama: *Grad zelene braće*, *Jukse-kaldrama*, *Kasaba na granici*, *April na Sirkedžiju*, *Osveta mrtvih sultana*, *Nekrolog jednoj čaršiji*, *Panađur u Porti*, *Džambaz-tepe*, *Galija pod ćeramidom*, *Putovanje po besmislu*, *Kamen crnog sjaja*, *Zapisi pod gorom*, *Trube u Jerihonu* i *Pijesak i zvijezde*.

³ Vidjeti više u: Trstenjak, 1978: 151–152.

turama određena boja ima različita značenja (npr. na Zapadu je crna boja simbol smrti dok je na Istoku to bijela boja).

„Boje uvijek imaju neku afektivnu valenciju. Ne postoje boje koje nemaju afektivni potencijal“ (Trstenjak 1978: 18). Prema Pintarić (2010: 43) pragmemi i pragmafrazemi boje spadaju u sistem vizuelne komunikacije, a komunikacija – verbalna, a posebno neverbalna – temeljni je predmet proučavanja pragmalingvistike. Tako su pragmemi⁴ i pragmafrazemi⁵ boja, odnosno njihova analiza i funkcija u putopisu *Nekrolog jednoj čaršiji* Zuke Džumhura osnovni zadatak ovog istraživanja.

PRAGMALINGVISTIČKA VRIJEDNOST CRNE BOJE

Prvo⁶ ćemo analizirati **crnu boju**. Od svih zabilježenih primjera u kojima se uopće spominje boja, najviše je onih sa crnom bojom.⁷ Crna boja asocira na apatiju, depresiju, patnju, nesreću. Ima negativnu konotaciju.⁸ U *Rječniku bosanskoga jezika*⁹ (Halilović – Palić – Šehović 2010: 118–119) preneseno značenje za crnu boju je: mračan, težak, mučan, tužan, neugodan, a od pragme- ma i pragmafrazema kod kojih je osnovna sastavnica crna boja navest ćemo samo nekoliko: *crna hronika, crna kutija, crna magija, crni val, crn obraz, crno zlato, gledati kroz crne naočale, ni crno pod noktom, prodavati na crno*.¹⁰

U tamnom viru Neretve pod vrbama udavio je odavno obje kazaljke sa crnog brojčanika svoje stare sahat-kule. Potonule su brzo i lako, kao dvije odsječene ruke vremena. (Grad zelene brade, 9)

...Utopio se za mnom u crnom viru nabujale bogumilske rijeke – suvišan i smiješan! (Grad zelene brade, 11)

U ovim primjerima prepoznajemo tamu, slutnju i negativno „oboje- nu“ dubinu crne boje. Crna boja brojčanika naglašena tamnim, pa kasnije

---

⁴ Pragmem je osnovna jedinica pragmalingvistike verbalno iskazana i pretočena u leksemu. Pintarić (2002: 42) pod pragmemom podrazumijeva „opći višeslojni znak u kojemu su sadržani, implicitno ili eksplicitno, svi neverbalni elementi“.

⁵ Prema Pintarić (2010: 43) pragmafrazemi su frazemi koji u svom sastavu imaju pragmem kao značenjsku sastavnicu. Kada su im sastavnice pragmemi boja, onda su to pragmafrazemi boja.

⁶ Na redoslijed pragmalingvističke analize boja utjecala je kvantitativna zastupljenost određene boje u *Nekrologu*.

⁷ Ukupno četrdeset pet primjera. Mi ćemo, za potrebe ovog rada, navesti i analizirati one naj- interesantnije.

⁸ Vidjeti o tome više u Škara, 1995: 458.

⁹ U daljem tekstu *Rječnik*.

¹⁰ Ostale primjere vidjeti u *Rječniku* (2010: 118–119).

crnim virom nudi upravo pragmlingvističku vrijednost negativnog osjećaja crne boje.¹¹

Međutim, crna boja može imati pozitivnu konotaciju:

*Žene su bile izdvojene. Jedna je bila krupna i **crne** trepavice svojih čudnih očiju obarala je pri svakom pogledu mome. (Kamen crnog sjaja, 76)*

*„Ka-el-em“ ima najljepše stjuardese. Obično lete plavuše. Možda je danas slučajno neka **crnka**. (Kamen crnog sjaja, 86)*

Navedeni primjeri crnih trepavica i crne kose (crnka – ženska osoba crne kose) itekako stvaraju pozitivan i očaravajući dojam. Posebno, posljednji primjer gdje je naš pragmem crnka u određenom kontrastu sa plavušama, pa se onda taj pragmem još više ističe i biva stilistički intenzivan i markiran.

Dok je u prethodnom primjeru crna boja imala pozitivne konotacije u opisu žena, u sljedećim primjerima crna boja je iskorištena da opiše ženu na jedan drugačiji način:

*Sjediće suvereno za volanom i voziće svoje dvije, tri ili četiri supruge uvijene od glave do pete u **crno** i neće poštovati nikave saobraćajne znake ni propise. (...) Žene će se voziti iza leđa moćnog supruga, **crne** i nepomične kao velike flaše mastila. (Kamen crnog sjaja, 91–92)*

*Dvije beduinske žene sjede u šoferskoj kabini. Jedna od njih je mlada... Njihove odjeće su **crne** kao grijeh. (Putovanje po besmislu, 66)*

Jasno nam je da crna boja ovdje predstavlja tradicionalnu arapsku odjeću koju žene (muškarci češće nose bijelu) nose kad izlaze vani – to je tzv. *abaja*, i činjenica je da žena (ili žene, u našem primjeru) sjedi *iza leđa* supruga,¹² no poređenjima sa *flašom mastila* i *grijehom*, pragmemska vrijednost crne boje dostiže maksimalnu negativnu konotaciju.

Crna boja može imati i neutralnu pragmemsku vrijednost:

*Prođite **crne** čarape, brezove metle, umašćeni epitrahilji, pačine i miris užeglih kandila... (Nekrolog jednoj čaršiji, 52)*

*Noć obavlja **crnim** platnom sedam bregova u Plovdivu, kao u Rimu, kao u Istanbulu. (Džambaz-tepe, 56)*

*Svjetlost se skriva od mraka u ispucane cilindere malih petroleja, u **crne** mutvake i hajate dokusurenih čorbadžijskih kanaka i magaza. (Džambaz-tepe, 56)*

¹¹ Ukoliko bismo zamijenili crnu boju nekom drugom, npr. zelenom ili crvenom u sintagmi crni brojčanici, čini nam se da bismo imali sasvim drugačiji dojam o vremenu i prolaznosti – ne bi to bilo više utapanje u tamnim virovima Neretve, nego, vjerovatno, neka lepršava igra na obali Neretve.

¹² Još uvijek žene u Saudijskoj Arabiji ne mogu samostalno upravljati automobilom.

*Luka je noću osvijetljena školjka na **crnom** žalu. (Galija pod ćeramidom, 58)*

Dašak mistike i magije možemo prepoznati u pragmemima uz imenicu mačor, jer **crne mačke** obično prate vještice, lete s njima na metli u bajkama i fantastičkim pričama; smatra se i da donose zlo i slute nesreću¹³:

*Miris prženih leblebija i **crnih** mačora... (Nekrolog jednoj čaršiji, 43)*

*Golgota je puna aščinica i ugojenih **crnih** mačora. (Zapisi pod gorom, 100)*

Crna boja u sljedećim primjerima predstavlja i *kulturem*¹⁴, odnosno specifičan leksem za područje koje putopisac i opisuje (zemlje i narode Istoka):

*Ona je beskrajna scenografija po kojoj su ispisane zagađene kapije do-trajalih „apartmana“ u čijim odajama nedjeljom sjede uparađeni gosti, dok iznad šifonjera u stjenjičavim okvirima pod lepezama **crnih evnuha** lješ-kare kao bijele limuzine dokone bajadere gojazne od rahatluca i sutlijaša. (Grad zelene brade, 14)*

*Beduin koji je jahao pored mene bio je čitavo vrijeme mračan i **crn** kao da je neko preko njegovog lica prosuo flašu jeftinog **crnila**. (Kamen crnog sjaja, 75–76)*

*U dubini grada, na izmaku svih mekelijskih sokaka, bio je **crni kamen Avramov**. (Kamen crnog sjaja, 78)*

*Poslije dolazi **crna kafa**¹⁵ kod moga komšije, nekog živog degenerika čak iz Samarkanda. Njegova kafa je jaka, arapska i skupa. (Kamen crnog sjaja, 89–90)*

Možemo zaključiti da pragmalingvističke vrijednosti crne boje mogu biti i pozitivne i negativne, ali i neutralno „obojene“ – sve ovisi o kontekstu i leksemi uz koju stoje¹⁶.

PRAGMALINGVISTIČKA VRIJEDNOST BIJELE BOJE

Poslije crne boje, najviše je zastupljena **bijela** boja.¹⁷ Bijela boja, kao kontrast crnoj, simbolizira čistoću, nevinost, nedužnost. U *Rječniku* (2010: 65)

---

¹³ Prema nekim vjerovanjima crna mačka koja vam pređe preko puta donosi zlo jer je to zapravo demon skriven u tijelu mačke.

¹⁴ Najjednostavnija definicija kulturema bila bi da je to osnovna jedinica etnolingvistike, ključna riječ neke kulture; dovodi se u vezu s egzotizmima. Vidjeti više u Nagorko, 2004.

¹⁵ Crna boja kafe u ovom primjeru je prehrambeni kulturem (Pintarić 2010: 47).

¹⁶ Radi se o jezičkom kontekstu koje uvjetuje pojavu stilskih varijacija. Vidjeti više u Prčić, 1997: 27.

¹⁷ Ukupno je pronađeno trideset devet primjera u kojima je bijela boja sastavnica pragmea i pragmafrazema.

bijelo znači dobro, prihvatljivo i poželjno, a pragemmi i pragmafrazemi u kojima je bijela boja osnovna sastavnica, između ostalih su: *bijela zastava*, *bijela smrt*, *bijela vrana*, *biti na bijelom hljebu*, *u po bijela dana*. Vidljivo je, naime, iz rječničkih primjera pragmafrazema da bijela boja može imati negativne konotacije, kao npr. smrt. To je neočekivano jer, ako je bijela boja u kontrastu sa crnom bojom, a kod crne boje preovladavaju negativne konotacije, onda očekujemo da će bijela imati pozitivne konotacije (ona to i ima kao pragemmska vrijednost). Međutim, u navedenim pragmafrazemima ona nosi negativno značenje (Pintarić 2010: 46, Škara 1995: 459).

Pragmlingvistička vrijednost bijele boje u sljedećem primjeru je pozitivna:

*Pored bunara je poigravao **bijeli** arapski konj. Njegove uzde bile su zlatne. (Putovanje po besmislu, 71)*

Bijeli konj simbolizira dobrotu u pragmafrazemu *čekati princa na bijelom konju* (Pintarić 2010: 47), ali u našem primjeru bijela boja to ne predstavlja.

Naime, radi se o jednoj slici oaze koju putopisac posmatra i na kojoj se, pored šejha ugodno smještenog na mehkim dušecima, žena, bunara, cvijeća i palmi, nalazi i *bijeli arapski konj*. Tako, u ovom primjeru bijela boja arapskog konja¹⁸ jeste konotacija na bogatstvo, lagodan život, udobnost.

Naročito pozitivnu pragmlingvističku vrijednost bijela boja ima uz leksemu *zubi*. *Bijeli zubi* asociraju na zdravu, mladu i lijepu osobu koja vodi računa o svom zdravlju.¹⁹ *Žuti zubi* i *crni zubi* imaju suprotne (negativne) asocijacije.

*Lala Ajša je lijepa i provela je nedjelju dana u luksuznim brdima Libana. Rođena je u Francuskoj i studirala je na Sorboni. Oblači se kod Diora i predsjedava kongresima arapskih žena. Ona je borac za emancipaciju i ima puna usta blistavih **bijelih zuba**. (Zapisi pod gorom, 102)*

Bijela boja dobija pragmlingvističku vrijednost u metafori:

*Bez kapija, strogih aleja, bez prodavača cvijeća, bez čuvara, crnine i svijeća, ovo čuveno tursko groblje liči na livadu po kojoj su nakrivo izrasle velike **bijele pečurke od kamena**. (Nekrolog jednoj čaršiji, 37),*

¹⁸ Arapski konj veoma je cijenjen i smatra se pretečom svih pasmina konja. Postoje mnoge legende o arapskom konju, a arapska legenda kaže da je stvoren od daška južnog vjetra. Najčešće je riđe, kestenjaste i sive boje. Može imati bijele oznake po nogama i glavi. S obzirom da je u našem primjeru arapski konj bijele boje, onda dobija i posebnu pragmlingvističku vrijednost a to je skupocjenost, rijetkost, bogatstvo.

¹⁹ Reprezentativan primjer i asocijacija jesu reklame koje reklamiraju proizvode za njegu zuba sa sloganima: *blstav osmijeh*, *biserno bijeli zubi*, *zubi kao biseri* i sl.

kao i u sinegdohi:

*Primijetio sam iza šaikovih leđa **bijeli bolničarski mantil** koji je pod miškom čvrsto držao omanju kožnu torbu kakve su kod nas nekada nosile babice po palankama. (...) Prave kazne dolaze tek na kraju. Nije uzalud ovdje prisutan **bijeli bolnički mantil** sa smiješnom torbicom. Gaza, jod, injekcije, testera, makaze, satara. Smiješna mala torba užasne sadržine. **Bijeli mantil** je, vjerovatno, učio neku srednju medicinsku školu, ili nešto slično, neki tehnikum. (...) Ko zna koliko je ruku odsjekao ovaj **bijeli bolnički mantil** u službi pravde! (...) **Bijeli bolnički mantil** je nestropljiv. (Kamen crnog sjaja, 86–89)*

U primjeru metafore *bijele pečurke od kamena*, pragmalingvistička vrijednost bijele boje skoro da je neutralna (većinom su nadgrobni spomenici bijeli, rjeđe su crni) mada može asociirati i na svetost, smiraj, tišinu, kraj ili vječnost. Na ovakav način opisano groblje uopće ne budi osjećaj jeze, straha od smrti i sl.

Sinegdoški primjer *bijeli (bolnički) mantil* ima negativnu pragmalingvističku vrijednost jer asociira na neugodu, bolest, bol, bolnicu u kojoj su bolesnici²⁰ i u ovom kontekstu veoma jezivo je prikazan *bijeli mantil* koji će, prema šerijatskom zakonu, odsjeći ruku kradljivcu.

Očekivane i poznate sintagmatske veze bijele boje sa leksememom *kula*²¹ prisutne su i u *Nekrologu* i mogle bi, također, predstavljati, kulturom osmanske epohe:

*Od septembra do ferija razapinju svoje svilene šatore na svakoj stranici historije, jurišaju Tamerlane i Lazare, osvajaju **bijele carigradske kule**, poziraju Beliniju (...) (Osveta mrtvih sultana, 32)*

*I noćas još pamti Mikru, Zejtinli, srpske borce, poali d'Orian i čedne junake u šajkačama koji su u noćima solunskim, na istrzanim krilima frontaškog sna prelijetali sve tri vojske moćnih careva i mjesecima i godinama dolazili u Šumadiju i na Moravu, svojoj **kući bijeloj**; (...) (Galija pod ćeramidom, 60)*

O bijeloj boji možemo zaključiti da kao sastavnica pragmemata i pragmafrazema nudi različita značenja i vrijednosti, te kao takva, može biti izvor različitih tumačenja: semiotičkih, sociolingvističkih, etnolingvističkih itd.

---

²⁰ Zanimljiva je činjenica da ljekari i općenito medicinsko osoblje bude negativne konotacije kod ljudi. Iako oni „liječe“ i pomažu, prva pomisao na *bijele mantile* bit će neugodna.

²¹ U usmenoj književnoj tradiciji *bijela kula* je neizostavna sintagma u lirici i epici. Vidjeti npr. Maglajlić, 1990: 22, Gunić, 1997: 108.

PRAGMALINGVISTIČKA VRIJEDNOST ZELENE BOJE

Iako je **zelena** boja nešto manje prisutna²² u *Nekrologu* u odnosu na crnu i bijelu boju, moramo istaći da, ukoliko bismo se morali odlučiti za boju koja doslovno oslikava ovaj putopisni pejzaž, zanemarujući statističke podatke, bila bi to zelena boja. Boja koja simbolizira život, zadovoljstvo, nadu, radost, sreću. „Zelena boja odgovara čoveku koji je zadovoljan samim sobom“ (Trstenjak 1978: 105), no u pragmalingvistici zelena boja može biti i pozitivno i negativno iskorištena. U *Rječniku* (2010: 1518–1519) nalazimo prenesena značenja: mlad, nezreo, neiskusno, ali i pragmafrazem *biti zelen od zavisti*, vrlo zavidan te pragmem *pozelenjeti* (2010: 991) jako se naljutiti, razbjesniti se; *zelenaš* bi bio kamatar, lihvar; *zeleni* su ekolozi, a *zeleno* može biti glupo, nezrelo, neiskusno – sve pragmemske vrijednosti dijametralno različite od samih asocijacija na zelenu boju. U *Nekrologu* zelenu boju nalazimo u anadiplozi²³, gdje zelena boja nema negativnu konotaciju, više asocira na sjetu i melanholiju zbog nadolazeće okupacije:

U djetinjstvu, bila jedna ulica, u ulici knjižara, u knjižari slika, na slici panorama – Sarajevo pred austrijsku okupaciju – zeleno u magli zelenog ćutanja. (Osveta mrtvih sultana, 29)

Sljedeće stilske figure gdje zelena boja pršti od poteza kista slikara-putopisca jesu hiperbola i gradacija u kojima su pragmemi zelene boje naročito pozitivno obojeni, i to bojom života, živosti i razigranosti, iako istraživanja vele da zelena boja može značiti i „potpunu smirenost“, kao i pasivnost (Trstenjak 1978: 105):

Bursa je dugo za mene bila samo ta slika u izlogu Studničke, knjižara i antikvara, Čeha ili Poljaka, do Štadlerove katedrale – zelenije zelena od svake Lorkine strofe, zelenija od svih zelja, zeljanica, zelengora i zeleniša. Najzelenije zeleno zelenilo. (Osvrta mrtvih sultana, 29)

Zelena boja prisutna je i u prehrambenom kulturemu *zeleni čaj*:

Pred benzinskom pumpom pored oaze sjedila su tri beduina. Pili su zeleni marokanski čaj. (Putovanje po besmislu, 71)

Rijeka, i općenito vode u *Nekrologu* su (pored plave) i zelene boje, a prema Trstenjaku (1978: 105) čista voda je zelene boje, pa plavkastozelena boja ostavlja dojam hladnoće.

²² Ukupno su trideset četiri primjera u kojima je zelena boja sastavnica pragmemata i pragmafrazema u *Nekrologu*.

²³ Stilska figura koja „se realizira kao ponavljanje iste riječi ili grupe riječi sa kraja prve rečenice/stiha na početku naredne rečenice/stiha“ (Katnić-Bakaršić 2001: 316).

(rodio se bezimen, nekršten, neturčen... kao pastirska varda na obali zelene rijeke čudnog romanskog imena (...)) (Grad zelene brade, 9)

Brod okreće desno, panorama se prekida. Pored prozora teče zelena voda. (Nekrolog jednoj čaršiji, 36)

Marica protiče i šumi Marica, sredinom grada paradna rijeka kao stara patriotska koračnica ponosno, zadovoljno i nacionalno, zelena i meka. (Džambaz-tepe, 57)

Međutim, mišljenja smo da zelena boja ne ostavlja dojam hladnoće u kontekstu zelena voda, pa pragmalingvistička vrijednost zelene boje uz leksemu rijeka, prije bi bila mir te mistifikacija spomenute lekseme.

Na kraju pragmalingvističke analize o zelenoj boji, još ćemo navesti primjere iz korpusa gdje zelena boja može biti iščitavana kao pragmem: grad zelene brade (str. 9), zelene zvijezde (str. 18), zeleni čvorovi (str. 36), zelena strofa (str. 37).

PRAGMALINGVISTIČKA VRIJEDNOST ŽUTE BOJE

Žuta boja je boja sunca i svjetlosti; „znači bliskost, površnost, banalnost, a time i nametljivost, suočavanje, ekstravertiranost (usmerenost na spolja) i odbojnost“ (Trstenjak 1978: 104). Može značiti i grubost, zavist, ljubomoru, ali i jasnoću i optimizam. Žuta boja u *Nekrologu* prisutna je kao pragmemska i pragmafrazemska vrijednost.²⁴ U *Rječniku* (2010: 1547–1548) žutu boja pronalazimo kao samostalan pragmem: *žutilo* – loše raspoloženje; *žutokljunac* – onaj koji je mlad, nezreo, *zelen* (isticanje naše), te kao sastavnicu pragmafrazema: *žuta štampa*, *žuti žutuju*, *a rumeni putuju*.

Pragmem žut biva iskorišten u poređenju vojnika sa takišama (sitna kruška žute boje). Dakle, pragmem žut nosi negativnu pragmalingvističku vrijednost jer asociira na bolest:

Jutros mu pred otvorenim gradskim kapijama presvisnu nekoliko vojnika žutih kao takiše. (Grad zelene brade, 9)

Popodne, umoran sušičav i žut, boluje na pocijepanim jastucima stjenjčavih konačišta oko željezničke stanice na Sirkedžiju. (April na Sirkedžiju, 24)

„Žuta kuća povezana je s ludnicom, ali zašto su poznate umobolnice obojene u žuto, nije protumačeno je li to slučajno (...)“ (Pintarić 2010: 51) Da li u sljedećem primjeru Džumhur namjerno ironično boji žutom bojom kontrast bogatih i siromašnih:

---

²⁴ Ukupno dvadeset četiri primjera pronađena su u *Nekrologu*.

Starudija hrđa u plićaku ispred nezgrapne **žute** palače sultanovog admiraliteta. (Nekrolog jednoj čaršiji, 39)

Žuta boja nosi i pragmlingvističku vrijednost starosti (starine):

Osим divita i nekoliko **požutjelih** starih ćitaba, koji su izgledali kao ispućani crepovi sa kakvog zaboravljenog turbeta, više ničega nije bilo. (Nekrolog jednoj čaršiji, 39)

U **žutim** carigradskim sanducima truhnu im stare fotografije i davna sjećanja na Istočnu Rumeliju, Bagoridis Aleko-pašu – fanariota istanbulskog, guvernera hrišćanskog i vazala turskog. (Džambaz-tepe, 57)

Poslovicu čuvati bijele pare za crne dane i frazu ubijati dane, Džumhur vješto kombinira, mijenjajući red riječi, kao i boje, što je, zapravo, najupećatljivije, jer *bijele pare* iz poslovice postaju *žute*, što dobija izuzetnu pragmlingvističku i stilističku vrijednost – žute pare su sitne pare, malo novca:

U svakom stotom ćepenku pod uvjerenjima i esnafskim pismima, uz tuće propisno poništenih taksenih maraka, pečalbari naš Tetovac, Gostivarac ili Bosanac, ubijajući godinama *bijele dane za žute pare*. (Kasaba na granici, 22)

Žuta boja je sastavni dio i pragmlingvističkog kulturema:

Do njih su bile katakombe antikvara u čijim su vitrinama buđali **žućkasti trbusi indijskih Buda** i hrdale sablje dimiskije. (Nekrolog jednoj čaršiji, 41)

Žuta boja kao pragmemska vrijednost funkcioniра i u sinestezijskim opisima:

Ostane samo trag njegovog **žutog** mirisa. (Galija pod ćeramidom, 65), gdje je žuti miris, zapravo, ustajali miris, miris vlage.

Zaključujemo da žuta boja u primjerima pronađenim u *Nekrologu* ima većinom negativne konotacije, s izuzetkom kulturema *Buda* gdje ima neutralnu vrijednost.

PRAGMALINGVISTIČKA VRIJEDNOST PLAVE BOJE

Plava boja simbolizira beskonačnost, uzvišenost, dubinu (Trstenjak 1978: 104). U *Rječniku* (2010: 908) stoji natuknica da je to boja mora. Pragmemi i pragmafrazemi gdje je plava boja osnovna sastavnica jesu: *plava krv*, *plavac* – onaj koji nosi plavu uniformu, kapu ili šljem, *plavokos*²⁵, *plavuša* – lijepa ženska osoba vrlo ograničenih umnih sposobnosti.

²⁵ Kad je u pitanju plava kosa, zapravo, mislimo da je svijetložuta. No, kažemo li da je kosa žuta, to bi moglo zvučati pejorativno.

U *Nekrologu* plava boja²⁶ dominira kada je u pitanju opis očiju:

*U akšam pokriveni zelenom čohom svojih zapuštenih grobova prkose suludo i uporno tridesetogodišnjoj republikanskoj iluziji svoje negacije i gvozdеноm čovjeku **svijetloplavih** očiju (...)* (*Osveta mrtvih sultana*, 32–33)

***Plavo** akvarelisane oči četvrtastog podoficira i žute čauške zvjezdice na ramenima.* (*Galija pod ćeramidom*, 60)

Plave oči nerijetko se porede sa bojom mora ili neba, kao što je to slučaj u sljedećem primjeru gdje se plava boja neba „povezuje s vedrinom koja se prenosi i na vedro raspoloženje“ (Pintarić 2010: 53):

*U njegovim otvorenim očima **plavio se** krajičak pustinjskog neba koje se gasilo.* (*Kamen crnog sjaja*, 94)

U *Rječniku* (2010: 666) modra boja²⁷ je, zapravo, svijetloplava i koristi se pri opisu prirodnih pojava, no moguće ju je upotrijebiti u drugačijem kontekstu, opet u opisu očiju:

*Posljednjim vidom **modrih** zjenica aprilski dan teče dugo i radoznalo pred nirnberškim vašarskim fotografijama po zidovima hotelskih soba na Sirkedžiju.* (*April na Sirkedžiju*, 25–26)

Kosa se, također, može opisati pomoću plave boje s tim što može imati negativnu stereotipnu pragmalingvističku vrijednost,

*Jedna neodjevena žena bila je **plava** i sjedila je nepristojno.* (*Putovanje po besmislu*, 66)

ali i neutralnu vrijednost:

*Nekad je veliki šerifratovao protiv umornih kalifa sa Bosfora i prijateljevao nježno sa jednim **plavokosim** pukovnikom sa Temze.* (*Zapisi pod gorom*, 98)

Plava boja krvi znači plemenito, aristokratsko porijeklo i status. U našem primjeru umjesto očekivenog pragmafrazema *plave krvi*, neočekivano nailazimo na neologizirani pragmafrazem *plave vene*:

*Plemenitom površinom sa svih strana tankim **plavim** venama istočnjačkog ornamenta teče nježni krvotok arabeske.* (*Nekrolog jednoj čaršiji*, 37)

Pragmalingvistički kulturom u kojem je plava boja osnovna sastavnica jeste *plava čuvarska uniforma*:

*Ostavio je za sobom čovjeka u **plavoj** čuvarskoj uniformi da prodaje ulaznice i oduzima fotografske aparate na vratima bogomolja.* (*Nekrolog jednoj čaršiji*, 40)

---

²⁶ U *Nekrologu* ima šesnaest primjera sa plavom bojom.

²⁷ Zanimljivo istraživanje koje uključuje dijalektološka tumačenja o modroj boji vidjeti u Ivić, 1996. http://kapija.narod.ru/Ethnoslavistics/ivi_plav.htm (stranica posjećena: 2. 2. 2014)

Za kraj pragmlingvističke analize o plavoj boji, ostavili smo primjer gdje plava boja biva iskorištena u hiperboli *najplavlje plavo srce*, a prije toga upotrebljena je i metaforična *modra*, kao nijansa plave boje:

Talasi na modrim krpama odnijeće pustolove, galije i luku u daleke tamne dubine Egeja, u najplavlje plavo srce najstarijih voda i pjevati im do kraja noći ove serenade. (Galija pod ćeramidom, 65)

PRAGMALINGVISTIČKA VRIJEDNOST CRVENE BOJE

Crvena boja je boja ljubavi, strasti i borbe. Ona asocira na ljutnju i srdžbu, ali i na stid. To je boja krvi i vatre „i zato simbol života i ljubavi; izraz je moći, topline i kretanja“ (Trstenjak 1978: 104). Crvena – to je radost i volja za životom. Njene nijanse su rumena, ružičasta i rujna. U *Rječniku* (2010: 120–121) pronalazimo sljedeće pragme i pragmafrazeme sa crvenom bojom: *crvena zastava, crvena rasa, Crveni križ/polumjesec, crvena zvijezda, biti crven od bijesa, crven kao paprika/rak, Crvenkapica* itd.

U *Nekrologu*²⁸ crvena boja iskorištena je u sljedećim pragmemima i pragmafrazemima kao neutralna vrijednost gdje se opisuje tradicionalna odjeća. No, uprkos navedenom, ne vjerujemo da postoji „naivan“ izbor boje, pa tako i crvena boja dimija i papučica ipak nosi obilježje strasti, vatrenosti, zavodjenja i igre kao pragmlingvističkih vrijednosti:

Vergla zasvira davno zaboravljene fokstrote iz „starih dobrih vremena Džimi Duranta“ i kukovi u crvenim šalvarama polete u nebo, pokriju sunce i slijeću u gladne mornarske šake da opet zavihore po svodu... (Jukse-kaldma, 14)

Bogato uramljenu gojnu ljepoticu u crvenim papučicama mazi lepeza presamićene haremske crnkinje šiljatih, zavađenih dojki. (Galija pod ćeramidom, 64)

Crvena boja je boja vatre i to se jasno uočava u sljedećem primjeru gdje je crvena boja metaforički pragmem koji upravo i nosi značenje plamena i vatre.

Ujutro je osvanulo zgarište. Crno i ukočeno kao dugačak leš nekakvog džina koji se čitave noći nosio sa crvenim bičevima ognjene agonije. (Nekrolog jednoj čaršiji, 44)

Crvena boja može biti izražena pragmemskim vrijednostima poređenja sa krvlju i dragim kamenom crvene boje:

²⁸ Jedanaest je pronađenih primjera crvene boje.

Helebarde i trake, hiljadu vena kojima teku boje krvi i boje rubina. (Panađur u Porti, 52)

U *Nekrologu* nismo pronašli primjere tzv. ustaljenih pragmema i pragmafrazema sa crvenom bojom, no mišljenja smo da je, ipak, crvena boja iskorištena na način koji je zanimljiv pragmalingvistički.

PRAGMALINGVISTIČKA VRIJEDNOST SMEĐE BOJE

Smeđa boja je boja zemlje, boja konkretnog i stvarnog što nas okružuje, te nas kao takva uvijek podsjeća „na blizinu zemlje (...) kao deo svakodnevnog života“ (Trstenjak, 1978: 106). Upravo je tako i iskorištena pragmalingvistička vrijednost smeđe boje u *Nekrologu*²⁹:

Iz kukuruza se tek kasnije pojavilo smeđe naselje izgubljeno u tarabama. (Kasaba na granici, 20)

Opsjenari što nedjeljom popodne i subotom dopodne plašljivoj seoskoj djeci puštaju ptice iz smeđih muzejskih kamera i pola stoljeća uporno ruše stroge dvorske ceremonijale (...) (Galija pod ćeramidom, 61)

Dakle, smeđa boja ima neutralnu pragmalingvističku vrijednost u analiziranim primjerima. To nikako ne znači da u nekom dugom korpusu smeđa boja ne može ponuditi ekspresivnije vrijednosti.

PRAGMALINGVISTIČKA VRIJEDNOST SIVE BOJE

Siva boja je boja bez boje (Pintarić 2010: 53). Siva boja je kompromis između bijele i crne, ni topla ni hladna, neodređena. Siva boja ima pragmalingvističke vrijednosti koje se protežu od ništavila preko beskorišnosti do iznenađujuće pozitivnih vrijednosti mudrosti i životnog iskustva (Trstenjak 1978: 105, Pintarić 2010: 54). U *Rječniku* (2010: 1197) pragmalingvistička značenja sive boje su beznačajan, bezličan, bezizražajan, a pragmema i pragmafrazemi sa sivom bojom kao sastavnicom su: *siva eminencija, siva ekonomija, sivilo, sivonja, zapeo kao sivonja*. Nijanse sive mogu biti sijeda, mutna, golubija, pepeljasta i sl. U *Nekrologu*³⁰ nijansa sive boje – sijeda može imati pragmalingvističku vrijednost mudrosti i iskustva:

---

²⁹ Ukupno smo pronašli deset primjera sa smeđom bojom.

³⁰ Ukupno je sedam primjera sive boje

(...) dvadeset sedam godina utvrđivanja, dubrovačkih zlatnika, Matije Korvina i mađarskih oklopnika... nadživi **sijedog** Hercega Stjepana...) (Grad zelene brade, 9)

Imao je **prosijedu** kosu i ljubičastu kravatu. (Zapisi pod gorom, 95)

Kišan, tmuran i oblačan svakako bude asocijaciju na sivu boju, a nijansa sive jeste i pridjev mutan:

Nebesa dave zemlju i prosipaju žar po **mutnom** vidiku. (Putovanje po besmislu, 70–71)

Siva boja u opisu lica znači bezizražajnost i bezbojnost; može značiti i bolest i bol općenito:

Okovani koji je primao batine gledao je u pijesak, **siv** i nepomičan. (Kamen crnog sjaja, 86)

Boja srebra je sjajna siva boja i biva veoma izražajno pragmalingvistički iskorištena u opisu grada u daljini u hladnim danima:

Sve je bilo **srebreno** i hladno. (Zapisi pod gorom, 95)

Primjećujemo da su primjeri sive boje većinom njene nijanse, odnosno putopisac metaforički koristi sivu boju slikajući najzanimljivije portrete i pejzaže u tekstu.

PRAGMALINGVISTIČKA VRIJEDNOST LJUBIČASTE BOJE

Ljubičasta boja „složena (je) od plave i crvene, a ime je dobila od cvijeta ljubice“ (Pintarić 2010: 53). Trstenjak (1978: 105) joj daje različita značenja – od žalosti, kajanja, utučenosti preko jednostavnosti i skromnosti do osjećaja sjete i čežnje za nedostižnim. U *Nekrologu*³¹ ljubičasta boja dobija pragmalingvističku vrijednost kakvu ima crna boja, pa je ljubičasta u primjeru koji slijedi, zapravo, tamna i hladna:

Tušta i tma danguba, bogomoljaca, sindikalaca i nedeljnih izletnika vrzma se u dubokoj **ljubičastoj** sjenci kule (...) (Panađur u Porti, 49)

Između ostalih, spomenut ćemo i ove primjere: *prastare ljubičaste tapete* (str. 65) ili *ljubičasti „beze“ na usnama prodavačica* (str. 24), ali pragmalingvistički njihova vrijednost je neutralna.

³¹ Pet je primjera ljubičaste boje.

PRAGMALINGVISTIČKA VRIJEDNOST VIŠEBOJNOSTI

„Kada se više boja nađe na okupu, a nijedna se posebno ne izdvaja, postoji za to jedan pojam – šarenilo“ (Pintarić 2010: 44). Može imati pozitivnu vrijednost: optimizam, sreća, raznolikost, ali i negativnu: prevrtljivost, laž i sl. Pojam **šaren** u *Rječniku* (2010: 1286) zastupljen je kao pragmem i pragmafrazem: *šarenica, šarenilo, šarena laža, gledati kao tele u šarena vrata* i sl. U *Nekrologu*³² pojam šarenog ima pozitivnu pragmalingvističku vrijednost:

Nedjelja pokrene šarene kosture ringišpila islikane uzbuđljivim scenama iz lova na lavove u džungli. (Grad zelene brade, 14)

April otvara vrata dućana i muhalebidžinica i puzi memljivim zidovima preko šarenih panorama obale (...) (April na Sirkedžiju, 24)

Kemal je, na kraju, spasio šarenu dušu ovoga grada. (Nekrolog jednoj čaršiji, 40) jer znači raznolikost i različitost, maštu i ljepotu.

Šareno je i osnovna sastavnica odjevnog predmeta koji iz pragmalingvističkog ugla postaje kulturem³³:

Nosiće bijele čaršafe mjesto šarenih ljetnjih košulja kupljenih negdje na Via Veneto i moliće se u džamiji. (Kamen crnog sjaja, 82)

U *Nekrologu* nismo pronašli negativne pragmalingvističke vrijednosti vezane za pojam šarenila, tako da bi šareno i šarenilo moglo biti jedna opća slika i doživljaj *Nekrologa*.

ZAKLJUČAK

U radu smo pragmalingvistički analizirali devet boja (crna, bijela, zelena, žuta, plava, crvena, smeđa, siva i ljubičasta) te pojam višebojnosti (šaren/šarenilo) u putopisu Zuke Džumhura *Nekrolog jednoj čaršiji*. Pragmalingvističke vrijednosti bile su i pozitivne i negativne, ali i neutralne. Crna je boja imala najveći dijapazon značenja i pragmalingvističkih vrijednosti, a ljubičasta najmanje. Izdvojili smo i nekoliko stereotipnih vrijednosti određenih boja, kao i kulturema boja koji postoje u većini jezika i kultura. Naglašavali smo i stilističku vrijednost određenih boja u pragmemima i pragmafrazemima. Pokazali smo kako jedna te ista boja u različitim kontekstima može imati različitu pragmalingvističku vrijednost.

---

³² Pronašli smo trinaest primjera u kojima pojam šarenila ima pragmalingvističku vrijednost.

³³ Šarena ljetnja košulja ili havajska košulja neizostavan je dio odjeće u ljetnjim sezonama, na plažama širom svijeta.

IZVORI

1. Džumhur, Zuko. *Nekrolog jednoj čaršiji*. Sarajevo: Civitas, 2004.
2. Gunić, Vehid. *Sevdalinke o gradovima*. Bihać: NITP Bošnjak, 1997.
3. Halilović, Senahid – Palić, Ismail – Šehović, Amela. *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2010.
4. Maglajlić, Munib. *Pjesme o Muji Hrnjici*. Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice BiH, 1990.

LITERATURA

1. Ivić, Milka. „O izrazima *PLAV* i *MODAR*“. (u:) *Južnoslavenski filolog*, br. 52, 1996. http://kapija.narod.ru/Ethnoslavistics/ivi_plav.htm (stranica posjećena: 2. 2. 2014)
2. Katnić-Bakaršić, Marina. *Stilistika*. Sarajevo: Ljiljan, 2001.
3. Nagorko, Alicija. „Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru“. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, br. 30, 2004. <http://hrcak.srce.hr/9467> (stranica posjećena: 20. 2. 2014)
4. Pintarić, Neda. *Pragmemi u komunikaciji*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2002.
5. Pintarić, Neda. *Pragmatski svijet osjetilnosti*. Zagreb: FF-press, 2010.
6. Prcić, Tvrtko. *Semantika i pragmatika reči*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1997.
7. Škara, Danica. „Simbolika boja: jezičke i kulturološke razlike“. (u:) Mihaljević Djigunović, J. i Pintarić, N. (ur.). *Prevođenje: Suvremena strujanja i tendencije*. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 1995. <http://web.ffos.hr/hdpl/zbornici2/Mihaljevic%20Djigunovic20-%20Pintaric%20ur%20Prevodjenje%2052%20Skara.pdf> (stranica posjećena: 15. 2. 2014)
8. Trstenjak, Anton. *Čovek i boje*. Beograd: Nolit, 1978.

IL COLORE COME UN VALORE PRAGMALINGUISTICO

RIASSUNTO

Lo scopo di questa ricerca è stato analizzare il colore come un valore pragmalinguistico, cioè trovare dei pragmemi e delle espressioni pragmatiche dei colori nel diario di viaggio *Nekrolog jednoj čaršiji* scritto da Zuko Džumhur. Sul livello pragmalinguistico il colore ha il valore di pragmemma che può cambiare il significato del testo, ma anche dare dei valori semantici inaspettati. La maggior parte degli esempi si riferisce all'uso del colore nero di cui il valore pragmalinguistico e quello stilistico sono negativi, come aspettato, ma anche positivi negli esempi in cui si fa la descrizione dei capelli di una donna, dei suoi occhi, delle sue ciglia. Abbiamo anche analizzato gli esempi in cui i colori bianco, verde, giallo, azzurro, rosso, marrone, grigio e viola fanno dei componenti di base dei pragmemi e delle espressioni pragmatiche dei colori. Dal punto di vista stilistico il colore è anche un elemento che fa parte delle figure stilistiche nelle quali, sul livello pragmastilistico, può dare diverse sfumature al significato e cambiarlo. Quello che abbiamo concluso è che dal contesto dipende se il valore pragmalinguistico di un colore sarà negativo, positivo oppure neutrale. In certi contesti il colore ha la funzione di culturema caratteristico per una specifica collocazione spaziale o quella temporale.

Senahid Halilović

JEZIČKA STVARNOST U BOSNI I HERCEGOVINI¹

Sažetak: Posljednja decenija XX stoljeća donijela je zanimljive promjene oko jezika i u jeziku u Bosni i Hercegovini i susjednim državama. Naročitu pažnju (socio)lingvisti pobudila je bosanskohercegovačka jezička stvarnost. Većina autora slaže se u tome da je sociolingvistička situacija u Bosni i Hercegovini iznimno složena. Međutim, ona je vrlo jednostavna. Poslije kratkog osvrtu na stanje koje je prethodilo samostalnosti Republike Bosne i Hercegovine (aprila 1992) u radu su navedeni glavni problemi koji opterećuju današnju bosanskohercegovačku jezičku situaciju.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, bosanska varijanta, bosanski jezik, hrvatski jezik, srpski jezik, srpskohrvatski jezik

1. UVOD

Posljednja decenija XX stoljeća donijela je zanimljive promjene oko jezika i u jeziku u Bosni i Hercegovini i susjednim državama. Naročitu pažnju (socio)lingvisti pobudila je bosanskohercegovačka jezička stvarnost: u proteklih dvadesetak godina napisani su brojni radovi, organizirani skupovi u zemlji i inozemstvu, objavljeni sadržajni zbornici. Mnogo je različitih pristupa, kritičkih ocjena, sporenja. Gotovo svi autori ističu da je sociolingvistička situacija u Bosni i Hercegovini iznimno složena. Međutim, stvari stoje sasvim drukčije: jezička situacija u Bosni i Hercegovini vrlo je jednostavna – oko četiri miliona stanovnika govore četiri srodna dijalekta istoga jezika, a spaja ih i zajednički standardizirani varijetet. To znači da se stanovnici BiH potpuno razumiju i na dijalektima i na standardu. Taj jezik ima dva pisma (latinicu i ćirilicu, tradicionalno pismo bosanskog srednjovjekovlja), i oba mu podjednako “pripadaju”, i više imena, što u suštini ništa ne mijenja: imena ne mogu napraviti nekoliko jezika od jednog. Bosna i Hercegovina

¹ Rad napisan za „Sociolingwistyku“ (28/2014) iz Krakova.

jeste višenacionalna zemlja, ali ogromnu većinu stanovnika čine tri njena autohtona jednojezička naroda (Bošnjaci, Hrvati i Srbi). Jezičkih manjina ima dvadesetak, ali su malobrojne (jedva 1% od ukupnog broja stanovništva; Romi su najstarija i najbrojnija nacionalna manjina: prema podacima popisa iz 1991. ima ih oko 8.000, a prema današnjim podacima romskih nevladinih organizacija deset puta više), tako da se o BiH ne može govoriti kao o višejezičkoj zemlji. Status službenog jezika imaju bosanski jezik, hrvatski jezik i srpski jezik, ali jedno je pravno proglašavanje službenih jezika, a drugo (socio)lingvistička činjenica da je BiH jednojezička zemlja. Dakle, jezička situacija u BiH nije složena – složene su društvene i političke okolnosti; problemi nisu u jeziku – oni su u izvanjezičkoj stvarnosti.

U nastavku ćemo se najprije osvrnuti na jezičku situaciju u Bosni i Hercegovini do 1992. godine. Potom ćemo predstaviti promjene društvenog statusa jezika poslije uspostavljanja samostalnosti Republike Bosne i Hercegovine (aprila 1992), kao i intervencije usmjerene na sam jezik. Zatim ćemo ukazati na pojedine probleme koji opterećuju današnju jezičku stvarnost u BiH i na neka od mogućih rješenja.

2. JEZIČKA SITUACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI DO 1992.

2. 1. Dijalekatska osnovica standarda

Središnji, najveći i najsloženiji dio južnoslavenskog dijalekatskog kontinuuma u genetskom i tipološkom pogledu pripada jednome jeziku. Ovaj jezik dijasistem, raslojen na dvadesetak dijalekata kajkavskog, čakavskog, štokavskog i torlačkog narječja, obuhvaća kompletno područje Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Kajkavskim i čakavskim dijalektima govore samo Hrvati, torlačkim samo Srbi, a štokavštinom svi Bošnjaci i Crnogorci, kao i većina Srba i Hrvata. Dijalekatska raznovrsnost najveća je u Hrvatskoj, potom u Srbiji; Bosna i Hercegovina zauzima središnji dio štokavskog područja, tako da u njoj nema velikih dijalekatskih razlika. Govori Bošnjaka, Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini pripadaju četirima centralnim štokavskim dijalektima: *istočnobosanskom*, *istočnohercegovačkom*, *zapadnom* i *posavskom* (pokriva manje od 1% teritorije). Samo je prvi od njih u cijelosti bosanskohercegovački, dok se ostala tri nastavljaju u susjedstvu: *istočnohercegovački* u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, a *zapadni* i *posavski* u Hrvatskoj. Oko dvije trećine teritorije zauzimaju dva novoštokavska dijalekta (*istočnohercegovački* ijekavski i *zapadni* ikavski).

I ovaj jezik dijasistem i njegov standardizirani varijetet nazivani su različito: *bosanski*, *crnogorski*, *hrvatski*, *srpski*, *srpskohrvatski*, *hrvatskosrpski* itd. Jednočlani, pokrajinski i širi nazivi (jezika, predstandardnih idioma i različitih književnih jezika koji su se u toku hiljadugodišnje pisane povijesti razvili na tlu Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja) imaju višestoljetnu upotrebu. U Bosni je i prije austrougarske okupacije službeni naziv jezika bio *bosanski*, ali se naredbom Zemaljske vlade od 4. X 1907. taj naziv napušta. Poslije te naredbe *Gramatika bosanskoga jezika* F. Vuletića iz 1890, pisana u skladu s vukovskom normom, pojavljuje se bez izmjena pod nazivom *Gramatika srpsko-hrvatskog jezika*. Od druge polovice XIX pa sve do potkraj XX st. čest je dvočlani naziv *srpskohrvatski* i njegove inačice (*hrvatskosrpski*, *hrvatski ili srpski* i sl.), od samoga početka sporan, ujedno kompromitiran jugoslavenskom jezičkom politikom, tako da se danas koristi samo povremeno, uglavnom u stručnoj literaturi izvan područja bivše Jugoslavije. U novije vrijeme u lingvistici su često u upotrebi termini *srednjojužnoslavenski jezik* (za jezik dijasistem) i *standardna novoštokavština* (za standardni jezik).

2. 2. Razvojni put standardne novoštokavštine

Procesi jezičke standardizacije na raznim stranama tekli su manje-više nezavisno, započeli su i odvijali se u različitim vremenskim razdobljima. Na temelju dosta ujednačenih novoštokavskih dijalekata i s različitim udjelom pojedinih usmenih i književnojezičkih tradicija u drugoj polovici XIX stoljeća razvio se standardni jezik zajednički svim Slavenima koji su tokom XX stoljeća formirali bošnjačku, crnogorsku, hrvatsku i srpsku naciju. Kao sirovina za ijekavski standardni jezik, zajednički Bošnjacima, Crnogorcima, Hrvatima i Srbima izvan Srbije, poslužio je jedan od bosanskohercegovačkih dijalekata, i to najrašireniji – istočnohercegovački. Ovaj naddijalekatski varijetet prihvaćen je u Bosni i Hercegovini bez otpora (za razliku od Hrvatske, u kojoj je značio potiskivanje regionalnih književnih jezika, i Srbije, u kojoj je potisnuo slavenosrpski), kao nešto prirodno, blisko dijalekatskoj podlozi i novoštokavskoj folklornoj koine, domaćem idiomu usmenog stvaralaštva, koji je odigrao jednu od presudnih uloga u formiranju Vukove koncepcije jezika. U početnom periodu standardizacije (poslije Bečkog dogovora iz 1850) od prvorazrednog je značaja bilo osnivanje prve moderne štamparije u Sarajevu 1866, čime je omogućeno pokretanje listova i štampanje knjiga fonološkim pravopisom.

Ovaj nadnacionalni standard nije se odlikovao jedinstvom fizionomije, iako je bilo više pokušaja jezičke unifikacije. Teritorijalno i nacionalno raslojena standardna novoštokavština konkretno se ostvarivala u svoje

četiri varijante: bosanskoj, crnogorskoj, hrvatskoj i srpskoj (u kojoj postoji ekavsko-jekavsko dvojstvo). Razlike između četiri varijante posljedica su nejednakosti u dijalekatskoj osnovici, manje-više odvojenih procesa standardizacije i djelimično različite civilizacijskojezičke nadgradnje. Razvojni put *standardne novoštokavštine* obilježen je približavanjima i udaljavanjima njenih posebnih jedinica. Vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije (1918–1941), nastojale su uz pomoć jezika od različitih naroda načiniti jedan, pa je u Ustavu iz 1921. naznačeno čak da je “službeni jezik Kraljevine... *srpsko-hrvatsko-slovenački*”. I za vrijeme postojanja druge Jugoslavije ideologija se provlačila kroz filologiju; naročito između 1945. i 1960. Srbi i Hrvati pokušali su objediniti svoje razlike i ostvariti jezičku dominaciju nad drugim narodima. Najpotpuniji izraz tih nastojanja predstavlja Novosadski dogovor (1954), čiji su sudionici potpisali da su srpski i hrvatski jedan i jedinstven jezik, koji mora imati zajednički naziv, pravopis, rječnik i terminologiju. Na temelju Novosadskog dogovora sačinjen je (1960) zajednički pravopis; ijekavsko izdanje štampano je latinicom, a ekavsko ćirilicom. Ubrzo se ispostavilo da je to samo privremeno stanje: u periodu koji slijedi postalo je očigledno da proklamirano zajedništvo ne funkcionira u praksi. Na sarajevskom kongresu slavista (1965) pojavili su se prvi ozbiljniji znaci srpsko--hrvatskih jezičkih sukoba, otvoreno se progovorilo o postojanju varijanata, o majorizaciji i dr. Iako je srpski jezički unitarizam najviše posljedica ostavio u Bosni i Hercegovini, otpor mu je pružen najprije iz Hrvatske: 1967. objavljena je *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika*, a 1970. sarajevski časopis “Život” donosi tekstove književnika koji se protive jezičkom nasilju iz Srbije. Poslije odustajanja od rada na zajedničkom rječniku i uopće od Novosadskog dogovora hrvatski lingvisti normiraju varijantu, a ne jezik u cjelini (*Hrvatski pravopis* S. Babića, B. Finke i M. Mogušić iz 1971. i 1990; *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika* S. Pavešića i dr. iz 1979; *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* iz 1986. V. Anića i J. Silića; *Rječnik hrvatskoga jezika* V. Anića iz 1991). Kada je bilo očito da se hrvatska normativistika opredijelila za samostalno kodificiranje, inoviranje i osavremenjivanje pravopisa uslijedilo je i na srpskoj strani. M. Pešikan, J. Jerković i M. Pižurica pripremili su *Pravopis srpskog jezika* (1993), a uslijedilo je još nekoliko nacionalno usmjerenih pravopisa; 1993. izlazi i *Gramatika srpskoga jezika* Ž. Stanojčića i Lj. Popovića.

2. 3. Bosanska varijanta

Zbog svog specifičnog etničkog sastava Bosna i Hercegovina je bila životno zainteresirana za rješavanje postojećih problema i normalno

funkcioniranje standardnog jezika. Samostalna jezička politika u BiH zasniva se krajem 60-ih godina XX stoljeća, isprva kao reakcija na srpsko-hrvatske jezičke sukobe, s ciljem neutraliziranja dvaju nacionalnih polova, a već od 1970. nastaju dokumenti u kojima se promoviraju poželjne vrijednosti te oni koji pospješuju njihovo provođenje u raznim oblastima društvenog života. U *Zaključcima Simpozijuma o jezičkoj toleranciji* (1970) podvlači se da je jezik u BiH veoma široko jedinstvo raznolikosti u kome se ogleda autohtono kulturno naslijeđe, ukazuje se na neodrživost modela prema kome se u BiH ukrštaju ili neutraliziraju srpska i hrvatska varijanta, a posebno se ističe puna sloboda individualnog izbora jezičkih sredstava, bez obzira na njihovu varijantsku markiranost u drugim sredinama. Utvrđuje se zvanični naziv jezika (*srpskohrvatski – hrvatskosrpski*), ravnopravnost ćirilskog i latiničkog pisma, upotreba ijekavskog izgovora i primjena višestruke terminologije u nastavi i dr. Ove zaključke potvrdio je i temeljni dokument društveno-političkih organizacija, *Književni jezik i književnojezička politika u Bosni i Hercegovini* (1971), nazvan poveljom jezičkog zajedništva i tolerancije, koji će ubrzo prerasti u zakonsku obavezu i postati okosnicom svih aktivnosti u ovoj oblasti. U njemu su definirani osnovni principi autonomne jezičke politike, koju odlikuje zajednički nastup i jedinstvo u pogledima jezičkih stručnjaka i političara u cijeloj Bosni i Hercegovini.

Prepoznatljiva realizacija standarda u Bosni i Hercegovini kao zasebnoj komunikativnoj zajednici obilježavana je u to vrijeme najčešće sintagmom *bosanskohercegovački standardnojezički izraz*. Ovaj naziv za neke je značio da taj idiom nema status varijante, da je podvarijanta, međuvarijanta, da nije ravnopravan srpskoj i hrvatskoj varijanti. Bosanskohercegovački lingvisti zalažu se za standardnojezičko zajedništvo i ravnopravan tretman četiriju varijanti (odnosno dviju varijanti i dvaju izraza – bosanskohercegovačkog i crnogorskog). I osnivanje *Instituta za jezik* (počeo djelovati 1973), u kome su realizirani projekti značajni u ostvarivanju proklamirane jezičke politike, potvrđuje da BiH uistinu postaje subjektom standardnojezičkih procesa na svome području. Početkom 1991. u anketi dnevnog lista "Oslobođenje" istaknuti su zahtjevi da u zajedničkom jezičkom standardu budu priznati pojedini leksički ili fonološki dubleti koji su obilježje bosanske jezičke stvarnosti, a razvila se i polemika oko naziva bosanskog standarda (Šipka 2001: 35-36, Šipka 2005: 430, Baotić 2005: 339-386).

Glavni cilj jezičke politike u BiH od kraja 60-ih do početka 90-ih godina XX stoljeća nije bila kodifikacija, nego status jezika. Planiranje korpusa – uz projekte Instituta za jezik (školski rječnici terminoloških višestrukosti, elaboracija pravopisnih tema i dr.) – svodi se na doradu

i dopunu pravopisne norme dviju Matica u svega nekoliko pojedinosti: pravopisni priručnik namijenjen bosanskohercegovačkom školstvu (S. Marković, M. Ajanović, Z. Diklić) od 70-ih uvodi uobičajeno izvorno pisanje imena *Edhem*, *Subhija* i sl. umjesto pisanja s izvršenim jednačenjem (*Ethem*, *Suphija*), sastavljeno a ne polusloženičko pisanje pridjeva *bosanskohercegovački* (kad se odnosi na jedinstven pojam) te sastavljeno pisanje priloga *nažalost* i *usput*.

3. JEZIČKA SITUACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI POSLIJE 1992.

3. 1. Opće napomene

Bosna i Hercegovina je iz rata (1992–1995) izišla s korjenitim promjenama demografskog karaktera, osiromašena, s promjenom društveno-političkog uređenja, s ograničenim suverenitetom i neprimjerenim ustrojem, podijeljena na dva entiteta približno iste veličine (pritom jedan od njih ima deset jedinica koje samostalno reguliraju službenu upotrebu jezika i pisma, pitanja nastave i dr.). Ratne i prve poratne godine donijele su bitne društvene promjene, etničku homogenizaciju, snažno socijalno raslojavanje i dr., a jedan dio tih promjena utjecao je i na jezičku politiku. Uspostavljen je donekle nov odnos prema vlastitom jeziku: na jezik se gleda kao na bitnu odrednicu kolektivnog nacionalnog identiteta, tako da se jezička pitanja „ukazuju kao eminentno politički problemi“ (Škiljan 2001: 181). Simbolička funkcija jezika izbila je u prvi plan – s promjenom statusa jezika došlo je i do promjena u jeziku, ali su one ograničene i po obimu i doseg.

Jezička politika poslije 1992. ne vodi se na državnoj razini, nego u okviru svake nacionalne skupine. Od tri odvojene jezičke politike samostalna je samo ona koja se vodi u Sarajevu, ali ni ona nema institucionalni okvir, nego je skup manje-više odvojenih aktivnosti stručnih grupa i pojedinaca. Jezička politika bosanskohercegovačkih Hrvata svodi se na bespogovorno slijedenje stavova većine lingvista iz Zagreba. Ovo uglavnom vrijedi i za bosanskohercegovačke Srbe, s tim što oni imaju makar malo utjecaja na politiku koja se vodi u njihovo ime u Beogradu (npr. među lingvistima koji su osudili uvođenje ekavice u Republici Srpskoj bilo je i onih koji su porijeklom iz Bosne i Hercegovine). Nije malo lingvista, književnika i intelektualaca i u BiH i u susjednim zemljama koji se ne slažu

s politikom koja ne uvažava jezičke navike bosanskih Hrvata i Srba, koja im "oduzima pravo na jezične specifičnosti" (Pranjkić 1996: 47).

Jezičke politike u Bosni i Hercegovini imaju i liberalnih i direktivnih elemenata. Moglo bi se reći da je pretežno liberalna ona koja se oblikuje u Sarajevu: ne postoji opsežno jezičko zakonodavstvo; nema purizma, nema leksičke isključivosti, ne postoje razlikovni rječnici; nema adaptacija, prilagođavanja istoga jezika varijantskim posebnostima (nema tzv. prevođenja varijanti, „titlovanja“ filmova iz susjednih zemalja i sl.); nema jezičkog inžinjerstva, nema neologizama, nema konkursa za najbolju bosansku riječ; nema nacionalističkih pamfleta o jeziku; postoji pravopisna sloboda, sloboda izbora... Direktivni elementi imaju prevagu u Republici Srpskoj: pokušaj uvođenja ekavskog izgovora, savjetničke jezičke emisije u medijima i sl. Vladajuća hrvatska i srpska politika ostvaruju i jezičku kontrolu medija u dijelu Bosne i Hercegovine.

U širem okruženju novo je to što od 90-ih godina XX stoljeća o pitanjima kodifikacije samostalno odlučuje svaka nacionalna zajednica – varijante se normiraju u četiri umjesto u dva centra: Beogradu i Zagrebu pridružili su se Sarajevo i Podgorica. Druga je novina promijenjen odnos prema varijantama: do raspada bivše Jugoslavije one su prije svega bile vezane uz republičke teritorije, a potom uz pojedine nacije – a od 90-ih godina nove jezičke politike na četiri varijantne forme gledaju kao na međusobno nezavisne standardne jezike (bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski), koji su izravno „povezani s etničkim grupacijama i poimaju se ne samo kao državni službeni idiomi nego i kao nacionalni jezici“ (Škiljan 2001: 184). Unutar BiH novo je to što bosansku varijantu od 90-ih godina ne normiraju svi Bosanci: bosanski Hrvati i bosanski Srbi potpuno su nezainteresirani za oblikovanje domaćih standarda i lojalni su jezičkim normama iz Hrvatske odnosno Srbije, a time i ideologijama koje stoje iza tih jednonacionalnih jezičkih koncepata (Bugarski 2009: 118). Zbog toga današnju jezičku situaciju u Bosni i Hercegovini odlikuje *trovarijantnost*. Ako se na varijante gleda kao na zasebne nacionalne standardne jezike – a nacionalni jezik je osnovni objekt promocije u većini postjugoslavenskih država – onda je posrijedi *trostandardnost* (Mønnesland 2005: 518-519); up. i:

„Isto je tako nemoguće nijekati da ono što su u kabinetskom smislu varijante standardne novoštokavštine funkcionira za nacionalne kolektive koji se njima služe, posve jednako kao što za sve druge iste takve kolektive funkcioniraju njihovi standardni jezici, pa zato za narode na srednjojužnoslavenskome prostoru to i je s u njihovi standardni jezici“ (Brozović 2001: 30).

3. 2. Status jezika

Početak 90-ih godina dolazi do nacionalnog razdvajanja u svim oblastima društvenog života. To se vidi i iz zakonskih odredbi i dokumenata koji se odnose na upotrebu jezika i pisma. U Ustavu BiH nema odredbe o jeziku, a ustavi dvaju entiteta imaju različite formulacije.

3. 2. 1. Zakonske odredbe u Republici Bosni i Hercegovini

Uspostavu samostalnosti Republike Bosne i Hercegovine (1992) nije pratilo i intenzivnije djelovanje u oblasti legislative. U Ustavu Republike BiH, objavljenom 14. III 1993, ostala je ustavna formulacija iz 1974. god.:

„U Republici Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi je srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski jezik ijekavskog izgovora. Oba pisma – latinica i ćirilica su ravnopravna.“

Predsjedništvo RBiH donijelo je još i *Uredbu sa zakonskom snagom o nazivu jezika u službenoj upotrebi u Republici Bosni i Hercegovini za vrijeme ratnog stanja* (od 29. VIII 1993), u kojoj stoji:

„U Republici Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi je standardni književni jezik ijekavskog izgovora njenih konstitutivnih naroda koji se imenuje jednim od tri naziva: bosanski, srpski, hrvatski. Oba pisma, latinica i ćirilica, ravnopravna su.“

3. 2. 2. Zakonske odredbe u Federaciji BiH

U Ustavu Federacije BiH (objavljen 21. VII 1994) u čl. 6 stoji:

„Službeni jezici Federacije su bosanski jezik i hrvatski jezik. Službeno pismo je latinica.

Ostali jezici se mogu koristiti kao sredstva komunikacije i nastave.“

Ova dva stava prenose se i u kantonalnim ustavima u uglavnom identičnim formulacijama; samo u Ustavu Sarajevskog kantona nije regulirana službena upotreba jezika i pisma. Jedina je razlika u tome što u ustavima kantona s bošnjačkom većinom, kao i u mješovitim, stoji naziv *bosanski*, a u tri kantona s hrvatskom većinom – *bošnjački*. Ustavni sud Federacije BiH proglasio je (1997) neustavnim naziv *bošnjački*.

3. 2. 3. Zakonske odredbe u Republici Srpskoj

Službena upotreba jezika i pisma regulirana je Ustavom (usvojen 28. II 1992), Zakonom o službenoj upotrebi jezika i pisma (1992, 1996), pismenim aktima pojedinih ministara i dr.

Ustavna odredba glasi:

„U Republici je u službenoj upotrebi srpski jezik ijekavskog i ekavskog izgovora i ćirilično pismo, a latinično pismo na način određen zakonom. Na područjima gde žive druge jezične grupe u službenoj upotrebi su i njihovi jezici i pisma, na način određen zakonom.“

Tekst odredbe pisan je ekavski.

Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma donesen je iste godine; u njemu se ponavlja ustavna odredba o službenom nazivu jezika (srpski jezik) te da je u službenoj upotrebi ćirilično pismo, a detaljno je regulirana upotreba latinice, kao i ijekavskog i ekavskog izgovora.

Nakon četiri godine ovaj zakon zamijenjen je novim (proglašen 29. VI 1996), kojim se detaljno regulira upotreba jezika i pisma u oblasti obrazovanja, u sredstvima javnog informiranja, državnim organima, izdavačkoj djelatnosti, u ustanovama, preduzećima i drugim organizacijama, službenim evidencijama i prepiskama, u javnim natpisima i javnim oznakama i dr. Uz neka sitnija ograničenja, u svim tim područjima obavezan je naziv srpski jezik i ćiriličko pismo, a obavezna upotreba ekavskog izgovora proteže se i na nastavu u predškolskim ustanovama i osnovnim školama, sredstva javnog informiranja i državnu administraciju. Za neispunjavanje odredaba Zakona predviđene su stroge novčane i druge kazne (pokretanje postupka razrješenja odgovorne osobe u preduzeću, ustanovi, državnom organu). Tekst Zakona pisan je ekavski.

3. 2. 4. Dokumenti zajedničkih organa BiH

Ustav Bosne i Hercegovine iz 1995. nije izrijekom regulirao službenu upotrebu jezika i pisama. U zajedničkim organima u Bosni i Hercegovini u ravnopravnoj su upotrebi tri standarda i dva pisma; tako se npr. *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine* objavljuje latinicom i ćirilicom i u tri norme (bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj) te na engleskom.

Slične su jezičke odredbe i u Statutu Distrikta Brčko (nametnula ih je međunarodna zajednica; Distrikt Brčko ima poseban status, pripada obama entitetima):

„(1) Bosanski, hrvatski i srpski jezik, te latinično i ćirilično pismo su u jednakopravnoj upotrebi za sve službene svrhe. (2) Pojedinačne odluke Vlade Distrikta o pravima i obavezama građana izdaju se na jednom od jezika i pisama navedenih u stavu 1. ovog člana, prema zahtjevu zainteresovane stranke“ (Šipka 2001: 40-46).

3. 2. 5. Aktivnost međunarodne zajednice

Na jezičku politiku u BiH poslije 1995. utjecala je i međunarodna zajednica. Međunarodne snage (OHR i dr.) insistirale su na ravnopravnosti triju standarda, na tome da tri konstitutivna naroda imaju jednaka prava u cijeloj državi. Pošto je Ustavni sud BiH 2000. osporio odredbe o upotrebi jezika i pisma u entitetskim ustavima, predstavnik međunarodne zajednice donio je 19. aprila 2002. amandmane na ustave dvaju entiteta; njima su stvorene zakonske pretpostavke za jezičku ravnopravnost na cijeloj teritoriji BiH:

„Službeni jezici Federacije Bosne i Hercegovine su: bosanski jezik, hrvatski jezik i srpski jezik.

Službeni jezici Republike Srpske su: jezik srpskog naroda, jezik bošnjačkog naroda i jezik hrvatskog naroda.“

Poslije Dejtonskog sporazuma (1995) službeni dokumenti međunarodnih organizacija, zakona i sl. izdaju se na tri standarda. Često se radi o površnoj adaptaciji, o mehaničkoj izmjeni pojedinih nacionalno markiranih riječi (Mønnesland 2005: 512).

3. 3. Planiranje korpusa

U BiH koegzistiraju tri standarda, jedan domaći i dva “uvozna”, a to npr. znači, kada je riječ samo o priručnicima: bosanski pravopis, tri-četiri aktuelna hrvatska pravopisa, tri-četiri srpska – dakle, desetak izvedbenih pravopisa standardne novoštokavštine; nekoliko bosanskih, hrvatskih i srpskih rječnika; nekolike bosanske, hrvatske i srpske gramatike. Međutim, koliko god bilo tih pravopisa, gramatika i rječnika, podudarnosti među njima apsolutno preovladavaju, a razlike su malobrojne i marginalne. Te su razlike bitne za simboličku – ne i za komunikativnu funkciju jezika, i više ih je u normativnim priručnicima nego u praksi. Budući je teško držati se svih pravila tri standarda, između kojih se stvara „razmak“ u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu, javni jezik u BiH odlikuje se manjim ili većim stupnjem ignoriranja oficijelnih normi. U svakom slučaju, upotreba tri standarda, sa svim mogućim prijelazima, unekoliko otežava društveni život.

Jedno od najznačajnijih sociolingvističkih pitanja u BiH poslije 1992. svakako je standardiziranje bosanske varijante. U ovoj oblasti bilo je i pretjerivanja i promašaja, ali se može reći da su za današnji bosanski standard – kome još uvijek nedostaju mnogi priručnici – relevantni sljedeći izvori: *Pravopis bosanskoga jezika* S. Halilovića (1996), *Gramatika bosanskoga jezika* Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića (2000) i *Rječnik bosanskoga jezika* S.

Halilovića, I. Palića i A. Šehović (2010). Temeljna odlika bosanskog standarda jeste konjunktivna norma, „dopuštanje izvjesnog broja dubleta, više nego u hrvatskom i srpskom standardu“ (Mønnesland 2005: 500), što je primjereno ukupnoj bosanskohercegovačkoj jezičkoj stvarnosti. Normirci su pokazali naročito zanimanje za bošnjačku jezičku i kulturnu tradiciju:

“Zato je bošnjački preporod u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija od velikog značaja ne samo za Bošnjake, već za sve stanovnike Bosne i Hercegovine, te za slavistički svijet koji se sad upoznao sa slavenskom kulturom koja do sada nije bila dovoljno istražena i poznata” (Mønnesland 2005: 519).

3. 3. 1. Pravopisna norma

Nisu slučajno sve tri varijante najprije dobile pravopise: pravopisna norma najlakše se uspostavlja; ona predstavlja čistu konvenciju. Svi novi pravopisi sadrže dorade i popravke pređašnje pravopisne norme. Često su to isto-vjetna rješenja. Međutim, iako je svima polazište Pravopis iz 1960, različiti pravopisi norme usmjeravaju različito. Ovo se odnosi i na pravopisna pravila i (osobito) na rječnički dio. Sam izbor riječi u pojedinim pravopisnim rječnicima predstavlja usmjeravanje. Različita je i količina novopredloženih rješenja. Općenito vrijedi da je dvostrukosti i višestrukosti manje u novijim pravopisima negoli ih je bilo u onome iz 1960. Najmanje restriktivnosti u ovom pogledu posjeduje bosanski pravopis; u njemu su naporedni brojni oblici koji su u hrvatskom ili srpskom stilski obilježeni. Poredba pravopisnih rječnika pokazuje da se svaka varijanta u praksi susreće s drugačijim normativnim problemima. Tako npr. u bosanskom pravopisu ima više orijentalizama negoli u ostalim jer je ta leksika ranije bila nedovoljno ili neadekvatno normirana. Ova odlika bosanskog pravopisa već je prepoznata kao doprinos razvoju ukupnih normi standardne novoštokavštine, jer orijentalizmi nisu obilježje samo bosanskohercegovačke jezičke stvarnosti – oni su također dio opće hrvatske i srpske leksike. Noviji pravopisi različito se odnose i prema terminologiji: općenito vrijedi da bosanski i srpski više od hrvatskog ostaju u okvirima naslijeđenih terminosistema, vršeći ponekad različit odabir iz pređašnjih okvirnih dvojstava i vešestrukosti.

3. 3. 2. Leksička norma

Najveći dio rječničkog blaga isti je u sve četiri varijante standardne novoštokavštine. Opća leksika nema ograničenja u upotrebi; samo je manji dio leksema nacionalno ili teritorijalno markiran. Razlike između varijanti

uglavnom su u domenu leksike, jer je ona najpodložnija djelovanju izvanejezičkih elemenata. Različit je odnos normiraca prema riječima preuzetim sa strane. Purizam najjaču tradiciju ima u kroatistici, stoga je težnja da se odstrani leksika stranog porijekla najprisutnija u hrvatskim, i nije toliko izražena u bosanskim i srpskim rječnicima. Odnos prema posuđenicama pokazatelj je orijentacije pojedinih sredina s obzirom na protivstavljene dvojnosti: otvaranje – zatvaranje; integracija – izolacija. U ovome je pogledu hrvatska varijanta bliža drugoj etiketi iz gornja dva para, a bosanska i srpska bliže su prvoj.

3. 3. 3. Gramatička norma

Nijedno od novijih normativističkih izjašnjenja ne izlazi iz okvira bivše gramatičke norme. Gotovo da nema pojedinosti u savremenim gramatikama koja nije prisutna u gramatikama nastalim prije raspada Jugoslavije. Jedino distribucija sinonimnih oblika, sufiksa i sl. nije jednaka u svim sredinama.

4. PROBLEMI U VEZI S JEZIKOM

4. 1. Mnoštvo problema

Problemi u BiH nisu u jeziku – oni su u lošem ustroju zemlje, u općem osiromašenju, u nepismenosti, u nedopustivo niskom nivou jezičke kulture. Jedni su noviji (od 1992. naovamo), drugi stariji, potječu iz XIX st. ili ranije. Jedne je lakše, druge teže riješiti, a ima i nerješivih, koje stoga treba ostaviti postrani. U ratom opustošenoj, razorenoj, teritorijalno i politički podijeljenoj zemlji bilo je ili još uvijek ima politizacije jezičkog pitanja, zloupotrebe jezika, manipulacije jezikom, jezičke segregacije, jezičke neravnopravnosti, nacionalizma u jeziku, govora mržnje, agresivnog govora istaknutih političara, netrpeljivosti prema govornicima drugog varijeteta, stereotipa i negativnog odnosa prema drugom i drugačijem varijetetu ili pismu, saobraćajnih znakova na kojima su prekríženi ili ćirilicom ili latinicom ispisani nazivi mjesta, balkanizacije, getoizacije, zatvorenosti u etnos i u “svoj” jezik i “svoje” pismo, sve više srednjoškolaca i studenata koji sve slabije poznaju ćirilicu, dominacije simboličke funkcije jezika nad komunikativnom, riječi koje su se pretvorile u etnička obilježja, skućenog pogleda na jezičku stvarnost, preocjenjivanja vrijednosti i obilježavanja “svoje” teritorije preimenovanjem gradova, ulica, ustanova... Nema dovoljno drža-

ve, nema jedinstvene državne politike, a onda ni jedinstvenog djelovanja u oblasti jezičke politike. Usljed pogoršanja ekonomske situacije premalo se izdvaja za istraživački rad u oblasti lingvistike, nema razvijenih instituta, malo je razmjena, međunarodne saradnje, zajedničkih projekata. U takvim okolnostima teško je udovoljiti potrebama savremenog bosansko-hercegovačkog društva (izazovi globalizacije, internacionalizacije jezika, savremene jezičke tehnologije, pitanja jezika manjina itd.), ili istraživati geolingvističke promjene u BiH potkraj XX i početkom XXI st., promjene u govoru većih gradova s obzirom na izmijenjen demografski odnos između grada i sela pod utjecajem rata, ratnih i tranzicijskih ekonomskih teškoća, jezik izbjeglica u kontaktu s prestižnijim svjetskim jezicima i dr.

Najveći problem u vezi s jezikom u BiH imaju *nove manjine i unutrašnji migranti*. Tokom rata 1992–1995. nasilno je preseljena polovica bosansko-hercegovačkog stanovništva, usljed čega znatan dio njih živi kao simbolička manjina u svojoj zemlji ili su prognanici u zemlji i širom svijeta. Unutrašnji migranti u novoj sredini, osobito u gradovima, obilježeni su drukčijim govorom, koji doprinosi njihovom inače niskom statusu. Najteže je pripadnicima tzv. novih manjina (Bošnjacima i Hrvatima u Republici Srpskoj; Bošnjacima i Srbima u kantonima s hrvatskom većinom; Hrvatima i Srbima u kantonima s bošnjačkom većinom), koji vlastiti idiom prihvataju kao simbol nacionalnog identiteta: nerijetko su ugrožena ne samo njihova jezička nego i druga individualna i kolektivna prava i slobode (Škiljan 2001: 184-188).

4. 2. Pitanje jezika u školstvu

Nacionalno podvajanje nakon 1995. zahvatilo je i obrazovanje. Uveden je školski sistem koji vrši segregaciju djece po nacionalnom osnovu. U Republici Srpskoj organizirane su škole na srpskom standardu i sa srpskim programom, a u Federaciji BiH postoje mnoge samostalne nacionalne škole ili odjeljenja s različitim nastavnim programima – bosanskim i hrvatskim. Pod pritiskom međunarodne zajednice vlasti etnički mješovitih teritorija bile su prinuđene integrirati učenike u jedinstvene škole, što je dovelo do patološke pojave poznate pod imenom *dvije škole pod jednim krovom*, „što je eufemizam za nacionalno podijeljena odjeljenja“ (Katić-Bakaršić 2013: 125): učenici su u istoj zgradi, ali se nastava odvija u odvojenim odjeljenjima, na dva standarda, s posebnim programima i udžbenicima. Procjenjuje se da u BiH ima pedesetak škola ovog tipa. Posebno hrvatski političari odbijaju integraciju obrazovanja, ističući “pravo na upotrebu svog jezika” (Mønnesland 2005: 517).

Međutim, jezik u BiH može biti samo sredstvo, a ne uzrok društvenih podvajanja ili sukoba. Nisu u pravu oni koji tvrde da je nemoguće izvoditi nastavu u nacionalno mješovitom odjeljenju u isto vrijeme na dva ili tri različita standarda (up. npr. Šipka 2001: 49). Poredbe tri standarda pokazuju da su oni toliko slični da se mogu podučavati zajedno, u istoj učionici. To se – zahvaljujući nastojanjima međunarodne zajednice – pokazuje i u Brčkom, gdje učenici uče po raznim udžbenicima u istom razredu, s istim nastavnikom, sa zajedničkim nastavnim planom, na tri ravnopravna standarda (Mønnesland 2005: 517). Dobar nastavnik (kao i dobar prevodilac, dobar novinar itd.) upoznat je ne samo s jednim nego i s druga dva standarda, a u okviru ozbiljnog programa jezičke kulture učenici uz ovladavanje svojim standardom stječu i određena znanja, osobito stavove u vezi s drugim varijetetima istoga jezika, kao i o stranim jezicima – a samim tim i stavove prema govornicima drugih varijeteta i jezika. Prihvatanje drugog i drugačijeg uvjet je prave komunikacije i mogućnosti koje ona otvara; temelj jezičke i opće kulture jeste spremnost da se čuju i drugi glasovi. Potrebna je razumna jezička politika, čiji je cilj slobodna i što efikasnija komunikacija običnih ljudi u svakodnevnom životu, koja će na najbolji mogući način urediti odnose između korisnika tri standarda, koja će omogućiti manjinama da “razviju potpunu komunikacijsku efikasnost vlastita idioma i njegovu punu simboličku dimenziju”, a da pritom ne ostanu getoizirane, koja će u većinskoj zajednici razviti “svijest o nužnosti tolerantnog i nediskriminacijskog odnosa prema manjinama” (Škiljan 2001: 187-188).

4. 3. Naziv jezika

Naziv bosanskog standarda postao je predmet sporenja lingvista i ujedno politički problem. Odlukom br. 1 *Odbora za standardizaciju srpskog jezika* u Beogradu (1998) naziv *bosanski jezik* proglašen je neprihvatljivim u srpskom jezičkom standardu, s obrazloženjem da u njemu “nije teško” prepoznati težnju Bošnjaka “ka unitarnoj BiH, u kojoj bi vladali i oni i njihov jezik” (Šipka 2001: 124). Ili, drugim riječima:

“Među glavnim spornim pitanjima... jeste zvanični naziv novodošlice, tačnije njegove implikacije. S jedne strane, izabrana etiketa – bosanski, koja ima izvesnu tradiciju – sugeriše da bi to trebalo da bude jezik svih građana Republike, bili oni Bošnjaci, Srbi ili Hrvati. To je, dakle, potencijalno teritorijalna naznaka. Ali s druge strane, tako nazvan idiom zapravo se kodifikuje... kao da je namenjen isključivo Bošnjacima, kao simbol realnog etničkog identiteta.

Zasad ostaje nejasno da li se može, i kako, razrešiti ova suprotnost između teritorijalnog i etničkog principa. Jasno je samo to da je naziv "bosanski" u značenju 'bošnjački' neprihvatljiv za Srbe i Hrvate u Republici, teritorijalno takođe Bosance" (Bugarski 2009: 118-119).

I većina lingvista iz Hrvatske smatra da je naziv *bosanski* nepodesan, jer je dvoznačan: može se odnositi na jezik (svih) Bosanaca i na jezik Bošnjaka. Lingviste na srpskoj i hrvatskoj strani slijede političari, tako da se naziv *bošnjački* upotrebljava i u dijelu BiH.

Poznato je da se naziv nekog jezika u domaćem i u drugim jezicima ne mora podudarati; ne mora, evo, biti istovjetan niti u tri standarda istoga jezika. Stavovi lingvista na južnoslavenskom području u vezi s ovakvim pitanjima bitno su određeni njihovom nacionalnom pripadnošću. Ali ako se iziđe iz okvira lingvistike, mogu se naći primjeri neopterećenosti dilemama koje upravo ona konstruira, npr. jedan broj značajnih bosanskohercegovačkih a nebošnjačkih pisaca i intelektualaca bez rezervi (i kompleksa) prihvata bosanski jezik upravo pod ovim imenom. Spomenutu "suprotnost između teritorijalnog i etničkog principa" nije nemoguće riješiti ako bi se krenulo od sljedećih činjenica: *bosanski jezik* znači isto što i *crnogorski*, *hrvatski* i *srpski* jezik – zapadnojužnoslavenski jezik kojim izvorno govore Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati i Srbi te pojedini pripadnici drugih naroda, a *bosanski standardni jezik* označava bosansku varijantu standardne novoštokavštine (standardnog jezika Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba te pojedinih pripadnika drugih naroda). Projekta restandardizacije bosanske varijante, tj. izrade bosanskog standarda, u protekle dvije decenije uglavnom su se prihvatili Bosanci koji su dijelom svog pluralnog identiteta Bošnjaci, a Bosanci koji su dijelom svog identiteta bosanski Hrvati i bosanski Srbi preuzimaju standarde iz Zagreba i Beograda. Stoga je bosanska standardizacija u posljednjih dvadeset godina uža od one iz 70-ih godina XX st. i stječe se dojam da je namijenjena isključivo bošnjačkom narodu. Međutim, bosanski standard – kako god bio usmjeravan – "pripada" svima koji se njime služe, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Bosanska norma s vremenom će biti općenitija, *bosanskija*, jer to ne zahtijeva samo stručna javnost nego i sama svakodnevica: Bosna je oduvijek prostor prožimanja i preklapanja, njeno jezičko i kulturno jedinstvo izmiče nacionalnim i konfesionalnim shemama od Humačke ploče (X/XI st.) pa do danas. Zato bi najprimjereniji bio *općebosanski* standard, široko zasnovan, koji bi obuhvatao cjelokupnu bosanskohercegovačku jezičku stvarnost. Bosanski standard različitim od hrvatskog i srpskog ne čine samo njegova bošnjačka dionica i ona koja se

ne da podvesti pod nacionalne sheme, nego i druge dvije, koje se uvjetno mogu označiti kao *hrvatski bosanski* i *srpski bosanski*. Naime, jezik Hrvata odnosno Srba u BiH, i kad se doživljava i naziva *hrvatski* odnosno *srpski*, nije isto što i *hrvatski* u Hrvatskoj ili *srpski* u Srbiji (tj. “srbijanski” srpski; o novim varijantnim mogućnostima u srpskom v. Radovanović 2001: 174). Može li se u naziv *bosanski jezik* “učitati” drugi sadržaj? Naravno da može, ali za tako šta nije dovoljna jedna volja, ili dvije volje: u Bosni i Hercegovini za to su potrebne tri volje. Zajednički bosanski standard, općebosanski, mogu izgraditi samo zajedno svi koji se žele njime služiti, tj. svi Bosanci. Dakle, spomenuta suprotnost između teritorijalnog i etničkog principa sama će se po sebi razriješiti ako se bosanski Hrvati i Srbi pridruže susjedima u normiranju bosanskog standarda i vrate se višestoljetnom imenu svoga jezika (koje su napustili uglavnom u 2. polovici XIX st., kada se iz Hrvatske i Srbije bosanskim katolicima i pravoslavicima nameću hrvatske i srpske nacionalne ideje s ciljem obrazovanja hrvatske i srpske nacije unutar bosanskog društva). Zato je pomalo neukusno pripisivati Bošnjacima namjeru da u budućnosti nametnu *bosanski jezik* bosanskim Hrvatima i Srbima.

5. ZAKLJUČAK

Savremena sociolingvistička situacija u Bosni i Hercegovini prilično je jednostavna, ali je opterećuje izvanjezička stvarnost – naslijeđe iz bliže i dalje prošlosti. Skica današnje jezičke stvarnosti u BiH izgleda ovako: 1. u dijalektima: haotično stanje, korjenito izmijenjeno tokom rata 1992–1995; 2. u svakodnevnoj komunikaciji: jedan te isti razgovorni bosanski jezik, na osnovu koga je teško odrediti nacionalnost govornika; 3. u javnoj riječi: tri nacionalne i teritorijalne varijante standardne novoštokavštine – bosanski standard, hrvatski standard i srpski standard, sa svim mogućim kombinacijama i prijelazima prema supstandardu i urbanim varijetetima; 4. u zakonskoj regulativi i simboličkom prostoru: bosanski jezik, hrvatski jezik i srpski jezik kao službeni i nacionalni jezici.

Možemo zaključiti: 1. da je na području Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije jedan (srednjojužnoslavenski) jezik dijasistem; 2. da su mjesni narodni govori u BiH vrlo slični, jer pripadaju dosta ujednačenim središnjim (novo)štokavskim dijalektima; 3. da u Bosni i Hercegovini i u državama koje je okružuju (Crna Gora, Hrvatska i Srbija) imamo jedan (apstraktni) standardni jezik, standardnu novoštokavštinu, raslojenu na

četiri nacionalne varijante (bosansku, crnogorsku, hrvatsku i srpsku); 4. da su bosanska, crnogorska, srpska i hrvatska varijanta potpuno međusobno razumljive: razlike među njima – uvjetovane povijesnim, kulturnim, vjerskim, nacionalnim i drugim posebnostima – sistemski nisu važne, i njihov je udio neznatan naspram svega onoga što je jednako; 5. da je u Bosni i Hercegovini još od druge polovice XIX st. prihvaćen standard utemeljen upravo na jednom od novoštokavskih bosanskohercegovačkih dijalekata – otuda velika sličnost između naddijalekatskog varijeteta i narodnih govora; 6. da u Bosni i Hercegovini, u kojoj većinu stanovništva čine pripadnici triju blisko srodnih južnoslavenskih nacija (Bošnjaci, Hrvati i Srbi), danas supostoje tri nacionalne varijante standardne novoštokavštine (bosanska, hrvatska i srpska); 7. da stanovnike Bosne i Hercegovine, Bosance (Bošnjake, Hrvate, Srbe i ostale) spaja zajednički jezik, koji oni imenuju različito (bosanski, hrvatski i srpski); 8. da su u novonastalim državama u ustavima proglašeni službeni jezici, tako da su u Bosni i Hercegovini u upotrebi tri (bosanski, hrvatski i srpski), a jezik koji se službeno zove *bosanski* priznat je u svijetu (ISO 639-3) i ima međunarodnu oznaku *bos*.

LITERATURA

1. Baotić, Josip. *Književnojezička politika 1970–1990 – borba za zajedništvo i ravnopravnost*, 435-477. (u:) Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 2005.
2. Brozović, Dalibor. *Lingvistički nazivi na srednjojuznoslavenskom području*, 25-32. (u:) Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik i demokratizacija (zbornik radova)*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, 2001.
3. Bugarski, Ranko. *Nova lica jezika: Sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2009.
4. Katnić-Bakaršić, Marina. *Bosanskohercegovačka sociolingvistička previranja*, 113-132. (u:) Požgaj Hadži, Vesna (ur.). *Jezik između lingvistike i politike*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2013.
5. Mønnesland, Svein. *Od zajedničkog standarda do trostandardne situacije*, 481-524. (u:) Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 2005.
6. Pranjković, Ivo. *Pravo na izbor standardiziranog idioma*, 46-48. Sarajevo: „Stećak“ srpanj/kolovoz, 1996.

7. Radovanović, Milorad. *Standardni jezik, njegove varijante, subvarijante, i urbano-regionalne realizacije (raslojavanje i promovisanje) – sa bibliografijom*, 169-178. (u:) Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik i demokratizacija (zbornik radova)*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, 2001.
8. Šipka, Milan. *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000): Dokumenti*. Sarajevo: Institut za jezik, 2001.
9. Šipka, Milan. *Standardni jezik i jezička politika 1918–1970*, 407-434. (u:) Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 2005.
10. Škiljan, Dubravko. *Stara jezična prava i nove manjine*, 179-190. (u:) Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik i demokratizacija (zbornik radova)*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, 2001.

THE LINGUISTIC REALITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

SUMMARY

Interesting changes were introduced to and within the language in Bosnia and Herzegovina and its neighboring countries during the last decade of the 20th century. Of particular interest to (socio)linguists is the country's linguistic status, which is actually very simple, despite most authors' views to the contrary. Following a brief overview of the circumstances prior to Bosnia and Herzegovina gaining its independence in April 1992, this paper tackles the key issues underlying the nation's contemporary linguistic reality.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Bosnian variant, Bosnian language, Croatian language, Serbian language, Serbo-Croatian language

Melisa Okičić

UPOTREBA KORPUSNIH BAZA PODATAKA U PODUČAVANJU ENGLESKOG KAO STRANOG JEZIKA NA UNIVERZITETSKOM NIVOU

Sažetak: Intenzivan razvoj korpusne lingvistike tokom proteklih dvadeset godina doveo je do kreiranja sofisticiranih lingvističkih baza podataka (British National Corpus, Collins WordBanks Corpus, itd.) koje se danas koriste kako za seriozna lingvistička istraživanja, tako i u nastavnom procesu podučavanja engleskog kao stranog jezika. U tom smislu, ove baze podataka mogu biti veoma koristan izvor za prikupljanje autentičnog jezičkog materijala koji je naročito pogodan za izučavanje kolokacija i vokabulara. Ovaj rad daje pregled upotrebe online BNCweb (CQL-Edition) korpusne baze podataka u podučavanju engleskog kao stranog jezika kroz prizmu ilustracije izrade nastavnog materijala koji je korišten na Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu, s ciljem pojašnjenja kontekstualne upotrebe glagola *learn* i *study*, pridjeva *big* i *large*, te idioma *a vicious circle*.

Ključne riječi: korpusna lingvistika, BNC (CQL-Edition) korpus, nastavni proces, nastavni materijal

UVOD

Korpusna lingvistika prema definiciji “označava istraživanje jezika na osnovu korpusa tekstova, pri čemu se danas obično podrazumijeva – strojno izrađeni korpusi, dok termin korpus podrazumijeva zbir tekstova prirodnoga jezika sastavljen po stanovitu kriteriju” (Bratanić 1991: 145-146). Iako je prvi korpus kreiran još davne 1961. godine, korpusna lingvistika se intenzivno počinje razvijati u proteklih dvadesetak godina što je, prije svega, rezultat izuzetno naprednog i brzog razvoja informacionih tehnologija. U tom smislu, korpusne baze podataka danas su

dostupne i putem interneta, te se intenzivno koriste kako za lingvistička istraživanja, tako i u nastavnom procesu podučavanja engleskog kao stranog jezika. Ovaj rad daje pregled upotrebe korpusne baze podataka u nastavnom procesu podučavanja engleskog kao stranog jezika na univerzitetskom nivou i organiziran je kao što slijedi: nakon Uvoda, slijedi dio rada u kojem su sumirane važnije činjenice koje se tiču historijskog razvoja korpusne lingvistike općenito. Potom se govori o aktuelnim stavovima po pitanju primjene korpusnih baza podataka u nastavnom procesu podučavanja engleskog kao stranog jezika. U narednom dijelu opisan je postupak primjene BNCweb (CQL-Edition) baze podataka s ciljem izrade nastavnog materijala koji je korišten na Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Rad završava zaključkom u kojem je sumirano sve ono najvažnije rečeno u radu.

KORPUSNA LINGVISTIKA: HISTORIJSKI PREGLED

Kada je riječ o korpusnoj lingvistici, važno je napomenuti da aktuelna stručna literatura još uvijek nema jedinstven stav po pitanju definicije korpusne lingvistike općenito. Tako, naprimjer, neki autori poput Lindquist (2009) i McEnery (2012) smatraju da korpusna lingvistika nije grana lingvistike, već isključivo *metodološki pristup* koji omogućava istraživanje određene lingvističke pojave. S druge strane, neki drugi autori poput, naprimjer, Leech (1992) i Gries (2006a) korpusnu lingvistiku nazivaju novom *paradigmom* u primjenjenoj i teorijskoj lingvistici. Thompson i Hunston (2006) smatraju da je korpusna lingvistika prevashodno *metodologija* koja ima status teorijskog pristupa u izučavanju jezika. Aarts (2002), Teubert (2005) i Williams (2006) smatraju da bi se korpusna lingvistika trebala definirati kao *disciplina*, dok Tognini – Bonelli (2011) korpusnu lingvistiku ipak smatraju zasebnom *granom* lingvistike. Međutim, bez obzira na različite pristupe, lingvistička literatura ipak je jednoglasna u smislu definiranja tipičnih osobina analize jezika putem korpusnih baza podataka. U tom smislu, u literaturi je općeprihvaćen stav da je korpusna analiza po definiciji empirijska, zasnovana na kompilaciji tekstova iz prirodnog jezika i kompjuterskoj obradi podataka koja podrazumijeva kvantitativnu i kvalitativnu analizu¹.

---

¹ "... it is empirical, based on a large and principled collection of natural texts as the basis for analysis, it makes extensive use of computers, it analyses the actual patterns of use from natural texts and integrates both quantitative and qualitative analytical techniques." (Biber et al 1998: 4-5).

Prva korpusna baza podataka kreirana je 1961. godine, koja je poznata pod nazivom *Brown Corpus of Standard American English*² (u daljem tekstu Brown korpus). Brown korpus nastao je kao kompilacija isključivo pisanih izvora američkog engleskom (uključujući 15 različitih žanrova) i danas se smatra pretečom svih ostalih korpusnih baza podataka. Ova baza podataka prvobitno je sadržavala milion riječi koja je u istom obimu dostupna i danas. Razvoj drugih korpusnih baza podataka, kao što su na primjer *British National Corpus* (u daljem tekstu BNC) i *Collins Bank of English* (u daljem tekstu CBE) započinje devedesetih godina prošlog stoljeća. Inicijatori ovih projekata bili su Oxford i Lancaster univerziteti za BNC, te Birmingham univerzitet za CBE. Prva verzija BNC korpusa izrađena je 1994. godine. Danas ovaj korpus ima 100 miliona riječi i sadržava izvore i iz pisanog i govornog jezika, kao i izvore specijaliziranih jezičkih registara (medicina, novinski registar, itd.). S druge strane, CBE korpus danas se smatra najvećom postojećom korpusnom bazom podataka, budući da je riječ o korpusu koji sadržava 2,5 biliona riječi. Ovaj korpus također sadržava izvore iz pisanog i govornog jezika, kao i široku lepezu specijaliziranih registara. Razvojem informacionih tehnologija, izvori korpusne lingvistike postaju dostupni široj javnosti, odnosno svim pojedincima koji su zainteresirani za oblast korpusne lingvistike. U tom smislu, neke od korpusnih baza podataka postaju dostupne i u online verziji, od kojih su neke dostupne bez godišnje pretplate (tzv. besplatne verzije), a neke uz obaveznu godišnju pretplatu (tzv. komercijalne verzije). Tako su, na primjer, BNC komercijalne verzije dostupne isključivo u DVD formatu³, a riječ je o: *BNC XML Edition*⁴ (100 miliona riječi), te *BNC Baby* izdanju (milion riječi). S druge strane, BNC besplatne verzije dostupne su isključivo putem interneta: BYU-BNC korpusna baza podataka (server Brigham Young University⁵) i BNCweb (CQL) baza podataka (server Lancaster University⁶). CBE korpus dostupan je i pojedincima i institucijama u online formatu, ali isključivo putem godišnje pretplate. Riječ je o *Collins Wordbanks Online*

² ICAME Corpus Manuals. Brown Corpus. 2007. <http://khnt.hit.uib.no/icame/manuals/brown/INDEX.HTM> 12. april 2014.

³ British National Corpus. Products. 2014. <http://www.natcorp.ox.ac.uk/corpus/index.xml?ID=products> 12. april 2014.

⁴ University of Birmingham. Resources. 2014. <http://www.birmingham.ac.uk/research/activity/corpus/resources.aspx> 12. april 2012.

⁵ Brigham Young University. BYU-BNC British National Corpus. 2014. <http://corpus.byu.edu/bnc/> 12. april 2014.

⁶ BNCweb (CQP-Edition) <http://bncweb.lancs.ac.uk/cgi-bin/bncXML/BNCquery.pl?theQuery=search&urlTest=yes> 12. april 2014.

korpusnoj bazi podataka (650 miliona riječi, pisani i govorni jezik)⁷. I na kraju, bez godišnje pretplate dotupan je i korpus američkog engleskog pod nazivom *Corpus of Contemporary American English*⁸ (dostupan na serveru Brigham Young University).

ULOGA KORPUSNIH BAZA U NASTAVNOM PROCESU

Iako razvoj korpusnih baza podataka datira još od šezdesetih godina prošlog stoljeća, njihova upotreba u nastavnom procesu smatra se novijim trendom. U tom smislu, uključivanje korpusnih baza podataka u nastavni proces otvorilo je i diskusiju kako po pitanju definiranja ciljnih korisnika tako i načina upotrebe ovakvih baza podataka u nastavnom procesu općenito. Tako, na primjer, Barlow (1992, 2002) smatra da bi se korpusne baze podataka u nastavnom procesu trebale upotrebljavati kako za potrebe osmišljavanja nastavnog plana i programa, tako i za razvijanje nastavnog materijala. S druge strane, Willis (1998) smatra da bi upotrebu korpusa trebalo više usmjeriti na učenike, na osnovu čega bi se podstaknuo njihov istraživački rad koji bi vodio ka samostalnom zaključivanju po pitanju mnogobrojnih jezičkih pitanja, kao naprimjer: kontekstualna upotreba fiksnih izraza, sličnosti i razlike u upotrebi sinonima, istraživanje kolokacija, lingvističke razlike između pisanog i govornog jezika itd. Neki autori (Neff et al. 2003, Simpson & Mendis 2003), međutim, smatraju da se korpusne baze podataka uopće ne bi trebale koristiti za planiranje aktivnosti u nastavi, već isključivo kao "konsultativni izvor" kojeg bi koristili nastavnici s ciljem kompilacije autentičnih primjera iz jezika koji bi bili korišteni u svrhu otklanjanja grešaka koje su uočene kod učenika. S tim u vezi, poznata je, konkretno, studija Neff et al. (2003) u kojoj je korpus korišten za potrebe ilustracije pravilne upotrebe engleskih modala *may* i *might*. Naime, analizom studentskih eseja na engleskom jeziku (čiji su autori učenici – izvorni govornici španskog jezika) uočeno je da su se u esejima mnogo češće koristili engleski modali *can* i *must* umjesto *may* i *might* što je ocijenjeno kao posljedica negativnog transfera L1 jezika. S ciljem ilustracije razlika između engleskih modala *can*, *must*, *may* i *might* Neff et al. koristili su korpus kao konsultativni izvor s ciljem kompilacije primjera iz autentičnog jezika kako bi učenicima pojasnili kontekstualnu upotrebu spomenutih modala i na taj

---

⁷ Collins. WordBanks Online. 2014. <http://www.collinslanguage.com/content-solutions/wordbanks#>. UvyMHWKwlus 12. april 2014.

⁸ Corpus of Contemporary American English. 2014. <http://corpus.byu.edu/coca/> 12. april 2014.

način razjasnili sličnosti i razlike, odnosno, njihovu pravilnu upotrebu u jeziku. Pored spomenutog, neki autori (Varley 2008) posebno skreću pažnju i na to da se kao dodatni, pa čak i demotivirajući faktor u smislu upotrebe korpusa u nastavnom procesu nameće problem kompliciranog korištenja korpusnih baza podataka, što se, prije svega, odnosi na savladavanje upotrebe *Corpus Query Language* (CQL) jezika, odnosno, jezika za korpusne upite⁹, kao preduvjeta za upotrebu korpusnih baza podataka općenito.

ILUSTRACIJA PRIMJENE ONLINE BNCweb (CQL-Edition) KORPUSA U PRIPREMI NASTAVNOG MATERIJALA

Uzimajući u obzir sve što smo do sada rekli, u nastavku ćemo se osvrnuti na praktičnu ilustraciju primjene korpusa u nastavnom procesu podučavanja engleskog kao stranog jezika na univerzitetskom nivou. S tim u vezi, ilustracija će se zasnivati na opisu procedure za pripremu nastavnog materijala koji je korišten u nastavi sa studentima druge godine Odsjeka za anglistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu, i koji se pokazao kao veoma koristan u smislu razjašnjavanja sljedećih pitanja:

1. U kojem se kontekstu upotrebljava glagol *learn*, a u kojem glagol *study*?
2. Da li se pridjevi *big* i *large* uvijek mogu upotrijebiti kao međusobno zamjenjive riječi, ili ipak postoje određene restrikcije?
3. Poslije kojih glagola se pojavljuje idiom *a vicious circle*?

Za potrebe pripreme nastavnog materijala koristen je BNCweb (CQP-Edition). Ovaj korpus, kao što je ranije pomenuto, dostupan je putem interneta, bez godišnje pretplate i sadržava oko 100 000 000 riječi¹⁰.

LEARN vs. STUDY

Glagoli *learn* i *study* u engleskom jeziku javljaju se i kao prelazni i kao neprelazni glagoli. Kao njihov najčešći prevodni ekvivalent na bosanskom jeziku ističe se glagol *učiti*, s tim da se glagolom *learn* označava *usvajanja*

---

⁹ Stojanov, Tomislav i Vučić, Zoran. Korpusnojezikoslovna obradba tekstova Sportskih novosti. FILOLOGIJA 59: 107, 2012.

¹⁰ Tačnije, 98 313 429 riječi. (op.a.)

nje novih znanja, a glagolom *study* učenje (izučavanje) već poznatog¹¹. Međutim, u smislu savladavanja kontekstualne upotrebe ova dva glagola može se primijetiti da studenti često dolaze u dilemu kada je riječ o njihovom izboru te se tako mogu čuti i primjeri poput, naprimjer: *Last week I was learning grammar for a mid-term examination* "Prošle sedmice sam učio/učila gramatiku za polusemestralni ispit", umjesto *Last week I was studying grammar for a mid-term examination*. U vezi sa nedoumicama ovog tipa, baze podataka poput BNCweb korpusa mogu biti od velike koristi. Tako, naprimjer, s ciljem razjašnjavanja kontekstualne upotrebe ova dva glagola, korpusna baza podataka može poslužiti kao izvor iz kojeg se mogu prikupiti autentični primjeri iz standardnog engleskog jezika koji mogu poslužiti u svrhu sistematizacije prijevodnih ekvivalenata spomenutih glagola i razjašnjavanja kontekstualne upotrebe istih. S tim u vezi, studentima druge godine ponuđena su dva seta rečenica u vidu dodatnog nastavnog materijala, kao što je navedeno u nastavku. Prvi set rečenica sadržava primjere sa glagolima *study* i *learn*, a drugi primjere rečenica u kojima su istovremeno upotrijebljena oba glagola. Studenti su imali zadatak da u svim ponuđenim primjerima prevedu značenja glagola *study* i *learn*, zatim, da izvrše sistematizaciju svih uočenih značenja, i, na kraju, da zaključe koje se značenje spomenutih glagola ističe kao najfrekventnije. U nastavku navodimo primjere rečenica sa ilustracijom odgovora (prijevodnih ekvivalenata) koji su navedeni u zagradi:

I

I may even **learn** to tango! (*naučiti*)

We can **study** the circuit in rather more detail if we look at Fig. 4. (*analizirati*)

First of all, we have to **learn** how to trust one another again. (*naučiti*)

The first is whether or not we should **study** behavior in the way that ecologists do. (*proučavati*)

Linguistics science should **study** the "structural laws of linguistic systems". (Vachek 1966: 34) (*izučavati*)

You can **learn** a lot from Dr Streeter, so give her a chance. (*naučiti* (od))

The alliance will also **study** the possibility of providing service to other high-volume products, such as IBM and multi-vendor workstations. (*razmotriti*)

---

¹¹ *Learn* – učiti, naučiti, izučiti, doučiti (Filipović et al. 1998: 627); *study* - učiti što brižno, potanko proučavati, studirati, analizirati, pažljivo promatrati, proučiti (Filipović et al. 1998: 1096)

You'll **learn** the ingenious techniques that make mouthwatering food nutritious. (*naučiti*)

Naturally you will **study** the phrases and vocabulary which apply to your new interest, whatever it is, by careful SAS practice first. (*učiti*)

But I'm **learning** how to say 'No'. (*učiti*)

Chris Baker **is studying** science at Maidstone Grammar School, Kent. (*studirati*)

They should **learn** about the patterns of organization of formal writing. (*učiti (o)*)

When we receive it, we will **study** it in detail, and later decide how to react. (*pro-studirati, proanalizirati*)

Dr O'Connor **has studied** autism for the past 40 years. (*izučavati*)

They **have learnt** the skills of listening and answering question. (*naučiti*)

Psychologists have called this phenomenon "flow" and **have studied** some of the conditions under which it occurs. (*analizirati*)

Where **did** you **learn** that move? (*naučiti*)

He **studied** 17 ways of saving carbon dioxide emission, in order of cost-effectiveness, and nuclear power came 15th. (*analizirati*)

I **studied** for five years at the Physical Education Academy, so I could go back to Poland and be a school teacher. (*studirati*)

I was surprised **to learn** that my claim could not be backdated, but I wrote those first three week's money off to inexperience. (*saznati*)

Douglas Groom, checkout assistant at Bramingham Part, was delighted **to learn** that his nomination for the Good Neighbour Scheme has been successful. (*saznati*)

II

Study to learn, not to memorize definitions by heart. (Uči da naučiš (...))

I **studied**, but I did not **learn** anything. (Učio/la sam, ali ništa nisam naučio/la)

Na osnovu ponuđenih primjera, studenti su zaključili sljedeće: glagolu *learn* u bosanskom jeziku najčešće odgovaraju dva prijevodna ekvivalenta: prvi je *učiti*, koji se zavisno od oblika glagola u engleskom jeziku može realizirati ili kao *učiti* ili kao *naučiti*. Ovaj prijevodni ekvivalent ističe se kao najfrekventniji, pri čemu se implicira usvajanje novih znanja, vještina, itd. Po red toga, glagol *learn* se (mada, dosta rjeđe) susreće i kao prijedložni glagol

learn from ili *learn about* u značenju učiti/*naučiti od*, učiti/*naučiti o*. Drugi prijevodni ekvivalent je *saznati*, koji se, međutim, ističe kao niskofrekventan. Također, na osnovu analize uočenih primjera, studenti su mogli zapaziti da se u značenju *saznati* glagol *learn* redovno realizira u vidu *to-infinitive* klauze koja se pojavljuje kao komplement participskog pridjeva (*surprised to learn* > *iznenađen/a da saznam*, *delighted to learn* > *oduševljen/a da saznam*, *kada sam saznao/la*). Analizom značenja glagola *study*, studenti su zaključili da se kao najtipičnija značenja glagola *study* susreće širi spekar prijevodnih ekvivalenata, odnosno, prema nalazima analize: *studirati*, *analizirati*, *izučavati* i *razmotriti*. S druge strane, prijevodni ekvivalent učiti susreće se mnogo rjeđe, koji u odnosu na glagol *learn* podrazumijeva učenje (tačnije, izučavanje) već poznate materije, što je u smislu kontrasta zapaženo i u drugom setom primjera (*study to learn* > *uči da naučiš*).

LARGE vs. BIG

Big i *large* su engleski pridjevi koji imaju pravilne oblike komparativa i superlativa koji nastaju sufiksacijom. (*big* > *bigger* > *the biggest*; *large* > *larger* > *the largest*). Pored toga, oba pridjeva mogu se pojaviti kao predmodifikatori samo brojivih imenica. U najširem smislu riječi, kao njihov najčešći "zajednički" prijevodni ekvivalent pojavljuje se bosanski pridjev *velik*¹². Međutim, slično kao u slučaju sa glagolima *study/learn*, može se primijetiti da se kod studenata također, veoma često, javljaju nedoumice po pitanju kontekstualne upotrebe ova dva pridjeva u smislu sljedećih pitanja: da li se pridjevi *big* i *large* uvijek mogu upotrijebiti kao međusobno zamjenjive riječi sa istim značenjem, odnosno, ukoliko ne mogu, u kojem kontekstu se upotrebljava pridjev *big*, a u kojem pridjev *large*? S ciljem pokušaja odgovora na ova pitanja, iz BNCweb korpusa prikupljen je set primjera, pri čemu smo se s ciljem izrade ovog nastavnog materijala ograničili na primjere sintagmi u kojima se pridjevi *big* i *large* pojavljuju kao jedini predmodifikatori upravnih imenica. Slučajevi višestruke predmodifikacije imenica izuzeti su iz razmatranja radi konzistentnosti analize primjera. Studentima su ponuđene rečenice u kojima se pojavljuju imeničke sintagme u kojima je upravna imenica predmodificirana pridjevima *big* i *large*, kao što je navedeno u nastavku. Studenti su imali zadatak a) da prevedu značenja pridjeva *big/large* u svim sintagmama, uzimajući pri tom u

¹² *large*, adj. - *velik*, krupan, širok, prostran, opsežan, zamašan, brojan, obilan, izdašan, bogat (Filipović et al. 1998: 619); *big*, adj. - *velik*, debeo, visok, krupan (Filipović et al. 1998: 94)

obzir i kompletan rečenični kontekst; b) da identificiraju one primjere sintagmi u kojima se ispred pridjeva *big/large* susreće ista upravna imenica; c) da uoče da li *big/large* + upravna imenica sintagme označavaju idiomatski izraz, fiksni izraz ili ne te d) da uz pomoć asistenta ustanove u kojim primjerima zamjena pridjeva jeste/nije moguća bez posljedica po smisao sintagme. U nastavku navodimo ponuđeni set rečenica kao što slijedi:

The autumn is a **big** time for planting roses. (*idealno vrijeme*). In effect, a government today is **big** business. (*unosan posao*)

Likewise, **big** business companies were often badly structured and sometimes plainly fraudulent. (*velike poslovne kompanije*)

Such information implies a distance of 16 thousand million light year and that the galaxy is seen at a time 83% of the way back to the **Big** Bang. (*Veliki prasak*)

It is no **big** deal. (*To nije ništa strašno*)

She took the cup of the tea-bag Indian and allowed him to settle himself at the **large** deal table. (*veliki sto (od borovine/jelovine)*)

Sal Mineo was like my **big** brother. (*moj stariji brat*)

She was dressed all in white, with a veil; she was an only child, and this was her **big** day. (*veliki dan*)

They are paid vast amounts of cash, to wear a little sticky label on their shirts; even getting a hair cut is **big** money. (*velika zarada*)

There are a **large** number of psycholinguists who would say that Fodor is overstating his case and that parsing is indeed canalized by so-called "real world knowledge". (*veliki broj*)

Sir Partick has spent a **large** part of his life living in Africa. (*veliki dio*)

Last October, just before a visit to Hong Kong by a Chinese team of experts looking into the airport, the Hong Kong government suddenly announced that a bridge that is a **big** part of the project would be paid for entirely with public money. (*veliki dio*)

A **large** proportion of gliding accidents and incidents result from launch failures. (buk. *veliki dio*, kontekst > *većina*)

A **big** proportion of them are women. (buk. *veliki dio*, kontekst > *većina*)

Operation Autumn Leaves uncovered a **large** quantity of guns, ammunition, Semtex explosive and a bomb-making factory. (*velika količina*)

To a **large** extent this is perhaps inevitably a criticism of the chairman from September 1983, Robert Reid. (*u velikoj mjeri*)

It appears that the enemy has suffered a major defeat in Normandy with a **large** amount of casualties and loss of heavy equipment. (buk. *velika količina*, kontekst > *veliki broj*)

Is it a **big** amount of money? (*veliki iznos*)

Cultural contamination of soil on a **large** scale has occurred only over the last 200 years and is generally absent in the more remote areas. (*velikim dijelom, uveliko*)

Fuels that emit a **large** volume of CO2 for each unit of energy produced will attract a high tax. (*velika količina*)

This can give you the earliest possible warning, especially important if you live in a **big** house. (*velika kuća*)

At the entrance to the village and immediately on the right-hand side was a **large** house with a high wall round it. (*velika kuća*)

If a **large** organization, small company or individual develops a product, or adopts a trade name, they usually own the copyright on that item or name. (*velika organizacija*)

You need the back-up of a **big** organization to have any power behind your voice. (*velika organizacija*)

The **big** difference lies in the fundamentally rural character of feudalism. (*velika razlika*)

Clearly, there is a **large** difference between citations to papers and to thesis. (*velika razlika*)

Na osnovu analize ponuđenih primjera, studenti su zaključili sljedeće: pridjev *big* veoma je sklon upotrebi u imeničkim sintagmama koje imaju status idiomatskog izraza. U takvim slučajevima značenje pridjeva *big* se metaforizira, čak i kada se na nivou prijevoda dozvoljava upotreba prijevodnog ekvivalenta *velik*. Tako, naprimjer, u primjeru *big day* > *veliki dan*, pridjev *big* nema značenje veličine u smislu fizičkih proporcija, već upućuje na nešto što je *izuzetno važno*. U primjeru *big brother* pridjev označava nekoga ko je stariji, cf. *my big brother* > *moj stariji brat*. U ovakvim slučajevima zamjena pridjeva *big* sa *large* nije moguća (*large brother, ili naprimjer, *big day* > *large day). Međutim, ovakvo se zapažanje mora uzeti sa rezervom budući da korpus potvrđuje, na prvi pogled, identične primjere, po uzoru na primjer: *big business* vs. *big business companies*. U prvom primjeru u kombinaciji sa imenicom *business* takva imenička sintagma ima status idiomatskog izraza koja ima značenje *unosan posao*. U drugom primjeru pridjev *big* pojavljuje se kao predmodifikator uprav-

nog člana koji se realizira kao složenica *business companies* > *poslovne kompanije* te sintagma nema status idiomatskog izraza, cf. *big business companies* > *velike poslovne kompanije*. Dalje, kada je riječ o značenjima pridjeva *big* u idiomatskim izrazima, studenti su također zapazili da je nekim slučajevima situacija čak i pomalo iznenađujuća na planu značenja. Tako, naprimjer, u primjeru *Don't worry. It is no big deal* značenje pridjeva u kontekstu date rečenice označava nešto što nije naročito važno, cf. *Ne brini. To nije ništa strašno*. Međutim u primjeru sintagme koja je podvučena u narednom primjeru *She allowed him to settle himself at the large deal table*, *large* funkcionira kao predmodifikator upravnog člana koji se realizira kao složenica *deal table* u kojoj imenica *deal* označava vrstu drveta (borovina/jelovina). Dalje, iako se u pravilu pridjevi *big/large* kombiniraju samo sa brojivim imenicama, na osnovu analize primjera uočene su i dvije nebrojive imenice u kombinaciji sa pridjevom *big*, odnosno, imenice *money* i *time*¹³, koje su zabilježene u idiomatskim izrazima '*big money/unosan posao*', '*big time/idealno vrijeme*'¹⁴.

S druge strane, što se tiče pridjeva *large*, studenti su zapazili sljedeće: za razliku od pridjeva *big*, pridjev *large* nije sklon upotrebi u idiomatskim izrazima. Pridjev *large* se, međutim, mnogo češće pojavljuje u kombinaciji sa imenicama kojima se označava količina, a primjeri takvih sintagmi bili bi kao što slijedi: *a large number of/veliki broj*, *large proportion of/veliki omjer*, *dio large volume of/velika zapremina*, *količina*, *large quantity of/velika količina*. Budući da se u skladu sa ovim zapažanjem otvorilo i pitanje potencijalne zamjene pridjeva *large* sa *big* u kombinaciji sa imenicama koje označavaju količinu a koja je potvrđena u primjerima *a large part/a big part*, *a large proportion of/a big proportion of* i *a large amount/a big amount*, na osnovu detaljnije pretrage korpusa, kao pripreme aktivnosti za obradu ovog nastavnog materijala, studeni su dodatno informirani o sljedećim nalazima: u skladu sa nalazima BNCweb korpusa, upotreba

¹³ Imenica *time* u engleskom jeziku može biti upotrijebljena i kao brojiva i kao nebrojiva. U značenju nebrojive imenice, na primjer: vrijeme, određeni vremenski period, razdoblje (*Dustin wanted to spend as much time as possible with his family*); u značenju brojive imenice, na primjer: dva, tri, nekoliko puta (*Mary had seen the film many times*). (Longman Dictionary of Contemporary English 2008: 1739).

¹⁴ U kontekstu upotrebe u primjeru *big time* koja u datom primjeru ima značenje „idealno vrijeme“. Inače, idiom *big time* ima više značenja, kao na primjer: „dobar/bogovski provod „I certainly had a big time at the club last night“, b) elita, sam vrh, prva liga (u žargonu) „Many young actors go to Hollywood, but few of them reach the big time.“; c) (pridev) izuzetno uspješan, među prvima, istaknut „You never heard of Tom Wolf? He's a big-time writer“; d) (priloški) mnogo, grdno, i te kako „You think I messed up? – Big time!“ U drugim izrazima ima i drugih značenja: a) big-time opearator je ženskaroš, b) big-time spender je raspikuća.“ (Živanović 2009: 35)

pridjeva *big* u kombinaciji sa imenicama koje označavaju količinu nije uobičajena i susreće se veoma rijetko. Tako se naprimjer *a large proportion/veliki omjer, dio* susreće 363 puta, dok se *a big proportion* 3 puta; *a large part/veliki dio* sintagma zabilježena je 425 puta, dok se *a big part* pojavljuje 33 puta. I na kraju, *a large amount/veliki iznos* javlja se 241 puta, dok se *a big amount* sintagma pojavljuje svega 3 puta. U svim ostalim primjerima koji su uvršteni u zadatak zamjena pridjeva *large* sa *big* nije identificirana, uključujući i primjere fiksnih za količinu, naprimjer, *on a large scale/naveliko, velikim dijelom* > * *on a big scale; to a large extent/u velikoj mjeri* > *to a big extent.

I na kraju, analizom primjera studenti su također mogli zapaziti da se zamjena pridjeva *big* i *large* susreće sa imenicama *house, difference* i *organisation*, pri čemu se može zapaziti nijansiranje značenja od fizičkih proporcija *big/large house* > *velika kuća*, do apstraktne veličine obima *big/large difference* > *velika razlika; big/large organisation* > *velika organizacija* (u smislu rasprostranjenosti, strukture, broja zaposlenika, itd.).

A VICIOUS CIRCLE

U smislu ilustracije upotrebe korpusa s ciljem osmišljavanja nastavnog materijala za podučavanje engleskih idioma, važno je napomenuti sljedeće: kada je riječ o podučavanju engleskih idioma, kao jedan od gorućih problema ističe se problem savladavanja njihove upotrebe u slobodnom kontekstu. Drugim riječima, može se primijetiti da se studenti prilikom usvajanja idioma najvećim dijelom fokusiraju na primjere koji su navedeni u udžbenicima i koji ilustruju upotrebu određenog idioma, pri čemu navedeni primjeri ne moraju nužno biti ilustracija svih mogućih upotreba. Kao što je poznato, engleski idiomi mogu se realizirati kao glagolske, prijedložne, imeničke sintagme, te kao zavisne klauze ili rečenice. Zavisno od načina realizacije, svaki idiom ima i svoju specifičnu kontekstualnu upotrebu. Za potrebe ilustracije izrade nastavnog materijala opredijelili smo se za idiom *a vicious circle* (začarani krug). Budući da su studenti već bili upoznati sa značenjem ovog idioma, na pitanje koje im je bilo upućeno i koje je glasilo „Navedite nekoliko rečenica kako biste ilustrovali upotrebu idioma *a vicious circle*“, po uzoru na primjere iz udžbenika sa glagolom *be*, studenti su ponudili dva primjera: prvi koji je glasilo *My life is a vicious circle* > *Moj život je začarani krug* i drugi *She is in a vicious circle* > *Ona je u začaranom krugu*. Studentima je potom skrenuta pažnja da je

ciljna konstrukcija idiom koji se realizira kao imenička sintagma (*a vicious circle*), a ne kao komplement prijedloga *in* (*in a vicious circle*). Potom je studentima upućeno pitanje da navedu nekoliko novih primjera upotrebe ovog idioma koji se pojavljuju poslije nekog drugog glagola, osim glagola *be*. Studenti, međutim, nisu mogli sa sigurnošću ponuditi tražene primjere. Studentima je potom postavljeno pitanje da pokušaju dati primjere rečenica u kojima se *in a vicious circle* pojavljuje poslije bilo kojeg drugog glagola osim glagola *be*. Međutim, i u ovom slučaju studenti su iskazali mnogo više nedoumica nego sigurnih odgovora. S ciljem prevazilaženja uočenih problema, na osnovu pretrage BNCweb korpusa kompilirane su dvije grupe primjera. U prvoj grupi riječ je o upotrebi *a vicious circle* idioma koji se realizira kao imenička sintagma. U drugoj grupi primjera riječ je o upotrebi *a vicious circle* idioma koji se pojavljuje kao komplement prijedloga *in* > *in a vicious circle*. Na osnovu ponuđenih primjera studenti su dobili zadatak da identificiraju glagole poslije kojih se *a vicious circle* idiom pojavljuje u oba oblika (kao imenička sintagma i kao komplement prijedloga *in*), te da izvrše prevod glagola i na taj način identificiraju tipične glagolske kolokacije i njihove prijevodne ekvivalente na bosanskom jeziku. Primjeri su navedeni u nastavku, kao što slijedi:

A vicious circle

Stress and fatigue can **create a vicious circle**. (*uzrokovati*)

They don't have the cash to finance the rebuilding of the side and that can **become a vicious circle**: poor results, lower crowds, less revenue. (*postati*)

Both these reasons have combined to **produce a vicious circle** of decline. (*stvoriti*)

However, it is possible that cognitive changes occurring in the early stages of a depressive disorder may **initiate a vicious circle** that can transform an otherwise mild and short-lived reaction into one that is more severe and protracted. (*započeti, voditi ka*)

It is a long term problem of course, but it **creates a vicious circle** that only ends when you discard the circle entirely and approach the situation from a completely new angle. (*stvoriti*)

They suggest that this **causes a vicious circle** for women: the fear of violence leads women to greater dependency upon a known male; dependency makes the woman particularly vulnerable to attack from this male, because he has no fear of retaliation. (*uzrokovati*)

'It's **a vicious circle**', explained one worker. (*biti > je (začarani krug)*)

In a vicious circle

This raises the possibility that OS/2 – and, with it, IBM's partnership with Microsoft – will get caught **in a vicious circle**, much like DOS got caught in a virtuous one. (*biti uhvaćen u začarani krug*)

Many are **in a vicious circle** of mismanagement and underfunding, as governments, fed up with incompetence, squeeze their cash. (*biti u začaranom krugu*)

And this is where we are in danger of finding ourselves **in a vicious circle**: for industry one has got to have products and to get products one has got to have industry ... (*naći se u začaranom krugu*)

Too often both policy makers and practitioners get trapped in **a vicious circle** which involves research as well. (*biti zarobljen u začaranom krugu*)

The thinking of politicians for whom education is only important if it helps boost the national economy, and this is important because it helps people enjoy what they want, and this is important because it encourages consumption and thus industry, either goes round **in a vicious circle** or takes off on an interminable regress. (*vrtili se u začaranom krugu*)

The effect was to leave the peasant **in a vicious circle**. (*ostaviti (nekoga/nešto) u začaranom krugu*)

We're all living **in a vicious circle**. (*živjeti u začaranom krugu*)

Without corrective action, Britain will remain **in a vicious circle**. (*ostati u začaranom krugu*)

But human rights activists and liberal intellectuals fear security forces and militants are locked **in a vicious circle** of killing that threatens the future of a country vital to the stability of the Middle East. (*biti zarobljen u začaranom krugu*)

Na osnovu ponuđenih primjera, studenti su zaključili sljedeće: u slučaju idioma *vicious circle* koji se realizira kao imenička sintagma, pored glagola *be* ovaj idiom se također susreće poslije sljedećih glagola, gradeći pri tom sljedeće kolokacije kao što je navedeno u zagradi: *create* (uzrokovati, stvoriti začarani krug), *become* (postati začarani krug), *produce* (stvoriti začarani krug), *initiate* (započeti začarani krug), *cause* (prouzrokovati začarani krug).

S druge strane, kada je riječ o idiomu *a vicious circle* koji se pojavljuje kao komplement prijedloga *in* (*in a vicious circle*), studenti su zapazili da se tako konstruirana prijedložna sintagma pojavljuje u adverbijalnoj, a ne u nominalnoj funkciji kao što je to bio slučaj *a vicious circle* primjerima koji su ranije spomenuti. U tom smislu, tipični glagoli poslije kojih slijedi

in a vicious circle, pored glagola *be*, jesu kao što slijedi: *get/be* – pasivne glagolske sintagme *get caught, get trapped, has been caught, are locked* (uhvaćen u začarani krug; zarobljen u začaranom krugu), *be* (biti u začaranom krugu), *go round* (vrtiti se u začaranom krugu), *leave > be left* (ostaviti nekoga u začaranom krugu), *find* (naći se u začaranom krugu), i glagol *remain* (ostati u začaranom krugu).

ZAKLJUČAK

Na osnovu svega što je rečeno u ovom radu može se zaključiti sljedeće. Upotreba korpusnih baza podataka u nastavnom procesu podučavanja engleskog kao stranog jezika može se smatrati veoma korisnom i inovativnom praksom koja je naročito pogodna za podučavanje engleskog kao stranog jezika na univerzitetskom nivou. U tom smislu, imajući u vidu da su korpusne baze podataka danas dostupne putem interneta bez godišnje pretplate, uvođenje takve prakse u nastavni proces u obrazovnim sredinama u kojima upotreba korpusnih baza podataka još uvijek nije zaživjela podrazumijevala bi, prije svega, širenje svijesti o njihovom značaju i upotrebi, odnosno, edukaciju kako nastavnika, tako i studenata. Na taj bi način ovi korpusni alati kao nastavna pomagala imali neprocjenjivu vrijednost kako u smislu osmišljavanja nastavnog materijala, tako i u smislu podsticanja individualnog rada studenata, što bi u velikoj mjeri doprinijelo razvoju interaktivnijeg nastavnog procesa općenito.

LITERATURA

1. Aarts, Jan. Does corpus linguistics exist? Some old and new issues. L. E. Breivik and A. Hasselgren (Eds.). *Language and Computers. From the COLT's mouth... and others*. Amsterdam: Rodopi, 2002, 1-19.
2. Barlow, Michael. Using Concordance Software in Language Teaching and Research. Shinjo, W. et al. *Proceedings of the Second International Conference on Foreign Language Education and Technology*. Kasugai, Japan: LLAJ & IALL, 1992, 365-373.
3. Barlow, Michael. *Corpora, concordancing, and language teaching*. In *Proceedings of the 2002 KAMALL International Conference*. Daejeon, Korea, 2002, 135-141.

4. Biber, Douglas, Conrad, Susan and Reppen, Randi. *Corpus Linguistics Investigating Language Structure and Use*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
5. Bratanić, Maja. Korpusna lingvistika ili sretan susret. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 26, 1991.
6. Filipović, Rudolf et al. *Englesko – hrvatski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga, 1998.
7. Geoffrey, Williams. La linguistique de corpus: une affaire prépositionnelle. F. Raister and M. Ballabriga (Eds.). *Corpus en lettres et sciences sociales: des documents numériques à l'interprétation. Actes du colloque international d'Albi*. Paris: Texto, 2006, 151-158.
8. Gries, Stefan. Some proposals towards more rigorous corpus linguistics. *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik* 54(2): 191-202, 2006a.
9. Kovačević, Živorad. *Lažni prijatelji u engleskom jeziku – zamke doslovnog prevođenja*. Beograd: Albatros Plus, 2009.
10. Lindquist, Hans. *Corpus Linguistics and the Description of English*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
11. Leech, Geoffrey. Corpora and theories of linguistic performance. Svartvik, J. (Eds.) *Directions in Corpus Linguistics*, 1992, 105-22.
12. *Longman Dictionary of Contemporary English*. Harlow: Pearson Education Limited, 2008.
13. Teubert, Wolfgang. My version of corpus linguistics. *International Journal of Corpus Linguistics* 10(1): 1-13, 2005.
14. Thompson, Geoffrey i Susan Hunston. *System and corpus: Exploring connections*. London: Equinox Publishing Limited, 2006
15. Tognini-Bonelli, Elena. *Corpus linguistics at work*. Amsterdam: John Benjamins, 2001.
16. McEnery, Tony i Hardie, Andrew. *Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice (Cambridge Textbooks in Linguistics)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
17. Neff, J. et al. Contrasting learner corpora: The use of modal and reporting verbs in the expression of writer stance. S. Granger, & S. Petch-Tyson (Eds.), *Extending the scope of corpus-based research: New applications, new challenges*. Amsterdam: Rodopi, 2003, 211-230.
18. Simpson, R. i Mendis D. *A corpus-based study of idioms in academic speech*. *TESOL Quarterly*, 27 (3): 419-441, 2003.

19. Stojanov, Tomislav i Vučić, Zoran. Korpusnojezikoslovna obradba tekstova Sportskih novosti. (u:) FILOLOGIJA 59: 103-129, 2012.
20. Varley, Steve. I'll just look that up in the concordance: Integrating corpus consultation into the language learning environment. *Computer Assisted Language Learning* 22 (2): 133-152, 2008.
21. Willis, Jane. Concordances in the classroom without a computer: Assembling and exploiting concordances of common words. B. Tomlinson (Ed.). *Materials development in language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 44-66.

ONLINE IZVORI

1. ICAME Corpus Manuals. Brown Corpus Manual. 2007. <http://khnt.hit.uib.no/icame/manuals/brown/INDEX.HTM>
2. British National Corpus. BNC Products. 2014. <http://www.natcorp.ox.ac.uk/corpus/index.xml?ID=products>
3. University of Birmingham. Resources. 2014. <http://www.birmingham.ac.uk/research/activity/corpus/resources.aspx>
4. Brigham Young University. BYU-BNC British National Corpus. 2014. <http://corpus.byu.edu/bnc/>
5. Lancaster University. BNCweb (CQP-Edition).2014. <http://bncweb.lancs.ac.uk/cgi-bin/bncXML/BNCquery.pl?theQuery=search&url Test=yes>
6. Collins. WordBanks Online. 2014. <http://www.collinslanguage.com/content-solutions/wordbanks#.UvyMHWKwIus>
7. Corpus of Contemporary American English. 2014. <http://corpus.byu.edu/coca/>

THE USE OF CORPUS DATABASES IN TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE AT TERTIARY LEVEL

SUMMARY

A rapid development of corpus linguistics in the last 20 years has led to the creation of sophisticated corpus databases which are nowadays used for academic as well as teaching purposes. In teaching English as a foreign language at university level, corpus databases may serve as valuable sources for compilation of an authentic language material being in particular suitable for studying collocations and vocabulary. This paper gives a brief illustration of the use of online BNCweb (CQL) database in teaching English as a foreign language at the Faculty of Philosophy in Sarajevo (English Department) through the prism of creating the teaching material for the purpose of clarifying the contextual use of the verbs *learn* and *study*, adjectives *big* and *large* and the idiom *a vicious circle*.

Key words: corpus linguistics, BNC (CQL-Edition), teaching process, Teaching material

Linda Prugo-Babić

JEZIČNE FUNKCIJE U REKLAMNOM STILU (NA PRIMJERIMA IZ RUSKIH ČASOPISA)

Sažetak: U ovom radu definira se pojam reklame, a istraživanje se ograničava na proučavanje reklame sa lingvističkog aspekta, prvenstveno sa aspekta funkcionalne stilistike. Tako se o reklamnom stilu govori kao o samostalnom i zasebnom. Posebna pažnja posvećena je strukturi reklamnog teksta u okviru koje se posebno ističe slogan. Jezične funkcije one su što reklamu, u danom slučaju suvremenu rusku reklamu, čini privlačnom za recipijenta, ali i vrijednom lingvostilističke analize.

Ključne riječi: reklamni stil, jezične funkcije u reklamnom tekstu, razvoj reklame, struktura reklamnog teksta, reklamni slogan

UVOD

Reklamni fenomen svakim danom privlači sve veću pažnju stručnjaka različitih profila. Psiholozi, kulturolozi, novinari, politolozi, ekonomisti, lingvisti – svi oni razmišljaju o reklamama i promišljaju je na sebi svojstven način, u okvirima svojih disciplina, a često i interdisciplinarno, odnosno krosdisciplinarno. Objekt reklame su odjeća, tehnika, lijekovi, kozmetika, najrazličitiji proizvodi, kao i različite vrste usluga, a danas je reklama prisutna u skoro svakoj oblasti ljudske djelatnosti.

„Reklame su danas postale iznimno zanimljiv kulturološki proizvod, jednako važan proizvođačima kao i potrošačima. Nema više načina da se zaustavi medijska proizvodnja ni potrošnja reklama, jer taj žanr najizrazitije ostvaruje san o interaktivnoj sponi medija i medijskih korisnika. Reklama pokazuje kako biti u društvenoj interakciji s onima koji čine to isto što i ja, odnosno pokazuje kako pripadati zajednici, kako biti uključen u grupu“ (Zgrabljic Rotar 2005: 7).

Čovjekov životni stil u suvremenom svijetu, u kojem tržišno-ekonomski odnosi određuju i društvene odnose, pod ogromnim je utjecajem medija čiji su neodvojivi dio reklame. Reklame su senzacionalne, baš kao i vijesti u žutoj štampi, pretvaraju sve u važan događaj, u spektakl. Virtualnost se sve više isprepliće sa realnošću tvoreći simulakrume a pojedinac egzistira u *društvu spektakla* (o tome v. u Debord 1999).

DEFINICIJA, KLASIFIKACIJA I RAZVOJ REKLAME

Riječ *reklama* latinskog je porijekla i dolazi od latinskog glagola *reclamo, reclamare* koji znači „vikati, protiviti se“. U *Rječniku bosanskoga jezika* (S. Halilović, I. Palić, A. Šehović 2010) navedena je sljedeća definicija: 1. populariziranje industrijskih proizvoda i različitih usluga koje se vrše planski, putem masovnih medija; publicitet 2. *meton.* oglas ili spot u masovnim medijima kojim se proizvođači obraćaju potrošačima kako bi ih potakli na kupovinu svoje robe i korištenje usluga 3. *pren. razg.* pretjerano isticanje, hvaljenje: praviti kome reklamu. U *Rječniku hrvatskog jezika* (1998) Anić reklamu definira kao: 1. djelatnost kojoj je svrha da posredstvom masovnih medija pridobije stanovništvo na potrošnju robe i usluga; trgovačka, ekonomska propaganda, 2. (*meton.*) oglas u masovnim medijima kojim se stanovništvo potiče na potrošnju robe i usluga. U ruskom (реклама), kao i u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku, te npr. i u francuskom jeziku (*la publicité*), termin *reklama* definira reklamu kao gotov proizvod s jedne, i reklamu kao reklamnu i marketinšku aktivnost, što uključuje reklamnu produkciju, s druge strane.

Postoji velik broj različitih klasifikacija reklame. Reklamu je tako moguće klasificirati na osnovu različitih osnovnih elemenata ili faktora zavisno da li se radi o: 1) predmetu koji se prezentira (reklama proizvoda, firme, usluge, ideje), 2) sferi primjene (politička, ekonomska, socijalna ili reklama koja se odnosi na provođenje slobodnog vremena), 3) adresatu (masovni potrošač ili stručnjak), 4) materijalnom nositelju informacije (reklama na televiziji, u štampi, na internet mreži, te poštanska ili vanjska reklama), 5) načinu argumentacije (racionalna, emocionalna, asocijativna) ili 6) sredstvu djelovanja, utjecaja (npr. direktna, indirektna, „tvrda“ ili „meka“¹) (o tome vidi u Kožina 2007).

---

¹ Riječ je o terminima koji se upotrebljavaju u proučavanju psihologije reklame, a radi se o dva različita pristupa oblikovanju reklame: „tvrda“ reklama djeluje na kupca da odmah kupi proizvod, a „meka“ stvara ugodnu atmosferu, utječe na emocije i sporije djeluje na odluku o kupovini kod kupca.

Ono što je zajedničko svakoj reklamnoj poruci, bez obzira na date klasifikacije, to je da ona obavezno mora biti kratka, zanimljiva, jasna, dinamična, vjerodostojna i mora se ponavljati više puta. Osnovni cilj i glavni zadatak svake reklame je promocija proizvoda i zarada.

Reklama se distribuira i plasira putem različitih kanala, od poštanskih pošiljki, zasebnih izdanja (prospekti, katalogi, plakati, leci), u dnevnom tisku (članci, oglasi, dodaci, umeci), emitira se na televiziji, na internetu, na radiju ili u kinu. Novine i časopisi prepuni su reklamnih poruka, kao uostalom i internetske stranice. Sadržaji reklamnih panoa i hodajućih reklama izazivaju znatiželju i privlače pozornost potencijalnih kupaca.

„Svaki jezični (i drugi element) reklamnoga teksta izabire se na temelju poznavanja psiholingvističkih modela ljudskoga procesiranja jezika, na poznavanju navika i aspiracija potencijalnoga konzumenta te na njegovu doživljavanju straha“ (Udier 2006: 714).

Govoreći o začecima reklame Krešimir Bagić navodi kao primjere nagovaračke slogane pompejskih trgovaca iz 5. stoljeća prije naše ere, babilonske natpise stare pet tisuća godina koji hvale usluge jednog obrtnika i kompozicije flautista u Kini u 8. stoljeću prije naše ere (2006: 43-44).

U Rusiji se reklama intenzivnije počinje razvijati početkom 19. stoljeća i, iako možemo primijetiti kaskanje za europskom reklamnom praksom, već početkom 20. stoljeća reklama u Rusiji približila se europskom obrascu i standardima. Privatna reklama počinje se razvijati tek poslije Građanskog rata. Tada se otvaraju prve reklamne agencije (*Рекламтранс, Связь, Промреклама, Мосторгреклама*) koje svoje reklamne oglase smještaju u tramvaj, u foaje teatra ili u hotelsko predvorje. U postsovjetskoj Rusiji tijekom 90-ih godina reklama i reklamiranje brzo su pronašli svoje mjesto na tranzicijskom tržištu, a oko 2000. godine ruska se reklama "europeizirala", ili prikladnije rečeno, globalizirala, prateći standarde i svjetske trendove².

MJESTO REKLAME U SISTEMU FUNKCIONALNIH STILOVA REKLAMNI STIL

Sistem funkcionalnih stilova mijenja se u skladu sa društvenim razvojem i promjenama. Zato se kroz različita razdoblja mijenja i klasifikacija funk-

² O tome da reklama prodaje sve, pa i samu sebe, svjedoči i kuriozitet da se osim u tiskanim i digitalnim medijima, na panoima, na prijevoznim sredstvima, na ljudima (hodajuće reklame, tzv. ljudi-sen-dviči), baš u Rusiji reklame mogu smjestiti i na pse lutalice, a nedavno i na moskovske pločnike.

cionalnih stilova, što je posebno izraženo nastankom novih realija, npr., u suvremeno doba, pojavom i razvojem visoke tehnologije.

Funkcionalna stilistika nije jednostavno odredila mjesto reklame u sistemu funkcionalnih stilova koji se stalno razvija. U početku se reklama svrstavala u administrativni stil, zatim u publicistički, da bi se kasnije izdvojila kao zaseban stil.

„U knjizi Josipa Silića i Ive Pranjkovića (2005: 379) *Gramatika hrvatskoga jezika*, administrativno-poslovni stil definira se kao stil koji ‘obuhvaća govor ureda, govor industrije, govor trgovine, govor politike, govor vojske i govor reklame.’ Navedeni autori nadalje navode kako su odlike toga stila: jednostavnost, jasnoća, točnost, potpunost, stilska neobilježnost i kliše-jiziranost. Pri analiziranju jezika reklamnih poruka istaknuto je kako je jezični izričaj u reklamama obilježen brojnim riječima u prenesenom značenju, zatim uporabi različitih stilskih figura, kao i igri riječi što zasigurno nije obilježje administrativno-poslovnoga stila“ (Bjelobrč 2009: 69).

Vremenom se pokazalo da stil reklame ne odgovara onome što je administrativni stil pa ga neki autori počinju izdvajati. Tošović je u svojoj klasifikaciji izdvojio reklamni međustil. Katnić-Bakaršić stil reklame izdvaja kao samostalan stil i promatra ga kao zaseban stil (2001: 65). Vodeći se upravo činjenicom da klasifikacija treba pratiti razvoj sistema funkcionalnih stilova, i upozoravajući na moguće promjene u budućnosti, ova autorica izdvaja reklamni stil zbog niza njegovih osobnosti. Reklamni stil specifičan je zato što se ne svodi samo na verbalni, prirodnojezični kod, već i vizualni kod, a u zavisnosti od medija u kojem se realizira može imati i auditivni kod (Katnić-Bakaršić 2001: 186). Reklama se stoga odlikuje svojom složenom semiotičkom prirodom.

Reklamni stil zaslužuje dakle da se promatra kao zaseban jer on osim verbalnog sadrži i vizualni, a ponekad i auditivni kod (televizijska i internet reklama). Na svim jezičnim nivoima jezična sredstva su u velikoj mjeri stilogena. Od jezičnih funkcija prevladava konativna funkcija, zbog persuasivne prirode reklamne poruke. Figurativnost je jedno od glavnih stilskih obilježja reklamne poruke, što je uvjetovano kratkoćom i ograničenošću forme.

„Poput književnoumjetničkog stila, i reklamna verbalna poruka može biti formirana od najrazličitijih resursa jezika“ (Katnić-Bakaršić 2001: 189).

Prvi ruski stilističar koji je proučavao stil reklamnog teksta bio je V. G. Kostomarov (o tome v. u Kožina 2007). Stilistika reklame kao naučna i primijenjena disciplina koja proučava zakonitosti funkcioniranja jezičnih sredstava u reklamnom tekstu još uvijek se formira u ruskoj funkcionalnoj stilistici.

Reklama je neodvojivi dio života suvremenog društva. U kapitalističkom sistemu ona je čvor u kojem se ukrštaju i uzajamno djeluju ekonomija i ideologija. Taj odnos posebno se, između ostalih, proučava u okviru diskursne stilistike.

STRUKTURA REKLAMNOG TEKSTA. SLOGAN.

Upravo ekstralingvistički faktori (npr. ograničen prostor ili vrijeme reklamiranja) utječu na strukturu reklamnog teksta koji je u rezultatu sažet, koncizan i kompaktan. Specifična gustoća komprimiranog reklamnog teksta ima za cilj zaintrigirati primatelja, izazvati njegovo iznenađenje, u nekim slučajevima čak i uzbuđenje, i potaknuti ga na kupovinu. Ističući određene vrijednosti, reklama utječe na životni stil kod pripadnika ciljne grupe. Struktura reklamnog teksta određena je i persuasivnom funkcijom reklamne poruke.

„Promatrajući tekstualnu konstrukciju novinskih oglasa, svi se oglasi mogu rastaviti na naslov, podnaslov, potpis i dodatni tekst. Takav izgled oglasa nije slučajaj. Ako listajući neki časopis, okrene grafički i tekstualno interesantno oblikovanu stranicu, pažnja i interes recipijenta bit će aktivirani. Pažnja i interes prva su dva elementa iz četveročlanog niza koje bi reklamna poruka trebala pokrenuti u svijesti potrošača da bi bila uspješna. Druga dva elementa su želja i akcija“ (Đurin 1999: 211).

Ime proizvoda ili robno ime po pravilu je sintagma ili leksem koji je zvučan, lako pamtljiv ili neobičan. Reklamni tekst se sastoji od 5 dijelova: naslov, podnaslov, osnovni tekst, komentar koji prati sliku ili fotografiju te slogan, a neki istraživači navode tri glavna dijela: naslov, osnovni tekst i slogan.

Slogan je nositelj osnovne reklamne ideje i jedna od temeljnih sastavnica složene reklamne poruke koja se pojavljuje u različitim oblicima oglašavanja u suvremenim medijima. Sažetost i kratkoća promidžbene poruke ogleđa se upravo u sloganu. Njegova je funkcija da privuče pažnju kupaca i da na efektan i lako pamtljiv način predstavi temu i ideju proizvoda koji se reklamira. Kratkoća i jasnoća slogana često ga čine aforističnim. Slogan može biti i u formi uopćenog imperativa.

Često se nalazi na početku, ali može doći i na kraju reklamnog teksta, kao svojevrsan zaključak. Navest ću tek nekoliko primjera iz korpusa. Pariška tvrtka *L'Oréal* svoj već naširoko poznati slogan (1) vremenom je modificirala u (2) prelazeći tako sa ekspresivne na konativnu jezičnu funkciju. *Toyota* u svom sloganu koristi imperativ (3). *Alpen Gold* koristi

se sloganom koji se semantički *otvara* tek u sprezi sa slikom (4). Slogan (5) prepoznatljivim čini dezodorans *Rexona*.

(1) Ведь я этого достойна!
(Elle, 10/98., 237.)

(2) Ведь Вы этого достойны!
(Marie Claire, 8/08., 41.)

(3) Управляй мечтой TOYOTA.
(Marie Claire, 8/08., 12.)

(4) Главное внутри.
(Liza. 44/05., 69.)

(5) Рехона. Никогда не подведет!
(Marie Claire, 10/07., 209.)

Iako nije bio dio korpusa, želim spomenuti jedan od najpoznatijih slogana – onaj tvrtke *Pepsi* iz 1984. godine: *Pepsi* – izbor nove generacije (6).

(6) „Pepsi – выбор нового поколения“³ ili Новое поколение выбирает Pepsi. (=Pepsi. The Choice of a New Generation.)
(<http://www.adme.ru/rejting-adme/luchshie-slogany-stoletiya/>)

Bez obzira na to koje su jezične funkcije prisutne u sloganu ili koja su jezična sredstva korištena u njegovom oblikovanju, slogan je jedna vrsta reklame u reklamama, ili reklama reklame. U već sažetoj reklamnoj poruci, slogan još sažetije ponavlja njen sadržaj. Lakonično ponavljanje ključnih semantičkih elemenata vremenski i prostorno još je svedenije.

„Ukus i stil našeg vremena povezuje uspješan posao sa jasno određenim, potpuno svedenim oblikom, a nesređenost i užurbanost modernog života zahtijevaju draži koje djeluju u djeliću sekunde“ (Arnhajm 1985: 121-122).

Funkcija slogana je upravo da djeluje u djeliću sekunde, da ga recipijent zapamti što brže u što kraćem vremenskom roku, odnosno pamtljivost.

Ovaj rad posvećen je lingvostilističkoj analizi suvremene ruske reklame pa ću u narednom potpoglavlju ponuditi pregled jezičnih funkcija koje su preduvjet za proučavanje stila.

---

³ Slogan iz 80-ih godina, čijem je uspjehu doprinijela megazvijezda, sada već pokojni Michael Jackson. Zanimljivo je primijetiti da je Pepsi ultrapoznati slogan prodao firmi Mult-O-Meal pa nova generacija sada više ne bira Pepsi, već žitarice i kašu! (Naime, Mult-O-Meal bavi se proizvodnjom žitarica i kaša za doručak.) A o generaciji koja je izabrala Pepsi pisao je V. Peljevin u već spomenutom „istoimenom“ romanu *Generacija P*.

JEZIČNE FUNKCIJE

Čovjek komunicira kad želi prenijeti neku obavijest. Najčešće se tada služi prirodnim jezikom, sistemom znakova namijenjenih za komunikaciju. Svaki komunikacijski proces ima strukturu, odnosno shemu. Komunikacijska shema tako ima šest elemenata: pošiljatelja, poruku, kanal, kod, referenta, primatelja. Reklamni komunikacijski čin specifičan je, kao prvo, po prirodi primatelja. Primatelj poruke jeste pojedinac, odnosno svaki potencijalni kupac proizvoda, ali ovdje se prvenstveno radi o komunikaciji s masom u ulozu adresata (pa se zato i govori o ciljnoj grupi). Nagovaranje, uvjeravanje ili hvaljene proizvoda sadržaj su poruke koju proizvođač, i pisac reklamnih tekstova, odašilju različitim kanalima/medijima potrošaču. Druga specifičnost u komunikaciji između proizvođača koji je pošiljatelj i potrošača koji je primatelj je odsustvo povratne veze.

Primatelj poruke osigurava i upisuje značenje/enja u procesu jednosmjernog komunikativnog čina u kojem se kupnja identificira sa povratnom informacijom. Ukoliko se kupnja proizvoda ostvari, tek u tom slučaju možemo sa sigurnošću reći da su recipijenti postali istomišljenici, što se ponajviše ostvaruje zahvaljujući konativnoj funkciji koja djeluje na adresate.

Referencijalna (denotativna) jezična funkcija označava odnos između poruke i referenta. „Nalazi se u opisu proizvoda koji se reklamira, u davanju podataka o njemu, a po pravilu dolazi u kombinaciji iza nekih drugih funkcija“ (Katnić-Bakaršić 2001: 188). Dominiraju forme trećeg lica, pasivne i bezlične konstrukcije. Usmjerena na predmet poruke, ona teži što objektivnije, preciznije i vjerodostojnije prenijeti poruku. Pogledajmo nekoliko takvih primjera:

(7) Gucci часы. Стальной корпус, белый перламутровый циферблат, украшенный бриллиантами и оформленный в стиле «flinqué».

(Elle, 7/08., 47.)

(8) Требуются официанты: гибкий график работы, бесплатное питание и обучение.

(Time Out Москва, 43/05., 40.)

(9) Мульти спорт:

- точно составленные целевые программы,
- профессиональные тренеры,
- SPA-процедуры четкого назначения,
- постоянный контроль многих специалистов клуба.

(Time Out Москва, 38/05., 33.)

- (10) Фитокрем Аnew. Разглаживает морщинки. Восстанавливает четкие контуры Лица. Противостоит старению.
(MINI, 10/05., 23.)

Za ovu funkciju je karakteristično da poruka želi označiti realne stvari pa tako izbjegava emocionalno-ekspresivne elemente i teži ka točnosti i objektivnosti. Treba naglasiti da je referencijalna funkcija u reklamama uvijek prisutna, ali skoro nikad nije dominantna jer se svaki proizvod i usluga žele prikazati u što boljem svjetlu i na što bolji način.

Konativna (apelativna, prema K. Bühleru) **jezična funkcija** dominantna je u reklamama i javlja se češće od ostalih funkcija. Jasno je usmjerena na primatelja poruke, cilj joj je da na njega djeluje i najčešće koristi jezična sredstva i stilske figure usmjerene na adresate. Zato su „njena tipična jezična sredstva vokativ, drugo lice jednine ili množine i, naročito, imperativ“ (Katnić-Bakaršić 2001: 17).

- (11) Открывая новое, обретаешь вкус. Hennessy cognac.
(Marie Claire, 10/07., 97.)

- (12) Поймай солнце!
(Liza, 42/05., 161.)

- (13) Улыбнись! Ты в Андалусии.
(Marie Claire, 8/08., 33.)

- (14) Не имеет значения, какого цвета белье ты выбираешь.
(Elle, 9/03., 413.)

- (15) Твой аромат, твои правила.
(Time Out Москва, 44/05., 21.)

- (16) Ваша кожа будет именно такой, о какой вы мечтаете.
Теперь кожа будет именно такой, как вы хотите.
(Elle, 7/08., 2.)

Ekspresivna (emotivna) jezična funkcija predaje govornikove emocije i njegov subjektivni stav prema poruci, ali služi i da izazove emocionalne reakcije pa je tako česta upotreba jezičnih sredstava kao što su prvo lice jednine ili množine, eksklamativne rečenice, uzvici, pitanja koja izražavaju vrijednosni sud, frazeologizmi, lekseme ocjene. Primjer (17) u eksklamativnoj rečenici sadrži i igru riječi.

- (17) АББАсолютно солнечный мюзикл!
(Vash Dosug, 19/07., 85.)

- (18) Эта ночь будет особенной!
(Elle, 9/03., 399.)

(19) В моем мобильном все должно быть прекрасно..., Не хочу пропустить этот звонок!

(Time Out Москва, 38/05., 101.)

(20) Молодо выгляжу и прекрасно себя чувствую.

(Elle, 9/03., 14-15.)

(21) Я нашла деньги в пачке «Дарья»!

(Liza, 45/05., 65.)

(22) Исключительный виноград. Ценнейший антиоксидант. Настоящее чудо для кожи.

(Maire Claire, 10/07., 355.)

(23) Just for me. Radox. Только для меня. Мир, который создан мною и принадлежит только мне. Моя нежность, Мой покой, Мое возрождение, Мое прикосновение.

(Liza, 44/05., 19.)

Također, veoma je česta upotreba 1. l. množine koje podrazumijeva i sugerira samouvjerenost i samopouzdanje proizvođača (25). „Forma 1. l. inkluzivne množine objedinjuje proizvođača i potrošače (emitenta i recipijente poruke), čime se implicira solidarnost, bliskost između njih“ (Katnić-Bakaršić 2001: 187). Tako se u reklamama za kreme za lice firme *Vorozheja* proizvođač i konzument pomlađuju zajedno (25), dok je u primjerima (24) i (26) korišteno ekskluzivno *mi*.

(24) Новый журнал с новой игрой! Только у нас!

(Liza, 45/05., 111.)

(25) Молодеем во сне и наяву.

(Liza, 42/05., 79.)

(26) Переходим на единый тариф.

(Liza, 42/05., 171.)

Iako poruka naizgled izražava ili izaziva emocije, ustvari ima namjeru samo da provjeri i potvrdi vezu između dva sagovornika. Kao funkcija koja služi uspostavljanju, produženju ili obustavljanju komunikacije **fatička jezična funkcija** može se pratiti u reklamama koje se u jednom primjerku časopisa ponavljaju nekoliko puta, raspoređene s razmakom od jedne stranice. Tako se reklama za kupke *Radox* (23) ponavlja tri puta, pozicionirana uvijek na desnoj strani dvolisnice. Prvom reklamom uspostavljena je veza sa recipijentom i tijekom slijedeće dvije/tri ponovljene reklame ona se uspješno produžuje i učvršćuje. Fatička

funkcija sadrži i „formule pozdravljanja, obilježja početka i kraja konverzacije“ (Katnić-Bakaršić 2001: 17).

(27) Привет! Я ничего не обещаю, но каждый вечер я помогаю тебе найти свою любовь!

(Glamour, 1/12., 80.)

(28) Дорогие друзья! Мы обещаем, что вы проведете незабываемое время.

(Time Out, 44/05., 45.)

(29) За воплощение мечты!

(Glamour, 1/12., 135.)

(30) Внимание: дисбактериоз!

(Liza, 42/05., 33.)

(31) Добро пожаловать в край, где лето - круглый год.

(Maire Claire, 8/08., 33.)

Potrebno je svakako naglasiti i važnu ulogu **poetske (estetske) jezične funkcije**. Da bi pobudili zanimanje potrošača, tvorci reklamnih tekstova često pribjegavaju citiranju ili parafraziranju književnoumjetničkog teksta. Na taj se način, kao npr. i upotrebom stranog jezika, verbalna komponenta oneobičava. U reklamama se parafraziraju šaljivi stihovi sa čestitki povodom Nove stare godine (32), evociraju se bajke, npr. Pepeljuga u primjeru (33) što je primjer citatnosti reklame, u primjeru (34) krije se naziv drame George Bernard Showa *Дом, где разбиваются сердца*, a u primjeru (35) stihovi iz Puškinove *Байке о мртвој carevни и седморичи junака*. I stihovi citirani u reklami za kreme за руке *Ворожея* (36) су Puškinovi, из pjesme *Jesen*. Nakon uvodnih stihova slijedi duži tekst pa je njihova funkcija da u dovoljnoj mjeri zainteresiraju čitatelja da se upusti u daljnje čitanje.

(32) Новый год стрелою мчится
Приходи к нам веселиться!
Лучший праздник для детей –
Собираем всех друзей!

(Time Out Москва, 44/05., 125.)

(33) Dior Midnight Poison. Новая сказка о Золушке.

(Marie Claire Красота, 10/07., 130.)

(34) Бар, где разбиваются сердца.

(Time Out Москва, 44/05., 94.)

(35) Свет мой, зеркальце! Скажи...

(Elle, 10/98., 234.)

(36) „Люблю я пышное природы увяданье...“ - красота увядающей природы вдохновляет поэтов на прекрасные строки. Природная красота женщины вдохновляет ничуть не меньше, но осень подвергает красоту особым испытаниям - ветер, дождь, перепады температуры норовят оставить о себе напоминание в виде шелушения и трещинок на коже. Страдает не только лицо, от осени достается и рукам, и ногам. С бальзамом „Для рук и ногтей“ и бальзамом „Для ног“, входящими в серию косметических средств „Ворожея“, Ваши жесты будут изящными, а походка легкой и грациозной. В любое время года.

(Liza, 44/05., 119.)

Posebno je zanimljiva reklama za rižu *Golden Rice* (37) u kojoj se koristi autorska pjesma⁴. Smatram da bi u ovom slučaju sretnije rješenje svakako bila parafraza, koja se sreće kao čest stilski postupak u reklamama. Poetska funkcija ostvaruje se kada poruka postaje cilj komunikacije i kada je usmjerena na samu sebe.

(37) Путник усталый
В дом возле моря заходит с надеждой
Ночлега и трапезы получить у хозяйки

Путь непростой к познанию
Превосходного вкуса
Через поля золотые проходит

Рис Golden Fields
Мудрая хозяйка поднести
Ему хочет

Путь этот трудный
Легко прошла мудрая женщина
Лишь движением руки своей нежной

И созерцая золото солнца,
Странник вкусил заветного риса,
И вкус оценил

И путником быть перестал...

(Liza, 42/05., 89.)

⁴ Na svom blogu Denis Hvorostin s pravom je primijetio da je to ustvari antireklama zbog potpuno iznevjerene semantike. Naime, kraj pjesme može se protumačiti kao smrt putnika pa cijela pjesma funkcionira, kako šaljivo navodi bloger, kao legenda o trovanju putnika.

Nije rijedak slučaj da se književnoumjetnički tekst citira u reklamama nekog proizvoda. „Manja predvidljivost, a samim tim i veća retoričnost, pa i stilogenost bilježi se onda kada se reklamira predmet iz svakodnevnog upotrebe na ovaj oneobičen način“, s čim je u vezi i „korištenje različitih metatekstualnih postupaka u reklamama“ (Katnić-Bakaršić 2001: 189).

Metajezična funkcija u komunikacijskom procesu odgovara kodu a podrazumijeva definicije. Koristeći ovu funkciju, proizvođač pokušava kod kupca stvoriti sliku o kvaliteti proizvoda. Metajezična funkcija posebno je značajna u reklamama u kojima se imitira naučni stil (upotreba citata, definicija, zvjezdica u ulozima fusnota). „Ona je uvijek zastupljena u iskazima u kojima učesnici u komunikacionom događaju provjeravaju da li upotrebljavaju isti kod“ (Katnić-Bakaršić 2001: 19).

(38) Детская смесь «Малютка» (...) это сбалансированный источник питательных веществ, необходимых ему (ребенку) для активного роста и хорошего настроения.

(Liza, 44/05., 47.)

(39) Серебряный Жемчуг - новая зубная паста, разработанная с использованием последних научных достижений.

(Liza, 38/03., 37.)

(40) Innéov. Средство нутрикосметики для замедления выпадения волос и увеличения их объема с аминокислотой таурин, которая действует изнутри и концентрируется именно там, где формируется волос.

(Marie Claire, 10/07., 369.)

(41) Myokine. Средство коррекции мимических морщин.

(Marie Claire, 10/07., 95.)

Posebnu pažnju treba obratiti na **ludičku jezičnu funkciju**, koja je karakteristična za reklamne poruke. Ona zabavljajući i šaljivo koristi jezična sredstva kao što su paronimske atrakcije, kalamburi, igre riječima, akrostihovi, palindrom, glasovni simbolizam kao i neke druge načine oneobičavanja poruke (Katnić-Bakaršić 2001: 21). Česta je upotreba paronimskih atrakcija (44) i (48) kao i igra riječima (42) i (45).

(42) Кто сказал, что счетчик парковки должен выглядеть как счетчик парковки? Начните с чистого листа.

(Elle, 7/08., 69.)

(43) Интригующая... Стильная... Представительная... Динамичная...

К чему играть словами?

Им не выразить ваших чувств.

Toyota Corolla. Когда слова бессильны.

(Marie Claire, 8/08., 12-13.)

(44) Рациональный мир ратионель.

(Ikea, 2006., 152.)

(45) Во всем мире считается, что СУЛТАН хорош в постели.
Смотрите сами!

(Ikea, 2006., 40.)

(46) Установить вблизи детей. Использовать строго по игровому назначению.

(Liza, 38/03., 34-35.)

(47) Новый FIAT Bravo. Все сделано с безупречным вкусом.
Завораживает... Bravo! Bravo, FIAT!

(Elle, 7/08., 81.)

(48) Какого цвета твой каприз? Сок Caprice.

(Marie Claire, 10/07., 130.)

Kao što se vidi iz navedenih primjera, u kojima je naglašena ludička jezična funkcija, postupci kao što su transformacija i modifikacija poslovice i izreka osiguravaju njihov opstanak i čuvaju ih od zaborava. U navedenim primjerima poslovice se koriste kao prototekstovi. Želja pošiljatelja reklamne poruke da potakne primatelja na akciju – kupovinu može se izjednačiti sa željom reklamnog teksta za drugim tekstovima.

„Reklamna se evokacija najčešće služi parafrazom, figurom kojom se izvodi prepričavanje ili obrada kakve sentence, iskaza ili njegove kompozicije. Parafrastičko preispisivanje ponekad čuva, a ponekad izigrava značenjski potencijal evociranoga iskaza. Kada su u pitanju reklamne evokacije, u pravilu imamo posla s ludičkom parafrazom koja izigrava izvornu semantiku“ (Bagić 2006: 48).

Kombinacija jezičnih funkcija česta je u reklamama. U najvećem broju primjera nađenih u korpusu kombinirane su referencijalna i ekspresivna funkcija (49), (50) i (51). Upotrebljava se i kombinacija konativne i referencijalne funkcije (52), kao i referencijalne, konativne i ekspresivne funkcije (53) ili pak metajezične i ekspresivne kao u primjeru (54).

(49) Надежная и доступная сеть, Наиболее динамично развивающийся оператор, Высокое качество связи.

(Liza, 42/05., 11.)

(50) Пена Radox с экстрактами жасмина и гибискуса ласково ухаживает за кожей, тонизирует, восстанавливает силы.
(Liza, 44/05., 23.)

(51) Норвежская сельдь. То, что надо!
(Liza, 42/05., 150.)

(52) Вырежьте штрих-код с любой из перечисленных упаковок, наклейте на открытку и пришлите по адресу, указанному в инструкции к препарату. Не забудьте написать обратный адрес, на который мы вышлем выбранный Вами подарок.
(Liza, 44/05., 98.)

(53) Мы открылись! Насладитесь утонченной роскошью и неповторимым стилем Lexus. Добро пожаловать в «Лексус – Кунцево Авто» - официальный дилерский центр Lexus в России.

- Продажа
- Сервис
- Запасные части
- 3 года гарантии
- Тест-драйв
- Круглосуточная техническая поддержка.

(Elle, 9/03., 257.)

(54) Растительные экстракты, сохраняющие молодость. Красивые глаза в течение всего дня благодаря гибискусу, коричневым водорослям, репейнику.
(Maire Claire, 10/07., 43.)

ZAKLJUČAK

Reklamni stil specifičan je po upotrebi verbalnog, vizualnog i auditivnog koda. Osnovna je funkcija reklame persuasivna, a primatelj poruke jeste potrošač. Spacijalno ili temporalno ograničena (što je izravno povezano s ekonomijom, npr. cijena oglasnog prostora) teži prenijeti što više informacija o reklamiranom proizvodu. U tu svrhu koristi sve vrste jezičnih funkcija kombinirajući ih na različite načine i u različitom obimu. Referencijalnu funkciju koristi u opisu proizvoda, kao i u nekim praktičnim elementima (broj telefona, adresa, itd.). Najčešće se sreće kombinacija

nekoliko jezičnih funkcija. Sugestivno i ubjeđivački djeluje na recipijenta/potrošača koristeći konativnu funkciju, a uz pomoć ekspresivne funkcije pobuđuje želje i emocije kod pripadnika ciljne grupe.

Reklama se neprestano razvija i stalno pronalazi nove forme prilagođavajući se recipijentu i tržišnim zakonima. Ona se, kao i društvo, oblikuje pod utjecajem rapidnog razvoja suvremenih tehnologija i globalizacijskih procesa u okolnostima ubrzanog tempa života u informacijskom društvu.

IZVORI

1. Elle (Rusija), oktobar 1998.
2. Elle (Rusija), septembar 2003.
3. Liza (Rusija), br. 38, 15. septembar 2003.
4. Time Out, Moskva (Rusija), br. 38, 26. septembar – 2. oktobar 2005.
5. MINI (Rusija), oktobar 2005.
6. Liza (Rusija), br. 42, 17. oktobar 2005.
7. Liza (Rusija), br. 44, 31. oktobar 2005.
8. Time Out, Moskva (Rusija), br. 43, 31. oktobar – 6. novembar 2005.
9. Liza (Rusija), br. 45, 7. novembar 2005.
10. Time Out, Moskva (Rusija), br. 44, 7. – 13. novembar 2005.
11. IKEA (Rusija), 2006.
12. Vash Dosug (Rusija), br. 19, 10. - 20. maj 2007.
13. Marie Claire (Rusija), oktobar 2007.
14. Marie Claire Kpacora (Rusija), oktobar 2007.
15. Elle (Rusija), juli 2008.
16. Marie Claire (Rusija), avgust 2008.
17. Glamour (Rusija), januar 2012.
18. Glamour (Rusija), februar 2012.

INTERNETSKI IZVORI

1. <http://www.adme.ru/rejting-adme/luchshie-slogany-stoletiya-23755/>
(pristupljeno 20. 4. 2011.)

LITERATURA

1. Anić, Vladimir. *Rječnik hrvatskoga jezika* (3. izd.). Zagreb: Novi Liber, 1998.
2. Arnhajm, Rudolf. *Vizuelno mišljenje*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1985.
3. Bagić, Krešimir. „Figurativnost reklamnog diskurza“. (u:) Granić, J (ur.). *Jezik i mediji – jedan jezik : više svjetova*. Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2006, 43-52.
4. Bjelobrk, Vladimir. „Kojemu funkcionalnom stilu pripadaju reklame?“. (u:) *Hrvatistika, studentski jezikoslovni časopis* god. 4., br. 3, Osijek: Filozofski fakultet Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, 2009, 67-73. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=1043s98 (pristupljeno 19. 4. 2011.)
5. Debord, Guy. *Društvo spektakla & komentari društvu spektakla*, Zagreb: Arkzin, 1999.
6. Đurin, Sanja. „Reklamna poruka“. (u:) Badurina, N., Ivanetić, N., Pritchard, B., Stolac, D. (ur.). *Teorija i mogućnost primjene pragmatolingvistike*. Zagreb, Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 1999, 203-220.
7. Halilović, Senahid – Palić, Ismail – Šehović, Amela. *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2010.
8. Katnić-Bakaršić, Marina. *Stilistika: (priručnik za studente)*. Sarajevo: Ljiljan, 2001.
9. Кожина, Маргарита Николаевна. *Стилистический словарь русского языка*, CD. Москва: Флинта, ИДДК, 2007.
10. Poljanec, Radoslav, Madatova-Poljanec, Serafima M. *Rusko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Školska knjiga (pretisak I. izdanja iz 1987. g.), 2002.
11. Розенталь, Дитмар Эльяшевич. *Русский язык. Справочник-практикум: Управление в русском языке. Практическая стилистика*. Москва: ООО Издательство Оникс, ООО Издательство Мир и Образование, 2007.
12. Udier, Sandra Lucija. „O jeziku reklame“. (u:) Granić, J. (ur.). *Jezik i mediji – jedan jezik : više svjetova*, Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2006, 711-721.
13. Rotar Zgrabljic, Nada. „Medijska pismenost, medijski sadržaji i medijski utjecaji“. (u:) Rotar Zgrabljic, N. (ur.). *Medijska pismenost i civilno društvo*, Sarajevo: MediaCentar, 2005.

ЯЗЫКОВЫЕ ФУНКЦИИ В РЕКЛАМНОМ СТИЛЕ (НА ПРИМЕРАХ ИЗ РУССКИХ ЖУРНАЛОВ)

РЕЗЮМЕ

Стиль рекламы характеризуется использованием вербального (словесного), визуального (зрительного) и аудитивного (слухового) кодов. Основная функция рекламы - убеждающая, а получатель является потребителем. Ограниченная во времени или в пространстве (что напрямую связано с экономикой, например, со стоимостью рекламного пространства), реклама стремится передать как можно больше информации о рекламируемом товаре. С такой целью, в рекламе используются все виды языковых функций, комбинированные по-разному и в разной степени. Референтивная функция используется в описании продукта, как и в некоторых практических элементах (номер телефона, адрес, и т.д.). Наиболее часто встречается сочетание нескольких языковых функций. Реклама воздействует на получателя/потребителя убеждающее и внушающее, используя конативную функцию, а с помощью экспрессивной функции пробуждает желания и вызывает эмоции среди членов целевой группы.

Реклама постоянно развивается и находит все новые формы, приспособляясь к получателю и к рыночным законам. Реклама, равно как и общество, формируется под влиянием быстрого развития современных технологий и процессов глобализации в обстоятельствах ускоренного темпа жизни в информационном обществе.

Alma Sokolija

METHODOLOGIES D'ENQUETES DANS LES RECHERCHES SUR L'ARGOT

Résumé: Dans ce travail nous allons explorer, à partir de notre travail sur la thèse de doctorat sur l'analyse contrastive des argots de Sarajevo et Paris, quels sont les meilleures méthodes de recueillir les corpus dans les deux langues. Inspirée par les études sociolinguistiques, nous avons d'abord utilisé l'observation participante pour avoir un aperçu de ce phénomène et de sa base sociologique. Cela nous a permis de faire la connaissance avec les locuteurs de l'argot, particulièrement ceux qui sont rejetés par la société et par conséquent révoltés. De la sorte nous avons pu leur proposer l'inerview comme la deuxième méthodologie de collecter le corpus. Finalement, pour pouvoir quantifier les recherches, nous avons aussi utilisé les enquêtes écrites. Chaque de ses méthodologies a ses bons et ses mauvais côtés mais nous préconisons leur emploi dans l'ordre que nous avons mentionné: observation participante, interview, enquêtes écrites.

Mots clefs: sociolinguistique, argots, observation participante, interview, approche qualitative, approche quantitative

INTRODUCTION

Le point de départ de ce travail sont les méthodologies d'enquête que j'ai utilisées pendant mes recherches sur l'argot français est bosnien pendant ma thèse de doctorat qui était essentiellement une analyse contrastive linguistique et sociolinguistique de ces deux argots.

Mon objectif est de revoir les techniques de création des corpus lors des recherches sociolinguistiques en analysant les qualités est les défauts des enquêtes écrites, des interviews et de l'observation participante.

Etant donné la nature de l'argot, expression du substandard, et sa fonction cryptique qui veut qu'on souhaite cacher le message d'une partie

du public, le sociolinguiste a besoin d'autres méthodologies d'enquêtes lors de la création du corpus que dans d'autres recherches linguistiques. Également, l'ordre d'application de ces méthodologies est important pour la réussite de la recherche. C'est surtout le cas lors du travail sur l'argot des jeunes des banlieues ou l'argot des voyous. Dans ces cas-là, il faut acquérir la confiance de l'argotier pour qu'il vous délivre son code qui est aussi le moyen de travail de l'argotier. Ainsi l'approche du public s'avère plus difficile et exige plus de temps de la part du chercheur puisque l'argotier ne veut souvent pas démasquer son code qui fait partie intégrante de son identité et de son milieu de travail.

OBSERVATION PARTICIPANTE

Dans ce type de recherches une approche qualitative est plus appropriée et elle peut être réalisée par l'application de l'observation participante. L'essence de cette approche méthodologique qu'utilisaient les sociologues de l'école de Chicago, selon les approches des anthropologues et des journalistes de terrain, est dans le fait qu'on se place à l'intérieur d'un groupe donné, en s'immergeant dans un milieu et en participant dans la vie de ses membres.

Je me suis inspirée essentiellement des travaux de William Labov (1978) sur le vernaculaire noir américain et les travaux d'Erving Goffman qui étudiait ainsi les Iles de Shetland (1973) ainsi que le fonctionnement des hôpitaux psychiatriques américains (1968).

Lors de l'application de cette méthode l'entrée et la justification de notre séjour sur le terrain sont de première importance. On a besoin des séjours prolongés sur le terrain, les hypothèses ne sont pas faites à l'avance mais elles se construisent petit à petit pendant l'observation. Pendant le travail sur le matériel recueilli, on a besoin d'une double perspective : celle du membre de la communauté étudiée et celle d'un chercheur qui fait les déductions d'une façon neutre après les recherches. La synthèse se fait parallèlement ou après l'application de cette méthode. C'est la meilleure méthode pour étudier un phénomène en profondeur, mais elle ne vous permet pas de recueillir un corpus enregistré ou écrit.

J'ai appliqué cette méthode en étudiant le langage des jeunes des banlieues parisiennes. Il s'agit des populations qui sont souvent marginalisées et il n'est pas facile, par conséquent, de les approcher. Pour avoir leur confiance, il fallait se trouver dans une situation égalitaire à la leur et

ne pas appartenir aux groupes sociaux qui leurs sont adversaires. Etant donné que j'ai eu l'occasion de travailler à Eurodisney Paris, où travaillait un certain nombre de jeunes des banlieues, j'ai pu passer un certain temps en travaillant avec eux, ce qui était nécessaire pour gagner leur confiance et les rassurer quant à ma propre identité. Il faut savoir qu'on était dans la même situation des employés mal payés et exploités par un grand patron, ce qui créait une certaine connivence entre nous.

Progressivement, j'ai pu apprendre les choses sur eux, comprendre comment ils vivent, quelles sont leurs motivations, ce qui explique leur comportement linguistique et non linguistique. Ce n'est qu'après un certain temps, un an à peu près, que j'ai osé leur proposer les interviews en minimisant leur importance. Je leur disais que «je faisais un petit travail pour la fac ». C'est ainsi que j'ai pu découvrir leur sociolecte ainsi que les codes secrets utilisés lors des vols à la tire dans le métro, mais aussi le fait qu'ils profitaient des failles du système d'Eurodisney pour voler dans les caisses de l'entreprise.

Si l'on ne cherche pas un corpus enregistré ou écrit, les séjours prolongés sur le terrain peuvent suffire au linguiste qui apprend et note les productions pour constituer un corpus suffisant. Dans mon cas cela m'a permis de constituer un pré-corpus qu'il fallait par la suite confirmer par les interviews et les enquêtes.

INTERVIEWS

L'application des interviews présuppose certaines difficultés. Les interviewés ne sont pas toujours à l'aise en sachant qu'ils vont être interviewés puisque leurs productions, quoique anonymes, vont être analysées et étudiées. Il faut donc savoir les mettre à l'aise, leur garantir l'anonymat, les détendre et les faire bavarder au maximum, ce qui n'est pas toujours facile et dépend du trac de l'interviewé ainsi que de sa personnalité, notamment s'il est inhibé ou pas.

Les interviews doivent être structurées, préparées et guidées. Il est souhaitable de décliner le profil de la personne : son âge, son sexe, sa profession, son habitat. Pour mettre l'interviewé à l'aise on peut parler de ses projets, ses intérêts, ses amis, des milieux où il gravite. Puisque l'argot fonctionne autour de grands ensembles thématiques, il est souhaitable de suggérer un mot argotique et de demander à l'interviewé ses synonymes argotiques. Puisqu'il voit que vous employez le mot du même registre ou

les gros mots, il sera moins gêné. Si vous êtes détendu il se détendra plus facilement et vice-versa.

Les interviewés sont généralement plus à l'aise s'ils sont plusieurs face à l'intervieweur. Il peut même vous arriver qu'ils essayent de vous impressionner s'il s'agit de jeunes argotiers comme le prouve une de mes anecdotes sur une de mes interviews. Notamment, je me suis retrouvée un soir vers 21h seule dans le RER en rentrant de chez Eurodisney avec un groupe de jeunes garçons, entre 16 et 18 ans. A l'époque j'avais 25 ans et j'étais plutôt mignonne, donc, je convenais à ce qu'ils dénommaient une « meuf ». C'était une petite bande de garçons qui avait son propre chef et qui voulait au départ me terrifier un peu par leur look de mâles en démarquant leur territoire. J'ai décidé de retourner la situation à mon profit, car, heureusement, j'avais mon magnéto sur moi. Je leur ai demandé si je pouvais les interviewer. Ça les a amusés un peu. Ils ont accepté. Le chef répondait le premier et les autres rajoutaient. Après quinze minutes d'interview sociolinguistique, cela a commencé à les ennuyer à mort et ils m'ont laissé tranquille.

Il est préférable d'éviter les interviews trop directifs où l'interviewé va se figer et va finir par répondre par « oui » ou par « non ». Il faut combiner les questions de type ouvert et fermé. D'autre part, l'interview ne doit pas durer trop longtemps, quelques 20 minutes au maximum, parce que au-delà il commence à fatiguer et énerver l'interviewé et on risque d'avoir de mauvais résultats ou des résultats faussés puisqu'ils sont forcés. Il est préférable de porter toujours le magnéto et de guetter le moment propice pour l'interview (lors d'un pot, une situation détendue), de préférence quand on a plusieurs interviewés en face de soi.

Lors de l'interview même un autre problème se pose. William Labov l'observe et le dénomme comme paradoxe de l'observateur. En fait, si l'interviewé sait qu'il est interviewé, il modifie son comportement et ses productions en les surveillant et en les corrigeant puisqu'il veut donner une meilleure image de lui-même. Nous le sentons quand nous nous apercevons que le comportement de l'interviewé change du moment où nous appuyons sur le bouton du magnéto. Ainsi, il m'arrivait que l'interviewé ne voulait pas donner une information ou censurait celle qu'il donnait. La seule façon d'éviter cette difficulté est d'utiliser l'interview en cachette qui pose un problème éthique puisque on utilise les productions sans l'accord de la personne.

D'autre part, si l'on a accord, on risque parfois d'avoir de mauvais résultats ou de perdre les résultats. Notamment, lors d'une de mes inter-

views d'une jeune fille des banlieues à cause de son autocensure, comme il s'agissait des mots vulgaires désignant le sexe des hommes et des femmes en argot, j'ai perdu toutes les données puisque cette jeune femme me les a effacées quand je me suis absentée pour quelques minutes. Cette anecdote parle ainsi de l'attitude de cette jeune femme envers son emploi de l'argot. Comme j'ai pu le constater lors de mes recherches, les femmes s'autocensurent plus sauf, peut-être, quant elles sont avec les femmes proches. Cela dépend aussi de l'âge de la femme.

ENQUETES

Les enquêtes écrites ont un avantage de permettre de recueillir en peu de temps beaucoup de données qui peuvent être quantifiées. Leur défaut est que les enquêtes seules ne permettent pas de connaître les enquêtés, leurs motivations ainsi que la nature de leurs argots. L'enquêté se fatigue assez vite et, par conséquent, répond mal ou alors ne réponds pas du tout à un certain nombre de questions. Les questions doivent être de type fermé pour qu'on puisse les exploiter, donc, elles sont d'une certaine façon déjà suggérées. Une enquête devrait durer 15 à 20 minutes grand maximum. Au-delà elle devient fatigantes et ennuyeuse pour l'enquêté. Si certaines cases ne sont pas remplies, cela peut être parce que l'enquêté ne connaît pas la réponse, qu'il est fatigué ou qu'il est gêné.

On propose souvent aux enquêtés un certain nombre de termes argotiques et on leur demande de:

- dire s'ils les connaissent
- de donner leur sens par synonymes ou traduction en langue standard
- de dire s'ils les utilisent (et dans quel mesure, éventuellement)
- de dire s'ils les jugent vulgaires ou non

Les mots devraient être contextualisés dans les phrases, ce qui prolonge les enquêtes. Autrement, certains mots ne sont pas nécessairement compris en tant qu'argotismes, notamment les métaphores (*une bombe, une tige, la citrouille* etc.) Par exemple, demander à l'interviewé de donner le sens du mot *con* dans l'exemple: *T'es con!* peut porter à la confusion parce que le mot peut dire et « bête » et « méchant ». D'autre part, dans l'exemple: *C'est sa meuf à lui*, l'interviewé va facilement déduire qu'il s'agit de la « copine ».

Les enquêtés peuvent difficilement juger dans quel proportion ils utilisent un mot parce qu'ils n'en sont pas souvent conscients. C'est pourquoi

les qualificatifs (« j'utilise : ») « souvent », « rarement », « jamais » sont difficilement quantifiables. D'autre part, ils vont surveiller leurs déclarations même dans les enquêtes anonymes, surtout s'il s'agit des mots vulgaires ou qu'ils jugent vulgaires et d'autant plus si les enquêtées sont des filles.

Le terme vulgaire est souvent confondu avec argotique. Donc, on risque d'obtenir la case vulgaire dans les enquêtes cochée pour tous ou la majorité des termes. C'est probablement parce que le lexique argotique contient un certain nombre de mots vulgaires, ayant un rapport avec la scatologie et/ou la sexualité. Ces sujets, normalement tabous, ne sont pas bannis en argot qui se sert souvent de la fonction expressive en dévoilant ces tabous. Certains enquêtés considèrent que tout ce qui est argotique est nécessairement vulgaire et cochent automatiquement toutes les cases. Il s'agit là des attitudes vis-à-vis de leur propre discours qui divergent de leurs vrais comportements, ce qui est difficile de constater sauf par les interviews en cachette. Donc, on ne peut pas avoir une bonne image sur ce qui est ressenti comme vraiment vulgaire mais plutôt une image sur les attitudes des enquêtés par rapport à leur langage et par rapport à l'argot en général. Ainsi, par exemple, les enquêtés peuvent qualifier les mots *bouffe* ou *meuf* comme vulgaires seulement parce qu'ils appartiennent à l'argot.

Un des bons côtés des enquêtes est qu'elles permettent la possibilité de quantifier les données. D'abord cela nous permet de constater si un terme est connu et employé et dans quelle classe des enquêtés. Pour ceci il faut que le profil de l'enquêté soit bien établi. Cela peut nous permettre d'isoler les générations des argots différents. C'était le cas dans nos enquêtes avec le vieil argot parisien et le nouvel argot des banlieues que nous avons dénommé le *français contemporain des cités* (FCC) selon Jean-Pierre Goudaillier (2001). Etant donné que l'on ne peut pas enquêter sur un grand nombre de termes pour ne pas fatiguer l'enquêté et avoir des résultats faussés on doit bien cibler et utiliser quelques termes bien choisis appartenant à ses strates différentes. Donc, on doit les connaître préalablement, par l'intermédiaire de l'observation participante analysée. Ainsi les termes *frangine, ma pomme* (« moi »), *manger les pissenlits par la racine* appartiendraient au vieil argot et les termes comme *jeuv, renoi, reum* appartiendraient au français contemporain des cités. Cela peut être confirmé par la génération de l'enquêté ainsi que par son lieu de résidence.

Les enquêtes permettent de croiser les résultats obtenus avec les variables : sexe, âge, profession ou plutôt classe socio-économique.

La variable sexe est intéressante parce qu'on peut avoir les attitudes divergentes chez les hommes et les femmes par rapport à la caractérisa-

tion du mot comme vulgaire ou non vulgaire en croisant la variable sexe de l'enquêté avec les cases où l'on juge ou non un mot comme vulgaire. Nos recherches ont montré que les femmes sont plus conservatrices et caractérisent plus souvent comme vulgaires les termes argotiques. Elles se censurent plus et on risque de ne pas avoir des données si l'on leur demande les termes qu'elles jugent comme très vulgaires (*chatte, bite, baiser* etc.), ce qui parle aussi de soi-même. Si l'on croise deux variables : sexe et âge, on peut peut-être avoir aussi les résultats intéressants parce que les femmes se censurent parfois un peu moins avec l'âge.

La variable âge permet de confirmer ou d'infirmer les hypothèses quant à la présence de différentes strates argotiques ainsi que de constater quelle classe d'âge est argotiquement la plus active, en croisant les cases « je connais » et « j'utilise ». Mais il faut relativiser l'importance du dernier, car on peut connaître un mot et ne pas être conscient si l'on l'utilise.

Quant à la variable qui concernerait la profession et la classe socio-économique des enquêtés nous pouvons dire que dans nos recherches nous avons eu à faire à la classe moyenne et aux jeunes des cités françaises. Nous avons pu constater que les classes moyennes connaissent encore un peu le vieil argot et utilisent les mots de l'argot commun. Par contre, ils ne connaissent pas la plupart des termes utilisés par les jeunes des cités parisiennes. D'autre part, ces jeunes des cités parisiennes ne connaissent pas le vieil argot mais connaissent l'argot commun et le français contemporain des cités. La seule population où l'on peut trouver un croisement de ces argots est la population des ex-prisonniers que nous avons aussi enquêtés, puisque dans les prisons les générations se croisent.

Dans les futures recherches sur l'argot il serait intéressant de comparer les classes suivantes : étudiants (universités publiques et grandes écoles), employés cadres (grossièrement classe supérieure) et employés non cadres (classe moyenne). On peut aussi cibler les lycéens (selon la commune), chômeurs, retraités (selon leur profession antérieure).

CONCLUSION

Après toutes mes expériences et recherches sur l'argot, je peux dire que je préconise un croisement des approches qualitatives et quantitatives. Il serait recommandable, si l'on étudie un argot en profondeur, d'utiliser les trois méthodes par ordre suivant : d'abord l'observation participante, puis les interviews et à la fin les enquêtes écrites pour quantifier et comparer

les résultats. Comme j'ai pu constater, cela permet d'étudier d'abord un terrain en profondeur, de gagner la confiance de l'argotier pour pouvoir l'interviewer par la suite et à la fin d'obtenir grâce aux enquêtes écrites les données qu'on peut quantifier.

J'ai pu appliquer ces méthodes parce que je me suis servi, par ailleurs, de la littérature du domaine de la sociologie, ce qui m'a permis de développer la trame théorique du travail ainsi que d'utiliser ses méthodes de travail.

BIBLIOGRAPHIE

1. Goffman, Erving. La mise en scène de la vie quotidienne: 1) La présentation de soi 2) Les relations en public. Paris: Les éditions de minuit, 1973.
2. Goffman, Erving. *Les rites d'interaction*. Paris: Les éditions de minuit, 1987.
3. Goffman, Erving. *Façons de parler*. Paris: Les éditions de minuit, 1987.
4. Goffman, Erving. *Asiles, étude sur la condition sociale de malades mentaux*. Paris: Les éditions de minuit, 1968.
5. Goffman, Erving. *Stigmate, les usages sociaux des handicaps*. Paris: Les éditions de minuit, 1975.
6. Goffman, Erving. *Les cadres de l'expérience*. Paris: Les éditions de minuit, 1991.
7. Goudaillier, Jean-Pierre. Comment tu tchatches ! Dictionnaire du français contemporain des cités. Paris: Maisonneuve et Larose, 2001.
8. Labov, William. *Sociolinguistique*. Paris: Les éditions de minuit, 1976.
9. Labov, William. *Le parler ordinaire, la langue dans les ghettos noirs des Etats-Unis (Language in the inner city)*. Paris: Les éditions de minuit, 1978.
10. Sokolija, Alma. *Comparaison des argots de la région de Sarajevo et de la région parisienne, approche historique, analyse linguistique et sociolinguistique des comportements et des attitudes, enquêtes et entretiens*. Lille: ANRT, Thèse à la carte, 2001.

METODE ANKETIRANJA U ISTRAŽIVANJIMA ŽARGONA

SAŽETAK

Ovim smo člankom nastojali da istražimo, na osnovu doktorske disertacije o kontrastivnoj analizi žargona Pariza i Sarajeva, koje su najbolje metode za prikupljanje korpusa u slučaju žargona. Ovdje smo izložili metodologiju kojom smo se rukovodili prilikom svojih istraživanja. Potaknuti sociološkim studijama, prvo smo primijenili participativnu opservaciju kako bi dobili uvid u ovaj lingvistički fenomen i njegovu sociološku pozadinu. Na taj način, mogli smo stvoriti spona sa korisnicima žargona, naročito onim koji su odbačeni od strane društva i stoga revoltirani. Jedino tako smo ih mogli privoljeti da pristanu na intervju, koji su druga metodologija prikupljanja korpusa. I konačno, kako bismo mogli kvantifikovati podatke, koristili smo također pismene ankete. Pokazalo se da svaka od ovih metodologija ima svoje dobre i loše strane, ali, radi što boljih rezultata, mi preporučujemo da se, kao što objašnjavamo ovim člankom, ove tri metodologije primjenjuju sljedećim redom: participativna opservacija, intervjui, pisane ankete.

Alma Sokolija

QUAND FAUT-IL COMMENCER AVEC L'ENSEIGNEMENT DE L'ARGOT DANS L'ENSEIGNEMENT DES LANGUES ETRANGERES ?

Résumé: Pendant notre travail en tant qu'enseignante en Master FLE nous nous sommes confrontée à des questions différentes: Est-ce qu'il faut introduire l'argot dans l'enseignement? Et si oui, quand l'introduire et comment? En dépit des avis défavorables de certains parmi nos collègues de l'ancienne génération en FLE, nous insistons pour le faire depuis plusieurs années et nous voulions par cet article contribuer un peu à la progression dans les attitudes des étudiants à l'égard de la problématique en question. C'est pourquoi nous avons fait ce petit travail pionnier en faisant des enquêtes auprès des étudiants du Master mais aussi de la Licence FLE. L'objectif était de saisir l'utilité de cet apprentissage et d'obtenir un retour d'information par écrit. Malheureusement, ce domaine de recherche souffre encore d'un manque de sources bibliographiques et nous avons dû nous inspirer de nos propres expériences d'enseignante et de notre travail de recherche en enquêtes entrepris dans notre thèse de doctorat. Ce travail montre que les étudiants approuvent l'introduction de l'argot mais qu'il s'agit aussi d'un changement des attitudes lent qui va de pair avec le changement des attitudes de leurs enseignants. Ceci démontre seulement que le processus de l'enseignement et un travail interactif et réciproque et qu'il possède une dialectique qui lui est propre et qui agit avec le temps.

Mots clefs: enseignement des langues, français langue étrangère, argot, compétences linguistiques, enquêtes

INTRODUCTION

Force est de constater que l'enseignement des langues étrangères souffre toujours de préjugés quand il s'agit de la transmission des compétences argotiques aux étudiants, et cela malgré le fait que cela porte préjudice aux étudiants. Notamment, une fois qu'ils finissent leur enseignement, ils se retrouvent le plus souvent démunis d'une compétence importante et se sentent désorientés quand ils vont dans le pays en question et entendent beaucoup de mots qui leur sont inconnus et qu'ils ne savent pas décrypter. L'objectif de l'enseignement des langues étrangères ne devrait pas être seulement la langue standard, mais aussi la langue vivante, et pourquoi pas l'argot? Est-ce le côté pudique de la vieille tradition de l'enseignement qui veut que l'on essaye d'éviter les sujets qui fâchent, les mots vulgaires, même quand ils sont employés en fonction métalinguistique (Guiraud 1973)? Ou s'agit-il d'un autre type de problèmes? Nous avons essayé pendant plusieurs années d'introduire l'enseignement de l'argot au niveau du Master 2 de FLE et nous avons remarqué que nos étudiants réagissaient d'une façon très positive à ce type de l'enseignement. Rien ne peut décrire la joie de ces étudiants une fois qu'ils ont découvert le poids et la force communicative d'un lexème argotique en langue étrangère. Ils ont alors le sentiment de parler et de vraiment posséder cette langue. Bien sûr, il s'agit aussi de choisir les méthodes appropriées pour la transmission de ces lexèmes.

Lors du 3ème colloque international consacré aux argots à Lodz en Pologne en 2009 (Sokolija 2009, 291-301), nous avons déjà abordé cette thématique et nous avons essayé de souligner la nécessité d'inclure l'étude de l'argot et des argots dans l'enseignement du FLE et d'expliquer les méthodes qu'on pourrait utiliser et qui sont basées sur notre expérience. Ici nous voudrions parler non seulement de la nécessité d'introduire l'enseignement de l'argot pendant les études de FLE mais aussi parler des stades où il serait le plus propice d'introduire ces enseignements. Nous avons fondé notre recherche sur les résultats des enquêtes et des interviews que nous avons menées avec nos étudiants de l'université de Sarajevo en Bosnie-Herzégovine en peu à l'instar de nos enquêtes lors notre thèse de doctorat (Sokolija 2001) et d'autres études menés en sociolinguistique (Labov 1976; 1978). Notamment, nous avons fait une enquête avec tous les étudiants et en Licence et en Master FLE 2 où nous leur avons posé certaines questions concernant leurs compétences argotiques en français et dans leur langue maternelle, leur conception de ce que c'est que l'argot, la nécessité de l'étudier pendant leurs études, et le

stade optimal où il faudrait commencer avec les études de l'argot. Nous allons présenter progressivement la grille de cette enquête et nous allons analyser ces résultats.

L'ENQUETE ET LES DONNEES SUR LES ENQUETES

En choisissant le lexique pour les enquêtes nous nous sommes inspirée des dictionnaires de l'argot (Goudaillier 2001, Colin, Mével 1990) et en choisissant la méthodologie pour les enquêtes nous nous sommes inspirée par les travaux sociolinguistiques de William Labov (Labov 1976; Labov 1978). L'enquête a bien sûr été anonyme et écrite, elle a eu lieu dans la langue maternelle des étudiants (à cause des étudiants en première année de Licence FLE qui sont parfois de vrais débutants en français), sauf pour les exemples en français. Nous avons interrogé les étudiants de trois années de Licence FLE et de deux années de Master 2 FLE. Il y avait en tout 70 enquêtés¹ dont 92% de femmes et 8% d'hommes. Leur âge moyen allait de 19 à 24 ans.

En introduisant une rubrique sur la profession des parents, nous avons voulu voir comment on pouvait situer socialement ces étudiants. Il s'est avéré que la majorité appartenait à la classe moyenne. Nous avons ensuite interrogé les enquêtés sur leur lieu de naissance, pour savoir s'ils étaient nés à Sarajevo et pour en déduire s'ils pouvaient connaître l'argot de Sarajevo. La plupart des étudiants étaient originaires de Sarajevo et ceux qui ne l'étaient pas y avaient vécu suffisamment pour apprendre l'argot de la ville. Nous leur avons demandé alors dans quel quartier de la ville ils vivaient et depuis quand (étant donné que la plupart des quartiers Sarajevo ont leurs spécificités sociolinguistiques). La ville est plutôt organisée en longueur, dans une cuvette qui s'élargit vers une plaine et qui est parsemée par certains quartiers qui sont un peu plus argotophones que les autres, mais dans une moindre mesure qu'à Paris. La plupart des étudiants appartenaient à des quartiers sociolinguistiquement neutres. Nous les avons interrogés aussi sur le lycée qu'ils avaient fréquenté, car cela aurait pu influencer leurs compétences argotiques, mais les résultats se sont montrés moyennement pertinents. En leur demandant s'ils avaient vécu à l'étranger, nous voulions savoir s'ils avaient acquis quelques com-

---

¹ Ce chiffre s'explique non pas par le nombre total d'étudiants en 5 années d'études, mais parce le nombre d'étudiants qui étaient présents lors des enquêtes et dont les enquêtes étaient quantifiables et dès lors représentatives.

pétences en argot français auparavant et, là, les résultats parlent en faveur de cette hypothèse. Finalement, nous leur avons demandé ce qu'ils aimeraient faire après avoir terminé leurs études, car nous voulions détecter éventuellement leurs prétentions sociales qui pouvaient être en corrélation avec leurs compétences argotiques (Sokolija 2001, 85-87). La plupart d'entre eux sont intéressés par une carrière de professeur de français et/ou de traducteur-interprète. Les résultats de cette réponse expliquent que la majorité des étudiants va ultérieurement affirmer qu'il faut absolument apprendre les mots argotiques; ils sont conscients, en effet, que, dans leur futur métier, ils auront besoin de cette compétence sociolinguistique.

LEUR DEFINITIONS DE L'ARGOT

Ensuite nous leur avons proposé une liste de questions où nous leur demandions de donner leur définition de l'argot et de donner des exemples de mots argotiques en français et en bosnien:

- *Qu'est-ce que l'argot selon vous?*
- *En quoi est-ce qu'il consiste?*
- *A quoi est-ce qu'il sert?*

Leurs réponses sont fort variables, mais correspondent, à peu près, à des fonctions argotiques reconnues par les sociolinguistes français. La plupart des étudiants définissent l'argot comme *le langage de la rue* et identifient ainsi l'argot à un certain substandard. L'argot pour eux c'est :

- « *le langage de la rue* »
- « *langage non-formel* »
- « *la façon de s'exprimer* »
- « *le langage parlé d'un certain milieu différent des autres* »

Une autre partie considère que c'est le langage des jeunes, mais qu'il peut exister aussi chez les plus âgés:

- « *(il) consiste en mots hyper branchés pour communiquer entre les jeunes* »
- « *(c'est) le langage des jeunes* »
- « *(il est) plus présent chez les jeunes* »

Certains reconnaissent la fonction de connivence et la fonction identitaire. Pour eux:

- « *(L'argot) sert à faciliter la communication dans les groupes des gens* »
- « *il permet l'inter-identification* »

Certains reconnaissent la fonction de familiarité:

- « *(L'argot) sert à la conversation détendue où l'on ne respecte pas forcément les règles et on a plus de liberté* »

Certains reconnaissent la fonction cryptique:

- « *(L'argot) sert à codifier les informations* »
- « *(L'argot) sert à différencier un groupe des autres et à la communication secrète* »

Certains ont une vision hypercorrective de l'argot (6% des enquêtés) :

- « *(Ce sont) habituellement les mots qui sont la forme incorrecte des mots standard* »

SUR LA NECESSITE D'APPRENDRE L'ARGOT

Nous leur avons ensuite posé la question si l'on devrait, pendant les études des langues étrangères, apprendre les expressions argotiques de la langue étrangère en question, et nous leur avons demandé de donner des arguments pour appuyer leur choix. Aucun étudiant n'a répondu « non », et ils ont tous donné des réponses et des arguments qui se tiennent:

- « *cela fait partie de la langue quotidienne et reflète les changements en langue et la culture* »
- « *il fait partie de la langue moderne* »
- « *elles (les mots) permettent une meilleure communication (entre les jeunes)* »
- « *oui, sinon on n'entend pas les mots et on ne comprend pas* »
- « *cela permet une meilleure connaissance de cette langue* »
- « *il faut aussi savoir les traduire (les mots argotiques)* »
- « *cela fait partie de cette langue* »
- « *parce que ces mots sont plus utiles que les mots archaïques qu'on nous apprend* »
- « *ainsi on peut savoir si l'on nous a insultés ou injuriés* »

A la question « en quelle année d'études il faudrait commencer à étudier plus sérieusement les expressions argotiques? », nous avons eu des résultats suivants:

- *En quelle année d'études faudrait-il commencer à étudier plus sérieusement les expressions argotiques?*

- *En 1ère année : 6 %*
- *En 2ème année : 8 %*
- *En 3ème année : 20 %*
- *En 4ème et 5ème années : 66 %*

Comment interpréter les réponses à cette question ? Elles dépendent certainement de l'année d'études de l'enquêté. La majorité des étudiants (au moins ceux qui comptent continuer les études en Master 2) considèrent qu'il faut sérieusement étudier l'argot pendant les deux dernières années d'études, tandis que ceux qui comptent s'arrêter après la Licence croient qu'il leur faudrait acquérir cette compétence avant la fin des études, ou alors ils considèrent tout simplement qu'il faut commencer avec l'argot avant le Master.

SUR LEUR COMPETENCES ARGOTIQUES

Puis, nous leur avons posé quelques questions pour vérifier leurs compétences argotiques (plus récentes) en langue maternelle :

- *Pensez-vous que vous utilisez les expressions argotiques dans votre langue maternelle?*
- *94 % disent « oui »*
- *6 % disent « non » ou plutôt « j'essaye de les éviter »*

Nous retrouvons probablement encore, dans la deuxième catégorie des réponses, la conscience hypercorrective des locuteurs qui ont des préjugés « moralisants » sur l'argot. A la question de savoir si leurs parents utilisent certaines expressions argotiques (équivalents de: *fric*, *condés* etc.), ils répondent de la façon suivante:

- *Est-ce que vos parents utilisent certaines expressions argotiques ?*
- *78 % non (une fois même: « non! »);*
- *12 % parfois;*
- *10 % oui.*

Ensuite nous leur avons demandé de donner deux exemples de mots argotiques, selon leur choix, dans leur langue maternelle. Presque tous les étudiants ont répondu correctement. Puis, nous leur avons posé une question plus précise en choisissant trois expressions de l'argot de Sarajevo plus récentes :

- Donnez la signification des mots suivants dans la langue standard:
  - *biti donji* (arg.: « passer pour un con »)=
  - *ofirati nekoga* (« faire téhon à qqn »)=
  - *biti namazan* (« être malin »)=

La quasi-totalité des enquêtés connaissent la signification de ces nouvelles expressions argotiques. Quand on leur a demandé de traduire le verbe *maznuti* (« choper ») en bosnien standard, les résultats sont les suivants :

- Traduisez le verbe *maznuti* (« choper ») en bosnien standard
  - 6 % ne connaissent pas le mot ou ne répondent pas à la question
  - 60 % le traduisent mal
  - 34 % le traduisent bien

Ceci parle en faveur du fait que la conscience des différences entre les registres n'est pas encore assez développée chez les étudiants pour une traduction intralinguistique. 8 % seulement connaissent l'équivalent de ce mot en argot français. Et, finalement, pour vérifier leurs compétences argotiques en français, nous leur avons soumis une liste de mots et nous leur en avons demandé les équivalents en bosnien standard et en argot de Sarajevo :

- Traduisez les mots suivants en notre langue + notre argot si vous les comprenez:

Signification en langue standard   *Equivalent en argot*

• <i>fric</i>	90%	70%
• <i>flic</i>	92%	80%
• <i>choper</i>	20%	10%
• <i>reum</i>	4%	4%
• <i>ieuv</i>	4%	4%
• <i>thune</i>	4%	4%
• <i>kiffer</i>	30%	10%

Les pourcentages expriment seulement les réponses exactes et parlent en faveur du fait que les mots de l'argot commun sont plutôt mieux connus que les mots du *français contemporain des cités (FCC)*². On peut expliquer cela par le fait que l'équivalent du *FCC* n'existe pas encore à Sarajevo et que, par conséquent, son assimilation se fait plus difficile.

² A ce titre voir Goudaillier 2001.

Autour du rap

L'importance du rap dans la « subculture » en Bosnie-Herzégovine a presque les mêmes valeurs symboliques qu'en « subculture » française, mais la présence du rap est moindre. Ceci s'explique éventuellement par une moindre mixité de la société en Bosnie-Herzégovine, même si les facteurs socio-économiques qui inspirent cette forme d'expression artistique restent essentiellement les mêmes (Goudaillier 2001, Décugis/Zémouri 1995, Lepoutre 1997). Puisque cette forme d'expression favorise l'occurrence des lexèmes argotiques, nous voulions détecter aussi dans quelle mesure les enquêtés suivaient ce courant musical en Bosnie-Herzégovine. Ainsi nous leur avons posé d'abord la question de savoir s'ils écoutaient du rap au moins occasionnellement:

- *Écoutez-vous du rap au moins occasionnellement?*
  - 80% répondent: « non »
  - 20% répondent: « oui »

Ensuite, nous voulions savoir s'ils aimaient cette musique et pourquoi :

- « *il traite des sujets sociaux et culturels* »
- « *à cause des textes qui sont vrais et bons* »
- « *il reflète la situation réelle dans la société* »
- « *à cause de bons messages* »
- « *à cause de l'humour, de la critique de société* »

Ou alors nous voulions savoir s'ils n'aimaient pas cette musique et pourquoi :

- « *c'est trop agressif* »
- « *il y a trop d'histoires sociales* »
- « *c'est une énumération de mots* »
- « *j'ai du mal à m'identifier à ce genre de musique* »
- « *cette musique est pleine de mots argotiques et impolis* »

S'il y a un certain nombre de réponses négatives, ceci peut s'expliquer du fait qu'il s'agit d'abord d'une majorité de filles et puis, aussi, qu'il s'agit dans la plupart des cas des jeunes issus des classes moyennes ou même moyennes-supérieures. Pour interpréter ces réponses, il faut savoir que la structure de la population à Sarajevo n'est pas, d'une part, la même qu'à Paris et que, d'autre part, la structure de la population étudiée ne correspond pas majoritairement à des jeunes révoltés qui connaissent vraiment

la précarité et les problèmes sociaux traités par les chansons rap. En comparant ces réponses avec leurs réponses quant à leur film ou leur auteur favoris (« Alexandre Dumas, Camus, Coelho, Huxley » etc.) ainsi qu'avec le contenu des réponses négatives, on peut supposer qu'ils sont dans le déni des problèmes sociaux et qu'ils se réfugient très probablement dans l'univers des feuilletons télévisés ou des émissions de la vie des stars en direct et qu'ils ont, par conséquent, une vision encore décalée de la réalité.

CONCLUSION

Et finalement, pour avoir une idée sur l'efficacité des méthodes utilisées pour transmettre les compétences argotiques, nous avons analysé les réponses de nos étudiants à la question suivante:

- *Il serait préférable d'apprendre l'argot de façon suivante:*
- *à travers les cours et les explications 70 %*
- *à travers la musique 80 %*
- *à travers les livres, les textes 30 %*
- *à travers les dictionnaires 6%*
- *à travers la conversation 70%*
- *votre proposition: à travers les films 2%*

Sachant que cette question permettait plusieurs réponses, on s'aperçoit que les enquêtés préfèrent apprendre l'argot dans le contexte et à travers les activités diversifiées. Les méthodes que nous utilisons maintenant puisent dans tous ces procédés dans des proportions différentes, mais une question méthodologique se pose cependant. Notamment, si nous utilisons un terme argotique vulgaire dans le contexte et en situation de conversation, nous sortons forcément de la fonction métalinguistique³ de l'enseignant du français, et ceci peut interférer sur le rapport enseignant-étudiant dans le sens qu'une connivence trop forte peut perturber un peu le rapport d'autorité que nous devons préserver. C'est pourquoi en expliquant des termes vulgaires, nous nous servons en principe de formules métalinguistiques et nous donnons le vrai équivalent à nos étudiants en les familiarisant avec l'intensité et l'expressivité des ces termes.

---

³ Ceci à cause de la puissance des tabous linguistiques abordés qui « transpercent » la barrière métalinguistique.

Il est indéniable que chaque méthode peut avoir ses avantages et ses inconvénients. Il s'ensuit de nos recherches qu'il faut sans doute faire apprendre l'argot aux étudiants en le contextualisant avec les autres registres de préférence et, en plus, il faut commencer le plus tôt possible avec l'apprentissage. Il serait préférable de le faire le plus progressivement possible, tout en développant la conscience des registres, et en langue maternelle et en langue étrangère, de l'apprenant. Les méthodes devraient idéalement être variées.

L'une des méthodes que nous utilisons à l'écrit est la rédaction avec la contrainte « à l'oulipienne ». Nous donnons un certain nombre de mots argotiques aux étudiants (en groupes par deux) et nous leur demandons une production écrite. La contrainte agit comme un stimulus et les étudiants apprennent, après qu'on leur explique le sens des mots ainsi que leur appartenance aux registres (*argot commun, argot classique, FCC*), comment les utiliser dans le contexte et, de la sorte, ils les assimilent. Cet exercice s'est montrée très productif tant en Licence qu'en Master FLE.

Une autre méthode « classique » consiste dans travail autour d'un dictionnaire bilingue des argots que nous avons élaboré dans notre thèse de doctorat (Sokolija 2001, 361-565). Ainsi nous travaillons, à partir d'une entrée, sur les familles des mots et sur la traduction intralinguistique (entre les registres) avec une méthode associative. Cette méthode est très productive, mais elle exige une concentration importante de l'enseignant et l'interactivité des étudiants.

Le travail sur le corpus musical exige d'avoir recours aux paroles (surtout s'il s'agit du rap). Nous utilisons les chansons disponibles sur *youtoube.com* et nous y trouvons aussi, dans la plupart des cas, les paroles des chansons rap ou alors des chansons contemporaines françaises qui contiennent des mots argotiques. L'assimilation est facilitée par le fait qu'on passe par un autre médium, une production chantée, une présentation visuelle. Cette méthode exige et implique aussi la familiarisation avec la civilisation contemporaine française.

Et finalement, faire visionner un film (*Trois frères, Dîner de cons* etc.) n'est envisageable qu'en Master et peut être fait soit globalement soit séquence par séquence. L'idéal est de le faire l'un après l'autre. Beaucoup de bruit dans le canal empêche souvent une bonne première compréhension. Cette méthode exige de multiples explications et contextualisations de la part de l'enseignant. L'humour basé sur le situationnel et le burlesque fonctionne mieux (*Trois frères*) que l'humour basé sur de multiples jeux de mots avec un débit important de la parole (*Dîner de cons*). Le contexte

basé sur les faits de la civilisation ou l'actualité politique en France (*Les guignols de l'info*) exige encore beaucoup trop d'explications de la part de l'enseignant même au niveau du Master 2.

En ce qui concerne la liberté que nous avons à enseigner l'argot aujourd'hui, nous pouvons dire qu'elle est maintenant plus grande, étant donné que certains des anciens enseignants qui étaient conservateurs dans leurs approche de l'argot ne sont plus enseignants au Département et/ou qu'ils ont compris que cette nouvelle approche est productive dans la mesure où les étudiants apprennent aussi la langue parlée et qu'ils souhaitent l'apprendre.

Nous profitons de cette liberté largement pour transmettre au moins aux étudiants en Master 2 le plus de compétences possibles. Il faut savoir qu'ils en sont très satisfaits et qu'ils nous en remercient à la fin de leurs études, ce qui est pour nous un signe important (*un feed back*) qu'il faut continuer dans ce sens.

Mais la situation n'est pas toujours idéale et il faut savoir qu'il y a encore beaucoup d'enseignants qui ne partagent pas notre avis. Certains restent conservateurs à cause du contenu parfois vulgaire des lexèmes argotiques et des tabous réveillés par eux (Guiraud 1975, Achard 1993). Certains se tiennent obstinément à des textes classiques et un peu désuets, cachant ainsi leur incompetence en fait d'actualité linguistique. Rares sont les enseignants qui connaissent vraiment bien l'éventail des registres dans les deux langues, parce que la façon dont la langue leur a été enseignée reflète une orientation pédagogique des apprenants vers les classes supérieures (ce qui est fondamentalement injuste) où l'on est censé ne jamais connaître ni utiliser les mots argotiques (ce qui est fondamentalement faux).

BIBLIOGRAPHIE

1. Achard, Pierre. *La sociologie du langage* (Que sais-je? 2720). Paris: PUF, 1993.
2. Colin, Jean-Paul / Mével, Jean-Pierre. *Dictionnaire de l'argot*. Paris: Larousse, 1990.
3. Décugis Jean-Michel / Zémouri, Aziz. *Paroles de banlieues*. Paris: Plon, 1995.
4. Goudaillier, Jean-Pierre. *Comment tu tchatches! Dictionnaire du français contemporain des cités*. Paris: Maisonneuve et Larose, 2001.
5. Guiraud, Pierre. *L'argot* (Que sais-je? 700). Paris: PUF, 1973.

6. Guiraud, Pierre. *Les gros mots* (Que sais-je? 1598). Paris: PUF, 1975.
7. Kacprzak, Alicja / Goudaillier, Jean-Pierre (éds.). *Standard et périphéries de la langue*. Lodz: Oficyna Wydawnicza LEKSEM, 2009.
8. Labov, William. *Sociolinguistique*. Paris: Les éditions de minuit, 1976.
9. Labov, William. *Le parler ordinaire, la langue dans les ghettos noirs des Etats-Unis (Language in the inner city)*. Paris: Les éditions de minuit, 1978.
10. Lepoutre, David. *Cœur de banlieue, codes, rites et langages*. Paris: Odi-le Jacob, 1997.
11. Sokolija, Alma. *Comparaison des argots de la région de Sarajevo et de la région parisienne, approche historique, analyse linguistique et sociolinguistique des comportements et des attitudes, enquêtes et entretiens*. Lille: ANRT, Thèse à la carte, 2001.
12. Sokolija, Alma. *De l'importance d'étudier l'argot dans l'enseignement de français langue étrangère*. Dans: Kacprzak, / Goudaillier, 2009, 291-301.

KADA POČETI SA UČENJEM ŽARGONA U NASTAVI STRANIH JEZIKA?

SAŽETAK

U nastavi stranih jezika redovno se privileguje učenje jezičke norme stranog jezika, tako da učenici i student često ostaju lišeni govornog i žargonskog segmenta tih jezika, što često konstatuju tek kada se jednom nađu na terenu tog stranog jezika. Naš je cilj u ovom članku bio da putem anketa provedenih kod studenata ustanovimo kolike su potrebe za učenjem ovih jezičkih segmenata i da ustanovimo da li studenti smatraju da bi i ovi segmenti trebali činiti sastavni dio nastave stranog jezika. Rezultati anketa ukazuju na to da studenti u najvećem broju slučajeva smatraju da se ovi segmenti jezika apsolutno trebaju uključiti u nastavu stranih jezika i na trogodišnjem studiju, a naročito na petogodišnjem studiju stranog jezika. U zaključku smo izložili neke metode putem kojih bi učenje govornog jezika i žargona bilo lakše ostvarljivo.

Alma Sokolija

TABOO EXPRESSIONS AND STIGMATIZATION AND THEIR MANIFESTATIONS IN LANGUAGE AND SLANG

Abstract: Taboos and stigmatization are universal categories, and their manifestations vary from one cultural community to another. This paper purports to show these phenomena as they manifest in the French and Bosnian languages, while providing their equivalents from the English language. The greater number of examples are illustrations of swear-words and insults, since they are explicit in substandard varieties and shunned or concealed in the standard language. While religious taboo expressions are more explicit in French, in Bosnian culture they play a lesser role, but are accompanied by taboo expressions about family relations, where the mother plays a sacred role. The analysis of stigmatization is based on Erving Goffman's book *Stigma*, and cites examples of expressions used in slang and language to describe particular social groups. Finally, this paper illustrates the ways in which language expresses the unconscious, thus revealing our most hidden impulses.

Key words: linguistic taboos, linguistic stigmatization, slang, vulgarismes, sociolinguistics

INTRODUCTION: ABOUT TABOOS

The word taboo entered into dictionaries first with research of cultures which appeared to us as distant and exotic ones. Nevertheless, more recent sources indicate that this concept concerns universal anthropological and sociological categories, things which change from one culture to another. In other words, it is about notions that manifest themselves in a different way in "primitive" societies, but, with different perspective, we came to the conclusion that even the most „modern" our day' societies are not deprived of these phenomena. Observing others can help us to understand ourselves.

The etymology of the word *taboo* refers to the Polynesian word *tabu* or *tapu* which designate something sacred and thus something forbidden and, therefore, something implicitly forbidden in a cultural and/or religious community¹. This concept was explored first when noticed by anthropologists who studied cultures on the Fijis, in Australia, Tahiti, Hawaii etc. Pointing out this category in the distant societies brought about a relativization and a vulgarization of the term. Thence, it includes today all interdictions in societies which concern the human relationships and/or the customs that are sacred or forbidden by religion or morality. In western societies, verily related to their religious schemes, subjects of taboos are frequently about sexuality and incest and their verbal manifestations are most frequently some allusions to that.

We shall take as example the very simple metaphor that the forbidden fruit is also the sweetest one because it reflects, inter alia, an existing social/psychological conflict which cannot find its solution. In order to illustrate these patterns we shall take a sociolinguistic corpus. Colloquial language and slangs are maybe the most eloquent in examples for these schemes since their metaphors reflect everyday life.

FAMILY AND RELIGION AS BASIC TABOOS IN BOSNIAN AND FRENCH CURSES

These simple examples draw their strength in the very sacred bond of taboos, the unconscious and language.

It is a common thing that curses, in all languages, touch these neuralgic points in all of us, more or less. In our PhD work upon a sociolinguistic but also semiotic analysis of Paris and Sarajevo's slangs (Sokolija 2001), we came to the conclusion that the central curses in the Sarajevo's slang, as well as in the slangs of the whole region (B/C/S), are those which strike the family as a stem cell with a mother as a center and other members of family as peripheral but also important factors. "A mother curse" (*Jebem ti mater!/I fuck your mother!*) does not imply only a verbal rape of a mother in Bosnian culture but it is also an attack to an oedipal bond of a son and a mother – if the curse is man-oriented, of course. This curse has a very strong emotional impact, *i.e.*, a very strong expressive/impressive linguistic function. A sister curse (*Jebem ti sestru!/I fuck your sister!*) is

---

¹ <http://fr.wikipedia.org/wiki/Tabou>; <http://en.wikipedia.org/wiki/Taboo>

also an allusion to a rape. The verbal rape of male relatives is less frequent but it exists, nevertheless. A homosexual rape is, in itself, a transgressing of a double taboo – if that curse is pronounced by a man (taboo of rape + taboo of homosexuality) as in example: *Jebem ti oca!* / “I fuck your father!”.

So, the sacred in Bosnia are family relationships in conjunction with sexuality. Therefore, it becomes clear that collective rapes during the last war in these regions were a kind of ranting and collective transgressing of the taboos in order to make a very strong pain to persons that were victims. This underlying conflict is primarily a symbolic conflict on the level of the cultural and/or religious communities.

Many people do think that only Balkan cultures are rich with these schemes and that only here we have very vulgar curses but a sociolinguistic and semiotic analysis of other languages shows the opposite, or rather shows that linguistic universals exist everywhere.

One of the strongest and the most frequent swearword in French is the word *Putain!*, which literally means (a/the) “prostitute” and its English equivalent is (a/the) “whore”. It is most frequently used like an interjection and it might have alluded, at the beginning, to the mother of the interlocutor or, as some French sociolinguists presume, to the Virgin Mary (Achard 1993). By the time, this original bond disappeared in language and this word lost its semantic connotations although its emotional and communicative value persisted, which is significant. In our PhD work (Sokolija 2001) we introduce the terms *intensity*, *strong term* and *weak term* referring to the communicative power of swearwords. So, it is all again about a sexual taboo, here in relation to a religious symboling.

A similar curse can be heard in Balkans (BCS) but it is rare: *Jebem ti majku božiju!*, “I fuck you the Mother of God!”. It can imply that the family relationship taboo is somehow central and stronger in Bosnia. In fact, the religious taboo is concerned by the bond of sexuality and the word – God (*Jebem ti boga!* / “I fuck your God!”). (One can also be more precise as to the religion of the interlocutor). Indeed, this curse is rare and it is more used as an interjection in the extreme anger since, thereby, the speaker questions his bond with God. It can happen, for instance, to a father who curses his own child since being furious to the point that he puts into question his own taboo.

The second most frequent and strongest curse in French (as well as in English) is related to scatology. *Merde!* means “Shit!”. Excrement category is also considered as a taboo in our societies. However, taken from the context, the word seems to hurt nobody. In Bosnian also, to “to be like

a piece of shit" (*biti govno*), or "to make someone eat a shit" (*pitati koga govnama*) is a transgressing of a vulgar taboo. However, one of the most frequent equivalents of French interjection *Merde!* in Bosnian is really *je-biga!*, which means "Fuck it!".

It is interesting and paradoxical that this word is also used in French in the very opposite situation, which does not change our primary hypothesis about the tabooization and the forbidden fruit. In fact the interjection *Merde!* in French can also mean "I wish you all luck!" and it is said, for instance, to a friend who is to defend his PhD theses.

Also, related to positive superstitions, stepping into a dog's excrements in Paris is considered to bring people luck. In Bosnia, according to some popular interpretations of dreams, to dream about excrements also brings wellbeing and prosperity.

EUPHEMISM OR HOW TO MINIMIZE AND RELATIVIZE TABOOS

All languages possess also euphemistic, softer variants of curses which are more adapted to another classes and/or situations. Bosnian expression *Jebem ti miša* ("I fuck your mouse") smells a little bit like a strange zoophilia but it only replaces, in an onomatopoeic wordplay the word *majku* ("mother") by the word *miša* ("mouse"). In the similar metaphorical way, *poslati nekog u rodni kraj* ("to send someone in his birthplace") or *poslati nekog odakle je došao* ("to send someone where he comes from") means the same thing as *poslati u pičku materinu* ("to send someone to his mother's cunt"), which hurts again the mother of the interlocutor (the central and sacred figure of the family-oedipal complex here).

In French, euphemistic and onomatopoeic words are also used instead of real swearwords – interjections. So, *putain!* becomes *purée!* ("purée", wordplay), *merde!* becomes *mince!* (without meaning; an onomatopoeia), *foutre* ("to fuck") becomes *fichtre* (without meaning) and *zob* (borrowing, etymologically "dick") becomes *zut!* (without meaning). Many French people are not aware of primary signification and motivation of these euphemisms. Even in the childish slang *carotte!* ("carrot") comes from *crotte!* ("dog's shit") (Sokolija 2001).

Another linguistic mechanism for euphemization is ellipsis. *To mi ide na kurac!* ("It goes me to the dick!" = "it drives me crazy!") in Bosnian be-

comes to *mi ide na system/onu stvar!* ("It's going me to the system/the thing!"). The equivalent in French: *ça me bat les couilles!* ("It's going me on my balls!") becomes *ça me les bat!* ("It's going me there!").

VERBAL STIGMATIZATION AS A SOCIO-LINGUISTIC WEAPON OF THE STROGER AND THE MORE NUMEROUS

The American sociologist of Canadian origins, according to some also a philosopher, Erving Goffman, wrote in 1963. a book called *Stigma*² where he studied this phenomenon and its manifestations in a detailed way.

Etymologically, a stigma, on the ancient Greek, means tattooing painted or sealed into the skin of criminals, slaves, traitors, so that the other parts of the society could identify them and, consequently, despise them, blame them and punish them. The discrimination that a stigmatizing involves is relative and depends on the society and the epoch and also on social stereotypes. According to Goffman, a stigma is a process by which a society spoils a normal identity. It can be related to individuals or to the groups of people who are invalid, psychologically invalid, homosexual, too fat, too slim and so on. The tribal stigma is a stigma based on the ethnic, national or religious identity and it is created by the perception of the other/ the others. The German sociologist and historicist, Gerhard Falk³, talks also about the stigmatizing segregation as a process of "solidarity" in a society between the insiders and the outsiders. In other words, it leads to the partition to "us" and "them"/"the others".

This small introduction was necessary in order for us to see the importance of linguistic implications of this phenomenon. Simply put, the perception of "us" as normal and "them" as abnormal and the different exists from the beginning of the world and it seems inherent to a social life.

Now we shall try, by a simple (socio)linguistic and semiotic analysis, to give some illustrations how this prism is refracted in language. We shall also take a sociolinguistic corpus of slang since it betrays in the best way human communities who, in that case, violate the taboos of decency.

The sociolinguistic stigmatization and discrimination in these registers is frequently reached with insults which can be implicit or explicit ones. If you say *On nije naš* / "He is not of ours" or *Je li naš?* / "Is he of

---

² *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Prentice-Hall, New York, 1963.

³ https://en.wikipedia.org/wiki/Social_stigma

ours?” you say, implicitly, that “he” is different and *marked*. The notion of *marked* is here socially negative and pejorative one. This partition to “us” and “others” / “them” who are different, dangerous, mean or terrifying implies in fact the existence of the primary fear of the other, only because he is somehow different and therefore *marked*. The *differentness* (*alterity, otherness*) contributes to the construction of the self identity. “The others” can be more than only one opposite side. For this point it is interesting to see the mental paradigm of the “others” in the war Sarajevo (Sokolija 2001). This matter indicates differentness as a source of conflict because of the different symbolic systems which aspire to a balance or to equalization inside the same value system or microcosms.

For instance, the Bosnian slang has several words to designate “Black” people, *i.e.*, Afro-Americans though the racial classification is, in fact, the fruit of human racist imagination and we know that there are Black persons who are “whiter” than some White persons. In Bosnian slang, the following expressions are some of these that are used for Black people: *čokolada* (“chocolate”), *uglješa* (“coaler”), *crnjo* (“nig”) *crnčuga* (“nigger”). The first two terms are less pejorative than other two but they are derisive however. Their linguistic motivation is metonymic. The second two terms are made by suffix derivation and they are openly insulting and pejorative. The French language has a little richer palette of expressions because of the consequences of colonization and the presence of many African people in France. The continuum from the positive to the negative can be felt in some of these expressions:

- *Black* (actually “neutral”, see below)
- *keubla* (back slang of the above, euphemistic)
- *renoi* (back slang of *noir* – “black”, euphemistic)
- *Bounty* (mocking, since alluding to the kind of a chocolate, *i.e.*, to the Black people having complexes and wanting to be White people by any means, at least from inside)
- *nègre* („nigger“)
- *bougnoule* (borrowing, means pejoratively “the Black and/or Arabs”)

The Anglicism (*un*) *black* switched from slang to spoken and common French and in some contexts it is not a synonymous. Actually, some young French of Afro-American origins prefer being designated in this way rather than as (*les*) *Noirs* (“the Black people”). In fact the borrowings in slang seem more euphemistic (*black* versus *noir*) than the native words since their motivation is evident for the native speakers. Erving Goffman cites a

paragraph where a White person can, for the first time in his life, use the term *nigger* in a *play sequence* with Black people without insulting them. It happened in the moment when the person was accepted by the community like an insider and not as an outsider (Birdwhistell 1955: 171).

A slightly similar situation happens in France. The French slang word *la racaille* has today different meanings depending of the fact who uses it to designate whom. Socially excommunicated young French people, most frequently the second generation French of different origins, use the term for the positive auto-designation but the word is used more frequently by the opposite classes to refer to them as to a scum, poor people, thieves, cheaters, criminals. And when a French president (Nicolas Sarkozy) used the word to designate the young people from poor suburbs and ghettos, in relation to the revolts in suburbs of Paris (2012), it was naturally perceived in a very negative way by them, since the word was an insult. During our work on the PhD theses (Sokolija 2001) we indentified that process as a situation where the interiorized philosophy of the dominant is twisted in the consciousness of the dominated.

The socially excommunicated and therefore the “unfit” are regularly a minority and, consequently, they are a stigmatized social category. The majority attributes to them many sins which are imaginary or socially and economically conditioned. For instance, in Sarajevo’s slang the word *Ć/ćifut* designates, most frequently, pejoratively a “Jewish” but also a “miserly person”. The whole paradigm is also attributed to Gypsies (*biti pravi cigan, cigančiti, ciganisanje* etc.) The French use the lexeme *un (vrai) juif* (“a (real) Jew”) or *un petit juif* (“a small Jew”) to designate a “miserly person”.

Naturally the stigmatized do not stay indifferent, especially when they become a majority, that is, in their environment. They also linguistically stigmatize and seal the other who becomes their minority or the different, the mean and so on. Jewish people and Gypsies in France both have expressions for a non-Jew and a non-Gypsy (*goy* in Ashkenazy; in Gypsy language – *gadjo*). It is well commonly known that the racist and Europocentric white people name many Asian people as the “yellow people” (Bosnian: *žuti*, French: *les jaunes*). Therefore, some Chinese people call the White people – the “pointed noses”. The White Europocentrism maybe culminates in the French expression *personne de couleur*, literally « coloured person », « person in color ». The Bosnian *obojeni* (“a colored”) is not its connotational equivalent since the last one is openly pejorative. The French expression is supposedly neutral and is used in news like:

- *Le tueur serait une personne de couleur de quelques 20 ans.*
- *The killer is supposed to be a colored person of some 20 years.*

Naturally all French are not racist and/or deprived of understanding of these connotations as well as racially unconscious, but the very existence of the term in media is pregnant with meaning of the Eurocentric racism.

CONCLUSION

Language makes us but also betrays us. A slang, like a sublanguage or a register of stigmatized people, at least in its main topics (death, theft, sex, prostitution, criminal, insanity and so on), betrays us very much and touches to the taboo threads. Everything which is prohibited implies the possibility of breaking regulations of the prohibited. The prohibited is a way of social regulation and it is socially and culturally conditioned. Curses are only a small part of these transgressions in language.

Each society implies some subdivisions into smaller communities and therefore a possible stigmatization. This stigmatization is also linguistically encrypted. With this paper we only wanted to draw attention to one kind of (socio-)linguistic stigmatization just for a moment, which is not always very easy task. This topic deserves certainly a more sophisticated further development.

BIBLIOGRAPHY

1. Achard, Pierre. The interview with the sociolinguist in the revue *Èvènement du jeudi*. number 457, 1993, 68-69.
2. Birdwhistell, Ray in B. Schaffner (ed). *Group processes, Comptes rendus de la deuxième conférence*. New York: Josiah Macy, Jr. Foundation, 1955, 171.
3. Goffman, Erving. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Prentice-Hall, 1963.
4. Sokolija, Alma. *Comparaison des argots de la région de Sarajevo et de la région parisienne, approche historique, analyse linguistique et socio-linguistique des comportements et des attitudes, enquêtes et entretiens*. Lille: ANRT, Thèse à la carte, 2001.

INTERENT SOURCES

1. <http://fr.wikipedia.org/wiki/Tabou>
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Taboo>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Social_stigma

TABUI I STIGMATIZACIJA I NJIHOVE MANIFESTACIJE U JEZIKU I ŽARGONU

SAŽETAK

Tabui i stigmatizacija jesu univerzalne kategorije i njihove manifestacije variraju od jedne do druge kulturne zajednice. Ovim člankom smo htjeli ukazati na to kako se ovi fenomeni manifestuju u francuskom i našem jeziku dajući i njihove ekvivalente na engleskom jeziku. Najveći dio naših primjera tiče se tematike psovki i uvreda u ovim jezicima, jer su ove teme uglavnom eksplicitne u substandardnom jezičkom izrazu, dok su u standardnom jeziku najčešće skrivene. U francuskim izrazima religijski tabu je nešto vidljiviji, a u bosanskoj kulturi pored religijskog tabua postoji i značajan tabu porodičnih odnosa u kojima majka ima svetu ulogu. Analizirajući stigmatizaciju rukovodili smo se djelom Ervinga Goffmana *Stigma* dajući neke primjere koji se u žargonu i jeziku koriste za određene društvene grupe. Ovim člankom nastojali smo da pokažemo na koji način jezik odražava naše nesvjesno i kako on odaje naše najskrivije impluse.

Edina Spahić

SLIKA ŽENE U BOSANSKOJ I ŠPANSKOJ FRAZEOLOGIJI

Kulturološko-kontrastivna analiza

Sažetak: Ovaj rad predstavlja kontrastivnu analizu lika žene u španskoj i bosanskoj kulturi, a kao korpus za analizu poslužili su nam frazeologizmi, prije svega, paremije ova dva naroda. Žena je oduvijek bila predmet različitih uvredljivih kritika u gotovo svim kulturama, što je poslužilo kao motiv za nastajanje mnogobrojnih stereotipa koji su se, najprije, zadržali u frazemima. Putem njih određena društvena zajednica prikazuje vrijednosti koje smatra relevantnim i koje nastoji promovirati. S obzirom da i španska i bosanska kultura imaju patrijarhalne korijene, očekivano je da žena u frazemima bude prikazana na način koji je prihvatljiv za takve društvene zajednice. Čak i vrlo površno prelistavanje frazeoloških rječnika ukazat će na činjenicu da su frazemi sa komponentom *žena* puni mačizma, mizoginije i androcentrizma.

Ključne riječi: frazeologija, paremiologija, žena, mizoginija, mačizam

UVOD

Frazeologizmi jednog naroda, a posebno paremije, važan su izvor za upoznavanje i prepoznavanje njegove ideologije. Upravo u ovim jezičkim jedinicama pronaći ćemo različite stereotipe specifične za određeno društvo i njegovu kulturu. U ovom radu namjera nam je fokusirati se na jednu društvenu skupinu, tačnije analizirati ulogu koje špansko i bosansko društvo daje ženi i način na koji se to reflektira na jezik, preciznije na okamenjene jezičke jedinice.

Po uzoru na neke frazeologe¹ sa španskog govornog područja, pristalice smo frazeologije u širem smislu, te u skladu s tim u frazeologizme uvrštavamo i paremije, za razliku od onih lingvista koji ih izučavaju u okvirima paremiologije². Bosanski frazeolog I. Tanović opredjeljuje se za srednju poziciju, između frazeologije u širem smislu i one u užem smislu³. Kada je cilj izučavanja frazeologizama kulturološkog ili kontrastivnog karaktera, kao što je naš slučaj, nebitna je precizna klasifikacija frazema. Izabrali smo ovu društvenu grupu, prvenstveno jer nas je privukao veliki broj frazeologizama motiviranih likom žene i njenom ulogom u bosanskoj i španskoj kulturi, a potom i kako bismo ukazali na gotovo identičan način na koji se žena tretira u frazeologizmima dvije geografski veoma udaljene kulture, ali koje, ipak, imaju zajedničke mediteranske korijene. Smatramo da analizom sadržaja frazeologizama o ženi možemo na pouzdan i relativno objektivan način doći do stereotipa o ženi koji dominiraju u našoj i španskoj tradicijskoj kulturi.

Doslovno preveden termin *mizoginija* označava mržnju prema ženama, a kao sociološku pojavu prvi put ju je definirala Adrienne Rich (1961). Ova društvena pojava može se ispoljavati na različite načine u svim sferama života: u jeziku, medijima, masovnoj kulturi, humoru, filmu, porodici. Za posljedicu ima nastajanje stereotipa o ženi koji se prenose kroz stoljeća, sa generacije na generaciju. Od svih lingvističkih struktura, u kojima je mizoginija prisutna, posebno se ističu frazeologizmi, a ponajviše poslovice. Zbirka poslovice jednog naroda može se posmatrati kao izvor vrijednosti koje karakteriziraju određenu kulturu i njen društveni model. Poslovice na sugestivan način sažima neka bitna iskustva i često se doživljava kao apsolutna istina koja, prenoseći se kroz vijekove, čini da ljudi u nju, bez posebnog preispitivanja, počinju vjerovati. Starčević im pripisuje *ubjeđivačku moć* i smatra da je "poslovice (je) ocenjivački izraz kome je teško suprotstaviti se" (Starčević 1998: 410).

¹ A. M. Tristá (1985), A. Zuluaga (1980), G. C. Pastor (1996).

"U okviru frazeologije izučavaju se sve vrste okamenjenih, stabilnih jedinica čije su karakteristike ustaljenost njihovih elemenata i činjenica da ne nastaju u trenutku govora nego se reproduciraju kao gotove cjeline i pripadaju frazeološkom sistemu jednog jezika. Kao posljedica toga u okviru frazeologije trebaju se izučavati jedinice koje nazivamo: modizmi, poslovični izrazi, poslovice i sve vrste ustaljenih formi." (Tristá 1985: 86) (Naš prevod)

² J. Matešić, I. Kasumović, V. M. Mokienko.

³ Mi u frazeologiju ubrajamo leksičke spojeve i sintagme koje sadrže najmanje dvije autosemantičke riječi od kojih je bar jedna semantički transponirana (od primarne konotacije do asocijativno-konotativnog značenja i smisla). Što se tiče širih jezičkih jedinica kakve su izreke, poslovice i krilatice, mi ih, također, ne ubrajamo u frazeološke jedinice, jer one predstavljaju zatvorene jezičke strukture koje, prema osnovnim sintaksičkim kriterijima, ostaju izvan granica frazeologije. (Tanović 2000: 69)

Društvena zajednica koju, gotovo isključivo, vode muškarci, putem ovih jezičkih jedinica, promovira norme koje postavlja muški dio te zajednice kako bi odgovorile njihovim potrebama. U skladu s tim, tako veliki broj poslovice ima za cilj savjetovati kakvo ponašanje je društveno prihvatljivo ili kritizirati ono ponašanje koje određena zajednica ne smatra prihvatljivim. O ovom muškom uspostavljanju vrijednosti Irene Lozano napisala je:

Muškarci su u najvećem broju slučajeva protagonisti historije kulture a njihovi sudovi i stavovi pretenciozno su nastojali biti ne samo objektivni i razumni nego i univerzalni. (Lozano 2005: 19)

Kontrastivnom analizom frazema, koje u sebi imaju zajedničku komponentu *žena*, namjera nam je ukazati na činjenice koje je muški dio društva nametnuo i koje, ne da nisu objektivne nego su, prije svega, koristoljubive. Osim toga, želimo insistirati na broju frazeologizama čiji je nastanak motiviran likom žene. Radi se o količini frazema koja bi privukla pažnju i publike čiji se interesi svode na čistu radoznalost. M. Ángeles Calero Fernández (1991) ukazuje na činjenicu da se u njenoj zbirci poslovice, 10.844 odnosi na ženu što predstavlja šestinu cjelokupne poslovične riznice španskog jezika. Kada je u pitanju bosanski jezik, nažalost, nije urađeno nijedno istraživanje koji bi pokazalo koliko je takvih izraza motivirano likom žene, dok je za srpski jezik Starčević (1998) analizirao ukupno 140 poslovice iz Vukove *Zbirke*, čiji je glavni referent žena.⁴

VREDNOVANJE ŽENE U BOSANSKIM I ŠPANSKIM FRAZEOLIZMIMA

Žena je oduvijek bila predmet brojnih kritika i ponižavanja u gotovo svim kulturama. U kulturi jednog naroda stoljećima se stvaraju stereotipi žene koje ćemo najprije uočiti u frazeologizmima, a možemo ih naći zabilježene u frazeološkim ili poslovičnim rječnicima i zbirkama. Ana María Fernández Poncela (2000) analizirala je *Kleiserov Refranero General Ideológico Español* i tom prilikom zaključila da se "razlika u tretiranju žene u odnosu na muškarca ogleda (se) u činjenici da postoji 85 ženskih defekata i samo 16 dobrih urođenih osobina" (Poncela 2000: 139).

U Starčevićевой analizi, negativne u odnosu na pozitivne osobine stoje u proporciji 4:1, a posebno negativno prikazana je supruga gdje je omjer pozitivnih karakteristika u odnosu na negativne karakteristike 1:5.

⁴ Vidjeti više u: Starčević 1998: 409–424.

Istina je da postoje poslovice koje ističu pozitivne ženske osobine, ali taj utisak se stiče samo na prvi pogled jer, iako se čini da su u korist žene, one zapravo samo predstavljaju ženu i njene osobine na način na koji ih muški dio društva želi doživjeti.

S obzirom da je i bosansko i špansko društvo patrijarhalno, očekivano je da se putem frazeologizama žena prikaže u svjetlu takve zajednice. Poznato je da je veliki broj frazeologizama, osobito poslovice, anonimnog porijekla, ali veoma je teško povjerovati da je baš žena bila njihov tvorac, s obzirom na činjenicu da su prepune androcentrizma, mizoginije i mačizma. Stoga nam valja priznati da su te jezičke jedinice prihvatile i žene, s obzirom da su one dio kulturne ideologije jedne zajednice.

U oba društva ženi se pripisuje niži rang na ljestvici vrijednosti u odnosu na muškarca. Osim što su po prirodi različite, žene trebaju muškarca kako bi se uopće ostvarile kao ljudsko biće. U prilog ovakvom našem stavu svakako ide tvrdnja A. Šehović koja kaže:

Teorije koje dokazuju "prirodnu" žensku podređenost muškarcu često naglašavaju njihovu različitost od muškaraca koja se posmatra kao nedostatak. (Šehović 2012: 112)

Tako u oba jezika nailazimo na izraze koji insistiraju na ženskoj inferiornosti, pa se u španskom jeziku kaže: *Más vale un hombre de paja que una mujer de plata*, odnosno *Više vrijedi muškarac od slame nego žena od zlata*, ili kako je to zabilježeno u Vukovom rječniku kada se želi ukazati da je žena nepotpuno ljudsko biće, nedovršeni čovjek: *Valaj si čoek i žena*. Ovakvi stereotipi također su prisutni u dramama što je iscrpno potkrijepila primjerima iz dramskih tekstova A. Šehović (2012). Posebno je ilustrativan primjer iz Jevtićeve drame *Carske kohorte* u kojem stoji da su žene "fiziološki i duhovno tek na pola puta između mužjaka i majmuna" (Jevtić, *Carske kohorte*, 170).⁵ U patrijarhalnoj zajednici muškarac zauzima superioran položaj u odnosu na ženu. Tu se radi o odnosu između jakog i slabog. Muškarac je predmet stalnog uvažavanja, divljenja i poštovanja, dok mu se žena mora pokoravati. Poređenjem bosanskih i španskih frazeologizma, koji kao glavnu komponentu imaju muškarca i ženu, vidjet ćemo da postoji sasvim jasna tendencija precjenjivanja muškarca i potcjenjivanja žene.

U nastavku ćemo prikazati listu paremija u kojima je žena osnovna komponenta. Uočit ćemo da su joj pripisane najgore osobine, te u skladu s tim žena se identificira sa đavolom; ona je brbljivica nesposobna sačuvati

---

⁵ Primjer iz knjige *Jezik u bosanskohercegovačkim dramama* A. Šehović (2012).

bilo kakvu tajnu, ona je stalna opasnost za muškarca, a posebno ako je obrazovana; ona je manipulatorica, glupa, luda, lažljivica, varalica; a ako je lijepa, onda je i nevjerna.

U prvu grupu svrstali smo frazeme u kojima se susrećemo sa dijaboličnom slikom žene.⁶ Ona je simbol zla, lukavosti i grijeha – osobine svojstvene upravo đavolu:

- *Žena je rođena tri dana prije đavola.*
- *Sve je đavo mogao znati, ali nije mogao doznati šta jedna drugoj šapuću na ispraćaju.*
- *Žena je vragu s udice pobjegla.*
- *Što vrag ne može, to mu žena pomogne.*
- *Gdje žena gospodari, tu đavo služi.*

Frazemi koji slijede pokazuju na koji način špansko društvo poistovjećuje ženu sa đavolom:

- *Al Diablo y a la mujer nunca les falta quehacer.*
(Žena i đavo uvijek imaju šta raditi)
- *Lo que puede el diablo lo puede la mujer.*
(Što može đavo može i žena)
- *Por la mujer entró el mal en el mundo.*
(Kroz ženu je đavo na svijet došao)
- *Dos hijas y una madre, tres demonios para un padre.*
(Dvije kćeri i jedna mati, tri demoni za jednog oca)
- *A la mujer el Diablo le dio el saber.*
(Đavo je ženi mudrost dao)
- *La mujer sabe un punto más que Satanás.*
(Žena zna više od Sotone)
- *Llorando engañó la mujer al diablo.*
(Plačući prevari žena đavla)

U španskoj su frazeologiji religiozni motivi općenito veoma često prisutni, što je i očekivano s obzirom na činjenicu da su Španci, a osobito Latinoamerikanci, izrazito religiozni. Ipak, u svom istraživanju M. Ánge-

⁶ O dijaboličnoj slici žene pisala je A. Šehović (2012: 122).

les Calero Fernández insistira na činjenici da je količina takvih frazema u španskom i katalonskom uveliko prevazišla njena očekivanja.⁷

Druga ženska osobina ili smetnja prisutna u gotovo svim kulturama jeste ženska brbljivost, potpuna nemogućnost samokontroliranja, nesposobnost smislenog razgovora i ćutanja kada to okolnosti od nje traže. Ova ženska osobina posebno je isforsirana u frazemima obje kulture:

- *Žena neće kazati samo ono što ne čuje / zna.*
- *Tri žene i jedna guska čine vašar.*
- *Žene imaju uvijek još riječi.*
- *Žena će čuvati samo onu tajnu koju ne zna.*
- *Gori je ženski jezik, nego sablja.*
- *Domaćice, manje zbori da ti ručak ne zagori.*
- *Što zna ona, zna cijela mahala.*
- *Gdje kokoši pjevaju, a horozi šute, tu hajra nema.*
- *Gdje žena buči, tu muž muči.*
- *Jedna glava – hiljadu jezika.*
- *Ima jezik kao lopatu.*

Iz bogate lepeze španskih frazema koji kude ovu žensku osobinu, izdvojili smo sljedeće primjere:

- *Antes faltaré a ruiseñor qué cantar, que a la mujer qué hablar.*
(Prije će slavuju nestati pjesme, nego ženi priče)
- *Tres mujeres y un ganso hacen un mercado.*
(Tri žene i jedan gusak čine vašar)
- *Ni al perro que mear ni a la mujer que hablar nunca les ha de faltar.*
(Ni psu da piša ni ženi da priča nikada dosta)
- *La doncella, la boca muda, los ojos bajos y lista la aguja.*
(Djevojci usta nijema, pogled spušten i igla spremna)
- *La mujer lista y callada de todos es alabada.*
(Pametna i šutljiva žena svakome je draga)

---

⁷ “Kada sam se konačno otisnula u prašumu lokucija, poslovice i izreka, otkrila sam da su moje sumnje ne samo bile tačne nego da su uveliko prevazišle ono što sam mogla i zamisliti, ne toliko tematika koju tretiraju nego, prije svega, zbog ogromnog broja frazeologizama koje sam uspjela da prikupim (otprilike 1200 lokucija i izreka u dva jezika koja ovdje analiziram, bez potrebe da uzimam primjere poslovice).” (Fernández Calero 1998: 162) (Naš prevod)

- *Mujer dicharachera, poco casadera.*
(Žena brbljivica – loša udavača)
- *La mujer y la pera, la que se calle es buena.*
(Žena i kuja – ona koja šuti dobra je)
- *Dos mujeres en la cocina, poco trabajo y mucha bocina.*
(Dvije žene u kuhinji, malo posla puno buke)
- *La mujer no calla más que lo que no sabe.*
(Žena neće prešutjeti ništa osim ono što ne zna)
- *Si le dices un secreto a una mujer, de dominio público ha de ser.*
(Ako ženi kažeš tajnu, javna će postati)
- *Triste está la casa donde la gallina canta y el gallo calla.*
(Tužna je kuća u kojoj kokoš pjeva, a pijetao ćuti)

Ženska inteligencija je u potpunosti potcijenjena, zapravo, žena je u frazemima oba jezika prikazana kao potpuna neznalica sklona frivolnim razgovorima koji se svode na tračanje. Otuda se kod nas često mogu čuti izrazi: *ženska pamet* kada se govori o lakomislenosti, površnosti, impulsivnosti u donošenju odluka i zauzimanju stavova, ili *ženska glava* kada je riječ o gluposti, odnosno *ženska posla* kada želimo ukazati na bezvrijednost nečijeg rada koji je obično praćen praznim pričanjem.

U španskim frazeologizmima osobito je izložena kritikama obrazovana žena, tako da se iz primjera koji slijede može zaključiti da je ženu valjalo udaljiti od bilo kakvog oblika obrazovanja, jer u suprotnom ona postaje prijetnja muškom rodu:

- *Largo el pelo, corto el seso.*
(Duga kosa – kratka pamet)
- *Las mujeres hilen y no estudien.*
(Ženino je da prede, a ne da uči)
- *Mujeres y libros siempre mal avenidos.*
(Žene i knjige u svađi su)
- *No te cases con mujer que te gane en el saber.*
(Ne ženi ženu koja zna više od tebe)
- *Mujer que sabe latín, no encuentra marido, ni tiene buen fin.*
(Žena koja zna latinski, neće naći muža niti dobar kraj)

U patrijarhalnoj zajednici uloga žene bila je jasno definirana. Žena je bila osuđena na pasivnost tako da je muškarac mogao u potpunosti kontrolirati svaku njenu kretnju. Otuda se u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku često može čuti: *Ženi je mjesto u kući.*

U španskim frazemima naišli smo na veći broj primjera u kojima je žena, zapravo, zatvorenica, jer se smatralo da ona koja provodi mnogo vremena van kuće, imajući u vidu labilnost njenog karaktera, može počinuti razne grijehe, prije svega, okaljati ugled porodice, a to je najveća bruka za muža:

– *En la calle están las malas, y las buenas, en sus casas.*

(Loše su na ulici, dobre u svojim kućama)

– *La mujer en casa y el hombre en la plaza.*

(Žena u kući, a muž na trgu)

– *La mujer y la gallina hasta la casa de la vecina.*

(Žena i kokoš do komšinicine kuhinje)

– *La mujer y la sartén, en la cocina están bien.*

(Ženi i tavi dobro je u kuhinji)

Dobra žena je i dobra domaćica, bez sumnje, osobina koju valja pohvaliti pa je tako učinjeno i u frazemima. Dobrobit i ugled porodice u njemim su rukama, te obje kulture smatraju da svijet bez žene ne može postojati. Pogledajmo to u sljedećim primjerima:

– *Žena drži tri ćoška kuće.*

– *Bez žene nema sreće ni nesreće.*

– *Nikakvo blago tako ne vrijedi kao vrijedna žena.*

– *Ne stoji kuća na zemlji, nego na ženi.*

I Španci u svojim izrekama hvale ženu domaćicu:

– *El ama brava, es llave de su casa.*

(Dobra žena ključ je svoje kuće)

– *Buen sol y mujer hacendosa harán tu casa dichosa.*

(Dobro sunce i vrijedna žena usrećit će tvoju kuću)

– *Quien bien hila larga trae la camisa.*

(Ko dobro prede, dugu košulju nosi)

U slučaju neprihvatanja svoje, jasno definirane uloge, žena je mogla biti kažnjena. Muškarac bi je mogao tretirati kao životinju, a ona koja bi se najviše bunila, najgore bi prolazila. Tako se kod Španaca kaže:

- *A la mujer brava, sogá larga.*
(Za odvažnu ženu dugo uže)

I naši frazeologizmi jednako su okrutni kada je u pitanju način na koji se žena treba kazniti kada to zasluži:

- *Ako bude dobra, neće biti modra; ako bude ljuta, ne fali joj pruta.*
- *Ženu i zmiju po glavi udri.*
- *Ko ženu ne bije, on čovjek nije.*
- *Koja se muža ne boji, često suze roni.*

U obje kulture žena je vlasništvo muškarca te predstavlja robu u njegovim rukama. I u španskom i u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku naišli smo na frazeme u kojima je žena poistovijećena sa predmetima ili životinjama:

- *Ženu, pušku i konja može čovjek pokazati, ali u naručje ne davati.*
- *Ni la mujer ni el caballo se prestan.*
(Ni ženu ni konja ne posuđuj)

Žena je prikazana kao manipulatorica, sposobna da zavadi dva oka. Kada je žena bogata nasljednica, onda je njen muž u posve neugodnom položaju jer ona tada može njime vladati. Ženske suze nisu iskrene, a ona ih koristi za postizanje svojih ciljeva, jer žena nikada nema samo jedan cilj. Dakle, ona je prevrtljivica sposobna nanijeti tešku bol muškarcu. U sljedećim primjerima frazema vidjet ćemo kako su prikazane takve žene:

- *Žene braću dijele.*
- *Žena koja donese miraz, vlada mužem.*
- *Dva bi oka zavadila.*
- *Gori je ženski jezik, nego sablja.*
- *Što žena više plače, više muža vara.*

Među španskim frazemima pronašli smo sljedeće primjere u kojima je žena prikazana kao opasna, lažljiva, a uz to još i bogata:

- *La mujer con que te cases no te gane en heredades*
(Žena koju ženiš ne smije imati više od tebe)
- *En la casa de mujer rica, él calla y ella replica.*
(U kući bogate žene on ćuti, a ona odgovara)
- *Palabras de beata, uñas de gata.*
(Riječi svetice, mačiji nokti)
- *La mujer y la mentira nacieron el mismo día.*
(Žena i laž na isti su dan rođene)

– *Las mujeres sin maestro saben llorar, mentir y bailar.*

(Žena bez učitelja zna plakati, lagati i plesati)

Ženina nevjera predstavlja jednu od najgorih osobina koju zajednica, kojom vladaju muškarci, nikada ne prašta. Nevjera se gotovo uvijek vezuje za njenu ljepotu. Ljepota je oružje u ženskim rukama koje ona spretno koristi kako bi vladala muškarcem. U španskoj frazeologiji nevjerna žena je motiv mnogobrojnih frazema, kao što možemo vidjeti u sljedećim primjerima:

– *Más tiran dos tetas que dos carretas.*

(Više vuku dvije sise nego dvije kočije)

– *La mujer de viejo relumbra como espejo.*

(Starčeva žena sjaji poput ogledala)

– *Hombre casado, pájaro enjaulad.*

(Oženjen muškarac – ptica u kavezu)

Kod nas su malobrojni frazeologizmi motivirani likom nevjerne žene. Razlog je, pretpostavljamo, činjenica da se o takvom nedjelu koje bi žena učinila nije smjelo ni govoriti. U našim frazemima mnogu su češći primjeri u kojima se kritiziraju lijepe žene ne aludirajući direktno na nevjerstvo. Evo nekoliko primjera iz bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika:

– *Lijepo kolo vode, a ružne kuću kuće.*

– *Dok se lijepa napravi, ružna posao opravi.*

– *Bolje da je slijepa, no što je lijepa.*

Figura udovice u španskim frazeologizmima izložena je brojnim kritikama. Isabel Gonzalez Muñoz i Julia Sevilla Muñoz, ponukane brojem frazeologizama sa komponentom *udovica*, u radu “Refranes relativos a la viuda”⁸ nastojale su prikupiti sve paremije koje kao osnovni motiv imaju udovicu. Rezultat do kojeg su došle je impresivan, radi se o stotinama paremija iz kojih jasno vidimo kako špansko društvo percipira ženu udovicu. Izdvojili smo samo nekoliko veoma ilustrativnih primjera:

– *La viuda, llorando, novio buscando.*

(Udovica plačujući momka traži)

– *Marido muerto otro al puesto*

(Jedan se otego, drugi se protego)

U našoj frazeološkoj riznici pronašli smo tek nekoliko primjera motiviranih figurom udovice:

---

⁸ Vidjeti više u: Muñoz, Gonzalez, Sevilla Muñoz (2002: 86–88).

- *Udovica – s medom priganica.*
- *Udovica se i na konja penje, a sve veli: neću.*

Žena je, ipak, u ulozi majke pozitivno prikazana u frazeologizmima oba jezika. Samo je žena majka dostojna slave, te u skladu s tim obje kulture majku poistovjećuju sa sveticom. Tako smo u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku naišli na sljedeće primjere: *Nema ti bez majke dobra na svijetu; Materin blagosolov i Božiji sve jedno su.*

Majka je u bosanskim frazemima simbol plodnosti pa se tako kaže: *Žena bez poroda, jabuka bez roda.* Plodnost je fizička karakteristika kojom žena mora biti obdarena, u suprotnom njeno postojanje potpuno je neopravdano. Od španskih frazema sa komponentom majka izdvojili smo sljedeće primjere:

- *Amor de madre que todo lo demás es aire.*
(Majčina ljubav, sve ostalo je zrak)
- *De mujer que es madre, nadie nunca mal habla.*
(O ženi majci neka nikada niko ne govori loše)
- *El hombre necio menos precia a su madre.*
(Samo lud čovjek ne cijeni svoju majku)
- *La amante ama un día, la madre toda la vida.*
(Ljubavnica voli jedan dan, majka cijeli život)

Osim ženu majku, frazeologizmi u rijetkim slučajevima slave i žensku ljepotu. Posebno su interesantni španski frazeologizmi koji govore o idealu ženske ljepote. Iako se taj ideal kroz stoljeća stalno mijenjao, čini se da je za Španca lijepa žena oduvijek morala biti sitna i krhka, kao što vidimo u sljedećim primjerima:

- *Búscala fina y guapa, que gorda y fea ella se pondrá.*
(Traži je sitnu i lijepu jer će ružnom i debelom sama sebe učiniti)
- *La mujer y la sardina, pequeña.*
(Žena i sardina malena)

Kod nas se, također, slavi ženska ljepota kao npr. u frazemi: *Žena je raj za oči.* Naravno, podrazumijeva se da su to muške oči koje u njoj traže inspiraciju jer ona je, kako kaže Jovan Dučić, "neosporno i najveći podstrek ljudskog uma i ljudske energije. Ona je inspirator kao Bog i priroda, mada sama nije tvorac" (Dučić 2008: 51).

ZAKLJUČAK

Kao što možemo vidjeti iz gore navedenih primjera žena je uveliko obogatila frazeološku riznicu, kako španskog, tako i bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika. Poredeći frazeologizme ova dva jezika, koji u sebi imaju komponentu *žena*, možemo zaključiti da je u obje kulture žena predstavljena na gotovo identičan način; ona je indiskretna brbljivica nesposobna zadržati povjerenu joj tajnu, ona je glupo stvorenje koje nije u stanju misliti svojom glavom. Iako je predstavljena kao biće sa ograničenim intelektualnim sposobnostima, ona je i kontradiktorno biće zato što je mudra i sposobna da stvari okrene u sopstvenu korist. Njezina joj ljepota dozvoljava da manipulira muškarcima, ali i pored takve opasnosti žensku ljepotu slave obje kulture. Obrazovana žena nikako nije poželjna jer je to čini još opasnijom, te se njene društvene aktivnosti ograničavaju na domaćinstvo čiji je ona stub. U patrijarhalnim zajednicama, u kojem su dominantna mačistička uvjerenja, ženi je mjesto u domu i porodici jer je ona obraz porodice, a obraz se ne smije ukaljati ženskim greškama, dok su muške greške po prirodi društveno prihvatljive.

U savremenim društvima upotreba ovakvih izraza nastoji se reducirati barem u nekim društvenim krugovima, iako smatramo da je njihovo prisustvo tako duboko ukorijenjeno da će proći mnogo vremena kada će se moći govoriti o njihovom eventualnom eliminiranju iz frazeoloških rječnika.

Španska kraljevska akademija za jezik već je odlučila da u sljedećem izdanju svog rječnika napravi 60.000 različitih promjena koje, prije svega, podrazumijevaju ukidanje riječi i izraza koji imaju mačističku konotaciju. Promjene su rađene pod parolom: Manje "seksistički" a više "tehnoški" novi *Rječnik Kraljevske akademije za jezik*. Dok se takvo što ne desi i kod nas, preostaje nam da insisitiramo da se izrazi motivirani različitim društvenim grupama ne bi trebali shvatati niti koristiti kao predrasude ili nedostatak poštovanja nego, jednostavno, kao potreba govornika da se izrazi na ekspresivniji način. Nažalost, još uvijek smo svjedoci upotrebe takvih frazeologizama sa namjerom da se ciljane društvena grupa ponizi i povrijedi jer ni frazemi, baš kao ni druge jezične jedinice, ne predstavljaju naivan tekst s obzirom da su uvijek određeni kontekstom u kojem se koriste.

LITERATURA

1. Calero, Fernandez, Mª A. *Analisis y propuesta ante la discriminacion sexual en el lenguaje*. Madrid: Narcea, 1999.
2. Dučić, J. *Blago cara Radovana*. Beograd: Štampar Makarije, 2008.
3. Lozano, I. *Lenguaje femenino, lenguaje masculino. ¿Condiciona nuestro sexo la forma de hablar?*. Madrid: Minevra, 2005.
4. Mitkova, A. „Estereotipos del habla femenina en el refranero español“. *Paremia*. 16. Madrid, 2007, 89-97.
5. Muñoz, González. I. / Sevilla Muñoz, J. “Refranes relativos a la viuda“. *Paremia*, 11. Madrid, 2002, 86-88.
6. Poncela, Fernandez, A. M. „Imágenes masculinas y femeninas en el refranero“. *Revista de folclore*. Tomo 20a. 232. Valladolid, 2000, 139-144.
7. Starčević, Z. „Lingvističko vrednovanje žene i struktura diskursa u poslovici i reklamama“. *Srpski jezik*, br. 1-2, Beograd, 1998.
8. Šehović, A. *Jezik u bosanskohercegovačkim dramama*. Institut za jezik: Sarajevo, 2012.
9. Tanović, I. *Frazeologija bosanskog jezika*. Zenica: Dom štampe, 2000.

RJEČNICI

1. Buitrago, A. *Diccionario de dichos y frases hechas*. Madrid: Espasa. 2007.
2. Dukić, Z. *Bosanska sehara poslovice, izreke i fraze u BiH*. Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2006.
3. Junceda, L. *Diccionario de refrenes*. Madrid: Espasa, 1995.
4. Karadžić. V. *Srpske narodne poslovice*. Beograd: Feniks libris, 2006.
5. Matešić, J. *Frazeološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
6. Real Academia Española de la Lengua, *Diccionario de la lengua española*. Madrid: Espasa, 2011.
7. Renaud, R. *Diccionario de hispanoamericanismos no recogidos por la Real Academia Española*. Madrid: Cátedra, 2006.
8. Sauzo, P. *Abecedario de dichos y frases hechas*. Madrid, México, Buenos Aires: EDAF, 1999.
9. Seco, M. – Andres, O. – Ramos, G. *Diccionario fraseológico documentado del español actual*. Madrid: Aguilar, 2005.

IMAGEN DE LA MUJER EN LA FRASEOLOGIA ESPAÑOLA Y BOSNIA:

Análisis cultural contrastivo

RESUMEN

La mujer ha sido la víctima de numerosas críticas y humillaciones en casi todas las culturas, en las que durante siglos se han creado una serie de estereotipos que han pervivido a través de estas unidades lingüísticas. Es especialmente dentro de los refranes donde la mujer juega un papel protagonista, tanto de una forma negativa (sobre todo) como positiva.

Nuestro objetivo ha sido analizar y contrastar las unidades fraseológicas (UF) de ambas lenguas, la bosnia (b/c/s) y la española, para comprobar hasta qué punto estas dos culturas coinciden en elogios, críticas y reproches hacia la mujer.

Nataša Stojaković

THE OPTATIVE AND HORTATIVE SUBJUNCTIVE IN MODERN ENGLISH

Abstract: This article discusses the optative and hortative use of the subjunctive in the period of Modern English. It presents a part of a broader investigation into the use of the subjunctive in Modern English, which was based on manually excerpted examples from a corpus specifically compiled for that purpose. The optative and hortative use declines from the beginning of the period, then shows a marked reversal in the texts from the first half of the 19th century, after which it declines again. The reversal is interpreted as part of a tendency to imitate older and archaic usage.

Key words: optative and hortative subjunctive, Modern English, history of English

INTRODUCTION

The use of the subjunctive discussed in this article survives today in some formulaic expressions that are typically independent clauses with the base form of the verb, such as *Long live the King!* and *God save the Queen!*. The term usually applied to them in Present-day English (PdE, 1900–present day) is the *formulaic subjunctive*, as in e.g. Quirk et al. (1985: 157); however, that term is also applied to some other originally subjunctive structures which are dependent clauses that have become formulaic in nature.

The article presents a part of an investigation into the subjunctive in the period of Modern English (ModE, 1500–present-day) as a category whose use has considerably been reduced through the centuries.

The investigation was based on a corpus assembled specifically for that purpose, and the examples were excerpted manually, which ena-

bled the examination of all the forms, including those which are usually not treated in recent studies that use computerized corpora and specific forms that can be easily identified, usually some conjunctions, to investigate the developments in the use of the subjunctive.

Subjunctive forms in present-tense main clauses were among the uses that were analysed and the results obtained for the diachronic development of that category are presented in this contribution.

CORPUS

The six centuries covered by the investigation were represented by texts published approximately in the first half of a century, which means that the corpus consists of six subcorpora: 1500–1550, 1600–1650, 1700–1750, 1800–1850, 1900–1950 and 2000–2006.

There were several considerations in selecting texts for the subcorpora and they were all intertwined with availability, i.e. the likelihood of obtaining certain types of text or specific texts. The main idea in assembling the corpus was to represent different subperiods with texts comparable in type and size. The main constraints in choosing text types were finding genres that are present throughout the Modern English period, and having at least two genres so that the investigation would not be genre specific. Drama was selected as a primary corpus, and a selection of non-fiction texts served as a control corpus. These two are actually the types of text and categorisation found in *The Concise Oxford Chronology of English Literature* (2005), which served as the basic guide in selecting texts.

Each genre in a period is represented by two authors. The main reason for choosing only two authors was the assumption that it would be difficult to obtain texts of several authors for the earliest subperiod, 1500–1550. The size of the subcorpora eventually decided upon was approximately 42,000 words per author (i.e. 84,000 words per genre in a subperiod, and 168,000 words per subperiod). The composition of the earliest subcorpus determined in turn the composition of later subcorpora. Having larger and relatively equal samples of text was believed to also enable a better analysis of the category in the context of a subperiod.

Before the presentation of the findings, a brief overview of the history of this use of the subjunctive will be presented.

OPTATIVE AND HORTATIVE SUBJUNCTIVE IN THE HISTORY OF ENGLISH

Old English (c.450–1100)

The grammatical categories of the indicative, subjunctive and imperative are now mostly traditionally distinguished. In Old English (OE) they are morphologically distinct, with specific inflections, although the paradigms are also characterized by syncretism. The OE subjunctive thus had one form for the singular and one for the plural, in both the present and past tense.

Strang (1994: 312) describes the subjunctive in main and dependent clauses in OE as having 'a similar general value' and says that '[i]n independent clauses the subjunctive is used for the unreal – for hypothesis, wish, advice, command'.

The use of the present subjunctive in main clauses in some instances can be compared to the imperative. Traugott (1992: 184–5) discusses sentences that are directives or exhortations. The hortative subjunctive is used with all persons, except the first person singular. Like the imperative, it is typically found in the structures that are verb initial, as in *Ne yldan we na from dæge to dæge* ('Let us not delay from day to day'), where it is preceded only by negation. However, third person subjects may be found in the initial position, as in *God us gerihtlæce* ('May God correct us').¹

It is assumed that the use of the different forms of the imperative or the subjunctive implied a difference in meaning, 'between more and less directive, more and less wishful utterances' (1992: 185). The difference is believed to have been losing ground already in OE, but the subjunctive remained to be the form typically found in 'monastic and legal regulations; charms, medical prescriptions and similar generalised instructions' (1992: 185).

One issue related to distinguishing imperatives from subjunctives proved to be particularly interesting and relevant for the research. Some instances of the present subjunctive with third person subjects were in-

---

¹ *Optative* and *hortative* are two terms sometimes used to describe the use of the present subjunctive in main clauses. Crystal (2008: 342, 232) describes the term *optative* as used 'to refer to a category of mood which expresses a desire, hope, or wish', and the term *hortative* as used 'to refer to a type of modal meaning in which an exhortation is made'. The instances of these two types of use are treated jointly in the present investigation, since structurally they are both the present subjunctive and typically main clauses.

terpreted by some authors as third person imperatives because of the nature of their use. Mitchell (1985: 378) encapsulates the reasons for that interpretation and his response to it in the following passage:

As Visser (ii, §846) reminds us, the accomplishment of wishes expressed by the third person present subjunctive may sometimes be in the speaker's power or control and sometimes beyond it. We need not attempt to distinguish the two usages; Visser, who does, has to admit that there is 'no sharp line of demarcation' and that the classification is often 'merely arbitrary' (ibid.). Nor is the existence of the distinction an argument for recognizing the third person imperative on which Millward insists ... Morphologically speaking, the forms are subjunctive. Common sense demands that we call them that.

The issue persists in the interpretation of examples from later periods, when the formal distinctions between the two moods are levelled. The category of third person imperatives is thus present in some of the descriptions of Early Modern English (EModE, 1500–1700).

Middle English (1100–1500)

Histories of English usually take the reduction in the system of inflectional marking as the starting point in tracing the changes that occur in the ME period. The paradigms of verbs, nouns, pronouns and adjectives go through a simplification and loss of many inflectional categories. These changes are noted as already taking place at the end of the OE period, and they are placed into an even wider diachronic context by saying that in many respects the OE system was already a simplification of the morphological system of Germanic, and the system of Indo-European (Barber 1993: 90; Lass 1992: 125).

The loss of inflectional distinctions between the indicative and the subjunctive has frequently been related by different authors to the increase in the use of periphrastic constructions with modal verbs (e.g. Mustanoja 1960: 453).

In ME, there is no formal distinction between the imperative and the subjunctive in the present singular, and the two moods cannot always be distinguished with second person subjects, apart from the cases when the subject pronoun is absent in the imperative.

The plural imperative can also be non-distinct from the subjunctive in a context where the subject pronoun follows the verb, because then it is inflected only with *-e* (Fischer 1992: 247).

The use of the subjunctive in main clauses can generally be traced back to OE. Mustanoja (1960: 456) describes the present subjunctive in main clauses as ‘volitional, expressing a wish, exhortation, command and concession’. It is mostly found with third person subjects. One of the examples provided is *God gyve þet ure ende beo god and wit þet he us lenne*.

The meaning expressed by the hortative subjunctive can also be expressed by two periphrastic constructions. One is the construction with *ute(n)* < OE *uton*, an OE construction that survives until the late 13th century and is found only with the first-person plural.² The other construction is with *let* and it can be found next to the subjunctive (Fischer 1992: 248):

Now lat us stynte of Custance but a throwe,
And speke we of the Romayn Emperour ...

Early Modern English (1500–1700)

The present subjunctive is still described as used in main clauses expressing wish or exhortation, but the additional loss of inflectional distinctions rendered its forms identical to those of the imperative. Rissanen (1999: 325) states that ‘[t]he distinction between the hortative subjunctive and the imperative is, in many cases, mainly terminological.’³

Blake (2002) retains this distinction in his description of the use of the present subjunctive in main clauses in Shakespeare’s language, and he notes the difficulty of making the distinction in the descriptions of the hortative subjunctive and the imperative. His discussion echoes the issues discussed by Mitchell (1985: I 378) (cf. above). This time there are no inflectional distinctions that may help decide one way or the other.

The first use that Blake (2002) presents is expressing a wish, or the optative use, and those instances do not present a problem for interpretation. Among the examples provided are *Neuer come such diuision ‘tweene our soules* and *Though not by Warre, by Surfet dye your King*. It is added that the meaning of the optative subjunctive is also expressed with the periphrastic construction with the modal verb *may* (2002: 110).

² Traugott (1992: 185) presents this OE construction as an alternative to ‘the affirmative imperative and imperative expressing a command or wish’. The construction consisted of *uton* + *we* + the verb in the infinitive and had the meaning ‘let us...’.

³ Fischer (1992: 246) comments on the situation in ME in much the same way: One can question how far one should go on using terms like imperative and subjunctive when the form(s) has/have become identical to the indicative form(s) ... There is a tendency to preserve the term ‘imperative’, presumably because a formal difference is still visible (i.e. the subject pronoun is normally absent) and its function has remained clear-cut.

The hortative subjunctive is illustrated with the examples like the following:

Who hateth him, and honors not his Father, Henry the fifth, that made all France to quake, Shake he his weapon at vs, and passe by and The deuill take thy soule.

One of the other examples is commented upon as possibly being interpreted also as an imperative: *yield day to night*, for which it is said that “the verb *yield* may be either hortative ‘Let day give day to nigh’ or imperative ‘Day, give way to night’” (2002: 110). This use of the subjunctive is noted as having an alternative periphrastic construction with *let*.

EModE is the period with which the present analysis begins, and since the purpose of the investigation was to examine just the ‘subjunctive’ forms, in classifying the examples, all those that could be interpreted as ‘imperative’ were not included.⁴

FINDINGS OF THE INVESTIGATION

The drama segment of the corpus contained more instances than the non-fiction texts, which was expected. The numbers are presented in Table 1, and show only the morphologically distinct instances.

Table 1: The morphologically marked optative and hortative subjunctive in the two genres in the corpus

	1500–1550	1600–1650	1700–1750	1800–1850	1900–1950	2000–2005
Drama	72 (96.0%)	13 (92.9%)	12 (100.0%)	36 (83.7%)	1 (33.3%)	1 (33.3%)
Non-fiction	3 (4.0%)	1 (7.1%)	0	7 (16.3%)	2 (66.7%)	2 (66.7%)
Total	75	14	12	43	3	3

The actual numbers of optative and hortative clauses are somewhat higher when morphologically non-distinct examples are added. Tables 2 and 3 present these numbers for the genres separately.

⁴ Davies (1979:84) considers that one of the properties of the imperative is that ‘[a]ll imperatives have participant occupancy of the decider role’ (the decider may be the speaker or the addressee). The subjunctives are described as having ‘third-party occupancy of the role’. These criteria were applied in the categorisation of examples.

Table 1: The optative and hortative clauses in the corpus: DRAMA

	1500-1550	1600-1650	1700-1750	1800-1800	1900-1950	2000-2005
Sub-junctive	72 (90.0%)	13 (86.7%)	12 (85.7%)	36 (94.7%)	1 (100.0%)	1 (100.0%)
Non-distinct	8 (10.0%)	2 (13.3%)	2 (14.3%)	2 (5.3%)	0	0
Total	80	15	14	38	1	1

Table 2: The optative and hortative clauses in the corpus: NON-FICTION

	1500-1550	1600-1650	1700-1750	1800-1800	1900-1950	2000-2005
Sub-junctive	3 (100.0%)	1 (100.0%)	0	7 (87.5%)	2 (66.7%)	2 (100.0%)
Non-distinct	0	0	0	1 (12.5%)	1 (33.3%)	0
Total	3	1	0	8	3	2

All the examples that are morphologically non-distinct are with plural subjects, as in (1)⁵:

- (1) **God and saynt Leonarde sende ye all his grace,**
 As many as ben assembled in this place! (John Heywood,
The Pardoner and the Frere, 1533 [Heywood 1991: 97])

With or without the numbers of non-distinct instances added to the count, the overall trend in the use of these structures is the same: there is a sharp decline between 1500-1550 and 1600-1650, which then seems to be slowed down, and reversed in 1800-1850, only to occur again after that subperiod.⁶

This trend may be part of the reversal in the use of the subjunctive noted by some authors. Depending on the author, the reversal is placed between the second half of the 18th century and the second half of the 19th century. For example, Jespersen (1924: 318) remarks that that 'from the middle of the nineteenth century there has been a literary revival of some of its uses'. Harsh's (1968: 84) study, among other things, investigates the use of the sub-

⁵ The relevant forms and structures are marked in bold type, otherwise the quotations are as found in the sources.

⁶ It is interesting to note that the addition of the numbers for 'third person imperatives' produces totals that are again the highest in 1500-1550 and 1800-1850. Their numbers are 18 in 1500-1550; 4 in 1600-1650; 20 in 1700-1750 and 32 in 1800-1850.

junctive in British and American plays from the 15th to the 20th century, and the statistics for the two plays representing the late 19th century shows ‘a slight upswing in frequency of subjunctive structures and more pronounced increase in the percentage of inflected subjunctives’ (1968: 84).

In a more recent study, Auer (2009) investigated the subjunctive in respect to different claims about its use in the 18th century and the influence of prescriptive grammar. Strang (1994: 209) is noted for her statement that the trend in the use of the subjunctive shows ‘a decline that has continued to this day, reversed sporadically only by the tendency to hypercorrection in 18c and later teachers and writers’. On the other hand, Turner (1980: 272) claims that the decline was not reversed although there have been such attempts by some grammarians. Auer (2009) conducted a corpus study of the forms that appear in the third person singular present in a selection of adverbial clauses in the period from 1650 to 1990. Instances of the subjunctive were compared to those of the indicative and modal periphrasis. Auer (2006: 70) indeed found a small increase (from 24.1% in 1700–1749, to 24.9% in 1750–1799, and 25.8% in 1800–1849), which ‘could be ascribed to the influence of prescriptive grammars’.

In the present investigation, the use of these optative and hortative forms was seen as part of a general tendency to use older and archaic forms in some of the texts in 1800–1850, as well as structures that are relatively rare, at least judging by the writing of the other authors in the corpus. The plays of 1800–1850 are particularly more similar in content and language to the plays in the subperiods that precede than to the following 1900–1950 subperiod. In fact, the differences between the plays in 1800–1850 and 1900–1950 are among the greatest differences observed in the texts in the successive subperiods of the corpus.

The trend displayed by the use of these instances is very similar to the trend displayed by another subjunctive use: subjunctive *were* in main clauses, as in example (2), today entirely replaced by *would be*. Its use also shows much higher values for 1500–1550 and 1800–1850:⁷

- (2) FAUS. Speak it again, we separate that instant.
MEPH. **That were a pity.** (George Soane, *Faustus*, 1825: 20)

These two uses may have had particular symbolic value in emulating the usage of the past. Their use is easy to adopt or imitate, and they may be among salient features of text that mark it for certain style or the

⁷ The total numbers of subjunctive *were* in main clauses are: 74 in 1500–1550; 37 in 1600–1650; 29 in 1700–1750; 68 in 1800–1850; and none in 1900–1950 and 2000–2006.

author's attitude. After 1800–1850, *were* in main clauses does not appear and the optative and hortative use is very much reduced.

As has already been said, the examples of the optative and hortative subjunctive are more frequent in the plays. Some of the typical instances from 1500–1550 are shown in (1) above and (3)–(5):

- (3) **Thanked be God** they had no stavys
Nor egetoles, for than it had ben wronge. (John Heywood, *The Pardoner and the Frere*, 1533 [Heywood 1991: 107])
- (4) **God forbed** that ever he com agayn!
(Henry Medwall, *Nature*, 1530 [Medwall 1980: 128])
- (5) Now go, knave, go! I beshrew thy hart!
The devyll sende the forward!
(John Rastell, *Four Elements*, 1520? [Rastell 1979: 43])

The instances in the non-fiction segment are fewer in number, except in the last two subperiods, and some of them are used differently, i.e. example (6) from 1500–1550 is given as a parenthetical expression, and the only instance in the non-fiction segment in 1600–1650, example (8), is discussed as a type of oath.

- (6) But oh **wo worth wicked enuy** ye doughter of pestilent pryde.
(Sir Thomas More, *A Treatise vpon the Passion*, 1535 [More 1976: 14])
- (7) ... and the realme began to take comferte and to shewe some visa-ge of a publike weale: and so (**lauded be god**) haue continued: but nat beinge alway in like astate or condition. (Sir Thomas Elyot, *The Boke Named The Gouernour*, 1531 [Elyot 1883: I 254])
- (8) And this appeareth by the Words which make the Essence of the Oath, **So help me God**. So also was it amongst the Heathen. And the Form of the Romans was, *Thou Jupiter kill him that breaketh, as I kill this Beast*. (Thomas Hobbes, *De Corpore Politico*, 1650 [Hobbs 1684: 112])

The following two examples are from the plays in 1600–1650 and 1700–1750, the two subperiods that have significantly lower number of instances. *May* is also used, and is found side by side with the subjunctive, as in (10).

- (9) **Blest be the houre, vwherein I bought this booke**,
His studies happy, that compos'd the booke,
And the man fortunate, that sold the booke!
(Ben Jonson, *Euery Man out of his Humor*, 1600 [Jonson 1616: 96])

- (10) **Honour and Fame** [*Bowing to Tamerlane*
For ever wait the Emperor; may our Prophet
Give him ten thousand thousand Days of Life,
And every Day like this. (Nicholas Rowe, *Tamerlane*, 1702
[Rowe 1720: 22])

The trend of decline is reversed for both the genres in 1800–1850. As has already been said, the playwrights seem to imitate the usage of the earlier periods:

- (11) I kiss and smuggle them? **St. Francis forbid! Lord love you**, Father, 'tis they who kiss and smuggle me. (M. G. Lewis, *The Castle Spectre*, 1796 [Lewis 1803: 2])

They also produce instances that are different in style, which is perhaps best seen in some examples that contain several successive instances, as in (12) and (13). They are found together with *may* in the same use.

- (12) Thy choice is made, and **may**
That choice prove all thy fondest dreams e'er pictured!
Blest be thy days as the first man's in Eden,
Before sin was! **Be thy brave lord's affection**
Firm as his valour, lovely as thy form! (M. G. Lewis, *Alfonso, King of Castile*, 1801: 2)

- (13) **The grace of Heav'n be with you; may** its love
So teach your life that death may have no fear;
Thy years be many, and **no moment pause**
To wish their number ended; be thy joy
As plenteous as autumn, rich, like that,
In fruit to those who cultivate its grace;
And to crown all— (George Soane, *The Bohemian*, 1817: 59)

The non-fiction segment contains fewer examples, and they are of the type found in (14) or (15):⁸

- (14) **Far be it from us to disparage our own craft**, whereby we have our living! (Thomas Carlyle, 'Characteristics', 1831 [Carlyle 1904: 25])
- (15) **God help thee**, Elia, how art thou changed! (Charles Lamb, *The Essays of Elia*, 1823 [Lamb 1848: 51])

---

⁸ One author, Thomas Carlyle, contributes 5 instances, 4 of which are of the *far be it* type, and one instance is *God be thanked*.

The subperiods of 1900–1950 and 2000–2005 contain similar instances:

- (16) **God help us.** Don't stand there, Ray, she'll start another. (Laura Wade, *Breathing Corpses*, 2006: 12)
- (17) Furthermore, I can't help thinking we could do with a RedCliff Ascent of our own in Britain, particularly if we want to avoid the nightmare vision of the future unveiled by BBC2's *If*. Ideally, it would accept children as young as four and force them to walk 200 miles a day in the rain until they shut up and realise it's never a good idea to run around pub gardens shrieking, dribbling and irritating people like me. Because **so help me God** I will hit them. (Charlie Brooker, *Screen Burn*, 2005: 325)

The use is not entirely formulaic. Familiar patterns are also found modified to suit particular purposes:

- (18) **Heaven preserve me from nice women!** (Noël Coward, *Private Lives*, 1930 [Coward 1999: 60])
- (19) In the modern industrial state, highbrows, being poor consumers, are bad citizens. **Long live stupidity and ignorance!** (Aldous Huxley, *Music at Night & Other Essays*, 1931 [Huxley 2001: 249])
- (20) **So praise be for Fran and her incessant, self-centred whingeing.** Never have I seen anyone so tirelessly dedicated to making their own life difficult and unpleasant. (Charlie Brooker, *Screen Burn*, 2005: 325)

Examples of this use are typically main clauses throughout the corpus, but there is also one instance in 1900–1950 that is actually a subordinate clause:

- (21) If Frenchmen ran London (**which God forbid!**), they would think it quite as ludicrous that those streets should be named after the Duke of Buckingham as that they should be named after me. (G. K. Chesterton, *All Things Considered*, 1908: 66)

At this point it is convenient to address the issue of the categorisation of optative and hortative instances mentioned in the previous section. The examples that were excerpted only confirm the statements in literature concerning the loss of the distinction of mood in examples traditionally recognised as subjunctives and imperatives.

One instance of what appears to be an imperative in (22) illustrates the point in particular. It is a structure with the plain form *be* used with a sec-

ond person subject that is omitted. It expresses a wish and it is found in a sequence of clauses with third person subjects that express wishes, with one instance of *may* in the same role. They are all the same type of speech act.⁹

- (22) Dear mother, all good thoughts
 Possess thy sleep; May thy worst dreams be calm
 As the hush'd ocean slumb'ring in the light
 Of evening's unveil'd star—One kiss—One kiss—
In night be happy, and the waking morn
 Be happier than the night—Heav'n guard thy rest!
 (George Soane, *The Bohemian*, 1817: 65)

Clauses traditionally seen as the subjunctive in this use are most likely one category with clauses traditionally identified as the imperative already from the beginning of the period investigated. However, one of the aims in the investigation was to present the findings in a way that relates to how this subject is typically discussed in literature, hence this approach to the category of optative and hortative subjunctives.

Optative expressions are also constructed with *may*, and they are present in the corpus as well, as is seen in (10), (12) and (13) above. It was observed that their use also displays an interesting trend, so they merited a second look.

Most of the examples with *may* are found in the plays. In the first two subperiods they appear only sporadically, while in 1700–1750 and 1800–1850 they appear in substantial numbers. In 1700–1750 there are 26 examples with *may*, which is nearly double the number of the subjunctive examples in the same subperiod, but in 1800–1850, even though their number is still high (22 instances), the subjunctives now have almost a double advantage (cf. Table 1). The numbers for 1800–1850 include 8 instances found in Charles Lamb's essays, where 5 instances are found in a single passage:

- (23) O ye New Benchers of the Inner Temple, cherish him kindly, for he is himself the kindest of human creatures. Should infirmities overtake him—he is yet in green and vigorous senility—make allowan-

⁹ Within the category 'imperative', Huddleston (2002: 927–33) discusses the examples *Sleep well*, *Get well soon*, *Have a good week-end* and *Enjoy your holiday* as 'non-agentive imperatives', 'indirect speech acts' and 'indirect wishes'. He describes their use in PdE as 'highly conventionalised' and 'limited to a very narrow range of situations' (2002: 933). The instance presented in example (22) is similar in type to these presented by Huddleston. It seems that the previous periods showed greater productivity and creativity in this category, including those third person instances, which is also possibly related to the retention of the custom of expressing wishes of this kind and in that way.

ces for them, remembering that “ye yourselves are old.” **So may the Winged Horse, your ancient badge and cognisance, still flourish! so may future Hookers and Seldens illustrate your church and chambers! so may the sparrows, in default of more melodious quiristers, unpoisoned hop about your walks! so may the fresh-coloured and cleanly nursery maid, who, by leave, airs her playful charge in your stately gardens, drop her prettiest blushing courtesy as ye pass, reductive of juvenescent emotion! so may the youngers of this generation eye you, pacing your stately terrace,** with the same superstitious veneration, with which the child Elia gazed on the Old Worthies that solemnized the parade before ye! (G.K. Chesterton, *All Things Considered*, 1908: 66) (Charles Lamb, *The Essays of Elia*, 1823 [Lamb 1848: 130])

The sequence of several clauses with *may* resembles the sequence found in (13) with subjunctives, which shows the similarities in use in that respect as well.

There is only one other instance of *may* found in the non-fiction segment in the corpus, and that is the only instance found in the last two subperiods:

- (24) Here’s praying England lose, and lose quickly. **May the ‘beautiful game’ be damned.** (Charlie Brooker, *Screen Burn*, 2005: 344)

Denison (1998: 167) observes that the expressions like *May the devil take him!* themselves are also ‘becoming rather formal’ in PdE and being replaced with expressions like *I hope the devil takes/may take/will take him.*

May displays a trend observed in some of the other cases where the examples of modal verbs were excerpted: generally when there are ‘subjunctive’ instances, there are also constructions with modals, and in the last two subperiods their use is much reduced, just like in the case of subjunctives. These results seem to match those obtained for present tense adverbial clauses by Moessner (2006), Auer (2009), and Grund and Walker (2009). In these studies that examine different spans within the period covered in this investigation, the results show that the subjunctive does not seem to be replaced by the contractions with modal verbs, as is sometime claimed in literature (cf. above).

CONCLUSION

In the present investigation, the diachronic development of the use of the optative and hortative subjunctive shows a decline with a marked reversal in the 1800–1850 subperiod. Most of the examples are found in the drama segment of the corpus, and the plays in 1800–1850 seem to imitate the usage of the earlier periods, which is why the increase is seen as part of that tendency.

The subjunctive in optative expressions has a rivalling construction with *may*; however, the decline of the subjunctive cannot not be related to it, since optative constructions with that modal verb also decrease in use in the last two subperiods.

The results show that the use of the optative and hortative subjunctive is linked to the overall use of these expressions. As their use declines, so does the use of the subjunctive in them.

PRIMARY SOURCES

1. Carlyle, Thomas. *The Works Of Thomas Carlyle In Thirty Volumes*. Vol. XXVII (*Critical And Miscellaneous Essays In Five Volumes*. Vol. II). New York: Charles Scribner's Sons, 1904.
2. Chesterton, G. K. *All Things Considered*. Third edition. London: Methuen & Co., 1908.
3. Coward, Noël. *Collected Plays: Two*. Introduced by Sheridan Morley. London: Methuen, 1999.
4. Elyot, Sir Thomas. *The Boke Named The Governour. Devised by Sir Thomas Elyot, Knight*. Edited from the first edition of 1531 by Henry Herbert Stephen Croft. In *Two Volumes*. London: Kegan Paul, Trench & Co., 1883.
5. Heywood, John. *The Plays of John Heywood*. Edited by Richard Axton and Peter Happé. Cambridge: D.S. Brewer, 1991.
6. Hobb[e]s, Thomas. *Hobbs's Tripos*. The Third Edition. London: Printed for Matt. Gilliflower, Henry Rogers, and Tho. Fox, 1684.
7. Huxley, Aldous. *Complete Essays. Volume III, 1930-1935*. Edited by Robert S. Baker and James Sexton. Chicago: Ivan R. Dee, 2001.
8. Jonson, Ben. *The Workes of Beniamin Jonson*. London: Imprinted by Will Stansby, 1616.

9. Lamb, Charles. *The Works of Charles Lamb. A New Edition*. London: Edward Moxon, Dover Street, 1848.
10. Lewis, Matthew Gregory. *Alfonso, King of Castile: A Tragedy*. London: Printed for J. Bell, No. 148, Oxford-Street, by Wilks and Taylor, Chancery-Lane, 1801.
11. Lewis, Matthew Gregory. *The Castle Spectre. A Drama*. Eleventh Edition. London: Printed for J. Bell, No. 148, Oxford-Street, by Wilks and Taylor, Chancery-Lane, 1803.
12. Medwall, Henry. *The Plays of Henry Medwall*. Edited by Alan H. Nelson. Cambridge: D.S. Brewer, Rowman & Littlefield, 1980.
13. More, Sir Thomas. *The Complete Works of St. Thomas More: Volume 13*. Edited by Garry E. Haupt. New Haven: Yale University Press, 1976.
14. Rastell, John. *Three Rastell Plays*. Edited by Richard Axton. Cambridge: D. S. Brewer, Rowman & Littlefield, 1979.
15. Rowe, Nicholas. *The Dramatick Works of Nicholas Rowe, Esq, Volume the First*. London: T. Jauncy, 1720.
16. Soane, George. *Bohemian: A Tragedy in Five Acts*. London: C. Chaplle, 66, Pall Mall, 1817.
17. Soane, George. *Faustus: A Romantic Drama*. London: John Miller, Bridge Street, Blackfriars, 1825.
18. Wade, Laura. *Breathing Corpses*. New York: Dramatists, 2006.

REFERENCES

1. Auer, Anita. *The Subjunctive in the Age of Prescriptivism*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2009.
2. Barber, Charles. *The English language: a historical introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
3. Blake, N. F. *A Grammar of Shakespeare's Language*. Houndmills: Palgrave, 2002.
4. *Concise Oxford Chronology of English Literature*. Edited by Michael Cox. Oxford: Oxford University Press, 2005.
5. Crystal, David. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Sixth Edition. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2008.
6. Davies, Eirian C. *On the Semantics of Syntax: Mood and Condition in English*. London: Croom Helm Ltd., 1979.

7. Denison, David. 'Syntax' in *The Cambridge history of the English language Volume 4. 1776–1997*. Edited by Suzanne Romaine. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, pp. 92–329.
8. Fischer, Olga. 'Syntax' in *The Cambridge history of the English language Volume II. 1066–1476*. Edited by Norman Blake. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, pp. 207–408.
9. Grund, Peter and Terry Walker. 'The subjunctive in adverbial clauses in nineteenth-century English' in *Nineteenth-Century English: Stability and Change*. Edited by Merja Kytö, Mats Rydén and Erik Smitterberg. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, pp. 89–109.
10. Harsh, Waine. *The subjunctive in English*. Alabama: University of Alabama Press, 1968.
11. Huddleston, Rodney. 'Clause type and illocutionary force' in *The Cambridge Grammar of the English Language*. Edited by Rodney Huddleston and Geoffrey Pullum. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, pp. 851–945.
12. Jespersen, Otto. *The Philosophy of Grammar*. London: G. Allen and Unwin, 1924.
13. Lass, Roger. 'Phonology and morphology' in *The Cambridge history of the English language Volume 2. 1066–1476*. Edited by Norman Blake. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, pp. 23–155.
14. Mitchell, Bruce. *Old English Syntax*. Vol. I. Oxford: Oxford University Press, 1985.
15. Moessner, Lilo. 'The subjunctive in Early Modern English adverbial clauses' in *Corpora and the History of English. Papers Dedicated to Manfred Markus on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday*. Edited by Christian Mair and Reinhard Heuberger. Heidelberg: Winter, 2006, pp. 249–63.
16. Mustanoja, Tauno F. *A Middle English Syntax 1: Parts of Speech*. Helsinki: Société Néophilologique, 1960.
17. Quirk, Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey N. Leech and Jan Svartvik. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman, 1985.
18. Rissanen, Matti. 'Syntax' in *The Cambridge history of the English language Volume III. 1457–1776*. Edited by Roger Lass. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, pp. 187–331.
19. Strang, Barbara. *A History of English*. London: Routledge, 1994 [1970].

20. Traugott, Elizabeth Closs. 'Syntax' in *The Cambridge history of the English language Volume I. The Beginnings to 1066*. Edited by Richard M. Hogg. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, pp. 168–289.
21. Turner, John F. 'The marked subjunctive in contemporary English.' *Studia Neophilologica* 52, 1980, pp. 271–7.

OPTATIVNI I HORTATIVNI KONJUNKTIV U MODERNOM ENGLESKOM

SAŽETAK

Članak se bavi optativnim i hortativnim konjunktivom u periodu modernog engleskog. U njemu se predstavlja dio šireg istraživanja upotrebe konjunktiva u modernom engleskom koje se temeljilo na manuelno prikupljenim primjerima iz korpusa koji je posebno sastavljen za to istraživanje. Upotreba optativnog i hortativnog konjunktiva opada od početka perioda, onda pokazuje znatan porast u tekstovima iz prve polovine 19. stoljeća, nakon čega ponovo opada. Porast je protumačen kao dio tendencije da se imitira starija i arhaična upotreba.

Cljučne riječi: optativni i hortativni konjunktiv, moderni engleski, historija engleskog jezika

---

PRIKAZI KNJIGA

Amela Ljevo-Ovčina

SPOL KAO KLJUČNI FAKTOR DIFERENCIJACIJE U SEOSKOJ SREDINI

(**Prikaz knjige:** HELENA GROCHOLA-SZCZEPANEK, *JĘZYK MIESZKAŃCÓW SPISZA. PŁEĆ JAKO CZYNNIK RÓŻNICUJĄCY*; Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego. Kraków, 2012 (Jezik stanovnika Spiša. Spol kao razlikovni faktor) 369 str.)

U svijetu svakodnevno nestaju živi jezici koji pri tome često nisu opisani ili nisu adekvatno opisani. S druge strane, vidljivi su naponi na populariziranju i podršci jezicima sa malim brojem govornika, manjinskim jezicima, lokalnim jezicima i sl., pri čemu značajnu ulogu ima Evropska Unija, koja svojim programima zahtijeva reguliranje jezičkih politika i statusa jezika u sadašnjim i budućim članicama, kao i neke organizacije koje se bave zaštitom manjinskih prava i sl.

Pokazalo se da XIX vijek nije bio posljednji vijek u kojem su nastajali novi jezici. Ovo se potvrdilo i u Poljskoj u prvim decenijama XXI vijeka na primjeru kašupskog, koji su do tada lingvisti smatrali dijalektom a koji je dobio status zasebnog regionalnog jezika. Radi se konkretno o politici poštivanja pravila jedne od zemalja članica Evropske Unije i *Karte regionalnih i manjinskih jezika* koja je nakon dugotrajnih nastojanja pomogla njegovom priznavanju. Taj jezik se, pored poljskog, uči u školama u područjima na kojima Kašubi čine značajan procenat stanovništva – južno i zapadno od Gdanjska. Tako da su danas Poljaci narod sa dva jezika a evidentni su i određeni zahtjevi da se šleski dijalekat poljskog izdvoji u poseban jezik.

Posmatrano u širem kontekstu globalizacijskih i unifikacijskih procesa, jezici kao sistemi se mijenjaju ali posljedica tih procesa može biti i definitivni nestanak nekih jezika u svijetu. Riječ je prvenstveno o jezicima malih zajednica uključujući i dijalekte i govore. Govorima, s obzirom na to da nisu kodificirani, posebno prijete izumiranje i zaborav. Premještanjem

određenih elemenata iz jednog jezika u drugi, tako i elemenata iz standardnog jezika u narodni govor, moguće je gubljenje specifičnosti jednog govora kako pod utjecajem standardnog jezika tako i zbog miješanja sa drugim jezičkim zajednicama. U narodnom jeziku kao posljedica miješanja društvenih sredina i utjecaja zajedničkog koda javljaju se različite promjene, što se, između ostalog, vidi u funkcioniranju različitih leksičkih i semantičkih dubleta. Ta pojava se s jedne strane može smatrati modifikacijom koja obogaćuje govor stanovnika sela, a s druge strane, može se govoriti o osiromašenju, o gubljenju tradicionalnih elemenata u narodnom jeziku. U tom smislu posebno su značajni dijalektološki prinosi kakav je knjiga Helene Grochola-Szczepanek *Język mieszkanców Spisza. Płeć jako czynnik różnicujący*.

Dr. Helena Grochola-Szczepanek bavi se istraživanjem jezika stanovnika sela, dijalekatskom leksikom, sociolingvistikom, lingvističkom geografijom i pitanjima roda. Pored ove knjige, autorica je objavila knjigu *Rzeczowniki złożone w gwarach polskich* (Kraków 2002), u koautorstvu *Słownik gwar polskich* (Kraków 1998–2010) i *Ogólnosłowiański atlas językowy* (Kraków 2009). Osim radova vezanih za projekte Instituta poljskog jezika Poljske akademije nauka u Krakovu, na kojem je angažirana, Grochola-Szczepanek objavila je značajan broj članaka u domaćim i stranim časopisima. Rezultate svojih višegodišnjih istraživanja u posljednjih desetak godina objavila je u nizu radova.

Ovom knjigom autorica je predstavila dinamiku razvoja jezičke situacije na području poljskog dijela regije Spiš analizirajući unutrašnje raslojavanje govora u vezi s različitim društvenim, kulturološkim, psihološkim i demografskim aspektima posebno uzimajući u obzir faktor spola. Inače, spiški govor pripada malopoljskom dijalektu poljskog. (Trebalo napomenuti da je Spiš historijska, geografska i etnografska regija koja se proteže na prostoru dviju država – Slovačke i Poljske. Površina Spiša iznosi oko 3.7 hiljada kilometara kvadratnih, od čega oko 3.5 hiljada kilometara kvadratnih pripada Slovačkoj, a poljski dio se prostire na 195.5 kilometara kvadratnih. Ova regija, tačnije njen slovački dio, poznata je po brojnim turističkim mjestima.)

Grochola-Szczepanek definira spol kao jedno od osnovnih obilježja koje određuju čovjeka a odnosi između žena i muškaraca spadaju u ključna područja međuljudskih veza. Autorica predstavlja dosadašnja istraživanja i diskusije o spolu, odnosno rodu, ukazujući na primjenu dvaju različitih stanovišta vezanih za razlikovanje roda kao biološke i društvene ili kulturološke kategorije.

Predstavljajući problematiziranje ovog pitanja hronološki, Grochola-Szczepanek polazi od rada A. Oakley *Sex, gender and society* (1972), u kojem se uvodi podjela roda na biološku kategoriju koju označava pojam spol (*sex*) i društvenu kategoriju – rod, odnosno *gender*, uz napomenu da autorica za oba pojma koristi poljsku riječ *pleć*. Ako se rod posmatra kao rezultat procesa koji se odvijaju u društvu, onda se polazi od pretpostavke da ideali ženstvenosti i muževnosti nisu nečim odozgor dati i nepromjenjivi, oni ne zavise od biologije, nego od aktuelne kulturne tendencije u datom društvu. Zato se oni vremenom mijenjaju, imaju asimetričan karakter i zasnivaju se na dominaciji. Značajnu fazu u istraživanjima roda sa sociokulturnog aspekta predstavlja rad M. Mead *Sex and temperament in three primitive societies*, 1935. g. (u poljskom prijevodu 1986. g.). Prema ovoj naučnici, istraživanje roda odvija se pod utjecajem kulture; tako karakteristike koje jedno društvo prepoznaje kao one koje posjeduju samo žene, mogu u drugom društvu biti obilježja koja su karakteristična samo za muškarce. Drugi pravac istraživanja, tzv. esencijalizam utvrđuje da ženskost i muškost proizlaze iz prirodnih, bioloških karakteristika. Prema istraživačima koji zastupaju navedeni stav, osobine čovjeka formiraju se na principu prirodne selekcije a određuju ih odgovarajući sastav gena, struktura hromozoma te mozak i hormoni. Naučnici dovode u sumnju shvaćanje da je rod društveno uvjetovan kao i tvrdnju da muškarac i žena mogu zamjenjivati uloge, pokazujući pritom da mozak i djelovanje hormona odlučuju o predispozicijama i ponašanju pojedinca.

U posljednjih desetak godina pojavila se nova perspektiva u istraživanjima, koja biološki i sociokulturni pojam roda prikazuje kao kompleksan i uzajamno uvjetovan odnos. Prema ovakvom shvaćanju roda, priroda determinira ponašanje, ali je ono također uvjetovano sredinom.

Knjiga *Język mieszkalców Spisza. Płeć jako czynnik różnicujący* sastoji se od dva dijela. U prvom dijelu Grochola-Szczepanek opisuje metode istraživanja govora stanovnika sela, predstavlja načine anketiranja, zatim atlase, monografije, rječnike posvećene ovom govoru. Autorica je prikupila informacije, tj. jezičke podatke metodom individualnih intervjua, ispitivanjima ciljne grupe te anketiranjem učenika srednjih škola.

U drugom poglavlju predstavljena je regija Spiš kao i njen naziv, koji se zahvaljujući svojoj historiji mijenjao nekoliko puta. U IX vijeku regija je pripadala Velikomoravskoj kneževini, nakon toga bila je pod vlašću Boleslava Hrabrog, da bi u drugoj polovici XIII vijeka, poslije tatarskih najezda, prešla pod mađarsku vlast. Nakon nekoliko stoljeća mađarske vlasti, njome su gospodarili mađarski, poljski, njemački feudalci, zatim Austrija i

Austro-Ugarska. Raspadom Austro-Ugarske, između Poljske i nove države – Čehoslovačke, 1920. godine dolazi do podjele sporne teritorije, čime je Poljskoj pripao mali dio. Višestoljetna mađarska vladavina, jaki slovački, njemački, aromunski utjecaji obilježili su materijalnu i duhovnu kulturu Spiša, koja stoga sadrži dosta zajedničkih crta za cijelu karpatsku regiju. Izražene veze sa susjednim regijama Podhale i Pieniny i različite etničke grupe koje naseljavaju te krajeve – Mađari, Nijemci, Slovaci, Aromuni, Rusini i drugi unijeli su brojne elemente vlastite kulture koji se mogu prepoznati u nazivima, dekorativnoj umjetnosti, arhitekturi, u načinu vođenja imanja, muzici i odijevanju.

Slijedi opis folklorne muzičke tradicije, obreda i običaja, koji su općenito bili vezani za cikličnost godišnjih doba, za radove na imanju te kalendar crkvenih blagdana. Dati su statistički podaci o broju stanovnika u četrnaest mjesta i posebno za svako mjesto broj muškaraca i žena (zaključno sa 2009. godinom). U poljskom dijelu Spiša, zahvaljujući i geografskom položaju terena, spolna struktura prilično je ujednačena u odnosu na ukupan broj stanovnika, ima 150 žena više nego muškaraca. Još prije nekoliko desetljeća ovi stanovnici bili su zatvorena zajednica, živjeli su i radili uglavnom ne krećući se izvan svoga sela. Do pojavljivanja radija početkom 60-ih i televizije krajem 70-ih nije bilo značajnijih kontakata s drugim dijelovima Poljske, te su do tada stanovnici sela bili prepoznatljiviji po svojoj nošnji i govoru. Kada je riječ o socijalizaciji vezanoj za školovanje, Spišaci su u posljednjih stotinjak godina bili izloženi različitim utjecajima – krajem XIX i početkom XX vijeka išli su u mađarske škole, generacije rođene 20-ih godina XX vijeka školovale su se u poljskim školama, oni rođeni u narednom desetljeću u slovačkim, dok su se naredna godišta školovala u poljskim. Edukacija se uglavnom završavala na osnovnoj školi a malobrojni od 60-ih do 80-ih pohađaju slovačko-poljsku gimnaziju na Oravi. Nastava u stručnim školama izvođena je na poljskom jeziku. Do promjene društvenog sistema, do 90-ih malo je stanovnika poljskog dijela regije završilo studij. Dok je među najstarijim generacijama veliki broj onih koji su završili samo osnovnu školu, puno je manje mlađih ljudi čije se obrazovanje završilo na tom nivou.

U narednom – trećem poglavlju predstavljena su dosadašnja istraživanja ovog govora, zatim sociolingvističke karakteristike i njegove osnovne osobine. U četvrtom poglavlju analizirana je uloga demografsko-društvenih faktora u diferencijaciji govora stanovnika sela kao što su starost, spol, mjesto stanovanja i razlike između pripadnika različitih generacija a podaci za analizu dobijeni su audio ispitivanjem učenika srednjih škola.

Kao što je pokazano u knjizi, diferencijacija nivoa poznavanja i upotrebe općeuopotrebnih poljske i dijalekatske leksike zavisi od niza faktora – tako na sve manju upotrebu dijalekatske leksike i njeno nestajanje iz jezika utječe poljski jezički sistem kao i nestajanje nekih oblika društvenog života stanovnika selā, tj. nestajanje starih običaja, obreda i vjerovanja te leksike koja se odnosila na njih. Dok je nivo upotrebe dijalekatske leksike kod starijih stanovnika još uvijek visok, kod mlađih generacija je on sve niži u korist upotrebe opće leksike. Međutim, uglavnom faktor izolacije određuje razlike u poznavanju i upotrebi dijalekatske leksike.

U drugom dijelu knjige Grochola-Szczepanek analizira uzajamnu vezu između dijalekta i faktora spola, odnosno jezika žena i muškaraca u seoskoj sredini; razmatra načine upotrebe jezika, leksiku te obraćanje ženama i muškarcima. U narednom poglavlju analiziraju se ženske i muške osobine i načini kodiranja informacija o spolnom faktoru u strukturi spiškog govora. Nakon provedene analize autorica izvodi zaključak da je spol glavni faktor diferencijacije jezika naroda; on određuje različit način komuniciranja muškaraca i žena, ali tvrdi i da se o tim razlikama ne može govoriti kao o pravilu, jer se neke jezičke osobine ponekad sreću češće ili rjeđe kod žena odnosno kod muškaraca. Izdvaja se nekoliko indikatora roda: leksički, morfološki, sintaksički i kontekstualni. Muškarci i žene, kako smatraju stanovnici sela, imaju određenu ulogu u zajednici. U skladu sa tradicionalnom podjelom društvenih uloga, koja se pokazuje i u jeziku, uloga muškarca vezana je za socijalnu sferu, za rad i zarađivanje izvan kuće, a uloga žene zasniva se na brizi o kući i odgoju djece. To govori o dominantnoj ulozi muškarca, odnosno pasivnoj ulozi žene u toj zajednici.

Dodatak knjige sadrži anketna pitanja na osnovu kojih su vođeni intervjui sa stanovnicima regije te dijelove provedenih istraživanja – transkripte razgovora sa ispitanicima, uz informaciju o njihovom imenu i godištu rođenja. Uz obimnu bibliografiju, naveden je spisak konsultiranih atlasa, enciklopedija i rječnika te informacija o korištenoj literaturi iz internetskih izvora. U posljednjem dijelu knjige dat je popis skraćenica i na kraju indeks obilježja govora vezanih za spol.

Knjiga *Język mieszkauców Spisza. Płec jako czynnik różnicujący* predstavlja vrijedan doprinos u oblasti dijalektoloških istraživanja u slavenskim filologijama pa i šire i dobar primjer sociolingvističke prakse a može poslužiti kao obrazac za buduća istraživanja stručnjacima dijalektolozima, sociolingvistima, ali i ostalima koji se zanimaju za pitanja odnosa govora ili dijalekta i savremenog jezika kao sistema i njima svojstvenim obilježjima roda.

Linda Prugo-Babić

JEZIK, DRUŠTVO, MOĆ, PREŽIVLJAVANJE – IZUZETAN DOPRINOS RAZVOJU KRITIČKE DISKURSNE ANALIZE

(**Prikaz knjige:** MARINA KATNIĆ-BAKARŠIĆ, IZMEĐU DISKURSA MOĆI
I MOĆI DISKURSA. ZAGREB, ZORO, 2012.)

Nova knjiga dr. Marine Katnić-Bakaršić predstavlja nastavak, ali i iskorak u oblasti/ma kojima se autorica već dugi niz godina bavi u svom teorijskom i instruktivnom radu. U *(Pred)govoru* se Katnić-Bakaršić jasno pozicionira kao znanstvenica koja progovara angažirano, ali prije svega humano a svoja višegodišnja istraživanja jezika vidi svrhovitim samo ukoliko teorijski rezultati i saznanja imaju praktičnu primjenu i svrhu. Ova knjiga poticajna je ne samo za znanstvenike najrazličitijih disciplina (od lingvistike pa, usudila bih se reći, do ekonomije) u dobu postdisciplinarnosti već i svakom u čijim se rukama, slučajno ili namjerno, nađe ovo znanstveno štivo. Autorica je cijelo jedno poglavlje ustupila Sabini Bakšić. Hijazam u naslovu knjige možda najbolje predstavlja i njenu glavnu temu - složenost odnosa moći i diskursa, njihovu međusobnu komplementarnost. Ako ste se ikad zapitali što je to što je zajedničko pojmovima *jezik, diskurs, moć, znanje, ideologija, politika* onda ćete odgovor(e) naći u ovoj knjizi. U poglavlju *O strukturi knjige* autorica konstatira da ova knjiga „nije udžbenik kritičke diskursne analize niti postkolonijalne kritike“ (Katnić-Bakaršić 2012: 10). Ovdje se definira i razlika između diskursne analize, kritičke diskursne analize (CDA) i kritičkih diskursnih studija (CDS). Autorica naglašava kako su sve spomenute discipline izrazito angažirane i nisu ideološki neutralne. Potpoglavlje *Kompleksni model proučavanja odnosa diskursa i moći* čitatelja upoznaje sa tri neizostavna aspekta proučavanja: *deskripcijom, tumačenjem i interpretacijom*. U poglavlju *Osvajanje diskursa* daju se definicije terminološkog aparata, a prije svega što je diskurs, odnosno kako se on razmatra u različitim školama i pravcima. Osim što posjeduje moć, diskurs je obremenjen i opasnostima poput

ideologije i manipulacije te je neodvojiv od društveno-povijesnog konteksta. U potpoglavlju *Moć, kontrola, manipulacija, ideologija* date su definicije ključnih pojmova (moć, manipulacija, *diskurzivno znanje*), a u potpoglavlju *Dijaloški model kao kritika CDA: ima li moći bez dominacije* autorica ne zaobilazi činjenicu (već naprotiv, na nju ukazuje, čime još jednom potvrđuje svoju angažiranu poziciju!) da postoje i kritičari CDA. Oni, pomalo utopijski, vjeruju u apsolutno, čisto znanje, dok su pristalice CDA svjesni ideologije znanja. Iz tog slijedi autoričin stav, u kojem se ona otkriva kao prava sljedbenica CDA prakse, da se društveni odnosi mogu promijeniti a subordinirane društvene grupe mogu ući u moć. Ako se vratimo na sam predgovor možda je i suviše naglasiti da se autoričina vjera u promjene inspirirana CDA pojavljuje kao lajtmotiv cijele knjige. U potpoglavlju pod nazivom *Socijalni akteri i socijalne elite* tzv. *elite moći* dijele se na osnovu baza moći: vojne, političke, ekonomske i simboličke, a na drugom polu su subordinirane i ne-moćne grupe koje obuhvaćaju marginalizirane socijalne aktere.

U poglavlju *Pragmatika moći* autorica Sabina Bakšić razmatra odnose moći i diskursa u svjetlu govornih činova, strategija uljudnosti, Griceovih načela ali i protunačela, odnosno dijelom i u okviru novijih disciplina - diskursne i kroskulturalne pragmatike. Poglavlje *Diskurs moći u svjetlu strategija uljudnosti – na primjeru zdravstva i školstva u Bosni i Hercegovini* sadrži nekoliko potpoglavlja: *Pojam uljudnosti, Strategije uljudnosti Penelope Brown i Stephena C. Levinsona, Diskurs moći u kontekstu uljudnosti, Diskurs moći u zdravstvu (Pedijatrija, Ginekologija, Opća praksa), Diskurs moći u školstvu i Zaključak*. Bakšić je dala doprinos shvaćanju odnosima moći u okviru diskursa zdravstva i školstva, ističući kako moćni sugovornik amortizira, ukoliko želi, svoj diskurs uz pomoć upotrebe strategija uljudnosti ili naprotiv, njihove neupotrebe. Naime, unutar ovih diskursa moć je velika, a otpor rijedak (pacijent koji izbjegava preglede, pacijentica koja u ginekološkoj ordinaciji bježi u naraciju, učenik ili roditelj koji izbjegavaju sukob sa učiteljem/nastavnikom). Posjedovanje znanja dobiva pravi smisao, tj „osvještava se“ tek u dodiru s drugima. Bakšić ističe da je potrebno imati u vidu ljudsku dimenziju subordiniranih grupa/pojedinaca jer oni nisu objekti (!) da bi se iz sfere dominacije prešlo u sferu emancipacije i pravednije raspodjele znanja, odnosno moći.

Poglavlje *Moć u različitim tipovima diskursa* dokazuje da ne postoji diskurs ili diskurzivni žanr koji bi bio „imun“ na moć. Međuodnos jezika, politike i moći najbolje ilustrira Katnić-Bakaršić kad kaže: „da bi bio prepoznat kao ‚važan‘, diskurs mora biti ‚ovlašten‘ (Bourdieu, 1992), dodajem i *povlašten* i verificiran u jednoj zajednici kao takav“ (2012: 48). Kao što je već pokazano, jezik može biti „simbolički atribut autoriteta“, a *pravo na*

govor izravno se reflektira na distribuciju odnosa moći u jednoj socijalnoj skupini. U poglavlju *Sudski diskurs: institucionalizirana moć* autorica naglašava važnost i međusobnu ovisnost elemenata sudskog diskursa kao što su manipulacija i retoričke persuasivne strategije. Dajući poredbene primjere sudske prakse u Americi, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Haagu, autorica upozorava na „granična mjesta“ poput verbalne agresije i subverzivnih taktika, ali i na posebno zanimljivu činjenicu simultanog prevođenja, koje obezličenošću i monotonošću dodatno doprinosi distanci i jazu. Na kraju ovog poglavlja očite su kroskulturalne razlike i asimetrija moći te upotreba različitih znakova autoriteta u okviru institucionalizirane moći u ovom tipu diskursa. Manipulativna potencija jezika ne manifestira se samo u sudskom i pravnom diskursu. U opširnom poglavlju *Politički govor: retorika i/ili manipulacija* riječ je o borbi za dominantni jezik (diskurs) u politici, a znakoviti su i pokušaji uvođenja „novog jezika“ koji se, prema Faircloughu, očituju u sferi komunikacijskog stila političkih lidera, u govoru određene političke skupine ili stranke, u govoru vlade, tj. uprave, ali, prema Katnić-Bakaršić, i u govoru medija.

Potpoglavlje *Retorika globalizacije kao diskurs moći* čitatelja potiče na razmišljanje već time što mu je život omeđen globalizacijskim procesima. Kao što se do sada pokazalo, uloga jezika u svakom diskursu njegov je konstitutivni dio. Tako se diskurs globalizacije pokazuje kao „ideološki, ideologiziran, retoričan i retoričkim sredstvima pokušava uvjeriti u vlastitu ispravnost“ (Katnić-Bakaršić 2012: 62). U poglavlju *Akademski diskurs* postaje jasno da je polje djelovanja ovog diskursa sve šire, a broj žanrova neprestano raste. Faircloughovu tezu o „marketizaciji univerziteta“ autorica proširuje na znanost općenito. Medijska pozornost i zastupljenost znanstvenika u medijima koji „populariziraju“ svoja istraživanja prepliće se tako sa marketizacijom, ali i omasovljenjem znanosti. U potpoglavlju *Znanstveno-akademski tip* autorica uz pomoć naučnog modela CDA dekonstruira uvriježene i općeprihvaćene mitove i to: „a) mit o objektivnosti znanstvenika/-ce, b) mit o neutralnosti jezičnih sredstava i c) mit o odsustvu emocionalno-ekspresivnih sredstava“ (Katnić-Bakaršić 2012: 70) Nadalje, postoji bliska veza između ovih mitova i retoričkih strategija akademskog diskursa (personifikacija predmeta istraživanja/znanstvenog teksta, figurativnost akademskog diskursa, itd.). Pitanja aktualna u svakoj akademskoj zajednici čine osnovicu potpoglavlja pod nazivom *Strah od Drugoga i hijerarhija u akademskoj zajednici* pa je čest slučaj da se „borba između znanstvenih paradigmi pretvara u borbu za očuvanje dominacije“ (Katnić-Bakaršić 2012: 73) Tako je često strah od Drugog ili drugačijeg ustvari strah za sebe (za poziciju, predmete, disciplinu, moć). *Instruktivni*

podtip odlikuje se naglašenom asimetričnošću distribucije moći: nastavnik je dominantan, udaljen od učenika/studenta i spacijalno i verbalno. Suvremeni pomaci ka većoj fleksibilnosti ovog tipa diskursa sve su češći i uočljiviji (interaktivnost, evaluacija, način sjedenja,...), ali se mijenjaju dosta sporim tempom. U potpoglavlju *Obrana disertacije – semiotika kontroverznog žanra* autorica je rasvijetlila semiotičku višestrukost obrane u akademskom diskursu. Posebno treba istaknuti i neverbalne znakove obrane poput odjeće, cvijeća, poklona, rasporeda stolova koji ovaj žanr teatraliziraju, zbog čega ga autorica i izdvaja kao kontroverzan. *Recenzija ili dileme „znanstvenog Kerbera“* potpoglavlje je koje otvara pitanje kontroverznosti ali i paradoksalnosti recenzije kao žanra koji se odlikuje svojevrsnom *igrom moći* između autora i urednika. *Kolonijalizam u znanosti?* tematizira poziciju znanstvenika zemalja bivšeg Istočnog bloka ili Trećih zemalja koji moraju savladavati akademski diskurs na engleskom jeziku i prilagoditi se zapadnjačkom kanonu jer Zapad je taj koji određuje što, kako, u kom obliku i gdje objaviti.

U poglavlju *Akademski diskurs i diskurs intelektual(a)ca* akademski diskurs definiran je kao specijalni, dok je diskurs intelektualaca javni, a promjene paradigme najzornije su oslikane u sintagmama *javni intelektualci*, akademski intelektualci i estradni intelektualci. Ovaj sve rašireniji fenomen autorica uspoređuje sa Bourdieuovom hit-paradom. Naime, sve češće akademski diskurs postaje javan i potčinjava se intelektualnom diskursu. Istovremeno, jezik akademskog i intelektualnog diskursa približava se sakralnom jeziku, a odlikuje se kriterijem razumljivost/nerazumljivost i definicijski neodređenim kriterijem lijepog govorenja. Ovakav jezik teži da se što više udalji od svakodnevnog govora što ponekad može dovesti i „do gubljenja smisla rečenog ili napisanog“ (Katnić-Bakaršić 2012: 88).

Koliko su jezik, politika i moć isprepleteni u Gordijevom čvoru diskursa moći i moći diskursa, pokazuju i pitanja jezične politike, tog specijalnog tipa diskursa. O ovom, i na našim prostorima, aktuelnom pitanju raspravlja se u poglavlju *Jezik, politika i moć: diskurs jezične politike kao diskurs moći*. Standardni jezik postavlja se kao ideal i korespondira sa važnim pitanjima jezične politike – monolingvizmom, bilingvizmom, plurilingvizmom i ekolingvistikom. Borba za dominaciju često se očituje u borbi za prihvaćanje pravopisa, a znakovita je i dvojaka pozicija tzv. „politički korektnog“ jezika, kao uostalom i *rodno senzibilnog jezika*. Jezična politika povezana je i sa *kritičkom svijješću o jeziku* i sa *kritičkom interkulturalnom svijješću*. Posebno je zanimljivo poglavlje *Jezik crtanih likova*. Autorica vješto pokazuje, potvrđujući svoje stavove eksplicitnim primjerima, da korištenjem naučnog modela CDA mogu biti analizirani prikriveni stereotipi

(primjeri sinkronizacije i odabira jezičkih varijeteta i dijalekata) čak i u ovom žanru/diskursu. U poglavlju *Medijski diskurs i moć* ukazuje se na činjenicu da je medijska moć persuasivna, simbolička i indirektna. I na kraju, važno je naglasiti da autorica iznosi stav da se u medijskom, „slično kao u akademskom diskursu, radi o svojevrsnoj *retorici objektivnosti* u novinskoj vijesti, informaciji: teži se stvaranju *prividne* činjeničnosti, bezličnosti, objektivnosti, odsustvu autorske pozicije, dok se kritičkom interpretacijom jasno pokazuje subjektivnost i ideološka pozicija vijesti“ (Katnić-Bakaršić 2012: 101). *Razgovorni diskurs: moć i politika svakodnevne* naslov je poglavlja koje se tiče nejednake distribucije moći, što je krucijalno ako se želi shvatiti politika svakodnevne konverzacije, dok potpoglavlje *Specijalna konverzacija* pruža primjere iz sfere razgovornog stila, odnosno različite interakcije i diskursne žanrove koji posjeduju određenu društvenu svrhu i obavezni element razrješenja.

U poglavlju *Prevođenje i moć: u traganju za dijalogom kultura* razmatran je fenomen prevođenja kao manifestacije odnosa moći između kultura, ali i unutar jednog društva. Dajući za primjer omjer jezika u prijeratnoj i postratnoj BiH, autorica koristi Lefeverov termin *patronat*. Jedno od zanimljivih pitanja u okviru prevođenja na koje autorica skreće pažnju čitatelja su *diskurzivne strategije u prevođenju, strategija autocenzure, ne/vidljivost* prevoditelja. U poglavlju *Rod i moć: različiti svjetovi ili dominacija?* tematizirana je jaka uloga stereotipnog predstavljanja i percipiranja žena, koje bi prilikom ulaska u moć trebale imati ravnopravni status. Danas kad čovjek „živi sliku“, odnosno neprestano je okružen slikom korisno je biti i postati svjestan moći vizualnog. Zato je važnost vizualnog okosnica poglavlja *Vizualno i specijalno predstavljanje i moć*, u kojem se čitatelj upoznaje sa semiotikom moći koja ga svakodnevno okružuje a da on to, najčešće, ni ne primjećuje. On tako postaje svjestan različitih kodova i znakova koji utjelovljuju ideologiju diskursa i kreiraju odnose moći. Knjiga se završava poglavljem *Umjesto zaključka: ka novim promišljanjima* koje svojim naslovom korespondira sa vječnom otvorenošću postmodernističkog djela. Kroz aktualni pristup proučavanju diskursa, Katnić-Bakaršić je pokušala čitatelju ponuditi znanje koje će mu pomoći u rekreiranju odnosa moći u najrazličitijim situacijama – od svakodnevne komunikacije do društvenih odnosa na širem planu.

Smatram da ova knjiga predstavlja izuzetno važan prilog suvremenim lingvističkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini, ali zasigurno i šire. Knjiga je značajna i zbog činjenice da je korpus bogat i raznorodan, a autorica navodi primjere iz vlastitog iskustva te tako legitimizira metodu *vlastite opservacije* ili *opservacije samih participanata*, inače rezerviranu za soci-

jalne znanosti, u čemu se također ogleda metodološka novina i svježina pristupa. Autorica pruža uvid u diskurzivne prakse i odnose moći u Bosni i Hercegovini ali i šire (izlaganja na konferencijama diljem svijeta i gostujuća predavanja u Evropi) na vlastitim i na primjerima koji je okružuju. Kao čitateljici nameće mi se misao da kad se jednom oslobodimo zabluda o vlastitoj objektivnosti i neutralnosti, tek onda sa tako „čiste“ pozicije možemo kao pojedinci koji su angažirani (čitaj: koji posjeduju znanje i koji ga žele podijeliti) participirati u re-kreiranju odnosa moći, što i jeste bio cilj i misao vodilja cijele knjige, kako je autorica i naglasila u predgovoru.

I na kraju, želim spomenuti neizostavnu strategiju okvira znanstvenog teksta, koji će čitatelju osigurati jednostavnu komunikaciju sa tekstom, čemu doprinosi i *index nominorum*, kao i iscrpni *index rerum*. Značajni čitatelji u ovoj knjizi mogu pronaći i obimnu literaturu iz ove, ali i iz srodnih oblasti. Želim istaknuti da su bibliografske jedinice većinom na engleskom jeziku, što također predstavlja značajan iskorak u tretiranju teme, ali i da autorica također više puta izdvaja domaće znanstvenike i prevoditelje. I na kraju, ne libim se reći da je ova knjiga pionirski rad u oblasti CDA u Bosni i Hercegovini, pa i šire a kao netom izišla iz tiska ona će svoju čitalačku publiku (stručnjake, ali i laike koji će čitanjem ove knjige barem djelimično postati stručni) tek dobiti.

IN MEMORIAM

In memoriam

Professor emerita dr. Lada Šestić

Obraćanje na komemoraciji

Filozofski fakultet u Sarajevu

Subota, 29. 3. 2014. u 11.00 sati

U trenucima kao što je ovaj, kada se prebiru prisjećanja i zajednički provedeni dani i godine, teško se oduprijeti kako emocijama, koje se neminovno javljaju kao mnogobrojne šare na nekom skupocjenom ćilimu, tako i nizu isprepletenih podataka o životu i djelovanju u bogatoj profesionalnoj i akademskoj karijeri svima nama tako drage kolegice, professor emerite dr. Lade Šestić. Ovo tim prije što smo prije nekih desetak dana bili svjedoci nešto ranije kalendarske proljetne ravnodnevnice, a upravo je s tom pojavom vezano i ime naše preminule profesorice. U staroslovenskoj mitologiji, Lada je boginja ljubavi i ljepote, koja se predstavljala kao mlada djevojka duge zlatne kose, a u koje je ponekad bio upleten i vijenac od žitnog klasja. To je bio simbol boginje plodnosti, mitske Majke vlažne zemlje, na čijim se grudima ponekad nalazio i znak Sunca kao izvor života. Ime je odabrao njen otac, dr. Hajrudin Ćurić, naučni savjetnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, ugledni historičar i autor brojnih djela iz prošlosti muslimanskog školstva u našoj zemlji, koji je, kako mi je to jednom prilikom spomenula sâma prof. Šestić, toliko volio staroslavensku mitologiju da je, protivno tradiciji iz koje je poticao, te i vremenima u kojima je živio, i kćerki dao ime boginje ljeta. Možda je na to uticala i činjenica da mu se kćer rodila upravo u ljeto, 16. jula 1938. godine u Sarajevu, jer iako vladavina boginje Lade počinje potkraj marta, ona je dijeli sa boginjom proljeća Vesnom, da bi došla do punog izražaja tek u toplim danima i noćima ljeta, kada bujaju i sazrijevaju brojni plodovi koje nudi priroda. I dok je kao

žensko ime Vesna postalo veoma često u svim dijelovima nekadašnje zajedničke države tokom proteklih sedamdesetak godina, ime Lada je ostalo nekako prikriveno, samozatajno, kakva je bila i naša Lada.

Iako smo se relativno često susretali u periodu nakon završetka rata, od 1996. godine na ovamo, kada se prof. Šestić spremno odazvala mojoj molbi da nam pomogne da Odsjek za anglistiku ponovo postavimo na dobre temelje i obnovimo nastavni proces u tom segmentu Filozofskog fakulteta u Sarajevu, rijetko smo se doticali ovakvih, gotovo nepoznatih pojedinosti iz njenog života. Njeno djetinjstvo i mladost bili su neminovno vezani za ovaj središnji dio Sarajeva, za Marin Dvor, kako zbog činjenice da joj je otac proveo radni vijek u obližnjem Zemaljskom muzeju, tako i zbog njenog opredjeljenja da upiše studij engleskog i francuskog jezika na Filozofskom fakultetu. Naša *alma mater* se upravo na njenoj drugoj godini studija, 1958. godine, preselila iz Đulaginog dvora, današnje Gazi Husrev-begove medrese preko puta istoimene džamije u starom dijelu grada, u ovu, novu zgradu, djelo istaknutog arhitekta prof. dr. Juraja Neiharhta. Pod uticajem svog učitelja Le Corbusiera, vizionara čistih linija i svijetlih, funkcionalnih prostora, prof. Neihardt je projektirao ovu zgradu za šest odsjeka i oko 600 studenata humanističkih i prirodno-matematičkih znanosti. Na jednoj od njih, Katedri za engleski jezik i književnost – sada Odsjeku za anglistiku – osnovanoj 1951. u sklopu Katedre za germanistiku i anglistiku, koja se 1961. razdvojila na zasebne katedre za engleski jezik i književnost i njemački jezik i književnost; studirala je i kolegica Lada Šestić. Istina, osim engleskog, njen drugi izbor nije bio njemački, nego francuski jezik i književnost. Slušala je i redovno polagala ispite kod nastavnika i saradnika, koji su utemeljili i dosljedno razvijali današnji Odsjek za anglistiku, poput Obrena Vukomanovića i Ljubice Vojnović, Olge Humo, Branke Bokonjić i Ive Vidana, te prvih tadašnjih asistenata Svetozara Koljevića i Damira Kalogjere; dok su joj na Odsjeku za romanistiku predavali Midhat Šamić, Milenko Vidaković, Branko Džakula, Glorija Rabac-Čondrić, metodičar Avdo Tanković, dugogodišnja lektorica francuskog jezika, madame Mauricette Sullerot-Begić, te asistentice i buduće istaknute profesorice, Vera Geresdorfer i Hanifa Kapidžić-Osmanagić.

Studij je privela kraju one iste, 1961. godine, kada se Prirodno-matematički fakultet izdvojio u zasebnu instituciju i prešao u novosagrađenu zgradu na Pofalićima, a Katedra za engleski jezik i književnost nastavila svoje djelovanje kao zasebna nastavno-naučna jedinica u okviru Filozofskog fakulteta. Kao odličnoj studentici, omogućeno joj je da koristi tada doista rijetke i nadasve prestižne postdiplomske istraživačke stipendije

u inostranstvu. U skladu sa svojim temeljnim akademskim interesovanjima i potonjim nastavno-naučnim opredjeljenjima, kolegica Lada Šestić je specijalizirala opću i englesku fonetiku i lingvistiku na Londonskom univerzitetu (University College London). Porodične okolnosti, odnosno udaja za dr. Šestića, odveli su je u Zenicu, gdje su rođena njena dva sina, a potom i njihova djeca. U Zenici je ostvarila zapaženu karijeru univerzitet-skog nastavnika engleskog jezika. Radila je kao redovni profesor na više fakulteta današnjeg Univerziteta u Zenici: na Fakultetu za metalurgiju i materijale i na Mašinskom fakultetu u Zenici, a nešto ranije i na Ekonomskom fakultetu u Zenici (dok je to bio ogranak sarajevskog Ekonomskog fakulteta), kao i na Pedagoškom fakultetu. Predavala je neko vrijeme i na Elektrotehničkom fakultetu u Sarajevu.

Područja njenog akademskog, stručnog i naučnog rada bila su veza-na za morfosintaksu, fonetiku i fonologiju, te metodiku nastave engleskog jezika, a osobito za uobličavanje pojmova i izraza vezanih za engleski tehnički registar. Iz te oblasti je prijavila i 1. 7. 1988. godine odbranila doktorsku disertaciju *Oblici sa nastavkom -ing u engleskom jeziku i odgovarajuće srpskohrvatske strukture u tehničkom registru* na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Bila je to 169. po redu odbranjena doktorska disertacija na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i prva iz tzv. anglističke lingvistike. Time nije prestao njen stručni i naučni rad. Iz navedenih područja objavila je pet knjiga i veći broj članaka u stručnim i referentnim znanstvenim časopisima, kao što su *Radovi* Filozofskog fakulteta u Sarajevu, *Strani jezici*, Zagreb, *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia* Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Didaktički putokazi*, te *Odjek*.

Autorske knjige kolegice Šestić obuhvataju slijedeće naslove:

1. *Engleski glasovi /p,t,k/ u poređenju s odgovarajućim srpskohrvatskim glasovima*, Svjetlost, Sarajevo, 1981, 83 str.;
2. *Engleski jezik za metalurge*, Univerzitet u Sarajevu, Metalurški fakultet Zenica, Zenica, 1985;
3. *Oblici sa nastavkom -ing u engleskom jeziku i odgovarajuće srpskohrvatske strukture u tehničkom registru*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1988, 297 str.;
4. *English for Mechanical Engineering Students*, Univerzitet u Sarajevu, Mašinski fakultet Zenica, Zenica, 1994, 196 str.;
5. *Gramatika tehničkog engleskog sa rječnikom*, Minex, Zenica, 2002, 475 str.

Aktivno se bavila i prevođenjem. Prevela je četiri knjige iz oblasti tehničkih nauka, uglavnom vezane za proizvodnju i obradu željeza i čelika:

1. I. E. Madsen, *Dostignuća u industriji željeza i čelika u toku 1963. godine*, Metalurški institut, Zenica, 1965, 87 str.;
2. I. E. Madsen *Dostignuća u industriji željeza i čelika u toku 1964. godine*, Metalurški institut, Zenica, 1966, 106 str.;
3. Takeshi Yamaoka, *Pregled proizvodnje i metoda u proizvodnji gvožđa i čelika u Japanu u 1964. godini*, Metalurški institut, Zenica, 1966, 24 str.;
4. I. M. D. Halliday, *Kontinuirano livenje čelika*, Metalurški institut, Zenica, 1971, 45 str.

Osim knjiga i prijevoda, objavila je i niz priloga iz oblasti fonetike, britanske književnosti, morfosintakse engleskog jezika, metodike nastave engleskog jezika, kao i sintakse engleskog tehničkog registra. Bila je članica redakcije časopisa *Didaktički putokazi* i članica udruženja EALTA – Evropskog udruženja za testiranje i ocjenjivanje u nastavi živih jezika. Predano je sudjelovala u aktivnostima projekta Vijeća Evrope i OSCE-a vezanog za izradu i primjenu novih nastavnih planova i programa za osnovne škole i gimnazije na državnom nivou u skladu sa *Zajedničkim evropskim okvirom za žive jezike* (CEF – *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*). Rezultat tih napora bio je i vodič u koautorstvu sa Irmom Huttunen: *Implementing the Revised Core Curriculum for Modern Languages in Bosnia and Herzegovina – A Guide*, 2006. godine.

Čini se da je svoj puni akademski razvoj kolegica Šestić ostvarila nakon dolaska na Odsjek za anglistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 1996. godine. U tim teškim i oskudnim poslijeratnim godinama, kada su umjesto stakala na prozorima bile plastične folije, kada je dobar dio učionica i kabineta na našem, četvrtom spratu, bio devastiran od granata i metaka, koji su nas zasipali četiri prethodne godine sa okolnih brdâ i tik sa linije fronta, preko rijeke Miljacke, kada smo se smrzavali bez grijanja i pokušavali kako-tako da uspostavimo normalnu nastavu za naše studente; kolegica Šestić je svake sedmice uredno dolazila iz Zenice da bi održala svoje sate. Nikada je nismo čuli da se žali što su ta putovanja ponekad bile prave male avanture sa nepredvidivim vremenskim okolnostima, ili autobusima, koji bi, kao po pravilu, kasnili iz ko zna kojih razloga, bilo u odlasku iz ili pri povratku u Zenicu. U Zenici je jednakim žarom obavljala sve svoje dužnosti, kao što je jednako predano svoja široka znanja i iskustva prenosila na prve poslijeratne generacije studenata anglistike. Uključila se i u naše prve međunarodne projekte tih godina, pa je, u okviru Tempus

projekta, boravila na University of North London 1999. godine. Rado je pomagala i našim kolegicama i kolegama iz SAD-a, koji su nam, u okviru pomoći Fonda Otvoreno društvo (Soros Foundation), upotpunjavali prijeko potrebni nastavni kadar. Iako već redovna profesorica, priznata i poznata u akademskim krugovima, uvijek je sebe smatrala studentom. Ta silna želja da upotpuni i proširi svoja znanja, te da ih, potom, prenese drugima, navela je da se uključi u program akademske razmjene. Kao Fulbrightov stipendista provela je akademsku 2001/2002. godinu u USA, na Odsjeku za lingvistiku Kalifornijskog univerziteta u Berkleyju (University of California, Berkeley). Po povratku u Bosnu i Hercegovinu, privela je kraju i objavila svoje najopsežnije djelo, pod nazivom *Gramatika tehničkog engleskog sa rječnikom*, u izdanju kuće Minex, Zenica, 2002, koje ima 475 stranica. Time se potvrdila kao jedan od najboljih znalaca u toj, kod nas manje obrađivanoj oblasti. U okviru prelaska na bolonjski sistem studiranja, tehnički engleski postao je i jedan od prvih izbornih predmeta koje smo ponudili studentima na I. ciklusu studija.

Na predavanjima i seminarima iz svojih temeljnih predmeta iz fonetike i morfosintakse podsticala je studente na žive rasprave o engleskom jeziku, o njegovoj strukturi, fonetici, lingvistici, učila ih o njegovoj složenosti, ali i jednostavnosti i ljepoti koja je trajno privlačila. Jezik i njegove beskonačne osobenosti kao specifični predmet proučavanja voljela je na onaj posebni način, kao što je jednako voljela i brojne generacije onih koje je podučavala. Prema studentima je pokazivala sistematičnost u izvođenju nastave, potrebnu razinu ozbiljnosti prilikom provjera njihovog znanja, ali i beskrajnu blagost i posvećenost da ih kao mlade kolege uputi u temelje, ali i nijanse nastavne materije. Brojni među njima, koji su nastavili istim putem, danas su ogledalo njenog kvalitetnog rada, zalaganja i potpune predanosti u prenošenju znanja. Profesorica Šestić će među studentima i svima koji su je poznavali ostati upamćena kao vrijedna i ustrajna nastavnica, a danasve kao osoba visokih ljudskih, akademskih i moralnih kvaliteta.

Mi, njene kolegice i kolege, pamtimo upravo tu njenu blagost, izuzetnu staloženost i mirnoću koju je znala očuvati uprkos brojnim nedaćama sa kojima se suočavala zbog bolesti njenih najbližih. Nikad se zbog toga nije žalila, niti je tražila da je poštujemo nekih obaveza, osim kada to fizički ne bi bilo moguće. I kada bi ponekad ponešto zatražila, to bi bilo uvijek za nekog drugog, nikada za nju sâmu. Nesebično je pomagala našim mladim saradnicima, naročito onim koji su pod njenim mentorstvom istraživali i radili na svojim magistarskim, odnosno, kasnije, i doktorskim disertacijama. U te se aktivnosti uključivala i nakon penzioniranja 2009. godine kao professor emerita Univerziteta u Sarajevu i to u komisije za

ocjenu i odbranu završnih radova kako naših studenata u Sarajevu, tako i onih u Zenici, gdje je je osnovala i vodila tamošnji Odsjek za anglistiku. Radila je to s jednakom predanošću i žarom uprkos narušenom zdravlju i tegobama koje je podnosila hrabro i s nekim posebnim dostojanstvom. Čak i u takvom stanju, smogla je posljednje atome snage da bude prisutna na odbrani doktorske disertacije svoje dugogodišnje saradnice Aide Tarabar, koja će je, uvjeren sam, dostojno zamijeniti i nastaviti tamo gdje je prekinuta krhka nit života njene profesorice i mentorice.

Professor emerita dr. Lada Šestić preminula je u Zenici 17. 2. 2014. godine, gdje je i sahranjena 19. 2. 2014. Meni će posebno ostati u sjećanju trenutak kada sam je, kao dekan Filozofskog fakulteta, primio 2009. godine pred odlazak u penziju. S vječitim optimizmom, rekla mi je tokom našeg zaista lijepog i ugodnog razgovora o svemu i svačemu, ali, opet, ponajviše o našem studiju anglistike, da neće mirovati. U jednoj kasnijoj prilici, kad smo se susreli na našem spratu, pohvalila mi se kako se uspjela popeti na vulkanska brda na Kanarskim otocima i kako ima još toliko toga što bi željela učiniti. Iako se, zasigurno, neki od tih planova i želja nisu uspjeli ostvariti, njeno djelo i dragi lik ostaju trajno ugrađeni u pamćenje desetina generacija njenih studenata, a njenim kolegicama i kolegama snažan podstrek da, kao nastavnici i saradnici univerziteta, vođeni istim idealima, motivima i odnosom prema našim obavezama, kao i prema zadaći koja nam je povjerena, prenesemo što je moguće više znanja, kompetencija i vještina slijedećim generacijama studenata anglistike. Nimalo ne sumnjam da ćemo u tom plemenitom poslu sačuvati i na taj način trajnu uspomenu na našu dragu Ladu.

Hvala joj na svemu što je učinila i podijelila sa name sve ove godine. Neka joj je vječni rahmet i laka zemlja naša bosanska.

Prof. dr. Srebren Dizdar

In memoriam

Alma Granov

(Sarajevo, 22. januar 1968 – Beč, 29. mart 2013)

Krajem marta prošle godine napustila nas je kolegica dr. Alma Granov. Potjecala je iz građanske porodice, otac Emin i majka Razija rođ. Halilbašić odgojili su je brižno, razvijajući u njoj plemenite ambicije podstakli su gorljivu znatiželju bez koje je naučni rad nezamisliv. Sklonost lingvistici pokazala se još u ranoj dobi, kada je s ocem vježbala konverzaciju na njemačkom jeziku i, onako kao usput, latinske i grčke paradigme. Od samog početka rada na fakultetu područja njenog užeg zanimanja bila su opća lingvistika, neurolingvistika, zatim fuzzy lingvistika, sistemi za prepoznavanje govora u okviru kompjuterske lingvistike, kompjuterska semiotika, kompjuterske tehnologije u obradi prirodnog jezika i vještačka inteligencija. Radi upotpunjavanja znanja u oblasti sistema za automatsko prepoznavanje govora, provela je, po pozivu, šest sedmica na Odjelu za jezičke programe i učenje na daljinu Univerziteta Arizone. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, odbranila je 2003. magistarsku radnju iz oblasti rekcijske fonologije *GP metod u ASR – teorijski i praktični aspekti primjene u bosanskom jeziku*, a 2008. godine doktorsku disertaciju iz oblasti kompjuterske semiotike *Semiotički pristup znakovima u korisnički orijentiranim interfaceima*.

Bila je saradnica Microsofta na više međunarodnih projekata i vodila je više LIP projekata (Microsoft: Vista, Office7, Windows7; Firefox 3.6). Za rad na Microsoftovom projektu izrade lokalnih verzija softverskih paketa – LIP TermWorksheet-a za bosanski jezik, StyleGuide-a za bosanski jezik, PoliCheck-a za bosanski jezik, verzije Microsoft paketa (Office) na bosanskom jeziku, te Vista operativnog sistema na bosanskom jeziku dobila je specijalne pohvale i preporuke. Na Odsjeku za bosanski, hrvatski i srpski jezik predavala je Opću lingvistiku, Uvod u lingvistiku, Lingvističke pravce i metode, Kompjutersku lingvistiku, Obradu prirodnog jezika u IT sistemima i Semiotiku.

Alma Granov bila je osnivač i predsjednik Društva za jezičke tehnologije (DUJIT), član udruženja „Academia Analitica“ i dopisni član Hrvatskog društva za znanost i umjetnost. Imala je veliku zaslugu u projektu uvrštavanja bosanskog jezika na Google Translate. Napustila nas je u času kada je pripremala najveći projekt u svojoj karijeri, koji se ticao procesa digitalizacije i prezentacije kulturne baštine u okviru savremenih jezičkih tehnologija. Bila je duboko uvjerena kako jezičke tehnologije danas bitno relativiziraju, čak poništavaju poteškoće jezičke barijere, te da imperativ naših lingvista treba biti razvoj jezičkih tehnologija za bosanski jezik, za priključivanje i povezivanje sa svjetskom kulturnom baštinom, jer izostanak iz današnjeg digitalnog svijeta znači vegetiranje i propadanje na dokovima civilizacije.

Za iznenadni odlazak drage kolegice nisam bila pripremljena, a do danas je osjećaj kako mi nedostaje samo još veći. Neka mi bude dopušteno da ovom prilikom ponovim riječi koje sam izrekla na njenoj komemoraciji:

Meni je pripala čast biti ta koja u ovoj tužnoj prilici zapravo daje svoj odgovor na naš posljednji razgovor. Znale smo se još iz gimnazije, studirale smo i osamnaest godina radile zajedno. Slično smo osjećale: bavile smo se jezikom kao najvišom ljudskom mogućnošću razmjene ideja, misli, emocija, a radile smo skupa u vremenu kada je on postao instrument cijepanja i nadmetanja. Obje smo iz toga tražile izlaz: ja sam utočište tražila u prošlosti, naivno vjerujući da se tamo još može pronaći jedinstvo, a Alma – uviđajući da je sporazumijevanje između čovjeka i mašine na ljudskom jeziku efikasnije nego razmjena između ljudi, i da mašine uzajamno bolje komuniciraju ljudskim jezikom – okrenula se automatskom prepoznavanju govora za upravljanje interfejsima, i kompjuterskoj lingvistici.

Imala sam privilegiju da budemo prijateljice i kolegice. Život na univerzitetu zna biti težak – bile smo jedna drugoj podrška. Naš posljednji razgovor uvjerio me da je ona u tome bila mnogo uspješnija od mene. Zauvijek ću čuvati blagotvorne rečenice koje mi je tad rekla. Utoliko se osjećam više dužna da prenesem danas i na vas svoje divljenje koje osjećam prema našoj Almi kao čovjeku. Pred život svakog od nas stavljeni su izazovi – njeni su bili nešto veći od naših, a ona je na svaki od njih odgovorila savršeno. Način na koji je godinama brinula o svojim najbližim, na koji ih je njegovala – sa potpunim strpljenjem i s čistom ljubavi, uvijek je u meni poticao divljenje.

Svaki put kad otmica uzme jedan mladi život, to podstiče na tumačenje, ja sam razumjela da neki od nas svoje svrhe ispune savršenije i ranije od drugih. A ko će od nas imati tu sreću da bude zapamćen po osmijehu?

Lejla Nakaš

UPUTE AUTORIMA*

Publikacija *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* objavljuje naučne i druge radove iz područja društvenih i humanističkih nauka nastavnika, saradnika i doktoranata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Primaju se isključivo neobjavljeni radovi, pisani na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, kao i na oba službena pisma u Bosni i Hercegovini, odnosno na jednom od svjetskih jezika. Radovi se Redakciji dostavljaju u elektronskom obliku. Rukopisi se ne vraćaju. Prihvatanje rada za objavljivanje obavezuje autora da isti rad ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole Redakcije.

Oprema rada

Predložak (engl. *template*) za pisanje priloga za *Radove Filozofskog fakulteta u Sarajevu* postavljen je na internetskoj stranici www.ff.unsa.ba te prema njemu treba formatirati radove. Radovi koji ne budu formatirani prema predviđenom predlošku neće se uzeti u razmatranje za objavljivanje.

PRIPREMA RUKOPISA

Obim

Poželjno je da članak ima obim do 20 kartica teksta (1 kartica = 1.800 elektronskih znakova s razmacima), a ostale vrste radova do 8 kartica teksta.

Prikazi knjiga, osvrti i ocjene ne smiju biti duži od osam kartica teksta.

Prikazi knjiga trebaju sadržavati ime i prezime autora, naslov djela, naziv izdavača, mjesto i godinu izdavanja te broj stranica. U prikazu pojedinog broja časopisa, uz naziv časopisa, trebaju biti navedeni godište, godina i mjesto izdavanja te broj.

---

* Upute će biti primijenjene za radove koji će se objavljivati od 2015. godine.

Naslov rada

Naslov rada treba biti što je moguće kraći (ako je moguće do deset riječi) te istovremeno davati dobar uvid u bit rada.

Naslov rada na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika mora imati i uporedni naslov na engleskom jeziku.

Autor(i) rada

Navodi se puno ime i prezime autora, odnosno svih autora rada. Autor ili autori navode se iznad naslova rada bez titula, i to prvo ime, a zatim prezime autora, a ispod se navodi adresa elektronske pošte autora, odnosno svih autora. Ukoliko ima više autora, autori se navode jedan ispod drugog, kao i njihove adrese elektronske pošte.

Sažetak

Sažetak može imati najviše 250 riječi. Sažetak se piše na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika i mora imati uporedni prijevod na engleskom jeziku. Sažetak treba da ukaže na značaj teme, hipoteze, cilj istraživanja, metodologiju i rezultate istraživanja. U interesu je autora da sažetak sadrži termine (deskriptore) koji se često koriste za indeksiranje i pretraživanje članaka.

Ključne riječi

Ispod sažetka navode se ključne riječi, do 10 riječi najviše, koje su bitne za brzu identifikaciju i klasifikaciju sadržaja rada. Ključne riječi trebaju biti i na engleskom jeziku.

Stil citiranja

Poželjno je da se prilikom navođenja bibliografskih referenci koristi harvardski stil citiranja. Primjeri za citiranje se nalaze na internetskoj stranici www.ff.unsa.ba.

Recenzija

Svi radovi podliježu anonimnom recenziranju, osim prikaza knjiga, osvrtu i ocjena. Redakcija šalje prispjeli rad na anonimnu recenziju dvaju recenzentata. Ako recenzent predlaže promjene ili dopune rada, kopija recenzije dostavlja se autoru radi ispravke teksta i konačne odluke. Autor dobiva probni otisak rada na korekturu.

Odgovornost autora

Autor je u potpunosti odgovoran za sadržaj rada i korištenje ranije publikiranih informacija. Podrazumijeva se da rad prihvaćen za objavljivanje u *Radovima* nije predan drugdje radi objavljivanja i da nije već objavljen te da su objavljivanje odobrili koautori (ako ih ima) i ovlaštene osobe ustanove u kojoj je rad nastao. Ukoliko je rad dio neke veće cjeline (doktorske disertacije, istraživanja i sl.), ovakvo što obavezno treba navesti u radu, i to u uvodnoj fusnoti ili sl. Uz dogovor i saradnju s autorom, Redakcija može intervenirati na izvornom materijalu prema zahtjevu recenzenata, odnosno radi prilagođavanja stručnim, jezičkim i tehničkim normama *Radova*. Prilozi objavljeni u *Radovima* i elektronskim izdanjima *Radova* mogu se bez posebne dozvole koristiti za ličnu ili obrazovnu svrhu, uz poštovanje prava autora i izdavača.

Redakcija i lektura

Uredništvo za sve članke provodi jezičku lekturu, o čemu u pravilu obavještava autore.

